

SZEGEDI EGYETEMI
TUDÁSTÁR 6.

Bölcsészettudományok

Szegedi Egyetemi Kiadó
2014

SZEGEDI EGYETEMI TUDÁSTÁR 6.
Bölcsészettudományok

Szerkesztette:
PÁL JÓZSEF – VAJDA ZOLTÁN

SZEGEDI EGYETEMI TUDÁSTÁR sorozat

1. Szent-Györgyi Albert szellemi öröksége
2. The intellectual heritage of Albert Szent-Györgyi
3. Szent-Györgyi Albert a Délmagyarországban és a New York Timesban
 4. Élő természettudományok
 5. Élettelen természettudományok
 6. Bölcsészettudományok
 7. Bölcsészet- és társadalomtudományok
 8. Egyetemtörténeti fotóalbum

Sorozatszerkesztők:

DUX LÁSZLÓ, HANNUS ISTVÁN, PÁL JÓZSEF, ÚJSZÁSZI ILONA

A sorozat elkészítésében közreműködött:

SZTE Klebelsberg Könyvtár

Készült:

a Szegedi Tudományegyetem megbízásából, a „TÁMOP-4.2.3.-12/1/KONV – 2012-0035, Tudományos eredmények elismerése és disszeminációja a Szegedi Tudományegyetemen” pályázat keretében.

SZEGEDI EGYETEMI
TUDÁSTÁR 6.

Bölcsészettudományok

Szerkesztette:
PÁL JÓZSEF – VAJDA ZOLTÁN

Szegedi Egyetemi Kiadó
Szeged, 2014

Szerkesztette:
PÁL JÓZSEF, VAJDA ZOLTÁN

© Szegedi Tudományegyetem
© Szerzők, szerkesztők
© Szegedi Egyetemi Kiadó

Minden jog fenntartva.

A kiadásért felel:
a SZEGEDI EGYETEMI KIADÓ
vezetője

Borító, műszaki szerkesztés:
LOSJAK LÁSZLÓ

Korrektúra:
SINKOVICS BALÁZS

Nyomdai kivitelezés:
GENERÁL NYOMDA KFT.

ISBN 978-963-306-351-4

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
IRODALOMTUDOMÁNY ÉS NYELVTUDOMÁNY	
BERNÁTH ÁRPÁD <i>Széljegyzetek a természettudományos és a művészi megismerés sajátosságaihoz</i>	9
BÉKÉSI IMRE <i>Az empirikus és a racionális egymásra szorultságáról</i>	17
OLAJOS TERÉZIA <i>Egy VII. századi bizánci író, Theophylaktos Simokattés pályafutása és történeti műve</i>	31
VÍGH ÉVA <i>Laura testi-lelki szépsége a fiziognómia tükrében</i>	57
SZÓNYI GYÖRGY ENDRE <i>Hénoch angyalai, Blake utolsó rajzai és Thomas Moore gondjai a kritikusokkal. Módszertani tanulságok és kutatási beszámoló</i>	71
BALÁZS MIHÁLY <i>Toleráns ország – félreértett törvények. A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez</i>	91
IVANICS MÁRIA <i>II. Gázi Giráj kán, a költő és a hadvezér</i>	109
PENKE OLGA <i>A sokarcú Diderot képének formálódása műveinek magyar fordításában</i>	121
SZAJBÉLY MIHÁLY <i>Magnéta. Mit vonz magához a Jókai-mágnes?</i>	136
SZŐKE KATALIN <i>Benyegyikt Livsic: A másfélszemű íjász: az orosz futurizmus elméleti memoárja. Marinetti látogatása Oroszországban</i>	150
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ <i>Néhány szó a perzsa és magyar költészet viszonyáról</i>	160
WOJTILLA GYULA <i>Baktay Ervin Kámaszútra-fordítása</i>	166
FRIED ISTVÁN <i>A magyar szlovakisztika kérdésfeltevésai – Sziklay László emlékezete</i>	177
NAGY L. JÁNOS <i>Weöres Sándor költői nyelvéről</i>	196
KENESEI ISTVÁN <i>Szintaktikai nyelvjárások a tagadásban</i>	209

FILOZÓFIATÖRTÉNET

CSEJTEI DEZSŐ

Fejezetek a táj hermeneutikájából: Simmel és Heidegger 222

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

MAKK FERENC

A fraxinetumi csata 237

ANDERLE ÁDÁM

A kubai forradalom előtörténetéhez: a Kubai Aprista Párt (1933–1937) 247

SAJTI ENIKŐ

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után 259

J. NAGY LÁSZLÓ

1956 – annus horribilis: a birodalmak hanyatlása 293

Előszó

A Szegedi Tudományegyetem szakmai tevékenységét átfogóan bemutató reprezentatív sorozat a Szegedi Egyetemi Tudástár. Az élő és élettelen természet-, illetve bölcsész- és társadalomtudományi kutatásokról is tájékoztatást ad a szélesebb közönségnek.

A bölcsészettudományi, illetve a társadalomtudományi kötetben a rendkívül szerteágazó irányokat a szerkesztők a doktori iskolák elvei alapján „szűkítették” és rendszereztek. Törekedtek arra, hogy ez a panoráma kiegyenlített, elfogultságoktól mentesen, értékalapú legyen. Az egész sorozat koherenciája a tudományos-minőségi szempontok maximális érvényre juttatásán túlmenően az egyes kötetek egymáshoz való viszonyában fedezhető fel. És természetesen abban, hogy minden szerző és szerkesztő ugyanannak a szellemi közösségnek a tagja. Ez a kölcsönös hatás akarva-akaratlanul kifejezésre jut az egyetem „levegőjében”, pontosabban az egyetemi légkörben, a tudományos kutatásokban, még akkor is, ha azokat nagyon különböző területeken folytatják. A szerkesztők törekedtek arra is, hogy mindenki csak egyszer szerepeljen a sorozatban. Ez alól csak az egész vállalkozást, a Szegedi Egyetemi Tudástárat indító, Szent-Györgyi-előadásokat tartalmazó könyv képez kivételt.

A hatodik kötete elsősorban a Szegedi Tudományegyetemen végzett bölcsészettudományi kutatások eredményeiből ad ízelítőt. Nem volt nehéz feladat összeállítani az itt közölt anyagot, hiszen a szerkesztők építhettek az SZTE ismertségét, tekintélyét meghatározó, tudományos potenciált képviselő bölcsészprofesszoraira. E szakmai közösség tagjai itthon és külföldön rendszeresen publikáló aktív kutatók, egyetemi tanárok, a Magyar Tudományos Akadémia doktorai, akik ugyanannak a tudós generációnak a tagjaiként alapvetően és a szükséges mértékben egységes elvek szerint meghatározzák az egyetem tudományos életét. Ők azok, akiknek – az SZTE többi, hasonló korú kutatójával egyetemben – jelentős szerepe volt abban, hogy a Szegedi Tudományegyetem képes volt elnyerni a kutatóegyetemi minősítést, illetve a kiválósági címet. Szenior tudósok ők, akik életkoruknál fogva nemcsak a saját tudós karrierjük építésében vehettek és vettek részt, hanem fiatal kutatók és oktatók generációinak a pályáját egyengették, segítették. Professzoraink nem pusztán a hazai, hanem a nemzetközi tudományos életben is aktívan szerepelnek, közülük számosan külföldi egyetemeken is oktatnak.

A bölcsészeti területen négy, a társadalomtudományin három doktori iskola és fél tucat MTA-kutatócsoport tevékenykedik. Ezek létrejöttének és sikeres működésének feltétele a jelen kötetben helyet kapó, valamint az itt

terjedelmi okokból nem szereplő professzoraink, vezető tanáraink magas szintű oktató és kutató tevékenysége.

A kötetekben szereplő írások nemcsak nemzedékeken és határokon átívelő tudományos teljesítményt és hatást hivatottak bemutatni, hanem azt a tudományos értelemben vett sokszínűséget is, amelyet a professzori kar megtestesít. Az olvasó ezt minden bizonnyal érzékelt fogja, hiszen a bölcsészettudományi kötetbeli írások tematikája igen változatos: többek között olvashatunk irodalomtudományi cikkeket a magyar irodalom és világirodalmi kapcsolatairól, de a filozófia és a történettudomány ugyanúgy képviselteti magát, mint a nyelvtudomány.

A kötetben szereplő tanulmányokat, melyek jó része első változatban korábban már megjelent egyéb orgánumban, úgy igyekeztünk kiválasztani a szerzők segítségével, hogy a szélesebb olvasóközönség számára is élményt nyújtsanak, ám egyúttal hűen tükrözzék a Szegedi Tudományegyetemen folyó humán tudományi kutatómunkát, mégpedig a legjobb minőségben.

2014. október 12.

*Pál József, Vajda Zoltán
a kötet szerkesztői*

*Széljegyzetek a természettudományos és a művészi megismerés sajátosságaihoz**

A Korunk tematikus száma az élettudományok új eredményeiről szóló híradással kíván hozzájárulni valamennyiünk világgépének átrajzolásához vagy megerősítéséhez, amennyiben a kommunikáció jelentőségének megértése érdekében figyelmét kiterjeszti a szubhumán információcserére. Magam keveset tudok a sejtek, növények, madarak és méhek kommunikációjáról, de a homo sapiens sapiens és egyik alfajának, a legtágabb értelemben vett homo aestheticusnak, a művésznak kommunikációjáról – remélhetőleg – valamivel többet. A felkérésnek, hogy írjak a tudós és a művész kommunikációjának sajátosságáról a megismerésre való törekvés tükrében, ezért igyekszem eleget tenni. Ugyanis nem térhet ki e kérdés elől az, aki műveli a szóban forgó tudományterületek egy szeletét, legyen művész, vagy, mint én, többnyire német nyelven született művészi alkotások rendszeres vizsgálója. Ugyanakkor kíváncsian várom, hogy tudós társaim a maguk területén hogyan határozzák meg a kommunikációt, miben látják szerepüket a kutatott rendszerekben.

A kérdésfelvetés maga, s az, hogy a válaszok megfogalmazására itt, a Korunkban, és nem egy szaktudományos folyóiratban kerül sor, jelen korunk két áramlatának erősödését mutatja. A vizsgálat alá vett területek jól mutatják, hogy sokrétű világunkból eredő kérdéseinkre egyre egyszerűbb, s ebben az értelemben egyre alacsonyabb szintű rendszerekben keresünk válaszokat: így a sejteken belüli információcserének vizsgálatát követve reméljük, hogy a világhálóban áramló, nehezen számba vehető hírek és áttekinthetetlen hírmennyiségek természetének megismeréséhez is közelebb juthatunk. Vagyis szeretnénk egységben látni: közös alapra helyezni azt, amit a tudósok egyre szűkebb szakterületükön eredményként felmutatnak. Továbbá szeretnénk azt a bizonyosságot, amelyet a szaktudósok egy-egy részterületen elérnek, kiterjesztve egész életünk elveinek bizonyosságává tenni.

Hiszen a bizonyosság biztosítékát korunkban a tudományban látjuk: ami kiállja a tudomány próbáját, arra bátran építkezünk. Nem volt ez mindig így. Mózes a tízparancsolatot még magától Jahvétól kapta a Sinai hegyén. Az Újszövetség négy Evangéliumát a Szent Lélek sugallta. Arisztotelész a sofisták megtévesztő retorikája ellen a logika eszközének megteremtésével

* A tanulmány eredeti változata a következő helyen jelent meg: Korunk 23 (2012) 4, 23–27.

küzdött. Euklidész a szemléletből nem nyerhető, empirikusan el nem dönthető matematikai elvek: definíciók, posztulátumok és axiómák segítségével építette fel rendszerét, amelynek tételei a tapasztalati világ számos területén szolgálták a megismerést, a csillagászattól a földmérésig. A folyamat egyes korszakokon túlmutató iránya egyértelműnek tűnik. Már az ókorban megindult az egyes szakterületek elkülönülése, hierarchiájuk kialakulása, mégpedig egyre inkább aszerint, hogy mily mértékben képes eredményeit az egyre fejlődő matematika formuláival kifejezni. A tekintélyre és a hagyományra támaszkodó nézetek rendre alulmaradtak az elméletre és a kísérletre támaszkodó belátásokkal szemben. Galileo Galilei, miután a mozgás különböző típusainak leírására is alkalmasnak találta a matematikát, kijelentette, hogy a természet nagy könyve is ezen a nyelven íródott. Baruch Spinoza *Etikájának* állításait, Euklidész megközelítését másolva, „geometriai módon” bizonyította. Isaac Newton a klasszikus mechanika törvényeinek meghatározásával lefektette a természetfilozófia matematikai alapjait. Ennek a folyamatnak egyik első összegzője Immanuel Kant, aki vonatkozó nézeteit *A természettudomány metafizikai alapelvei* (1786) c. írásában fejti ki. Sokat idézett megállapítása szerint „a természet egy-egy területéről szóló tanításban csak annyi tulajdonképpeni tudományos eredmény található, amennyi matematika van benne.”¹ Ebben az időben, az XVIII. század végét, az induló XIX. századot átfogó korszakban, párhuzamosan a tudomány matematikára épülő, szakterületenkénti önállósodásával, tudatosan művelőinek körében a szépirodalom autonómiája is. A szó szoros értelmében öncélúvá válik ezzel, ami bizonyos értelmezésekben azzal jár, hogy kiűzetik a megismerés területéről. A Théophile Gautier által 1835-ben programmá emelt elv, a *l'art pour l'art* Kant művészetfilozófiájának leegyszerűsített, Madame de Staël és Victor Cousin közvetítette francia változata. Megerősíti ezt az értelmezést kortársi irodalomtudományunk egyik, Niklas Luhmann rendszerelméleti megfontolásaira támaszkodó és S. J. Schmidt empirikus irodalomtudományi kutatásait követő ága is. Művelői úgy látják, hogy a modern értelemben vett irodalom: a kommunikáció sajátos konvenciója, a XVIII. század utolsó harmadában, Kant és Johann Wolfgang von Goethe korában, és nagymértékben az ő hatásukra vált önálló rendszerré. Fő tételük, hogy a szépirodalomnak mint kommunikációs konvenciónak, eltérően a szaktudományokétól, nincs tartalmi meghatározottsága. Keretében

¹ „Ich behaupte aber, daß in jeder besonderen Naturlehre nur so viel eigentliche Wissenschaft angetroffen werden könne, als darin Mathematik anzutreffen ist.” *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. In: Kant, Immanuel: *Werke in zwölf Bänden*. (Hg. Wilhelm Weischedel). Bd. 9. Frankfurt am Main, 1977, 14.

minden szóba hozható, de csakis oly módon, ahogy egyébként a társadalomban már nem fordul elő. A luhmanni elmélet szerint új önálló rendszer akkor jön létre, ha egy meglévő rendszer egyes elemeinek funkciói önállósulnak. Az önállósodás folyamán a korábbi funkciók egy része a meglévő rendszerről leválik, és ezeket a leváló funkciókat más, egyidejűleg önállósodó rendszerek elemei veszik át. Az irodalmi kommunikáció önállósodása óta, hangsúlyozza e nézet egyik képviselője, Gerhard Plumpe egy irodalomtudományi kézikönyv számára írt tanulmányában, „nem helyénvaló az irodalmi kommunikációtól olyan dolgokat megkövetelni, amelyeket máshol lehet elintézni: az erkölcsök javítását, a ’helyes’ politika melletti kampányolást, a műveltség emelését, a tudat vagy pláne a társadalom megváltoztatását. Az irodalom öntörvényűvé (értsd: autonómmá) válik, amennyiben nem kíván tovább társadalmi megbízatásokat teljesíteni, hanem maga határozza meg, hogy mire képes, és mit kell tennie.”² Olyan világirodalmi hatású művek vizsgálata révén, mint Goethe *Werther* c. regénye (1774, *Die Leiden des jungen Werthers*) sem tud Plumpe többre jutni, mint erre a végső bölcsességre: „A mű mint az irodalmi kommunikáció szimbolikusan generalizált médiuma olyan szelekciós kínálat, mely meggyőz vagy unatkoztat – nem több, és nem kevesebb.”³ Ne értsük félre a „meggyőz” kitételt: a tágabb szöveggörnyezetből egyértelművé válik, hogy itt nem a retorika értelmében vett meggyőzésről, egy állítás melletti érvelés sikerességéről van szó. A bináris szembeállításban egyszerűen az „unatkoztat” ellentétéről van szó. A szelekciós kínálat tehát vagy unatkoztat, vagy nem unatkoztat, vagyis ha nem unatkoztat, akkor *megragad*, szórakoztat. Lássuk be, túlságosan szerény követelmény ez bármely nemzet irodalmával szemben, akkor is, ha az „érdek nélkül tetszik” Kanti álláspont átfogalmazásának tekinthetjük. Vagy ha olyan jelentős matematikus nézeteire is hivatkozhatunk, mint Gottlob Frege, aki a *Jelentés és jelölet* (1892) c. tanulmányában úgy látja, hogy a befogadó szempontjából nézve a szépirodalom jelentősége

² „Seither gilt es als unpassend, von literarischer Kommunikation zu verlangen, was sich anderswo erledigen lässt: die Sitten zu bessern, für die ‚richtige‘ Politik zu werben, die Bildung zu heben, das Bewusstsein oder gar die Gesellschaft zu ändern usw. Die Literatur ‚gibt sich ihr Gesetz selbst‘ (Autonomie), wenn sie nicht länger Auftragen der Gesellschaft nachzukommen sucht, sondern selbst festlegt, was sie kann und soll.” Plumpe, Gerhard: *Literatur als System*. In: Jürgen Fohrmann / Harro Müller (Hgg.): *Literaturwissenschaft*. München, 1995. (= UTB 1874), 104.

³ „Als symbolisch generalisiertes Medium literarischer Kommunikation ist das *Werk* eine Selektionsofferte, die überzeugt oder langweilt – nicht mehr und nicht weniger.” Ebd. S. 111.

kimerül nyelvének „dallamossága” és az általa keltett „képzetek és érzelmek”⁴ élvezetében. Vagyis olyan funkciókban, amelyek egy része a zene területéhez, másik része a szubjektum pontosan közvetíthetetlen belső világához tartozik.

De vajon a rendszerelméleti megközelítés helyesen látja-e az irodalom autonómmá válásának folyamatát és következményeit? A matematika kanti felfogásából vagy Frege matematikai szemantikájából szükségszerűen következik-e, hogy az önállóvá váló irodalom számára nem marad terület, amelyen „igazságokat” fogalmazhat meg. Amikor Friedrich Schiller *A Föld felosztása* (*Die Teilung der Erde*) c. versében a költőt olyan személyként írja le, akinek csak az égben jut hely, Zeus mellett, Plumpe álláspontját előlegezi meg?

Vizsgáljuk meg közelebbről Plumpe Goethe *Werther*-ének kapcsán előadott érvelését, hogy aztán visszatérjünk Kant állításáról a matematika és a tudományosság összefüggésére.

Arra az igényre, hogy új konvenció bevezetése váljék szükségessé a kommunikáció egy meghatározott területén, Plumpe szerint az olvasóközönség reakciójából lehet következtetni. Amikor az olvasóközönség értetlenül áll a „kommunikátum” egy új típusa előtt, fel kell tennünk, hogy ez azért van, mert a korábbi, még érvényesnek tűnő kommunikációs konvenciók az új minőségű kommunikátumra vonatkoztatva már érvényüket veszítették. Pontosan ez történt – véli Plumpe – Goethe *Werther*-ének megjelenésekor: A regény az olvasók körében vallási meggyőződésük mértékében felháborodást, morális nézeteik alapján elítélést váltott ki, nem kevesen pedig személyesen érezték sértve magukat. Ugyanis még nem álltak rendelkezésükre az észlelés és a kommunikáció új konvenciói, amelyek megfeleltek volna egy olyan szépirodalmi mű befogadásának, amely meghatározottságát, „programját” magától kapja. Plumpe Goethe-nak a *Költészet és valóság* (1813) c. önéletírását hívja segítségül, hogy érveljen a regény „korszakalkotó”, paradigmaváltó jelentősége mellett. Goethe ugyanis, állítja Plumpe, regényének korabeli recepciója kapcsán önéletírásában maga is elutasította azt a „rég elítéltet”, mely szerint a szépirodalomnak „didaktikus céllal” kell rendelkeznie. Megvizsgálva a hivatkozott helyet, az önéletírás 3. részének 13. könyvét, azt találhatjuk azonban, hogy Goethe nem erősíti meg mindenben Plumpe álláspontját. Ha az általa kiemelt idézeteket visszahelyezzük szövegösszefüggéseikbe, egy más értelmezés lehetősége nyílik meg előttünk. Goethe visszatekintésében a regény rendkívüli

⁴ „Beim Anhören eines Epos z. B. fesseln uns neben dem Wohlklange der Sprache allein der Sinn der Sätze und die davon erweckten Vorstellungen und Gefühle.” Sinn und Bedeutung. In: Frege, Gottlob: *Funktion, Begriff, Bedeutung. Fünflogische Studien*. Hg. und eingeleitet von Günther Patzig. 2. Auf. Göttingen, 1966, 48.

hatásának, esetenkénti félreértésének okát ugyanis nem újdonságában látja. Tehát nem abban, hogy korát közlésmódjában megelőzte volna, hanem éppen abban, hogy nagyon is időszerű volt: korát izgató kérdéseket hozott robbanásszerűen a felszínre. Utat nyitott mindannak átélésére, ami a kor ifjúsága létének biztonságát rejtve megrendítette, mégpedig már a regény megjelenése előtt: túlzott elvárásainak, kielégületlen szenvedélyeiknek, képzelt szenvedéseiknek átélésére. Ugyanakkor ezt a hatást csupán a regény anyaga, tematikája váltotta ki, állítja Goethe, s nem a szelleme, amely kizárólag konstrukciójában nyilatkozik meg – pedig ez a műnek – „amelyen oly hosszan elmélkedett, hogy egyes elemeit poétikai egységbe fűzze” – a lényege.⁵ Egy szellemi alkotást ugyanis szellemileg kell felfogni, állapítja meg a *Werther* szerzője. Ebben a megkülönböztetésében azonban nincs semmi időhöz kötött! Megjegyzése a mindenkori naiv olvasónak szól, őt figyelmezteti, hogy a didaktikus célt nem az alkotás anyagához kell kötnie. Adekvát megközelítésben a szépirodalmi mű „tanít” („belehrt”), de azáltal, hogy a megjelenített meggyőződéseket és a cselekedeteket egymásból következően – mondhatnánk, egy feltárandó belső logika, rendszer mentén - fejt ki, anélkül, hogy eközben az író elítélné vagy helyeselné azt, amit ábrázol. S ez a megállapítás, fűzhetjük hozzá, egyaránt áll a görög tragédiákra, a latin eposzokra, az Erzsébet-kor angol színpadi műveire, a francia klasszicizmus drámáira, a Sturm und Drang jegyeit magán viselő alkotásokra – és korunk szépirodalmára. A jelentős változás, amely az irodalmi élet szintjén a XVIII. század német társadalmában, illetve az európai kultúrkörben kétség kívül megfigyelhető, nem az értelmezés *mikéntjében* ragadható meg, legalábbis nem az értelmezés mikéntjének e rendkívül absztrakt, csak két megközelítést: a literálisat és a szellemi megkülönböztető szintjén. Hiszen ezt már megtette évszázadokkal korábban Arisztotelész *Poétikájában*, Órigenész *Biblia-értelmezéseiben*, Dante Alighieri *Isteni színjátékának* önértelmezésében, amikor is az itáliai szerző saját műveinek értelmezésére is kiterjesztette a *quatuor sensus scripturae*-elvét.

Az irodalmat rendszerként felfogó szemléletet két vonatkozásban jelentősen módosítandónak látom, amelynek eredményeként az irodalom elméletileg is visszakaphatja megismerő szerepét, mégpedig épp abban az értelemben, ahogy Kant fogta fel a természet megismerésének lehetőségét. Ehhez

⁵ „...mein Werkchen, an dem ich so lange gesonnen, um so manchen Elementen eine poetische Einheit zu geben.” Goethe, Johann Wolfgang: *Werke*. (Hamburger Ausgabe in 14. Bd. Hg. v. Erich Trunz.) Bd. 9. Autobiographische Schriften. 1. Textkritisch durchgesehen v. Liselotte Blumenthal. Kommentiert von Erich Trunz. 10. Aufl. München, 1982, 592.

Plumpe egyik állítását cáfolni kell, a másikat pedig kifejtteni. Cáfolni kell, hogy a szépirodalomnak mint kommunikációs konvenciónak nincs tartalmi meghatározottsága – vagyis mindenről szólhat, de csak másképpen, mint a szaktudományok. Ki kell fejteni, hogy mit jelent a szépirodalom öntörvényűsége. Kimerül a társadalmi megrendelések elutasításában, vagy hozzátartozik az is, amit Goethe az egyes tapasztalati elemek *poétikai egységbe* fűzésének nevezett? Ahhoz, hogy választ adhassunk ezekre a kérdésekre, alapos vizsgálatnak kellene alávetni, mit ért Kant matematikán, amely a tulajdonképpeni tudományos eredményt szavatolja egy adott területről szóló tanításban. Itt most csak jelzésszerűen rajzolhatom meg a végrehajtandó vizsgálat irányát.

Mint ismeretes, Kant az állítások alanyi és állítmányi része közötti viszony alapján két lehetséges típust különböztetett meg: az analitikus és a szintetikus ítéleteket. Az előbbi az állítmányi részében tulajdonképpen csak kiemelés néhányat az alanyiban már bennfoglaltatott tulajdonságok közül, az utóbbiban viszont az alanyi részt új tulajdonságokkal látja el. Az analitikus ítéletek ezért szükségszerűen igazak, míg a szintetikus ítéletek igazsága bizonyításra szorul. Az analitikus ítéletek egyben a prioriak, vagyis függetlenek a tapasztalattól. Arra a kérdésre, hogy vannak-e szintetikus a priori ítéletek, vagyis lehetséges-e tapasztalattól függetlenül egy ítélet szükségszerűen igaz, miközben az alanyra vonatkozóan új állításokat teszünk, Kant a matematika tételeire mutatva válaszol. A matematika ugyanis az ő felfogásában új állításokat létrehozó konstrukció eredménye, de nem a tapasztalat, hanem a minden valóságos érzékelést megelőző a priori érzékelés fogalmaiból. Az érzékelés egyik a priori formája a tér, amelyről a geometria fogalmai és sémái, a másik az idő, melyről az aritmetika számsora és konstrukciói nyújtanak ismereteket. Az ily módon „tisztá”, tapasztalattól független sémák akkor kapják meg jelentésüket a tapasztalati világban, amikor az érzékelt jelenségekre vonatkozathatjuk őket. A vonatkoztatás szabályait pedig maga a séma tartalmazza. Kant erre a megközelítésre alapozva a természettudományról szólva a „tulajdonképpeni természettudományt” megkülönbözteti az alkalmazotttól, amelyben az utóbbi a tapasztalattól levezetett törvényszerűségeket tartalmazza, és így ad nem szükségszerűen igaz, a tapasztalattal nem módosuló ismereteket⁶. Filozófiája fényében csak az tekinthető természettudománynak, amely több mint az ismeretek adott területre vonatkozó összességének elvek alapján strukturált rendszere, mert tételei a priori apodiktikus ítéletekből épülnek fel.

⁶ Lásd a már idézett Kant mű mellett: Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können. In: Werke in zwölf Bänden. (Hg. Wilhelm Weischedel.) Bd. 5. Frankfurt am Main, 1977, 113 ff.

Az olyan természettudománynak, amely megérdemli ezt a nevet, mint például a fizika, van tiszta és alkalmazott része, míg az olyan tudomány, melynek csak alkalmazott – azaz leíró vagy történeti – része van, tulajdonképpen nem tudomány, csak végső bizonyosság nélküli ismeret. Figyelemre méltó, hogy Kant szerint a kor kémiaija sem tesz eleget a természettudományosság követelményének, annak ellenére, hogy Torbern Olof Bergmann, az analitikai kémia svéd megalapítója, már évtizedekkel Kant írása, *A természettudomány metafizikai alapelvei* előtt megkülönböztette a szerves és szervetlen kémiát, tipologizálta a kémiai vegyületek bomlásait, s Goethe *Wertherével* egy időben írt latin nyelvű disszertációjában – elsőként bevezetve a szimbólumok használatát – már leírta a cserebomlás alapvető jelenségét is. Szempontunkból nem mellékes, hogy a cserebomlás a newtoni erőtan analógiájára képzett nevét – *attractio electiva* – a német nyelvben meghonosodott fordításában Goethe 1809-ben megjelenő regénye címeként látjuk viszont, miközben a kémiai vonzások és választások, a *Wahlverwandtschaften* (*Vonzások és választások*), egyben a regényben megjelenített meggyőződések és cselekedetek egyik lehetséges sémájaként is szolgál.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy Kant matematika felfogása, s így a tiszta tudomány meghatározása túlságosan szűk. Egyrészt azért, mert leszűkíti a matematikát az euklidészi geometriára és a természetes számokra épülő aritmetikára. Ma már tudjuk, hogy a definíciók, posztulátumok és axiómák módosításával különböző matematikai rendszerek építhetők fel. De azt is tudjuk, hogy a természetes nyelv fogalmait is el lehet vonatkoztatni a tapasztalattól, szabályos konstrukciójukból előállított sémákat pedig a cselekvő ember leírására használhatjuk: így nevezte el Sigmund Freud görög tragédiák alapján a fiú anyára iránti vonzódását Ödipusz-komplexusnak, a lány apára iránti vonzódását pedig Elektra-komplexusnak. A nyugati kultúra végtelenbe törő vágyát megjelenítő típusa Oswald Spengler szerint a fausti ember. Mindazonáltal ezek a példák egy rögzített értelmezés alkalmazását mutatják egy konkrét tudományterületre, amelynek művelése során a sémák érvényüket veszíthetik. De nem veszítheti érvényét, mert közvetlenül nem tapasztalatot ad vissza, sem Szophoklész *Ödipusz királya*, sem Szophoklész vagy Euripidész *Elektrája*, sem Goethe *Faustja*. Rájuk is áll, ami a kanti matematikára: a szemlélet alapján konstruált fogalmak rendszere irányítja menetünket, s minden, ami empíriának tűnik bennünk, csak jelként értelmezhető. De mivel a szépirodalomnak van sajátos tartalmi meghatározottsága – Arisztotelész *Poétikája* óta a szépirodalom tárgya a cselekvő ember – van egy lényeges különbség is a tiszta természettudomány és a cselekvő ember lehetőségeit az irodalmi művek tanulmányozása révén felmérő tudomány között: az utóbbi ugyanis

értékeket rendel a cselekvés által létrejövő állapotokhoz. A kanti rendszerre visszatekintve azt mondhatjuk, hogy – szokásos elnevezésük ellenére – a szép-irodalmat a matematikától nem az különbözteti meg, hogy az egyik szép, a másik igaz. Az elvek alapján létrejött rendezettségükben mindkettő lehet szép, de csak az egyik, a „szép”irodalom, tesz különbséget a jó és a rossz között. Ezért sem létrehozásáról, sem kutatásáról nem mondhatunk le.

Az empirikus és a racionális egymásra utaltságáról

I. Előzmények

Egy jelenség kutatásában az empirikus és a racionális megközelítési módot – megfelelő arányban – ma már a legtöbb tudományterületen együtt (egymásra vonatkoztatva) alkalmazzuk. Így vagyunk ezzel a nyelvészetben az egyes szövegtípusok jelentésének vizsgálatában is, ahol a 'racionális' megközelítést a nyelvészet a múlt század közepe táján (Bloomfield 1933, Chomsky 1957) a matematikától és a logikától sajátította el, s így váltak megújítójává az akkor még dominánsan empirikus szemléletű nyelvtudománynak. Illendő lenne ezen a helyen is méltatni tudománytörténeti jelentőségüket és méltó magyar közvetítőiket (Kiefer 1983, 2000; Petőfi 1991, 2004, Bánréti 1983). Mivel azonban munkásságuk – miként szakmai körökben maga a téma is – kellően ismeretes, itteni időnként inkább a két megközelítésmód, vagyis „az *empirikus* és a *racionális* egymásra utaltságának” szemléltetésére fordítjuk egy szövegjelentés-szerkezeti kérdés vizsgálata kapcsán (Békési 1986, 1990, 1994, 2003, 2004, 2010a, 2010b, 2013).

II. A fokozó értelmű *sőt*, valamint a *de nem* jelentésszerkezeti összefüggése

Alábbi vizsgálódásunk meghatározó szempontja a közvetlen összetevők (Bloomfield: 'immediate constituents') elvének érvényesítése. Eszerint például az (1)_a jelű kijelentésben¹ a tagadó minőségű utótag („*nem* haladhatja meg az eddig mért legmagasabb szintet”) *közvetlenül* nem az összetett mondat explicit előtagjával áll ellentétben („Az áradó víz megközelítheti”), hanem egy elvárható implicit következtetéssel, amelyet a két explicit tag: az ((Ap) és a (Bq)) együttesen implikál.²

* Jelen tanulmány rövidített változata a Juhász Dezső 60. születésnapját ünneplő kötetbe (2015) szánt írásnak.

¹ Az elemzett szövegpéldák többsége a Magyar irodalmi és köznyelv nagyszótárának korpuszából származik. (Nytud.hu).

² A tételek szimbólumai: (A) = az ellentétes viszony előtagja, (B) = utótagja; p = kis premissza, q = konklúzió, pr = nagy premissza, a csillag, pl. pr* a tétel implicit jelenlétét

(1)a „Az áradó víz megközelítheti, *de nem* haladhatja meg az eddig mért legmagasabb szintet.” (Újsághír)

[I] ábra

(Ap) *Az áradó víz megközelítheti,*

[Elvárás, lehetőség] [Feltevés]

(Aq*) meg is haladhatja..., *de* (Bq) *nem haladhatja meg...*

Az (1)a-ban a jelentésszerkezet utótagjának, a (Bq)-nak az implicit (Aq*) közvetlen előtagja. Ez magától értetődik, hiszen mindkettő konklúzió. Az (1)b-ben a jelentésszerkezet utótagjának, a (Bp)-nek viszont az explicit (Ap) a közvetlen előtagja. Ez is magától értetődik, hiszen mindkettő kis premissza.

(1)b (Ap) *Az áradó víz megközelítheti, sőt* (Bp) meg is haladhatja az eddig mért legmagasabb szintet.

1. Alapkérdések

Első lépésként ajánlatos feltárnunk az ellentétesen tagadó *de nem* ide vágó jegyeit, amelyeknek szerepük lesz a *sőt* és a *de nem* egymással összefüggő szereplésében. Legfontosabb sajátosság a *de nem*-nek mint ellentétes utótagnak a saját előtagjához való közvetlen viszonya. Ennek a viszonynak – miként az (1)a és az (1)b példában szemlélhettük –, három domináns jegye van:

- az első az elő- és az utótag szillogisztikus szerepe (vö. Békési 1993: 14),
- a második az előtag két tételének: az (Ap)-nek és az (Aq*)-nak a viszonya,
- a harmadik az előtag (állító minőségű) implicit konklúziójának függése a tagadó minőségű explicit utótagtól: ((Aq*), *de nem* (Bq)).

1.1. Az elő- és az utótag szillogisztikus szerepe

1.1.1. Az előtag kis premissza: (Ap), az utótag konklúzió: (Bq). Ez utóbbi tagadó mondat, amelynek közvetlen állító előtagja implicit konklúzió: (Aq*). A *sőt* kötőszó ebben a felállásban kaphat szerepet az utótag viszonyításában.

képviseli. (Vö. Dorfmüller-Karpusa 1982: 114, Békési 1993: 22.)

(2)a „Van oltóanyag, *de nem* lehet kapni.” (Újsághír)

[II] ábra

(Ap) *Van oltóanyag*, [sőt] (Bp) kapni is lehet.

[Feltehetőleg] [Tény, hogy]

(Aq*) lehet kapni, *de* (Bq) *nem* lehet kapni.

1.1.2. Ha az ellentét utótagja nem konklúzió, hanem – miként az előtag – szintén explicit kis premissza: (Bp), akkor a két tag – azonos szintű – viszonyát a *sőt* kötőszó modellálja: ((Ap), *sőt* (Bp)).

(2)b Van oltóanyag, *sőt* kapni is lehet.

[III] ábra

(Ap) Van oltóanyag, *sőt* (Bp) kapni is lehet.

Ha a (2)a és a (2)b változatok szillogisztikus szerepeit összevetjük egymással, akkor azt látjuk, hogy a *de nem* a két konklúzió: ((Aq*), *de nem* (Bq)) közvetlen viszonyát, a *sőt* kötőszó pedig a két kis premissza: ((Ap), *sőt* (Bp)) közvetlen viszonyát modellálja. Ez a szerepkülönbségük.

Szerepazonosságuk pedig a [III] ábra (Bp)-jéről, valamint az [II] ábra (Aq*)-járól olvasható le:

[III] ábra (Bp)-je a [II] ábra (Aq*)-jából származik.

1.1.3. A konklúzió következtetési alapjához – a tényközlő kis premisszával egységben – az adott megnyilatkozáshoz tartozó általános (itt: diplomáciai) tudás is jelen van. (Ennek előtagi szimbóluma az (Apr*).

(3)a „A BT soros elnökségét ellátó olasz diplomatának küldött levelében Pavle Jevremovic, Szerbia ENSZ-nagykövete azt írta: »a Koszovóra vonatkozó jelenlegi alkotmányos szabályok szerint Koszovó képviselője jelen lehet, *de nem* szólalhat fel a BT ülésén.«” (MNO. 2007. 12. 05.)

Az elvárható konklúzió következtetési alapja: az implicit felső tétel (Apr*) és alsó tétel (Ap) egysége:

[IV] ábra

(Apr*) [Implikáció]: Ha valaki egy BT-ülésen jelen lehet, akkor lehetősége nyílik / elvárható, hogy ott fel is szólaljon.

(Ap) [Tény, hogy] *Koszovó képviselője a BT-ülésen jelen lehet.*

(Aq*) [Feltételezhető / elvárható lenne tehát, hogy] ott *fel is szólalhat,*

A (3)a példa jelentéségszének előtagjából (különösen a konklúziójának feltételes módjából) elvárástörő utótag következhetik (Lakoff 1971, Bánréti 1983):

[Tény, hogy]

de (Bq) *nem szólalhat fel.*

Ha viszont a szóvivő biztos a képviselő felszólalásában, akkor az erre vonatkozó kijelentése – mint pozitív irányú fokozás – együtt jelenik meg a „*jelen lehet*” tagmonddal:

(3)b (Ap) [Tény, hogy] *Koszovó képviselője a BT-ülésen jelen lehet, sőt* (Bp) *fel is szólalhat a BT ülésén.*

A [IV] ábráról leolvasható, hogy a „*sőt fel is szólalhat a BT ülésén*”-tagmondat az (Aq*) hierarchikus pozíciójából került fel a (Bq) lineáris pozíciójába.

1.2. Az előtag két tételének: az (Ap)-nek és az (Aq*)-nak az összefüggése

Ez az összefüggés a téma legösszetettebb kérdése; voltaképpen az 1.1. pontban vázolt kis premissza–konklúzió-viszony részletezése válaszként a szinonimia–fokozás–antonimia, valamint a metonímia egyes kérdéseire (Gecső – Spannraft 1998).

Az alábbi, (4) jelű példában kétszer fordul elő a *de nem*, s mindkét esetben ugyanúgy: vagyis a konklúzió szerepű, *de nem*-mel viszonyított ellentétes utótagoknak a közvetlen előtagjai állító implicit konklúziók. Ezzel kapcsolatban két kérdés merül fel. 1. Mi készítet(het)i a (4) jelű szöveg szerzőjét a *de nem*-mel viszonyított tagadó minőségű megnyilatkozásokra (még ha zárójelek közt is)? 2. Miféle elvi jelentésszerkezet teszi ezt számára nyelvileg lehetővé?

1.2.1. Az (Ap) és az (Aq*) antonim kapcsolódása (vö. Agricola, Chr. – E. Agricola 1987: 19)

(4) „Tanítani kellene tehát a’ költészetet, de jól, azaz tzélirányosan, hogy így általa a’ növekedő új emberiség szívét egyedül a’ jóra és szépre érzékennyé (*de*

nem elpuhulttá), képzelődését magasratörővé (*de nem ábrándozóvá*) 's életét a' lehetőségig boldoggá tegyük." (Sasku Károly: Az okoskodás és a költészet tudománya. Pest, 1836. 94)

[V] ábra

(Ap) *a' jóra és szépre érzékennyé,*

(Aq*) *elpuhulttá,* *de (Bq) (nem elpuhulttá)*

(Ap) *képzelődését magasratörővé,*

Aq*) *ábrándozóvá,* *de (Bq) (nem ábrándozóvá)*

A (4) példa [V] jelű ábrájának tanulságai:

Az (Ap-val képviselt (Aq*) ábrándozóvá, *de (Bq) (nem ábrándozóvá)* kis premiszszából lehetne enyhébb fokozatú szinonim konklúziót is levonni az itteni (Aq*)-nál: pl. *együttérző, empatikus* stb., de a szerző a szinonimák fokozásával elmegy az ellentétig: *nem elpuhulttá*, s tagadó minőségével létrehozza állító minőségű implicit előtagját: *elpuhulttá*. (Ugyanígy: (Aq*) ábrándozóvá, *de (Bq) nem ábrándozóvá*.) Az 3.2. szerint a *sőt* kötőszó itt is beléphetne a *de nem*-féle viszonyítás helyett:

(Ap) *a' jóra és szépre érzékennyé, sőt (Bp) elpuhulttá,*

(Aq*) *képzelődését magasratörővé, sőt (Bp) ábrándozóvá,*

(Aq*), azaz az előtag implicit konklúziója az (Ap)-nek és a (Bq)-nak a – más-más szerepű, de – együttes hatására jön létre,

A (Bq)-nak mint tagadó minőségű utótagnak *közvetlen* előtagja az implicit, állító minőségű (Aq*).

Általában nem szükséges, de a (4) példa szerzője fontosnak tartja, hogy a két (Ap)-ből következhető explicit antonimákat mint lehetséges ellenvetéseket – tagadó minőségű megnyilatkozásokkal – ő maga tegye szóvá.

1.3. Az előtag (állító minőségű) implicit konklúziójának függése a tagadó minőségű explicit utótagtól: ((Aq*), *de nem (Bq)*).

Az eddigi példákból is látható, hogy a konklúzió szerepű, tagadó minőségű, ellentétes utótag, a (Bq) – explicit jelenléte révén – a jelentésszerkezet egyenrangú tagja az előtag kis premisszájával ((Ap), *de nem (Bq)*). A partnert (itt: az olvasót) a (Bq) készíti a jelentésszerkezet előtagja implicit konklúziójának

rekonstruálására. Mivel az itt vázolt *tagadás* ('negáció') logikai – összefüggése nyilvánvaló (Ruzsa 2001: 27), az alábbiakban csupán az 1.2. , valamint az 1.3. pontokat világítjuk meg egy-egy példával.

1.3.1. Az ellentétes viszony előtagjai viszonytípusainak szempontjai

1.3.1.1. Stilisztikai / alakzati szempont (vö. Szathmári 2008)

Az implicit konklúzió viszonya az explicit kis premisszához ((Aq*) vagyis (Bp)): antiklimax: „a fokozás negatív jelentésirányú altípusa” (Cs. Jónás 2008. 103).

Az (5)a példában az explicit *nem barátságatlanul* ellentétes tagadás negatívabb foka a *mosolytalanul* lexémának.

(5)a „– Ma chére – rebegi Mednyánszky báróné *mosolytalanul, de nem barátságatlanul*, s kitarja két fekete karját.” (Sárközi György: Mint oldott kéve, 1. Zrínyi, Budapest, 1957. 357)

[VI] ábra

(Ap) *mosolytalanul*

(Aq*) *barátságatlanul, de (Bq) nem barátságatlanul*

A *de nem barátságatlanul* utótag (*mosolytalanul, de nem barátságatlanul*) bármennyire az explicit *mosolytalanul* előtaggal látszik is közvetlen ellentétben állni, ez az ellentét az előtag implicit konklúziójának a közvetítésével jön létre. Ennek két oka is van. Az egyik az ellentétes utótag tagadó minősége, amelynek közvetlen előtagja saját implicit állítása:

(Aq*) *barátságatlanul, de (Bq) nem barátságatlanul.*

Az (Aq*) *barátságatlanul* kijelentés implicit jelenlétének másik oka, hogy ez nem csupán fokozati szinonimája az (Ap) *mosolytalanul* kijelentésnek, hanem annak mint kis premisszának, vagyis az (Ap)-nek az implicit konklúziója, vagyis (Aq*).

Az (5)a példában az író feltűnő igyekezetét látjuk abban a megoldásban, hogy a negatív irányban fokozó implicit következtetést ((Aq*) *barátságatlanul*) kizárja a *de nem*-mel (*mosolytalanul, de nem barátságatlanul*). Az alábbi, (5)b jelű változat ennek az igyekezetnek az ellentétes irányát ('klimax') képviseli: a *de nem* helyett belép a *sőt*. (Ezzel együtt a megszólítás és a gesz-

tikuláció is változnék, de itt csupán a megnyilatkozás verbális anyagával foglalkozunk.)

(5)b – Ma chére – rebegi Mednyánszky báróné (Ap) *mosolytalanul, sőt* (Bp) *barátságatlanul*, s két fekete karját nem tárja ki.

Az alábbi (6)a és a (6)b példában feltűnő az író igyekezete, hogy a közvetlenül kínálkozó implicit következtetést ((Aq*) *barátságosan*) kizárja a *de nem*-mel.

(6)a [A szakács megkocogtatta merőkanalával a kondér szélét.] – Ide – mondta békésen, *de nem barátságosan* –, akkor hát tartsd ide a csajkád.” (Szakonyi Károly: *Túl a városon*. Magvető, Budapest, 1964. 67)

[VII] ábra

(Ap) *békésen*,

[Vagyis]

[Tény, hogy]

(Aq*) *barátságosan*, *de* (Bq) *nem barátságosan*.

(6)b – Ide – mondta békésen, *sőt* (Aq*) *barátságosan* –, akkor hát tartsd ide a csajkád.

A (6)b változaton egyszerűen áttekinthető, hogy a *sőt* kötőszóval viszonyított utótag (*békésen, sőt barátságosan*) a (6)a-nak az implicit konklúziója volt; vagyis – más szempontból nézve – a *sőt* kötőszó a *de nem*-nek transzformációs párja. Ugyanezt mutatják a további példák is.

A (7) példában a *de nem*-mel viszonyított utótag az olvasóval elképzeltet egy nyílt konfliktust, amelyben a bakák nem hagyják szó nélkül, hogy egy tiszt, vagyis „Mecskei beállt a sorba”:

(7)a „[Tűzforró kávét mert a szakács.] Mecskei beállt a sorba, *a katonák megnézték, de nem szóltak*.” (Szakonyi Károly: *Túl a városon*. Magvető, Budapest, 1964. 67)

[VIII] ábra

(Ap) *a katonák megnézték*

[Várható volt, hogy]

[Tény, hogy]

(Aq *) *a katonák rászólnak, de* (Bq) *nem szóltak*.

(7)b (Ap) Mecskei beállt a sorba, *a katonák megnézték, sőt* (Bp) *rá is szóltak*.

1.3.1.2. Metonimiai (illetőleg: pragmatikai) szempont³

Arra az aránybeli különbségre, amely a szinonimitás, valamint a metonímia, vagyis az „egy folyamat két, egymást követő mozzanataként” jelenik meg, Horváth Katalin tanulmánya hívja fel a figyelmet (Horváth 1998: 86–7).

(8)a „Várjobbágyok (...) a Királyi várhoz (...) tartozó földekből (...) bizonyos részt bírtak, menten minden paraszti és polgári terhektől, *de nem* örökösen, (...) hanem csak addig, míg magok vagy hozzájoktartozóik az említett szolgálatot tették;” (Péczy József: A magyarok története... Tóth Kiadó, Debrecen, 1837. 45)

A jogalkotó fontosnak tartja, hogy a kínálkozó implicit következtetést ((Aq*) *örökösen*) kizárja a *de nem*-mel:

(8)b (Ap) ...menten minden paraszti és polgári terhektől, *sőt* (Bp) *örökösen*

1.3.1.3. A *sőt* kötőszóval viszonyított megnyilatkozás szerkezete a ’klimax’ jellemzésének felel meg: „halmozáson alapuló (...) fokozásnak pozitív irányú növekedést kifejező altípusa” (Cs. Jónás 2008. 336).

A *sőt* kötőszó a *de nem*-féle viszonyítás ellentétes (transzformációs) párja. Ez a viszony abban az esetben jön létre, amelyben az előtag explicit állítás (kis premissza), a *sőt* helyén álló *de nem* pedig az ellentétes utótag konklúzió szerepű eleme.

(9)a „...bármilyen *színészkedés*, *sőt ripacskodás* van itt, ez a demokrata [Fellini] nem a középpontban ágál (...), ha odakomponálja is magát a kép sarkába, nagy kalapjával...” (Balassa Péter: Filmvilág, Pallas, Budapest, 1990. 29)

[IX] ábra

(Ap) *színészkedés*, *sőt* (Bp) *ripacskodás*

A (9)a-ban a *sőt* kötőszóval viszonyított folytatás az előtag implicit konklúziója lehetett volna, ha az író a *ripacskodás* lexémát a *színészkedés* tagadó ellentéteként jelenítette volna meg:

(9)b *színészkedés*, *de nem ripacskodás* van itt

³ A téma e vonatkozásának pragmatikai megközelítését ld. Grice 1975 tanulmányában. (Róla Békési 1993: 16–20; továbbá Wright 1983.)

[X] ábra

(Ap) *színészkedés*

(Aq*) *ripacskodás, de (Bq) nem ripacskodás*

(10)a „Arany pályakorszakainak és hivatásainak mindegyikében számos nyomát találjuk annak, mennyire *idegenkedett, sőt irtózott* bármiféle túlzástól, ...” (Dávidházi Péter: Holmi, Budapest, 1992. 339)

[XI] ábra

(Ap) *idegenkedett, sőt (Bp) irtózott*

(10)b *idegenkedett, de nem irtózott*

[XII] ábra

(Ap) *idegenkedett,*

(Aq *) *irtózott, de (Bq) nem irtózott*

1.3.1.4. Pragmatikai szempont a *sőt* kapcsán

Azzal az aránybeli különbséggel, amely a szinonimitás, valamint a metonímia között van, a 1.3.1.2. pont alatt már találkoztunk. Itt a *sőt* kötőszó kapcsán ezt megerősítjük. A (11)a-ban is van fokozódás: a *szövetség felbomlásához* képest az *ellenségesedés* súlyosabb viszony. Ennél azonban dominánsabb mozzanatnak tekinthető az időbeli, vagyis a metonimikus rákövetkezés.

(11)a „A német szövetség nagy Ottó halála után felbomlott, *sőt* ellenségeskedésre fordult.” (Hóman Bálint: Szent István. Egyetemi nyomda 1938. 110)

A tagadó utótag minden további nélkül állítóvá alakítható.

[XIII] ábra

(Ap) A német szövetség nagy Ottó halála után felbomlott, *sőt* ellenségeskedésre fordult.

(11)b A német szövetség nagy Ottó halála után felbomlott, *de nem* fordult ellenségeskedésre.

[XIV] ábra

(Ap) A német szövetség nagy Ottó halála után felbomlott,

[Várható volt, hogy]

[Tény, hogy]

(Aq*) *ellenségeskedésre fordul*,

de (Bq) nem fordult ellenségeskedésre.

2. Egyéb szempontok

A szintaktikai szempont – egyelőre úgy tűnik – nem differenciáló jegye a *de*-viszony környezetstruktúrájának. Ha viszont e viszony elő- és utótagjait egyaránt proposícióknak tekintjük, akkor – Petőfi S. János terminusait használva, a példákban uralkodó ’deszkriptív’ proposíciók mellett ajánlatos rákérdezni a modális ’világalkotó’, valamint a ’performatív’ proposíciók jelentésszerkezeti közreműködésére is (Petőfi 1991. 33).

2.1. Modális (Petőfi: ’szubvilágalkotó’) elemek egymás közti viszonya

(12)a „Gondoltam, *de nem tudtam biztosan*, hogy te jót akarsz.”

[XV] ábra

(Ap) *Gondoltam*,

(Aq*) tudtam, *de* (Bq) *nem tudtam biztosan*, hogy te jót akarsz.

(12)b *Gondoltam, sőt tudtam*, hogy te jót akarsz.

[XVI] ábra

(Ap) *Gondoltam, sőt* (Bp) tudtam, hogy te jót akarsz.

2.2. Performatív szerepű proposíciók

A gyengébb fokozatú proposícióval történő kérdésre lehet válaszolni, tudniillik a *kérdezett* igealaknak van magasabb foka: a *faggat*, ezért itt szerepet kaphat a *sőt* kötőszó.

(13)a – Kérdezett-e a rendőr téged a szomszédokról? (Újságszövegrészlet)

[XVII] ábra

Kérdés: (Ap) – *Kérdezett...?*

Válasz 1: (Ap) – *Kérdezett*,

(Aq) – *Faggatott*, Nincs: *de* (Bq) *nem faggatott*

Válasz 2: (Ap) – *Kérdezett*, *sőt* (Bp) *faggatott*.

2.3. A fentiekben tárgyalt viszony az alábbi esetekben nem, vagy csak részben érvényesül. Ennek okai:

2.3.1. Az erősebb fokozatú proposícióval történő kérdésre nem lehet a kérdező szóval válaszolni. A *faggat* igében – mint a *kérdez* ige erősebb fokában – a *kérdez* implicite benne van. Ezért itt nem kaphat szerepet a *kérdez* magasabb fokára utaló *sőt* kötőszó.

(13)b – Faggatott-e a rendőr téged a szomszédokról?

Válasz 1: – Kérdezett, *de nem* faggatott.

Válasz 2: – Faggatott. [Nincs: *sőt* *kérdezett*].

2.3.2. A cselekvésben egymást követő páros igék (pl. *keres* – *talál*, *kérdez* – *válaszol* stb.) viszonyításában a *sőt* kötőszó helyett relevánsabb az *és*.

(14) Keresték, *de nem* találták meg. (Újsághír)

[XVIII] ábra

(Ap) Keresték, *és / sőt* (Bp) *meg is találták.*

(Aq*) *meg is találták, de* (Bq) *nem találták meg.*

2.4. Az ellentétes szerkezet explicit utótagja kis premissza is lehet

A (15) jelű példa jelentésszerkezete ellentmondana e tanulmány koncepciójának, ha nem alkalmaznánk a 'közvetlen összetevők' elvét. Ez az elv azonban megengedi, hogy az explicit ellentétes utótag (*de* (Bp) *nem* talált otthon senkit) – a szerkezet ugyancsak explicit előtagjával megegyezően – a kis premissza szerepét töltsse be.

(15)a Elvitte a levelet, *de nem* talált otthon senkit.

[XIX] ábra

(Ap) *Elvitte levelet,* *de* (Bp) *nem* talált otthon senkit.

[Remélte, hogy] [Tény, hogy]

(Aq*) *át tudja adni,* (Bq*) *nem* tudta átadni.

(15)b Elvitte a levelet, *sőt* *át is* tudta adni.

III. Összegzés

1. A (15)a és a (15)b jelű példák összevetéséből (Elvitte a levelet, *de nem* talált otthon senkit., Elvitte a levelet, *sőt* át is tudta adni.) fontos tanulság vonható le. Láthatjuk, hogy a *de nem*-mel viszonyított ellentétes utótag önmagában (egy összetett mondat utótagjaként) nem értelmezhető maradéktalanul, hanem csak egy jelentésszerkezet alkotórészeként. A (15)b-ben közvetlenül nem a kis premisszák, azaz a (Bp) és az (Ap) állnak ellentétben egymással, hanem implicit konklúzióik: ((Aq*) *de nem* (Bq*)):

[Remélte, hogy]	[Tény, hogy]
(Aq*) át tudja adni,	<i>de</i> (Bq*) <i>nem</i> tudta átadni.

Az itt látható implicit konklúziót: ((Aq*) át tudja adni) a *sőt* kötőszó emeli át a (15)b jelű változatban a (Bp) szerepébe:

(15)b (Ap) Elvitte a levelet, *sőt* (Bp) át is tudta adni.

2. A *de nem* és a *sőt* szövegbeli, azaz használati összetartozására minden szövegjelentés-kutató felfigyelhet, de számukra a látszat félrevezető is lehet. A használatból ugyanis úgy tűnhetik, mintha e két viszonyfajta a jelentésszerűség azonos helyén cserélne szerepet egymással. A fenti fejtegetésből azonban – remélhetőleg – kitűnik, hogy ez nem így van: a *sőt* a két kis premissza, a *de nem* viszont a két konklúzió közvetlen viszonyát képviseli. A logika ha nem akar is beavatkozni a nyelvészet dolgaiba, a nyelvészet nem teheti meg, hogy a szövegjelentés vizsgálatában legalább a 'kis premissza'-val és a 'konklúzió'-val ne számoljon.

A hivatkozott irodalom

- Agricola, Chr. – E. Agricola 1987. Wörter und Gegenwörter. Antonyme der deutschen Sprache. VEB Bibliografisches Institut, Leipzig.
- Bánréti Zoltán 1983. A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések 117. sz. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Békési Imre 1986. Bestands- und Gebrauchsebene des Konstruktionstypus. In: Heydrich–Petöfi (Hg.): Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten. Papiere zur Textlinguistik 51.pp. 163–173. Buske Verlag, Hamburg.

- Békési Imre 1990. Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttere. Szemiotikai Szövegtan 1. 23–28. Acta. Acad. Paed. Ser. Ling.-Litt.-Aest. Szeged
- Békési Imre 1993. Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. JGYTF Kiadó, Szeged
- Békési Imre 1994. Der doppelte Syllogismus. In: M. Bartha (Hg.) Textverstehen – Textarbeit–Textkompetenz, 125–134. Beiträge zum Workshop am 9–10. Mai 1994 am Germanistischen Institut der Eötvös Loránd-Universität, Budapest
- Békési Imre 2003. The Place of Concession in contrastive Structures. Sprachtheorie und germanistische Linguistik. 13.2. 103–122.
- Békési Imre 2004. A theoretical–empirical analysis of restriction and concession. Sprachtheorie und germanistische Linguistik. 14.1. 3–17.
- Békési Imre 2010a. The Interpretation and Applications of the double Syllogism. Semiotic Textology, Vol. 19. / Szemiotikai Szövegtan 19. k 263–308. JGYF, Szeged
- Békési Imre 2010b. An empirical Study of the Set Expression. In: Kozmács–V. Kremmer (eds) Science for Education – Education for Science, 35–40. Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre
- Békési Imre 2013. The logical Background of certain Types of Contradiction. In: Gallik– Rigó–Hoboth–Vargová (eds) Science for Education – Education for Science, pp. 307–317. Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre
- Bloomfield, Leonard 1933. Language. Henry Hold, New York
- Chomsky, Noam 1957. Syntactic Structures. Mouton: The Hague/Paris
- Cs. Jónás Erzsébet 2008. Klimax. In: Szathmári főszerk. 336–8.
- Cs. Jónás Erzsébet 2008. Antiklimax. In: Szathmári főszerk. 102–5.
- Dorfmueller-Karpusa, Käthi 1982. Konnektive Ausdrücke und konnektive Relationen. In: Fritsche, J. (Hg) Konnektivausdrücke – Konnektiveinheiten. Grundelemente der semantischen Struktur von Texten I. Papiere zur Textlinguistik 30. Buske: Hamburg
- Geecsó Tamás–Spannraft Marcellina szerk. 1998. A szinonimitásról. Tinta Kiadó, Budapest
- Grice, H. Paul 1975. Logic and Conversation. In: Cole, P.– Morgan, L. J. (eds) Syntax and Semantics. Speech Acts. Academic Press. New York, San Francisco, London
- Horváth Katalin 1998. In: Geecsó–Spannraft szerk. A szinonimitásról. Tinta Kiadó, Budapest
- Kiefer Ferenc 1983. Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Kiefer Ferenc 2000. Jelentélmélet. Corvina, Budapest
- Lakoff, Robin 1971. *Ifs and Buts* about Conjunction. In: Fillmore–Langendoen (eds) *Studies in Linguistic Semantics*. Holt, Rinehart and Winston, New York
- Petőfi S. János 1991. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai vizsgálata. *Szemiotikai SzövegTan* 2. 7–37. JGYTF Kiadó, Szeged
- Petőfi S. János 2004. A szöveg mint komplex jel. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ruzsa Imre 2001. Bevezetés a modern logikába. Osiris, Budapest
- Szathmári István főszerk. 2008. Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve. Tinta Kiadó, Budapest
- Wright, G. H. von 1983. *Practical Reason*. *Philosophical Papers*, vol. I. Cornell University Press, Ithaca, New York

*Egy VII. századi bizánci író, Theophylaktos Simokattés pályafutása és történeti műve**

Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” c. kortörténeti monográfiája¹ a VI. század utolsó évtizedeinek, elsősorban a Maurikios császár (582–602) kori bizánci történelemnek a legfontosabb forrása. A hosszú bizánci–perzsa háború (572–591) eseményeinek elbeszélése során pedig szerzőnk a Sāsānida Perzsia egyik legjobb ismerőjének bizonyult. A magyar kutatók számára azért is rendkívül becses a mű, mert a Kárpát-medence és a kelet-európai steppe históriája is feltárul a kora bizánci auctor híradásai nyomán, sőt egy hosszabb részletében, az ún. „szkíta exkurzus”-ban páratlanul információgazdag és hiteles tájékoztatást ad a belső-ázsiai Türk Birodalom, sőt Kína (Észak-Kína) történetéről is.

I. A theophylaktosi életút

A theophylaktosi életútról csupán néhány biztosnak tekinthető ismerettel rendelkezünk, amelyek elsősorban a történeti mű elszórt utalásain alapulnak.² Egyértelmű, hogy a szerző szűkebb hazája Egyiptom volt, hiszen maga vall arról, hogy a Nílus országából „származott el”.³ Egyiptomnak, azon belül is főleg Alexandriának közvetlen ismerete s az ott történtek iránti érdeklődés

* Részlet Olajos Terézia: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok – Válogatott tanulmányok* (Szeged 2012) c. kötetből: I. rész. *Theophylaktos Simokattés és történeti műve. Bevezetés.* p. 7–45; az itt olvasható részlet: p. 7–25.

¹ *Theophylacti Simocattae Historiae*. Edidit C. de Boor. Editionem correctiorem curavit explicationibusque recentioribus adornavit P. Wirth. Stutgardiae 1972. – A továbbiakban ennek a kiadásnak a lapszámait szerint idézem a művet.

² Szemben elődeivel, például Agathiasszal és Menandros Protéktórral, akik műveik prooimionjában (bevezetésében) számos személyes mozzanatot árultak el önmagukról, Theophylaktos egyetlen önéletrajzi adatot sem közöl, csak esetlegesen tesz néhány rövid, személyére vonatkozó utalást történeti művében.

³ Hist. VII 16,10 p. 275. – Egyiptomi származásának mondja Phótios is Bibliothékájének 65. kódexében, amikor a theophylaktosi mű kivonatát és értékelését adja (*Photius Bibliothèque. Texte établi et traduit par R. Henry, Paris 1959–1978. t. I. p. 79*).

történeti művének több részletében megfigyelhető. A Nílus-áradás különböző magyarázatait adó exkurzusa értekezéssé növi ki magát.⁴ Az egyiptomi metropolis meghitt ismerőjeként⁵ szól arról, hogy Alexandriában természetfeletti módon a konstantinápolyi történésekkel egyidőben, már a hivatalos híradás megérkezése előtt tudomást szereztek Maurikios császár 602. novemberi tragikus bukásáról és kivégzéséről.⁶ Egyiptom iránti érdeklődése egy sor más helyen is megnyilvánul.⁷

Ugyancsak egyértelműen meghatározható az író származása, családjának társadalmi helyzete. A műveiben tükröződő rendkívül széles körű irodalmi tájékozottság⁸ és sokoldalú tárgyi ismeretek⁹ valamint az írásmódját jellemző retorikai felkészültség nagyon alapos gyermek- és ifjúkori tanulmányokra vall, amely az adott korban elsősorban a jómódú családok gyermekeinek juttatott osztályrészül. S hogy valóban az egyiptomi görögség magasabb társadalmi régióihoz tartozott famíliája, azt maga is tanúsítja, amikor megjegyzi,

⁴ Hist. VII 17,1–45 p. 275–283. A szerző figyelmet szentel egy a Nílusban felbukkanó emberformájú csodalény-párnak is, amelyet Ménas egyiptomi helytartó is megszemlél (Hist. VII 16,1–9; 17,46 p. 273–274, 283).

⁵ Hist. VIII 13,9–11 p. 310.

⁶ Hist. VIII 13,7–15 p. 309–311.

⁷ Pl. Hist. II 14,7; IV 16,12; VI 11,10–15; VII 16,11; vö. még Hist. IV 16,9 és *Quaestiones physicae* (*Teofilatto Simocata*. A cura di L. Massa Positano. Napoli 1965) p. 32,1–33,11.

⁸ Homéros és a görög líra hatását részletesen bemutatja Th. Olajos: *Quelques remarques sur les réminiscences homériques chez Théophylacte Simocatta historien*. In: *Epik durch die Jahrhunderte*. Internationale Konferenz Szeged 2–4 Oktober 1997. Szerk. Tar I. (=Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Tom. 27.) Szeged 1998, p. 206–210; eadem: *Az antik görög líra visszhangja Theophylaktos Siomokattés történeti művében*. In: *Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*. Szerk. Makk F. – Tar I. – Wojtilla Gy. Szeged, 1998, p. 115–121; eadem: *L'écho de la poésie lyrique grecque antique dans l'oeuvre historique de Théophylacte Simocatta*. In: *POLUPLEUROS NOUS: Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*. (=Byzantinisches Archiv 19.). Hrsg. v. C. Scholz – G. Makris. München – Leipzig 2000, p. 264–271; eadem: *Contribution à la question des réminiscences classiques de Thophylacte Simocatta* (Théophylacte et Callimaque): *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance* (Réd. par Th. Olajos): Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina IX. Szeged 1994, p. 41–47. Az egész antik görög irodalom ismeretét behatóan vizsgálja S. Leanza: *Citazioni e reminiscenze di autori classici nelle opere di Teofilatto Simocatta: Studi in onore di Q. Cataudella*. Catania 1972, t. II. p. 573–592; Olajos T.: *Theophylaktos Simokattés, a történetíró*. Kandidátusi disszertáció. Szeged, 1977, p. 31–84.

⁹ Theophylaktos sokoldalúságáról ld. lejjebb 16–28. jegyz.

hogy Maurikios császár bukása idején (602-ben) Egyiptom civil kormányzója, Petros a rokona volt.¹⁰ S magának Theophylaktosnak a bizánci hivatali arisztokráciához való tartozását mutatja, hogy a műveit tartalmazó kódexekben történetírónk az *antigrapheus* és az *eparchos* tisztség viselőjeként szerepel.¹¹

Hogy mikor született történetírónk, nem tudjuk. A *Dialogus Philosophiae et Historiae* c. írásában¹² a historikus ujjongva köszönti a Phókas (602–610) zsarnokságát megdöntő Hérakleios császárt (610–641), szinte dicshimnuszt zeng Sergios konstantinápolyi patriarcháról (610–638), s mint a legközelebbi múlt eseményére utal Hérakleios trónra lépésére.¹³ Történeti művének egy helyén¹⁴ szerzőnk felidézi, hogy nyomban a zsarnok Phókas bukása után nagyközönség előtt drámai hatású szónoki beszédben emlékezett meg Maurikios császár tragikus sorsáról. Ebből arra következtethetünk, hogy 610 táján Simokattés már valódi írónak számított, befejezte tanulmányait, legalább 22–24 évesnek kellett lennie, tehát születése az 580-as évek közepére datálható.¹⁵

A theophylaktosi életút kézzelfogható emlékeit képezik sokoldalú irodalmi tevékenységéből ránk maradt művei. A platóni dialógus formájában írta a többnyire *Quaestiones physicae* latin címmel idézett dialógusát,¹⁶ amely a paradoxográfia műfajához tartozik, s hűsz meglepő, furcsa természeti jelenségnek, illetve hiedelemnek a magyarázatát adja. A mű még írói szárnypróbálgatás lehetett,¹⁷ ám ennek ellenére a középkorban széles körű olvasottságnak

¹⁰ Hist. VIII 13,12–13.

¹¹ A Bíborbanszületett Konstantin rendeletére készült *Excerpta de legationibus* szövegében (Ed. C. de Boor. Berolini 1903, p. 221, 447) történetírónk neve az *antigrapheus* és az *eparchos* titulussal együtt szerepel. S e két rangmegjelölés helyreállítható Theophylaktos neve mellett a történeti művet tartalmazó vatikáni kódexben is a megcsonkult szöveg kiegészítésével (*Historiae praef.* p. VII; vö. *Quaestiones physicae* p. 7). Phótios is ezekkel a titulusokkal említi szerzőnket (*Bibliothèque t. I.* p. 79). – Vö. lejjebb 74–82. jegyz.

¹² Vö. lejjebb és a 116–123. jegyz.

¹³ *Dialogus* c. 6–12.

¹⁴ *Historiae* VIII 12,3–4. Vö. lejjebb.

¹⁵ Ennél is korábbi, 575 körüli születési időt kell feltételeznünk akkor, ha számolunk azzal a hipotézissel, miszerint a historikus karrierjét Probos chalkédóni püspök mellett kezdte; vö. lejjebb 55–67. jegyz. Mindkét kronológiai feltevessel összhangban áll Theophylaktos azon megjegyzése, miszerint „idősebb kortársaitól” szerzett hiteles értesülést 587-es eseményekről (*Hist.* II 17,7).

¹⁶ *Διάλογος περί διαφόρων φυσικῶν ἀπορημάτων αὐτῶν*. A mű 1965-ös nápolyi kritikai kiadásának a „*Questioni naturali*” címet adta a kiadó, Lidia Massa Positano.

¹⁷ A bevezetésben elmondja a szerző, hogy tanárai és diáktársai előtt deklamál (*praef.* p. 7,9–10; 8,9; II. *praef.* p. 26,7). Vö. H. Usener: *Der heilige Tychon. Sonderbare heilige*.

örvendett. A klasszikus pogány műveltség talaján fogant *Quaestiones physicae* ellenpontja Simokattés életművében az egyszerűség kedvéért *Dialogus de praedestinatione* latin címmel idézett teológiai, filozófiai tárgyú írása,¹⁸ amely – ha a szereplők beszédében feltűnnek is antik klasszikus reminiscenciák – a keresztény szent iratokban és az egyházatyák műveiben való széles körű tájékozottságról tesz tanúságot.¹⁹ Az antik görög retorikaoktatás „progymnasmata” műfajának eleven hatása alatt született, ám a témája alapján egyedi²⁰ műben két, ellentétes érveket felsorakoztató beszélgetőtárs, Theognótos és Theophylaktos²¹ az emberi élet előre-meghatározott tartamáról vitázik. Theophylaktos a vitát eldöntő szereplők, a bírák véleményével azonosulva az eleve elrendelt és a vakvéletlen sors felfogása közötti középutat képviseli, hangsúlyozva az emberi tudás korlátait, és azt sugallva, hogy az emberi életet a mértékletesség és a megfontoltság által kell kormányozni.²² Megint más műfajt képvisel az ifjúkori alkotásnak tekinthető *Epistulae ethicae rusticae et amatoriae* latin címmel²³ idézett, a bizánci görög olvasóközönség körében rendkívül népszerű munkája.²⁴ A mű 85 irodalmi levelet tartalmaz, amelyekben a legkülönbözőbb társadalmi helyzetű és életvitelű fiktív levélírók, az antik

Texte und Untersuchungen. Band I. Berlin 1907, p. 76–77; O. Veh: *Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes*: Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht 1956/57 des Humanistischen Gymnasiums, Fürth in Bayern 1957, p. 7; Olajos T.: *Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról*: Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Historica 71 (1981) p. 4–5.

¹⁸ *Theophylactus Simocates, On predestined terms of Life*. Greek Text and English Translation by Ch. Garton and L. G. Westerink. Buffalo – New York, 1978.

¹⁹ *De praedestinatione* (vö. 18. jegyz.) p. 87–88; Olajos T.: Theophylaktos Simokattés, a történetíró p. 7, 76–84. – Biblia-ismeretéről és a keresztény homilia műfajában való otthonosságáról a történeti mű is tanúskodik: a IV. könyv 16. caputja Dometianos meliténéi metropolita nagyszabású szentbeszédét tartalmazza, amelyet természetesen a historikus szerkesztett.

²⁰ Valószínű azonban, hogy a VI. század végén gyakoriak voltak az efféle teológiai viták; vö. M. Whitby: *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. Oxford, 1988 p. 36–37.

²¹ A szereplők nevének kiválasztása is a klasszikus idöket idézi.

²² *De praedestinatione* p. 30. – Ez az élethölcesség a történeti események megítélésében is markánsan megjelenik Theophylaktosnál; vö. pl. Hist. II 5,2; 17,12; VII 11,2.

²³ Ἐπιστολαὶ ἠθικαὶ ἀγροικικαὶ ἐταιρικαὶ: *Theophylacti Simocatae Epistulae*. Ed. I. Zanetto. Leipzig 1985.

²⁴ Népszerűségét mutatja, hogy rendkívül sok (mintegy 30) ránk maradt kódex tartalmazza a művet; vö. *Epistulae* p. XIV–XXXII.

görög történelem és mitológia, a bukolikus irodalom és az újkomédia szereplői az antik életbölcselet sablonjait visszhangozzák rendkívül szépen cizellált theophylaktosi megfogalmazásban. Legjelentősebb műve a *Historiae* (Oikumeniké historia) című műve.²⁵ Ebben a szerző Maurikios császár (582–602) uralkodásának történetét dolgozza fel, tudatosan vállalva Menandros Protéktór kortörténeti monográfiájának a folytatását, amely az 558–582 közötti időszakot tárgyalta.²⁶ Felmerült az a feltevés is, miszerint egy Galénoszhoz írt költemény szerzője is Simokattés lett volna.²⁷ Ez azonban tévesnek bizonyult, ugyanis valójában a híres görög orvoshoz és filozófushoz szóló verset a XI–XII. században élt Theophylaktos ochridi érsek írta.²⁸

Theophylaktos rendkívül széles körű műveltségét²⁹ minden bizonnyal szülőföldjén szerezte. Elemi és középfokú iskolái után szinte biztosan a híres alexandriai „egyetemen”³⁰ folytatott elsősorban irodalmi és retorikai, valamint filozófiai tanulmányokat, amelyekre utóbb jogi képzés épülhetett.³¹ A VII. század elején Alexandriában a bölcseletet az aristotelési tradíciókat folytató, de más tudományokat (geometriát, aritmetikát, asztronómiát) is művelő Stephanos fémjelezte, akit 610 után Hérakleios császár a konstantinápolyi

²⁵ Οἰκουμηνική ἱστορία. A theophylaktosi történeti mű egykori olvasottságát és népszerűségét jelzi, hogy az nemcsak kivonatokban, hanem teljes egészében ránk maradt, és Phóthios Bibliothékéjében ismerteti és elemzi azt. Vö. 108–110. jegyz.

²⁶ Menandros Prtotéktór az egyetlen történetíró, akit szerzőnk megemlíti (I 3, 5). Vö. Olajos T.: *Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktór*. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Historica 66 (1979) p. 3–17; eadem: *Les sources de Théophylacte Simocatta historien*. Leiden–New York–København–Köln, 1988, p. 96–106.

²⁷ L. Massa Positano feltevése; ld. Quaestiones physicae p. IX n. 1 vö. H. Diels: *Die Handschriften der antiken Ärzte*. II. Teil. Berlin, 1906, p. 106.

²⁸ Th. Olajos: *Quelques remarques sur la tradition manuscrite de Théophylacte Simocatta*: Revue d’Histoire des Textes 8 (1979) p. 266.

²⁹ Homéros, Hésiodos, a korai görög lírikusok, Sophoklész, Euripidész, Aristophanész, Platón, Kallimachos stb. ismeretét és hatását Theophylaktosnál számba vette S. Leanza, i. m.; Olajos T., a 8. j.-ben id. művek.

³⁰ A bizánci iskolarendszerről ld. pl. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*. Paris, 1971 p. 50–88 (főleg p. 77–88); Z. V. Udal’cova, *Kul’tura Vizantii IV – pervaja polovina VII v. Moskva*, 1984, p. 479–503; H.-I. Marrou, *Histoire de l’éducation dans l’antiquité*. Paris, 1966. A nagy múltú alexandriai egyetemen tanult retorikát mások mellett historikusunk történetíró-elődje, Agathias is (Av. Cameron: *Agathias*. Oxford, 1970, p. 1).

³¹ Így történt ez pl. historikusunk elődje, Agathias esetében; vö. Av. Cameron, i. m. p. 1, 140–141. – Vö. lejjebb 49–54., 73. jegyz.

egyetemre hívott meg.³² Theophylaktos a keresztény irodalom egyes témáinak és műfajainak magabiztos ismeretére szintén Alexandriában, az V–VI. századi keresztény teológia egyik – ha nem a legfontosabb – fellegvárában³³ tehetett szert. Bár egyes kutatók a *Quaestiones physicae* néhány helyéből³⁴ arra következtettek, hogy Simokattés Athénben, illetve Hellasban folytatta tanulmányait,³⁵ aligha lehet kétségünk afelől, hogy Attika és Hellas említése itt jelképes, és nem földrajzi értelmű. A klasszikus kultúrában és a legirodal-mibbnak tekintett attikai nyelvezetben való jártasság elsajátítására céloz ez esetben szerzőnk.³⁶ Theophylaktos tehát „attikai” műveltségét minden való-színűség szerint szülőföldjén, Alexandriában szerezte meg.³⁷

Jóllehet Simokattés műveltsége valóban rendkívül széles körű volt, azt azonban, hogy orientális nyelvek (szír, perzsa, türk) ismeretére is kiterjedt

³² Stephanosról ld. H. Usener, *De Stephano Alexandrino Commentatio*. Bonn 1880 = Kleine Schriften Bd. III. Leipzig und Berlin, 1914, p. 247–322; P. Lemerle, id. m. p. 79–81; A. Lumpe: *Stephanos von Alexandrien und Kaiser Herakleios: Classica et Mediaevalia*. Dissertationes 9 (1973) p. 150–159; H. Hunger: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. München, 1978. Bd. I. p. 26–30, Bd. II. p. 231–233, 291–293, 300–301; W. Wolska-Conus: *Stéphanos d’Athènes et Stéphanos d’Alexandrie: essai d’identification*: *Revue des Études Byzantines* 47 (1989) p. 5–89. Ezzel szemben Stephanosnak a konstantinápolyi egyetemre hívását kétségesnek tekinti H.-G. Beck: *Bildung und Theologie im frühmittelalterlichen Byzanz*. In: Polichronion. Festschrift F. Dölger zur 75. Geburtstag. Hrsg. P. Wirth. Heidelberg, 1966, p. 72–73. Vö. 48. jegyz.

³³ Vö. pl. H. D. Saffrey: *Le chrétien Jean Philopon et la survivance de l’école d’Alexandrie au VIe siècle*: *Revue des Études Grecques* 67 (1954) p. 396–410.

³⁴ Quaest. phys. praef. p. 7,11 és 8,12. Theophylaktos arról beszél itt, hogy az imént tanult meg „attikai dalt” zengeni, majd arról, hogy ami Hellasé, azt érzi magáénak ő és vele együtt tanuló társai.

³⁵ Így pl. N. Iorga, *Médaillons d’histoire littéraire byzantine*: *Byzantion* 2 (1925) p. 247; N. V. Pigulevszkaja: *Vizantija i Iran na rubeže VI. i VII. vekov*. Moskva 1946, p. 8; Z. V. Udalcova: *Idejno-političeskaja borba v rannej Vizantii*. Moskva, 1974, p. 276; vö. H. Hunger, i. m. t. I p. 313; vö. 50–51. jegyz.

³⁶ Pontosan így tesz a megsemmisített *Philosophia* és *Historia* párbeszédében (c. 5–7), ahol Maurikios császárt „athéni Sókratésként” aposztrofálja. A zsarnok Phókas idején mind a Filozófia, mind a Történetírás számúzve volt a császár csarnokából, „nem léphetett Attika földjére”. Csak Hérakleios császár védőszárnyai alatt foghatott ismét „attikai” zengeményekbe a Filozófia.

³⁷ Ezt az evidenciát erősíti, hogy műveinek prózaritmusa messzemenő egyezést mutat az alexandriai iskolából kikerült egykorú írókéval, mint pl. Eulogios alexandriai patriarcha (581–608), utódja, Ióannés Eleémón (602–618) vagy Sóphronios jeruzsálemi patriarcha (634–638) írásaiéval; vö. H. Usener: *Der heilige Tychon. Sonderbare heilige. Texte und Untersuchungen*. Bd. I. Leipzig – Berlin, 1907, p. 61–75.

volna – egyes modern munkákban ugyanis ezt olvassuk³⁸ – nem állíthatjuk.³⁹ Theophylaktos kiadósan használt forrásait szorosán követi, anélkül, hogy megnevezné előképét.⁴⁰ Így a *Historiae* III 18,6-ban szereplő egyes szám első személyű fogalmazás („hallottam egy előkelő babiloni papi férfitől ...”) valószínűleg nem historikusunknak, hanem főforrásának, Ióannés Epiphaneusnak a perzsa nyelvtudására szolgálhat bizonyítéku. Hasonlóképpen inkább olvasmányaira, mintsem élő nyelvtudására vezethető vissza, amikor itt-ott perzsa, avar, türk és kínai nevek, titulusok jelentését megadja.⁴¹ Ugyancsak nem tekinthető feltétlenül élő latin nyelvismeret bizonyítékának az, hogy historikusunk egy-egy latin kifejezést, adminisztratív, hadászati technikai terminuszt megmagyaráz. Ezek a kifejezések a korabeli katonai és hivatali szókincs részét képezték, tehát Theophylaktos használja azokat, ám az antik görög *historia* hagyományait követő történetíró idegennek, nem klasszikusnak tekinthette, és szükségesnek érezhette azok magyarázatát.⁴² E passzusok⁴³ arról mindenesetre szinte bizonyossággal vallanak, hogy a történetíró közönysége számára a latin idegen nyelv volt.

Simokattést a Suda lexikon a „poiétés” szóval illeti.⁴⁴ Felmerült a hipotézis,⁴⁵ miszerint Egyiptomban, amely az alkímia fellegvára volt, szerzőnk ezzel a paratudománnyal is megismerkedett,⁴⁶ s innen származott „poiétés” elnevezése, amely Bizáncban az „alkimista”, „kémikus” jelentéssel is ismeretes

³⁸ N. Iorga: i. m. p. 246; N. V. Pigulevszkaja: i. m. p. 8; eadem, Feofilakt Simokatta: Istorija. Vstupitel'naja stat'ja N. V. Pigulevszkoj, perevod S. P. Kondrat'jeva, primečanija K. A. Osipovoj. Moskva, 1957, p. 18; Z. V. Udalcova: i. m. p. 278.

³⁹ O. Veh, i. m. p. 5–7 lehetségesnek, de nem biztosnak tartja ezt.

⁴⁰ Vö. Th. Olajos: *Les sources de Théophylacte Simocatta historien*. Leiden – New York – København – Köln, 1988, p. 17–18, 53–54.

⁴¹ Pl. Hist. I 8,2–3; 8,5; 9,5–6; III 5,14; 6,9; 6,14; 18,12; IV 2,2; 6,10; VII 9,2.

⁴² Vö. M. Whitby: *Theophylact's Knowledge of Languages*: Byzantion 52 (1982) p. 426–428; másképpen értelmezi ezt B. Baldwin, *Theophylact's knowledge of Latin*: Byzantion 47 (1977) p. 357–360.

⁴³ Hist. I 1,3; 4,6–7; 7,4; II 3,13; 4,1; 15,7–9; III 4,4; 11,4; 15,6; 18,12; IV 2,2; 15,2; VI 9,14; VII 3,3; 3,8; 15,7; VIII 1,3; 9,6; 12,8; 13,2.

⁴⁴ Suidae Lexicon. Ed. A. Adler. Lipsiae 1935, t. IV p. 360.

⁴⁵ M. Marković: *Šta znači nadimak Feofilakta Simokate POIHTHΣ?*: Istoriski Časopis 2 (1949–50) p. 29–38. Vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról: Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Historica 71 (1981) p. 7–9.

⁴⁶ M. Marković (i. m. p. 29–38) a theophylaktosi *Quaestiones physicae*-t (mindenekelőtt az 1., 10., 18. fejezeteket) alkimista jellegű írásnak is tekinti.

volt.⁴⁷ Kétségtelenül e feltevés alátámasztására szolgálhat az, hogy Theophylaktos Hérakleios császár közeli hívei közé tartozott, a császár pedig állítólag maga is írt könyvet az alkímiáról, s az egyéb tudományok mellett az alkímiához is értő Stephanost Alexandriából Konstantinápolyba hívta. Stephanos hálából alkímiai tárgyú művét (amelynek szerzősége azonban kétes!) az őt pártfogoló uralkodónak ajánlotta, ugyanakkor Stephanos *De astromia*-jához Hérakleios írt függelékét.⁴⁸

Míg az alkímiában jártas Theophylaktos alakja elmosódott körvonalú, annál egyértelműbbnek látszik jogtudományban való jártassága. A *Quaestiones physicae*-t és az *Epistulae*-t tartalmazó kódexek túlnyomó többsége⁴⁹ ugyanis *scholastikos*-nak nevezi őt. Ez a megnevezés IV. századtól a jogban és retorikában járatos férfiak titulussá vált. Tehát az ifjú Theophylaktos minden valószínűség szerint jogi tanulmányokat is folytatott, amelyek felkészítették őt jövődi államigazgatási karrierjére. A jogi képzést feltehetően a konstantinápolyi egyetemen⁵⁰ kaphatta meg szerzőnk.⁵¹ A *scholastikos* titulust viselték

⁴⁷ Ld. Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis auctore Carolo du Fresne, domino du Cange. Effigies recens. Parisiis et Lipsiae 1905, s. v. *poiétés*.

⁴⁸ Vö. feljebb 32. jegyz. – Stephanos alkímiai tárgyú szövegeit kiadta I. L. Ideler (*Physici et medici Graeci minores* t. II. Berlin 1842 [repr. Amsterdam 1963], t. II p. 199–253); vö. F. Sherwood-Taylor: *The alchemical Works of Stephanos of Alexandria*: Ambix 1 (1937) p. 116–139; 2 (1938) p. 38–49; vö. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*. München 1897, p. 633; E. Riess: *Alchemie*: RE Bd. 1. Stuttgart 1894, col. 1338–1355; C. Colpe: *Alchemie: Der kleine Pauly* Bd. 1. Stuttgart, 1964, col. 237–239; H. Usener: *De Stephano Alexandrino Commentatio*. Bonn 1880 = *Kleine Schriften* Bd. III. Leipzig – Berlin, 1914, t. III. p. 247–322, főleg 289–293; A. Lumpe: *Stephanos von Alexandrien und Kaiser Herakleios: Classica et Mediaevalia*. Dissertationes 9 (1973) p. 150–159. Vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról: *Acta Universitatis de Attila József Nominatae*. *Acta Historica* 71 (1981) p. 7.

⁴⁹ *Quaestiones physicae* p. 7; *Epistulae* p. V–XIII.

⁵⁰ Az elsősorban grammatikai, retorikai, filozófiai és jogi képzést biztosító konstantinápolyi egyetemről ld. pl. P. Speck: *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel* (=Byzantinisches Archiv 14.). München, 1974; P. Lemerle: *Le premier humanisme byzantin*. Paris, 1971, p. 63–68; M. J. Kyriakis: *The University. Origin and Early Phasis in Constantinople*: *Byzantion* 41(1971) p. 161–182.

⁵¹ Iustinianos császár 533-ban megszüntette a jogászképzést Alexandriában, és Konstantinápolyban, Rómában valamint Berytosban (ma Bejrút) koncentráltta azt. Mivel Róma és Berytos alapos ismeretére semmi sem utal Simokattés műveiben, csak Konstantinápolyt tételezhetjük fel jogi tanulmányainak a színhelyeként. Teljességgel megalapozatlan N. Iorga azon kijelentése (i. m. p. 247), miszerint Theophylaktos Athénben végezte volna jogi tanulmányait.

a VI. században a legmagasabb rangú államférfiak és egyházfők befolyásos tanácsadói, titkárai.⁵² *Scholastikos*, azaz jogi tanácsadó volt historikusunk elődei közül Konstantinápolyban Agathias,⁵³ míg az epiphaneiai származású Euagrios és Ióánnés, akik szintén viselték ezt a címet, Grégorios antiochiai patriarcha (570–593) titkárai, illetve tanácsadói voltak.⁵⁴

A kérdés persze továbbra is nyitva marad, hogy kinek lehetett jogtanácsosa szerzőnk. H. W. Haussig⁵⁵ Probos chalkédóni püspökre⁵⁶ gondol Theophylaktos egy passzusa alapján, ahol historikusunk a perzsa udvarban diplomáciai küldetésben járt főpap tájékoztatását használja fel.⁵⁷ Ezenkívül a chalkédóni Szent Euphémia⁵⁸ csodáját olyan részletességgel írja le historikusunk, hogy ez helybeli informátort valószínűsít.⁵⁹ A fenti érvek ugyan nem teszik bizonyossá

⁵² Pl. I. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) leveleiben a ravennai exarcha és a ravennai érsek titkárát nevezi így (Greg. Reg. t. II. index p. 588).

⁵³ Agathias Hist. III 1; Gy. Moravcsik: *Byzantinoturcica*. Berlin, 1958, t. I. p. 214; Av. Cameron, i. m. p. 5–6. – Menandros Protéktór is rendelkezett jogi végzettséggel, de ő nem gyakorolta szakmáját; vö. fr. 1 (*The History of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes by R. C. Blockley. Liverpool, 1985, p. 40,5–12).

⁵⁴ *The Ecclesiastical History of Evagrius* edited by J. Bidez and L. Parmentier. London, 1898, p. 1, 3, 5, 36, 94, 153, 195, 220, 221, 241 etc.; vö. P. Allen, *Evagrius Scholasticus the Church Historian* (=Spicilegium Sacrum Lovaniense. Etudes et documents. Fasc. 41.) Leuven, 1981. – *Ioannis Epiphaniensis Fragmentum: Historici Graeci minores*. Ed. L. Dindorfius. Lipsiae, 1870, p. 376,11–12.

⁵⁵ H.-W. Haussig, *Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker: Byzantion 23* (1953) p. 292.

⁵⁶ Az eredetileg monofizita Probos 585 táján Alexandriában fordított hátát ennek az irányzatnak, és Anastasios antiochiai patriarchához (558–571, 593–598) csatlakozva tért át a chalkédóni orthodoxia irányzatához (Michael Syrus X 21 és 23: *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche, éditée et traduite par J. B. Chabot*. Tome. II. Paris 1901, p. 362–364 vö. 361, 372).

⁵⁷ Hist. V 15,8–11. Az elbeszélést vagy közvetlenül Probos chalkédóni püspöktől, vagy számunkra ismeretlen személy közvetítésével hallhatta Theophylaktosz. Vö. 59–60. jegyz.

⁵⁸ Diocletianus császár (284–305) keresztényüldözése idején, 303. szeptember 16-án szenvedett vértanúhalált Euphémia; sírja felett hamarosan bazilikát emeltek. 451-ben ebben tartották a történelmi jelentőségű 4. egyetemes zsinatot. A hagyomány szerint Szent Euphémia csodás módon az orthodox hitvallást támogatta a monofizitizmussal szemben.

⁵⁹ Hist. VIII 14,1–9. Theophylaktos időmegjelölése (Maurikios császár 12. uralkodási éve) szerint a csoda időpontja 593. szeptember 16-ára datálható. Mivel Probos valószínűleg

Probos és Theophylaktos kapcsolatát,⁶⁰ de mindenesetre támogatni látszik az a körülmény, hogy Probos, a későbbi chalkédóni püspök 585 táján hosszabb ideig Alexandriában tartózkodott,⁶¹ és ott egy bizonyos „Stephanos sophistés” hatására tért át a monofizita irányzatról a chalkédóni (orthodox) hitvallásra.⁶² Felmerülhet a kérdés, hogy a szír nyelvű krónikában szereplő alexandriai „Stephanos sophistés” nem azonos-e az alexandriai „megas philosophos”-nak és „oikumenikos didaskalos”-nak titulált Stephanossal,⁶³ a már említett híres egyetemi professzorral.⁶⁴

Mivel Probos 593. márc. 25-e utáni időben kapta meg a chalkédóni püspöki széket,⁶⁵ ám „nem sokkal kinevezése után” meghalt,⁶⁶ így Theophylaktosnak Probos melletti titkári tevékenységét az 590-es évek közepére–második felére datálhatjuk. S azt is feltételezhetjük, hogy Phókas uralma (602–610) alatt historikusunk visszatért szülőföldjére, ha előbb nem, a perzsa invázió fenyegetése (608–609)⁶⁷ elől. Lehetséges, hogy az Egyiptom határain, az afrikai (karthágói) exarchatusban 608-ban nyíltan jelentkező (titokban pedig

593. márc. 25 után kapta meg a chalkédóni püspökséget (vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 9), ha nem is biztos, de lehetséges, hogy a csoda idején Probos volt Chalkédón püspöke, a csoda egyik tanúja. J. H. Declerck, Probus, l'ex-Jacobite et ses EPAPORHMATA PROS IAKOBITAS: Byzantion 53 (1983) p. 222 ezzel szemben 595/596-ra teszi Probos egyházfői tisztségének kezdetét.

⁶⁰ Persze nem szükségszerű közvetlenül Probostól származtatni az információt, hiszen a Chalkédónban történt csodás dolgok a Boszporusz túlsó partján, Konstantinápolyban is közismertek lehettek. – Aligha helytálló Haussig véleménye (i. m. p. 292–293), miszerint Probos Maurikios császár halála (602. nov. 27.) után is Chalkédón főpapja lett volna; vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 9.

⁶¹ Alexandriai tartózkodása alatt kapcsolatba kerülhetett Theophylaktos családjával; vö. 62. és 64. jegyz.

⁶² Michael Syrus X 21 t. II. p. 361–364, 367, 372. Vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 8–9.

⁶³ Vö. H. Usener: De Stephano Alexandrino... p. 248, 251; P. Lemerle: i. m. p. 85–88.

⁶⁴ A két Stephanost azonosnak tekintette J. Maspero: *Histoire des Patriarches d'Alexandrie depuis la mort de l'empereur Anastase jusqu'à la réconciliation des Églises jacobites (518–616)*. Paris, 1923, p. 291–292; P. Lemerle: i. m. p. 85–88; ezzel szemben azonoságukat nem tartja valószínűnek J. H. Declerck: i. m. p. 217–218 és J. R. Martindale: *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Vol. III. Cambridge, 1992, p. 1193–1195.

⁶⁵ Vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 9.

⁶⁶ Michael Syrus X 12 t. II p. 364.

⁶⁷ Az eseményről ld. A. N. Stratos: *Byzantium in the Seventh Century*. Vol. 1. Amsterdam, 1968, p. 64–65.

valószínűleg már korábban meginduló) Phókas-ellenes megmozdulás⁶⁸ is vonzotta Simokattést, aki egyértelműen a Phókas uralmát zsarnokságnak tekintő keletrómaiak közé tartozott.⁶⁹ A karthagói exarchátusból kiinduló Phókas elleni felkelés első lépése Egyiptom, benne Alexandria elfoglalása volt. Innen hajózott az afrikai exarcha, Hérakleios fia, az ifjabb Hérakleios Konstantinápolyba, hogy megdöntse Phókas gyűlölt uralmát. Biztosra vehetjük, hogy Hérakleios első hívei részben a támaszpontjául szolgáló Alexandriából valók voltak. Plauzilibis tehát a feltevés, hogy Theophylaktosnak Hérakleios hívévé szegődése – amelyről a *Dialogus Philosophiae et Historiae*⁷⁰ közvetlenül, a császár apjának a haditetteit dicsőítő fejezetei történeti művében⁷¹ pedig közvetve vallanak – Alexandriában történhetett a zsarnok megdöntésére szerveződő expedíció indulásakor.

Ezzel szemben M. Whitby feltételezi,⁷² hogy Theophylaktos scholastikosi karrierjét Sergios konstantinápolyi patriarkha (610–638) szolgálatában kezdte közvetlenül Phókas hatalmának megdöntése (610. október 5.) után. Ezt a hipotézist kétségtelenül alátámaszthatja a Filozófia és a História párbeszédének egy helye (c. 8–12), ahol historikusunk dicshimnuszt zeng az egyházfőről, s úgy utal rá, mint aki a történetírás és történetíró támogatója volt.⁷³

A történeti művet tartalmazó kódexek a címben szerzőnk nevét az *antigraphus* és *ex-eparchos* titulusokkal együtt szerepeltetik.⁷⁴ A bizánci *antig-*

⁶⁸ A. N. Stratos: i. m. p. 83–87.

⁶⁹ Ld. *Dialogus Philosophiae et Historiae* c. 4–5; Hist. I 2,2; VIII 10,4–5; 12,3; 14,10; 15,2; 15,4; 15,8–9. – Vö. O. Veh, Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes. Fürth in Bayern 1957 p. 7. A. Lumpe: (Stephanos von Alexandrien und Kaiser Herakleios p. 157) egyenesen Hérakleios császár titkárának, tanácsadójának mondja Simokattést.

⁷⁰ Cap. 6–7 vö. VIII 11,7; 12,12–13.

⁷¹ Hist. II 3,2; 5,10; 6,4; 7,11–8,5; 9,17–10,6; 18,1–6; 18,26; III 1,1–2; 6,2.

⁷² M. Whitby: *The History of Theophylact Simocatta. An English Translation with Introduction and Notes*. Oxford, 1986, p. XIV; idem: *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. Oxford, 1988, p. 30–32.

⁷³ Vö. *Dialogus Philosophiae et Historiae* c. 10.

⁷⁴ ἀπὸ ἐπάρχων καὶ ἀντιγραφέως (genitivusban; de Boor p. 22). Ugyanígy aposztrofálja szerzőnket Phótios Theophylaktos művéről szóló ismertetésében (de Boor kiadása, p. 3; Photius Bibliothèque, ed. R. Henry t. I. p. 79). A *Quaestiones physicae* és a *De praedestinatione* c. művek kézírataiban azonban csak az „apo eparchón” szerepel. – P. Schreiner (Theophylaktos Simokates Geschichte. Übersetzt und erläutert von P. Schreiner. Stuttgart 1985, p. 4, 22–23) feltételezi, hogy az *antigraphus* titulus a 10. században került a theophylaktosi kézírati hagyományba, és végső soron Phótiosra

rapheus tisztség megfelel a közvetlenül a *quaestor* alatt álló római *magister scriniorum*-nak,⁷⁵ az eparchos pedig a *praefectus* funkciónak,⁷⁶ s ezek helyét a Római Birodalom hivatali hierarchiájában jól ismerjük. A korabeli analógiák alapján biztos, hogy Simokattés *antigraphus* tisztsége komoly rangot és megbecsülést biztosított számára az uralkodó, Hérakleios császár (610–641) környezetében.⁷⁷ Ennél is magasabb tisztséget jelent az eparchosé, amely – egyéb jelentések mellett – a latin *praefectus* görög visszaadása. A korabeli források alapján az eparchos (*hyparchos*) a *praefectus praetorio*,⁷⁸ a *praefectus urbi* tisztségviselőjét,⁷⁹ illetve egyes provinciák helytartóját⁸⁰ egyaránt jelöli. Sőt olykor csupán tényleges hatalom és funkció nélküli cím, mint a 6. század végén alkotó Euagrius esetében, aki írói érdemeiért kapta meg Mauzikios császártól az eparchosi címet.⁸¹ Az eparchos titulushoz a fent említett

megy vissza, aki az *antigraphus*-szal helyettesítette a 9. században már szokatlan *scholastikos* titulust. Schreiner feltevését cáfolja M. Whitby, *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius*. In: *Electrum. Studia z historii starozytniej. Studies in Ancient History 1.* (= *Donum amicitiae. Studies in Ancient History published on occasion of the 75th Anniversary of Fondation of the Department of Ancient History of the Jagellonian University*). Ed. by E. Dabrowa. Krakow 1997, p. 225.

⁷⁵ Vö. A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire, A. D. 284–602. A Social, Economic and Administrativ Survey*. Oxford, 1964, p. 549, 575–576; A. Kazhdan: *Antigraphus: The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editor in chief A. P. Kazhdan. New York – Oxford 1991, p. 112; M. Whitby, *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius* p. 222–224.

⁷⁶ Vö. A. H. M. Jones: i. m. p. 504, 549; R. Guiland, *Études sur l’histoire administrative de l’Empire Byzantin III.: L’apoéparque: Byzantinoslavica 43* (1982) p. 31–32; A. Kazhdan: *Eparch: The Oxford Dictionary of Byzantium*. p. 704; M. Whitby: *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius*, p. 224–226.

⁷⁷ Theophylaktos közéleti tevékenysége elsősorban vagy kizárólagosan Hérakleios császár uralkodásához kötődik; vö. feljebb.

⁷⁸ Ld. pl. Theoph. Sim. Hist. VIII 1,3; 9,6.

⁷⁹ H. Hunger: *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. München, 1978 t. I. p. 313; R. Guiland: *Études sur l’histoire administrative de l’Empire Byzantin: Byzantinoslavica 41* (1980) p. 17–32, 145–180; 42 (1981) p. 186–196; L. Bréhier: *A bizánci birodalom intézményei* (=Bizánc világa VII.). Budapest 2003, passim, főleg p. 189–197.

⁸⁰ Ezt a címet viselte pl. historikusunk rokona, Petros (Hist. VIII 13,12) és annak hivatali elődje az alexandriai helytartói tisztségben, Ménas (Hist. VII 16,1).

⁸¹ Euagrius VI 24 p. 241,2 ed. J. Bidez and L. Parmentier. – Hogy az eparchos tisztség nem egyszer sajátosan értelmiségi tevékenységet folytató férfiaknak jutott osztályrészül, erre példa Zacharias udvari orvos (Menandros fr. 54 p. 211,19–20 ed. de Boor = fr. 23,8 p. 204,8–9 ed. Blockley). Persze őt tágabb értelemben vett közéleti feladatokkal

négy jelentése közül melyik jöhet számba Theophylaktos esetében? Ez már a feltevések birodalmába tartozik. Korábban magam, bár nem tekintettem kizárhatónak, hogy tényleges eparchosi funkciót töltött be historikusunk, mégis valószínűbbnek tartottam azt, hogy az egyháztörténetíró Euagrioshoz hasonlóan ő is a címet nyerte el, s talán ő is irodalmi érdemekért.⁸² Néhány újabb felmerült adat azonban kézzelfoghatóvá teheti a hipotézist, miszerint Theophylaktos – elsősorban jogász szakemberként – ténylegesen szerepet játszhatott a császári közigazgatásban, s karrierje csúcspontjaként az eparchoszi funkciót is betölthette.

A fennmaradt mintegy tucatnyi Theophylaktos nevet tartalmazó és VI–VII. századra datált pecsét⁸³ közül az egyik „Theophylaktos repherendarios”-é.⁸⁴ A IV. században létrehozott *referendarius*-ok testülete Iustinianos császár (527–565) óta fontos szerepet játszott a császári parancsok továbbításában a főtisztviselőkhöz.⁸⁵ Csábító a feltevés, miszerint a pecséten szereplő Theophylaktos *referendarius* történetírónkkal azonos lehet.⁸⁶ Egy töredékes, ma már elveszett felirat a kis-ázsiai (káriai) Aphrodisias városából⁸⁷ szól egy peres ügyről, amely „Theophylaktos *apo eparkhón* és *theios dikastés*”⁸⁸ felügyelete alatt folyt. A 12 *theios dikastés (pedanei iudices)* testületét 539-ben Iustinianos császár hozta létre magas rangú tisztségviselők köréből. A konstantinápolyi testület mellett

is megbízták, például Perzsiában több ízben járt követség tagjaként vagy vezetőjeként (Menandros fr. 37, 38, 39, 40, 46, 47, 50, 54, 55, 60).

⁸² Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 4. Hasonlóan vélekedett P. Schreiner: i. m. p. 4–5.

⁸³ Vö. G. Zacos and A. Veglery: *Byzantine lead seals*. I–III. Basel, 1972, No. 557, 558, 559, 1071, 1072a, 1074, 1105, 1660, 1662, 2933. Vö. J. R. Martindale: i. m. p. 1310–1312 (Theophylactus 2–15).

⁸⁴ Θεοφυλάκτου ρεφερενδαρίου G. Zacos – A. Veglery: i. m. p. 476 No. 559; a pecsét 550–650 közé datált. Vö. J. R. Martindale: i. m. p. 1310 (Theophylactus 6).

⁸⁵ Vö. E. Stein: *Histoire du Bas-Empire. Tom II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476–575)*. Paris–Bruxelles–Amsterdam, 1949, p. 735–739; A. H. M. Jones: i. m. p. 575; R. Guillard, *Recherches sur les institutions byzantines*. Berlin – Amsterdam, 1967, t. II. p. 92–98.

⁸⁶ Vö. M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian. Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*. Oxford, 1988, p. 31.

⁸⁷ H. Grégoire: *Recueil des inscriptions grecques d'Asie Mineure*. T. I. Paris 1922, p. 88, No. 247; Ch. Roueché: *Aphrodisias in Late Antiquity*. London, 1989, p. 145, No. 91.

⁸⁸ H. Grégoire: i. m. p. 88 No. 247,5–8; Ch. Roueché: i. m. p. 146, No. 91, 5–8: Θεοφυλάκτου τοῦ ἐνδοξοτάτου | ἀπὸ ἐπάρχων | καὶ θίου δικαστοῦ.

Megarában és a kis-ázsiai Sardeisben is működött ilyen bíróság.⁸⁹ Az aphrodisias felirattöredéket Henri Grégoire a VI. század végére – a VII. század elejére datálta,⁹⁰ és az itt szereplő Theophylaktos ex-eparchost és theios dikastést a történetíró Theophylaktos Simokattésszel vélte azonosíthatónak.⁹¹ Feltevését elfogadta a késői antikvitás kori Aphrodisias kiváló ismerője, Charlotte Roueché és Michael Whitby is.⁹² A feliratban említett ügy időpontjára utal „az indictio 15. évében, szeptemberben” időmeghatározás. Amennyiben az itt szereplő Theophylaktos történetírónkkal azonos, úgy 611, 626 és 641 szeptembere jöhet szóba, s ezek közül a 641. év látszik a legelfogadhatóbbnak.⁹³

A Theophylaktos név nem túl gyakori, ezért nem látszik valószínűnek, hogy a VII. század első felében ezzel a névvel egy *referendarius* és még két *ex-praefectus* (ezek közül az egyik *iudex pedaneus*) működött volna. Mindhárom személyt összefüzi jogász pályafutása.⁹⁴ Történetírónk *scholastikos* és *antigraphus* minősítése⁹⁵ még teljesebbé teszi a sort. Erősíti a feltevést Theophylaktos Simokattés élő jogász praxisáról, hogy történeti művében egy bűnügyet és annak jogi procedúráját rendkívül precízen és szakszerűen ír le.⁹⁶

A Hérakleios császár embereként Konstantinápolyba érkező Theophylaktos nemcsak mint a kancellária *antigraphus* működött. Történeti művének egy sajátos lakunától megcsonkult passzusából kitetszik, hogy a szó szűkebb értelmében vett irodalmi tevékenységet is kifejtett. Ott látjuk őt a szónoki emelvényen, amint a könnyekig meghatott közönség előtt drámai képekben idézi

⁸⁹ Vö. Ch. Roueché: i. m. p. 147–148.

⁹⁰ H. Grégoire: i. m. p. 88. Persze a datálásnál a belga tudós számára döntő szempont volt, hogy feltételezte a feliraton szereplő Theophylaktosnak a történetíró Theophylaktossal való azonosságát.

⁹¹ H. Grégoire: i. m. p. 88.

⁹² Ch. Roueché: i. m. p. 148; M. Whitby: *The Emperor Maurice and his Historian* p. 31–32; idem: *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius* p. 224–225; vö. J. R. Martindale: i. m. p. 1320 (*Theophylactus* 2.). – Grégoire feltevését elutasította P. Schreiner (i. m. p. 4).

⁹³ M. Whitby: *The Emperor Maurice and his Historian* p. 32; Ch. Roueché: i. m. p. 148.

⁹⁴ Sőt egy újabb adalék idekapcsolása is felmerült. Egy 660 táján keletkezett hagiografikus műnek, a „Szent Artemios csodái”-nak egyik epizódjában egy jogvita kapcsán szerepel a praefectusi hivatal egyik tisztviselője, akit Theophylaktosnak hívtak. A csodás gyógyulásról szóló történet Hérakleios császár uralkodása idején a 613., 619., 624. vagy 630. évek valamelyikéhez köthető, legvalószínűbben a 619-hez vagy 624-hez; vö. M. Whitby: *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius* p. 226–230.

⁹⁵ Vö. 49–54. és 74–75. jegyz.

⁹⁶ VI 2,2–9; 10,4–18.

fel Maurikios császár és fiai kivégzését (Hist. VIII 12,1–7), és pedig „miután Phókas zsarnoksága éppen véget ért”. Történeti művében áttételesen szintén Hérakleios politikáját szolgálta, amikor a Phókas által kegyetlenül meggyilkolt Maurikios uralkodásának (582–602) történetét írta meg, s ennek egyes részletei szintén azt sugallják, hogy nyomban a 610-es politikai fordulat után írta, vagy kezdte írni művét a szerző.⁹⁷

Hogy mikor halt meg Theophylaktos, nem tudjuk. A történeti mű keletkezésének és a szerző életidejének meghatározása szempontjából fontos, hogy Simokattés az általa tárgyalt korszakból kitekintve utal egy 627 táján történt eseményre,⁹⁸ II. Chosroés, perzsa nagykirály halálára (628),⁹⁹ illetve Hérakleios császár perzsa háborújának dicsőséges befejezésére (629–630).¹⁰⁰ Ennél is későbbre mutat egy másik helye (V 15,5–7), ahol történetírónk Chosroésnek egy részben bizonyára ex-eventu jóslatát ismerteti. Ez azt a helyzetet idézi fel, amely Hérakleios győzelmes hadjárata után alakult ki, amikor Bizánc dik-tálhatott a perzsáknak.¹⁰¹ Sőt az a körülmény, hogy a theophylaktosi műben egyértelműen végigvonuló perzsaellenesség ellenére szerzőnk néhány helyen a bizánci és a perzsa állam érdekközösségére utal,¹⁰² bennünket arra a következtetésre indított, miszerint Simokattés megélte az arab hódítás első hullámain (636, 638, 641–642),¹⁰³ s megérezte mind a bizánci, mind a perzsa birodalom létét fenyegető veszélyt.¹⁰⁴ Mivel a történeti mű befejezetlenül maradt ránk,¹⁰⁵

⁹⁷ Vö. lejjebb a mű keletkezéséről írtakat és a 129–136. jegyz.

⁹⁸ Hist. VIII 12,12. A Razatésszel vívott harcokat és győzelmet 627 decemberére vagy 628 januárjára teszi a modern tudomány; vö. A. N. Stratos: i. m. Vol. I. p. 210–213; Ju. Kulakovskij: *Istorija Vizantii*. London 1973 (reprint), t. II. p. 95–98.

⁹⁹ Hist. VIII 12,13; vö. A. N. Stratos: i. m. p. 223–229.

¹⁰⁰ VIII 12,14; ennek eseményeiről ld. pl. A. N. Stratos: i. m. Vol. I. p. 223–252.

¹⁰¹ Vö. Olajos T.: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 5.

¹⁰² Hist. III 9,11; IV 11,2–3; 13,6–13; vö. Olajos T.: *A bizánci-perzsa kapcsolatok egy különleges pillanata: Maurikiosz császár és II. Khusrau koalíciója (590–591)*. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási T., Révész É., Szabados Gy. Szeged 2010, p. 309–318.

¹⁰³ Erre utalhat Theophylaktos sommás negatív véleménye az arabokról: „Mert a legnagyobb mértékben megbízhatatlan és állhatatlan a szaracén törzs ...” (Hist. III 17,7 p. 146, 12–14). – Az arab hódítás első sikereiről ld. pl. A. N. Stratos: i. m. Vol. II. p. 40–87.

¹⁰⁴ Olajos T.: *Theophylaktos Simokattés, a történetíró*. Kandidátusi disszertáció. Szeged 1977, p. 27–29; eadem, Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról, p. 10.

¹⁰⁵ Olajos T.: *Theophylaktos Simokattés „Oikumeniklé historia” c. művének keletkezés-történetéhez*: Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Historica 67 (1980) p. 6–8; vö. lejjebb.

valószínű, hogy szerzőnk életének végét a 630-as évek végére – a 640-es évek elejére kell datálnunk.

II. A theophylaktosi történeti mű

A műfaj, a cím, a mű szerkezete

A theophylaktosi „Világtörténelem” egy jól körülhatárolható korszakot, Mauzikios császár uralkodásának (582–602) idejét feldolgozó történeti monográfia (kortörténet, azaz *historia*). Az a műfaja tehát az antik görög (és római) irodalomnak, s ezen belül a prózának, amely először Thukydides művében öltött alakot, és amelyet azután egy évezreden át oly sok neves historikus művelt egészen a VI. századi Prokopiosig, Agathiasig, Menandros Protéktórig,¹⁰⁶ majd Theophylaktosig. S a hagyomány továbbfolytatódik egészen a XV. századig. A theophylaktosi művet tartalmazó, a szöveghagyományozás szempontjából egyetlen fontos, XI–XII. századi vatikáni kódexben¹⁰⁷ a következők olvashatók: a Filozófia és a História párbeszéde (*Dialogus Philosophiae et Historiae*), a mű szerzője és címe, valamint tartalomjegyzéke (*Index*), a Bevezetés (*Prooimion*), majd a mű, azaz az I–VIII. könyv szövege.

A mű címe a vatikáni kódexben nem a megszokott módon, helyen és nem egyértelműen szerepel. Nem a theophylaktosi mű legelején, a Filozófia és a História párbeszéde előtt áll, hanem a tartalomjegyzék (*Index*) viseli a következő címet: Θεοφυλάκτου ἀπὸ ἐπάρχων καὶ ἀντιγραφέως οἰκουμένης ἱστορίας βιβλίον α' (Theophylaktos ex-eparchos és antigraphheus Oikumeniké historiájának I. könyve). A szerző nevét és titulását elhagyva az *Index*-ben a következő II–VIII. könyv élén ez a formula ismétlődik (a sorszámnev megfelelő változtatásával).

¹⁰⁶ A korai bizánci historikusokról ld. pl. H. Hunger: i. m. t. I. p. 279–319; Menandrosról ld. *The History of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes by R. C. Blockley. Liverpool 1985, p. 1–30. – A tradicionális műfaji hagyományok olyan erősen hatottak, hogy helyenként a nyilvánvalóan keresztény elemeket is hangsúlyozottan antik (pogány) formában fejezi ki Simokattés; ld. pl. I 10,2 vö. III 12,8; II 2,9 vö. IV 16,25; I 14,8.

¹⁰⁷ Codex Vaticanus Graecus 977 saec. XI–XII. A theophylaktosi mű szöveghagyományozásáról, a kódexekről ld. de Boor-kiadásában p. VI–VIII; vö. Olajos T.: *Adalékok Theophylaktos Simokattés „Világtörténelem” (OIKOUMENIKH ISTORIA) című művének kézirati hagyományához és utóéletéhez*: Antik Tanulmányok 22 (1975) p. 115–118; eadem, *Quelques remarques sur la tradition manuscrite de Théophylacte Simocatta*: Revue d'Histoire des Textes 8 (1979) p. 261–266.

A mű szövegében viszont a II–VIII. könyveket csupán a „Historia” címmel vezeti be a kódexmásoló. Phótios a maga könyvismertetésében szintén a „Historia” címmel idézi a művet,¹⁰⁸ s ugyanezzel a címmel citálja Theophylaktos alkotását a Biborbanszületett Konstantin-féle kivonatgyűjtemény szerkesztője is.¹⁰⁹ A címben az οἰκουμενική jelző késői, feltehetően X. századi kiegészítés, s az eredeti cím minden bizonnyal Ἱστορία (*Historiae*)¹¹⁰ vagy Ἱστορία (*Historia*)¹¹¹ lehetett. A XI–XII. századi 977-es sorszámú Codex Vaticanus Graecus másolója azonban valószínűleg az οἰκοθμενική ἱστορία címalakot láthatta maga előtt a másolandó szövegben, s ezért nem a Phótiosnál szereplő változatot szerepeltette.¹¹²

Felvethető a kérdés, vajon a theophylaktosi mű könyvekre és caputokra tagolása a mai formában a szerzőtől származik-e.¹¹³ Talán eredetileg felmerült historikusunkban egy IX. könyv megírásának gondolata is.¹¹⁴

A Dialogus Philosophiae et Historiae – Index – Prooimion

A történetírás társadalmi hasznosságáról elmélkedő *Prooimion* (*Praefatio*) jellegzetes tartozéka a *historia* műfaj alkotásainak,¹¹⁵ s csak a mű elé helyezett *Dialogus*, a megszemélyesített Filozófia és História párbeszéde olyan eleme Simokattés alkotásának, amely történeti monográfia bevezetéséként, előhang-

¹⁰⁸ Θεοφυλάκτου ἀπὸ ἐπάρχων καὶ ἀντιγραφέως ἱστοριῶν λόγοι ὀκτώ (Photius Bibliothèque. Texte établi et traduit par R. Henry. Paris 1959, t. I. p. 79; *Theophylacti Simocattae Historiae* ed. de Boor p. 3,1–2).

¹⁰⁹ Excerpta Historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Vol. I. Excerpta de legationibus. Edidit C. de Boor. Berolini, 1903, p. 221, 477; Vol. IV. Excerpta de sententiis. Edidit U. Ph. Boissevain. Berolini, 1906, p. 35.

¹¹⁰ Ezt a címet viselte pl. Agathias műve: Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque. Rec. R. Keydell (=Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. 2.) Berolini, 1967, p. 1.

¹¹¹ Mint pl. Ióánnēs Epiphaneus műve, amely Theophylaktos fő forrása volt.

¹¹² Jóllehet az *Index* szerkesztője ismerte és használta Phótios Theophylaktos-ismertetését; vö. lejjebb 124. jegyz.

¹¹³ P. Schreiner: i. m. p. 12. Ellenkezőleg gondolja O. Veh: *Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokattes*. Fürth in Bayern, 1957, p. 10.

¹¹⁴ Vö. lejjebb 156. jegyz.

¹¹⁵ Ld. pl. H. Lieberich: *Studien zu der Proömien in der griechischen und byzantinischen Geschichtsschreibung. Die byzantinischen Geschichtsschreiber*. Teil I–II. (Program des kgl. Realgymnasiums München. Schuljahr 1897/98, 1899/1900). München, 1898; 1900; T. Nissen, *Das Prooemium zu Theophylakts Historien und die Sophistik: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 15 (1939) p. 3–13.

jaként szokatlan, mondhatni, példátlan.¹¹⁶ Műveltsége, írói alapállása ismeretében nehezen képzelhető el Theophylaktosról az, hogy az általa mélységesen tisztelt és utánzott antik előképektől teljesen elütő, a klasszikus történetírásban ismeretlen formai elemet alkalmazott volna műve megírásakor.¹¹⁷ A Dialógusban a Filozófia mitológiai képekkel és allúziókkal zsúfolt nyelvezettel idézi fel a „kalüdóni kényúr”, a „félbarbár” „küklópsz-fajzat”, azaz Phókas rémuralmát s ujjongva ünnepli a „Hérakleidákat”, azaz Hérakleios császárt (610–641) mint a tudományok újjáélesztőjét, feltámasztóját, a História pedig „az egész világ nagy főpapját és egyházfejedelmét”, azaz Sergios patriarchát (610–638) a történetírás megmentőjeként magasztalja.¹¹⁸ A friss élmények hatását sugárzó hangnem azt sugallja, hogy a történetíró kevéssel Phókas bukása (610) után fogalmazhatta írását.¹¹⁹

Mint fejebb már volt róla szó, különös módon a szerző neve és a mű címe nem a Filozófia és História párbeszéde előtt olvasható, hanem a tartalomjegyzék élén áll, sőt az első bevezetésnek szánt Dialógust elválasztja a műtől a tartalomjegyzék is. Méghozzá egy olyan tartalomjegyzék, amely stílusa alapján nem magától Theophylaktostól származik, hanem minden valószínűség szerint későbbi másoló vagy szerkesztő állította össze.¹²⁰ Szinte kínálja magát

¹¹⁶ Ld. H. Lieberich, 1900 p. 16; Olajos T., Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 67 (1980) p. 3; P. Schreiner: i. m. p. 13; M. Whitby: *The Emperor Maurice and his Historian.* p. 40–45; idem, *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius* p. 230–231.

¹¹⁷ Ugyanakkor M. Whitby felveti, hogy Theophylaktos több egyedi megoldást is alkalmaz különböző műveiben (*The Emperor Maurice and his Historian* p. 41), ill. fenntarthatatlannak tekinti azt a szemléletet, miszerint a késő antik szerzők szolgáiban követték volna előképeiket (*The Emperor Maurice and his Historian* p. 41–42; *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius* p. 231).

¹¹⁸ Vö. *Dialogus* c. 4–11.

¹¹⁹ Olajos T.: Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez p. 3, 8; eadem: Adatok és feltevések Theophylaktos Simokattés pályafutásáról p. 5. – P. Schreiner (i. m. p. 13–14) elfogadja ezt a feltevést, míg Whitby (*The Emperor Maurice and his Historian* p. 41, 44–45, 50; *Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius* p. 430–431) elutasítja azt; szerinte Theophylaktos a 620-as években, történeti művével egy időben, ill. kb. 629–630 táján, legutoljára írhatta a Dialógust. Kétségtelenül megfontolandónak tűnik Whitby azon észrevétele, miszerint néhány theophylaktosi szófordulat párhuzamát Geórgios Pisdésnek Hérakleioszt magasztaló műveiben találjuk meg, s e művek nagy valószínűséggel a 620-as években keletkeztek. Vö. lejjebb 160. jegyz.

¹²⁰ Vö. lejjebb 123–124. jegyz.

a feltételezés, miszerint a Filozófia és a Történelem párbeszédét a szerző eredetileg önálló alkotásként készítette el, s az csak utólag, a szövegahagyományozás során került a történeti mű élére. Alátámaszthatja ezt a feltevést az is, hogy Theophylaktos művelte ezt a műfajt, irodalmi életművéből két retorikus megfogalmazású dialógus is ránk maradt.¹²¹ Figyelemre méltó viszont, hogy a *Dialogus* végén a Filozófia és a Történelem utolsó szavai közvetlenül kapcsolódnak a történeti művet bevezető *Prooimion*hoz.¹²² Ezért elképzelhető, hogy az eredetileg önálló Dialógust Theophylaktos utóbb egy első bevezetésként a történeti műve elé téve, ennek megfelelően átigazította.¹²³

Peter Schreiner az *Index* és a phótiosi „Bibliothéké” Theophylaktos-ismertetésének összevetése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a tartalomjegyzék szerkesztője elsősorban a Phótios-féle rezümé alapján készítette írását, bár néhány helyen attól eltérve magához a történeti műhöz kapcsolódott.¹²⁴ Ez azt jelenti, hogy az *Index* Phótios Bibliothékéjének „kiadása” után, feltehetőleg a IX. század végén vagy az után íródhatott. Simokattés könyvenként haladó, részletes tartalomjegyzéke feltűnően különbözik a historikus elődeinek azon eljárásától, amikor – általában a prooimionban – rövid, lényegi összefoglalást adnak munkájukról, mint például Prokopios, aki Iustinianos császár Keleten és Nyugaton vívott háborúinak történetéről,¹²⁵ vagy Ióannés Epiphaneus, aki Chosroés perzsa nagykirálynak a Bizánci Birodalomba történt meneküléséről, majd győztes visszatéréséről írta művét.¹²⁶

A *prooimion*-ban a historikusok általában szólnak önmagukról, tanulmányaikról, írói, történetírói elhivatottságukról, elődeikhez való viszonyukról,

¹²¹ A *Quaestiones physicae* és a *Dialogus de praedestinatione*; vö. feljebb 16–18. jegyz. Ezek megírását pályájának legelejére datálhatjuk.

¹²² *Dialogus* c. 14–15: „Előre már most ... elbeszélésed indító sorompójaként helyezd oda az előszót (prooimiont) meghallgatásra érdemes mondanivalód elé...”

¹²³ Vö. P. Schreiner: i. m. p. 14. A hipotézist Whitby (Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius p. 230–231) nem fogadja el.

¹²⁴ P. Schreiner: i. m. p. 14. Schreiner nézetét Whitby szkeptikusan fogadta (Theophylact the Historian and the Miracles of Artemius p. 231), illetőleg azt a megfontolandó észrevételt tette, miszerint a könyvenként haladó, részletes tartalomjegyzék, amely Simokattés műve előtt áll, az egyháztörténetírók (pl. Euagrius, Iohannes Ephesinus) gyakorlatához áll közel (The Emperor Maurice and his Historian p. 43–44). – A kérdés, miért került a tartalomjegyzék a Vatikáni kódexben (vö. 107. jegyz.) jelenlegi helyére, úgy tűnik, bizonyossággal nem válaszolható meg.

¹²⁵ Prokopios, *De bellis I 1 (Procopii Caesariensis De bellis. Rec. J. Haury. Editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiecit G. Wirth. Lipsiae 1961. Vol. I. p. 4–7).*

¹²⁶ Ióannés Epiphaneus I 1 p. 375–376 ed. L. Dindorf.

az általuk tárgyalandó események fontosságáról, történetírói módszerükről.¹²⁷ Theophylaktos ezek közül egyikről sem tesz említést, még utalást sem. Ehelyett minden szubjektív elemet kiiktatva, mintegy a megszemélyesített História szól nagy ívű filozófiai gondolatmenettel a Történelem embert formáló, minden ember tanítómesterének szerepéről.¹²⁸

A mű keletkezése

A VIII. könyv 12. caputjában a történetíró egy beszédét¹²⁹ illeszt be művébe, amelyet nem sokkal Phókas (602–610) bukása után¹³⁰ mondhatott el Maurikios császár és családja tragédiájáról konstantinápolyi hallgatóság előtt.¹³¹ Nagy kár, hogy a caput közepén két lapot üresen hagyott a 977-es sorszámu vatikáni kódex másolója,¹³² s így a lakuna éppen egy olyan részletet von el a modern kutató elől, amely szinte biztosan 610 körül keletkezett, ám az említett szövegkiesés miatt csak néhány mondatot ismerünk belőle.¹³³ Annyit azonban így csonkán is bizonyít a műnek ez a fejezete, hogy Theophylaktos közvetlenül Phókas bukása, Hérakleios (610–641) trónra lépése után foglalkozott Maurikios császár uralkodásának tragikus végével, feltehetően a Phókas-féle katonai zendüléssel és az ahhoz kapcsolódó konstantinápolyi felkeléssel is.¹³⁴ Az indíttatást ehhez Hérakleiosnak Phókasszal történt leszámolása adhatta. Simokattés Hérakleios meggyőződéses híveként azáltal

¹²⁷ Ld. pl. Thuküdidész: A peloponnészoszi háború I 1, 20–23. Vö. Lukianos: Hogyan kell történelmet írni 53–55. cap.; Av. Cameron: Agathias. Oxford 1970, p. 59. – Vö. H. Lieberich: i. m.; T. Nissen: i. m. p. 3–13; H. Hunger: i. m. Bd. I. p. 315–316.

¹²⁸ Modellként Szióliai Diodóros művének prooimionját követi; – Vö. H. Hunger: i. m. p. 315–316.

¹²⁹ A tartalomjegyzék caputbeosztása ezt „Gyászbeszéd Maurikios császárról” címen idézi.

¹³⁰ Világosan mutatja ezt a τῆς τυραννίδος ληξάσης kifejezés (VIII 12,3 p. 5–6).

¹³¹ Hist. VIII 12,3. – Az eljárás, hogy historikus saját szónoki beszédét dolgozza be utóbb történeti művébe, nem ismeretlen az ókorban; így járt el pl. Cato, amikor „Origenes” c. munkájába bevette saját beszédeit.

¹³² Ld. a kiadó, C. de Boor megjegyzését p. 307 *apparatus criticus*ában.

¹³³ Hist. VIII 12,5–7.

¹³⁴ Hist. VIII 5,5–15,8. A történeti műnek ezek a fejezetei jelentős mértékben szemtanúk szóbeli információi alapján íródtak; vö. Th. Olajos: *Les sources de Theophylacte Simocatta historien*. Leiden–New York–København–Köln, 1988, p. 149–150, 152–154. Az események aprólékos rekonstruálása már eleve azt valószínűsíti, hogy a szemtanúk

mutathatta fel mélyen igazságosnak és legitimnek császára eljárását, hogy rámutatott Phókas vérszomjas kegyetlenségű fellépésére törvényes urával, Maurikios császárral szemben.¹³⁵ Bizonyára ebből fakad, hogy míg a 602-es drámát előzményeivel és következményeivel együtt Phókas bukásának friss emlékezete lengi körül, addig egy sor helyen későbbi események és állapotok hatása érezhető. Egyik helyt (VIII 12,13) utal gondolatmenetébe szervesen beépítve arra az időpontra, amikor „a babiloni kigyó,” azaz II. Chosroés perzsa nagykirály (590–628) elhunyt, és Hérakleios császár dicsőségesen befejezte a perzsa háborút (628–630).¹³⁶ Ugyanerre vagy még későbbi időre utal egy másik passzus is, ahol történetírónk Chosroésnek egy bizonyára *ex-eventu* jóslatáról szól. Ez arra a történeti szituációra céloz, amely Hérakleios győzelmes hadjárata után alakult ki, amikor Bizánc diktálhatott Perzsiának.¹³⁷ Megemlíti Theophylaktos azt a 627 tájára tehető seregszemlét (VIII 12,12),¹³⁸ amely azt mutatta, hogy a Phókas vezette zendülésében résztvevő bűnös katonák immár teljesen eltűntek a bizánci haderőből (VIII 12,9–13).¹³⁹ A perzsákon nyert nagy diadalnál is későbbre utalnak azok a megjegyzései és eszmefuttatásai, amelyekben mintha hangsúlyt kapna a bizánci–perzsa érdekazonosság a két „szuperhatalom” barbár szomszédaival szemben.¹⁴⁰ Történeti művének ezen részletei esetleg már akkor nyerték el jelen formájukat, amikor történetírónk

visszaemlékezéseit nem két-három évtized elmúltával, hanem a 602-es tragikus napok után nem sokkal később gyűjtötte össze a historikus.

¹³⁵ Ezt részletesen tárgyalja Olajos T.: Theophylaktos Simokattés, a történetíró. Kandidátusi disszertáció, p. 15–16, 18–19 vö. 21–24. – Hérakleios császár politikai támogatásaként értelmezhető az is, hogy a történetíró részletesen bemutatja a császár apjának, az idősebb Hérakleiosnak a sikeres hadvezérkedését a perzsa fronton (Hist. II 3,2; 5,9–8,10; III 6,2–5).

¹³⁶ A szóban forgó eseményekről ld. pl. A. N. Stratos: *Byzantium in the Seventh Century*. Vol. I. p. 223–252.

¹³⁷ V 15,5–7.

¹³⁸ A Razatés perzsa főparancsnokkal vívott harcokat és a győzelmet 627 decemberére vagy 628 januárjára teszi a modern tudomány; ld. pl. A. N. Stratos: i. m. p. 210–213.

¹³⁹ Vö. Olajos T.: Theophylaktos Simokattés, a történetíró. Kandidátusi disszertáció, p. 23–24.

¹⁴⁰ III 9,11; IV 11,2–3; 13,6–13. Erről a kérdéstről ld. Olajos T.: Theophylaktos Simokattés, a történetíró. Kandidátusi disszertáció, p. 27–29, 107–109; eadem: Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez p. 5; eadem, A bizánci–perzsa kapcsolatok egy különleges pillanata: Maurikiosz császár és II. Khusrau koalíciója (590–591). In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendőss Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási T., Révész É., Szabados Gy. Szeged, 2010, p. 309–318.

számára érezhetővé vált a perzsa birodalmat hamarosan megdöntő és Bizáncot keleti tartományaitól megfosztó arabok fenyegető fellépése (634, 638, 641).¹⁴¹

A theophylaktosi „Világtörténelem” egyes részletei tehát vallanak arról, hogy mikor, milyen aktuális események hatása alatt keletkeztek. Ha jól értelmeztük vallomásukat, akkor az első anyaggyűjtéstől a 610-et követő kb. negyedszázad alatt készült elmű. Először a 602-es drámai események foglalkoztatták historikusunkat, és csak később láthatott hozzá a Maurikios egész uralkodását elbeszélni hivatott monográfia összeállításához. Természetesen datálni az egyes szakaszok megírását lehetetlen. Mégis van néhány támpontunk, amelyek némi valószínűséggel elárulják, mely részeken dolgozott hosszabb ideig, s így minden bizonnyal korábbi időtől fogva a historikus, s mely részek mutatják az alaposabb kidolgozottság hiányát, amely csak abból fakadhat, hogy ezeket a fejezeteket csak később állította össze, s ezért kevesebb ideje maradt kimunkálásukra.

Az a kevés, ami a VIII. könyvben a Maurikios császárról szóló gyászbeszédből (epitaphios logosból) megmaradt (12,5–7), a legigényesebb retorikai fogalmazást mutatja, s azt kell hinnünk, hogy a szónoklat elveszett folytatása ugyanilyen lehetett. Más kérdés, hogy a beszéd megírásakor Theophylaktos nem egy terjedelmes történeti monográfia részeként, hanem rövid alkalmi műként fogalmazta azt, amellyel Maurikios és fiai kivégzésének tragédiáját kívánta közönségének felidézni. A stilizálás igényessége ugyanilyen színvonalú azokban a beszédekben is, amelyeket Theophylaktos – a *historia* műfajának szabályai szerint¹⁴² – az egyes történeti szereplők szájába ad műve első öt könyvében.¹⁴³ A mű utolsó könyveiben a szónoklatok száma, terjedelme és retorikai kidolgozottsága érezhetően kisebb.¹⁴⁴ Ezt a tényt aligha magyarázhat-

¹⁴¹ Ezekről az eseményekről ld. pl. A. N. Stratos: *Byzantium in the Seventh Century*. Vol. II. Amsterdam, 1972, p. 40–87. Ugyancsak a 620-as évek végén, a 630-as évek elején vált különösen aktuálissá a birodalom vallási egységének a megteremtését célzó héraikleiosi–sergiosi politika, amelyet Theophylaktos feltehetően szintén támogatott; vö. Olajos T.: Theophylaktos Simokattés, a történetíró. Kandidátusi disszertáció, p. 24–26, 99–103.

¹⁴² Amint ezt teszi Thukydidés a maga klasszikus művében.

¹⁴³ I 1,5–20; 5,1–16; 15,3–10; II 13,1–14; 13,15–14,12; III 11,8–11; 13,1–21; IV 4,1–18; 5,2–12; 13,4–26; 16,1–26; V 4,5–15; 15,5–7.

¹⁴⁴ VI 6,7–12; 7,10–16; 11,9–15 (ezt Menandros művéből kölcsönözte Simokattés; vö. Olajos T., Theophylaktos Simokattés és történetíró elődje, Menandros Protéktór: *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 66 (1979) p. 3–17; eadem: *Les sources de Théophylacte Simocatta historien* p. 96–106); VII 10,5–8; 11,1–5; VIII 12,5–7 (Maurikios epitaphiuma; vö. 129–133. jegyz.).

juk mással, mint azzal, hogy a történeti monográfia tervének megfogalmazása után Maurikios uralkodásának első évtizedét írta meg először, és itt volt ideje az igényes stilizálásra, amihez az antikvitásból örökölt hagyomány szerint a szituációnak megfelelő beszédek gondos megírása is hozzá tartozott. Ezzel szemben a perzsa béke (591) és Phókas zendülése (602) közötti eseményeket később fogalmazta, s nem maradt már rá ideje, hogy nagyszámú gondosan megkomponált és stilizált beszédekkel díszítse mondanivalóját.

A történeti műbe szőtt szónoklatok vizsgálatából leszűrhető tanulságot megerősíti az elbeszélő részek megfogalmazásának különböző fokú kimunkáltsága is. Az első öt könyvben Theophylaktos sajátos, bonyolult nyelvezete tökéletesen áthatja a forrásaiból merített mondanivalót. Tartalmában bármennyire szorosan követi is forrását, a stílus mindenestől Simokattés egyéniségét sugározza.¹⁴⁵ Nem így az utolsó könyvekben, ahol egyre fogy a jellegzetesen theophylaktosi megszövegezés, a forrásból átvettek kevés átstilizálással vagy éppen anélkül olvashatók történetírónknál.¹⁴⁶ Ez aligha magyarázható másképpen, mint hogy Theophylaktos halála miatt (vagy más okból) nem tudta befejezni monográfiáját, az bizonyos értelemben torzóként maradt az utókorra.¹⁴⁷

Ami az anyaggyűjtést illeti, a befejezettség legszembetűnőbb jelének az látszik, hogy a két főhadszintér, a perzsa és a balkáni front eseményein kívül eső történeti helyszínekről csak rendkívül keveset olvashatunk Theophylaktosnál. Bármilyen szegényesek is a Maurikios korára vonatkozó egyéb kútfők, annyi világosan kitűnik belőlük, hogy például a langobard–bizánci kapcsolatok sokkal fordultatosabb folyamatot képeztek, mint amilyenné Simokattés ezen a ponton vérszegény elbeszélésében zsugorodnak (III 4,8; VI 10,7–12). Alighanem

¹⁴⁵ Ld. Th. Olajos: *Les sources de Théophylacte Simocatta historien* p. 17–32.

¹⁴⁶ Különösen jól mutatja ezt VIII 2,1–3,14 részlet, ahol szinte tapintható a forrásként használt hadinapló tömör, minden cicomától mentes, tárgyyszerű megfogalmazása.

¹⁴⁷ Ld. Olajos T.: Theophylaktos Simokattés „Oikumeniké historia” c. művének keletkezéstörténetéhez p. 6–8; eadem, *Contribution à une analyse de la genèse de l’Histoire Universelle de Théophylacte Simocatta: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1984) p. 421–424. Befejezetlenségnek tekinti a művet N. V. Pigulevszkaja (*Vizantija i Iran na rubeže VI i VII vekov*. Moskva 1946, p. 15; eadem, *Feofilakt Simokatta Istorija*. Moskva, 1957, p. 20) vö. Z. V. Udal’cova: *Idejno-političeskaja borba v rannej Vizantii*. Moskva, 1974, p. 277. – M. Whitby (*The Emperor Maurice and his Historian*, p. 48) szerint a tervezett részeket ugyan Theophylaktos nem írta meg, de ez nem jelenti azt, hogy a historikus ne tekintette volna művét olyannak, amelyet bemutathat a közönségnek.

így áll a helyzet az afrikai exarchátus históriájával kapcsolatban is.¹⁴⁸ Sőt tulajdonképpen a vezérfonalként tárgyalt avar–szláv háborúk ismertetésénél is nem jelentéktelen hiányok sejtethők Simokattés elbeszélésében. Későbbi események tárgyalása közben odavetett megjegyzés utal csak a birodalom szívébe, Konstantinápoly közeléig hatoló avar támadásra (VI 1,3), amelynek ismertetése az elbeszélés megfelelő helyén teljességgel hiányzik.¹⁴⁹ Más, sajnos zömükben késői kútfőkből¹⁵⁰ ki is rajzolódik egy 588 táján csúcspontját elérő avar–szláv invázió képe, amelynek az előbb említett retrospekción kívül semmi nyomát nem látjuk a theophylaktosi műben.¹⁵¹

Úgy tűnik, hogy művének vége felé, főleg a VII. könyvben és a VIII. könyv első caputjaiban nem egy helyt csupán az elsődleges (és befejezetlen) anyaggyűjtés elvégzéséig jutott csak el historikusunk. Bizonyos forráskivonatokat még csak végleges rendbe sem szedte, nemhogy arra gondolhatott volna, hogy a különböző kútfőkből merített, mozaikszerűen összerakott részleteket egybeecsizolja, tetszetős átmenetekkel hidálja át a témaváltásokat, mint ahogy ezt az első könyvekben szembetűnő gonddal megtette.¹⁵² Jellemző példa az információk összerendezetlen egymásutánjára a VII 12,10–11 passzus, amely Maurikios 19. uralkodási évében történt dolgokról (a császár közelgő bukásának előjeleiről) szól, s teszi ezt jóval korábbi események közé ágyazva, úgy, hogy a szóban forgó részlet tartalmi vagy egyéb szempontból sem csatlakozik a megelőző és a következő részekhez. Ténylegesen csak jóval lejjebb, a VIII 4,9 paragrafusban kezdődik a császár 19. uralkodási évét tárgyaló elbeszélés.¹⁵³

¹⁴⁸ Csak III 4,8–9; VII 6,6–7 (és VII 16,1–9; 17,46) érinti az afrikai eseményeket. Ez annál meglepőbb, mert egyfelől a historikus szülőföldjéről, illetve Egyiptommal szomszédos területekről van szó, másfelől Theophylaktos patrónusának, Hérakleios császárnak az apja hosszabb ideig töltötte be a karthagói exarcha tisztségét.

¹⁴⁹ Csupán egy rövid, minden konkrétumot nélkülöző mondat arról, hogy a „geták” Trákiát dúlják (III 4,7), utalhat esetleg sommásan erre az eseményre.

¹⁵⁰ Ld. Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelm forrásai 557-től 806-ig* (=Magyar Östörténeti Könyvtár 12.) Budapest, 1998, p. 72–76.

¹⁵¹ Nem említi Theophylaktos Thessalonikének, a birodalom jelentős európai városának sikertelen avar ostromát sem (erről ld. Szádeczky-Kardoss S.: i. m. p. 112–122). – M. Whitby (*The Emperor Maurice and his Historian* p. 48) szerint nem a befejezetlenség, hanem történetírónk érdeklődésének a korlátai és az általa használt kevés számú forrás tartalma határozta meg ismeretanyagát.

¹⁵² Ld. pl. I 3,1; 9,1–3; III 5,1; 5,8–9; 6,6; 8,9; 9,1–2; V 15,12.

¹⁵³ A másik jellegzetes példa VII 6,1, ahol Böjtölő János patriarcha (582–595) halálának az időmeghatározása semmiképpen sem illik a szöveggörnyezetbe.

Itt kell megemlítenünk azt is, hogy néhány fontos történeti szereplő ábrázolásában érezhető ellenmondás figyelhető meg, amelyet a történetíró mintha észre sem vett volna, mindenesetre magyarázat nélkül hagy. Míg Priskos főparancsnok tevékenysége a perzsa fronton 588-ban negatív, addig az 590-es évek avar háborúiban rendkívül pozitív színben jelenik meg Theophylaktosnál. Komentiolos fővezér működésének bemutatásában még nagyobb törés, ill. ellentmondás érhető tetten. Míg az 580-as évek első felében vívott avarellenes harcokban Komentiolos energikus és sikeres főparancsnok, a perzsa fronton 589-ben és főleg az 590-es évek végén a dunai fronton kifejezetten sikertelen, sőt árulás gyanújára okot adó módon vezette a bizánci hadsereget Theophylaktos ábrázolása szerint. Legalább ilyen meglepő az a kontraszt, amely fennáll Maurikios császár általában egyértelműen pozitív megítélése és a között, ahogyan a VI–VIII. könyvben az uralkodó néhány döntése és főleg zsongorisága hangsúlyozottan megjelenik historikusunknál.¹⁵⁴

Theophylaktos szemmel láthatóan rendkívül nagy gondot fordított arra, hogy stilárisan és a kompozíció szempontjából az irodalmi tradíciónak mindenben megfelelőt nyújtson. Ezért alig hihető, hogy az a minden befejezettséget nélkülöző könyvvég, amellyel az *Oikumeniké historia* zárul, a szerző szándéka szerint volna ilyen. Érdemes ebből a szempontból összevetni a perzsa háború történetét lezáró paragrafus rendkívül gondos és cizellált megfogalmazásával (V 15,12), amely pedig csupán egy téma lezárására szolgált. Biztosra vehető, hogy ebben a theophylaktosi mű befejezetlenül maradásának egyik szimptomájával állunk szemben.¹⁵⁵

Mással, mint a munka befejezetlenségével nehezen magyarázható továbbá a következő tény. A VIII. könyv 12. caputjának elején, a margón a 977-es sorszámú vatikáni kódex írnoke jelezte, hogy itt a IX. könyv veszi kezdetét.¹⁵⁶ Úgy látszik, amikor Theophylaktos befejezetlenül hagyta hátra művének kéziratát, akkor egy IX. könyv elkülönítését tervezte, talán a Maurikios kivégzése utáni események kereteként. Hiszen maga szól két ízben is arról a szándékáról, hogy

¹⁵⁴ A kérdéstről ld. Olajos T.: *Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, magyarok – Válogatott tanulmányok*. Szeged, 2012, p. 32–34.

¹⁵⁵ O. Veh (Untersuchungen zu dem byzantinischen Historiker Theophylaktos Simokates p. 10–12) feltételezi, hogy Theophylaktos eredetileg a Maurikiosról szóló halotti beszéddel akarta lezárni művét (VIII 12,13–15), és az utolsó három caputtal (VIII 13–15) később egészítette ki azt történetírónk. – M. Whitby (The Emperor Maurice and his Historian p. 47–48) a vegyes tartalmú, Maurikios császár kegyességét mutató utolsó caputokat (VIII 13–15) párhuzamba állítja az V 15,3–11 részlettel, s a történeti mű stiláris egységét hangsúlyozza (i. m. p. 49–50).

¹⁵⁶ L. de Boor kiadásában p. 306 *apparatus criticus*át.

a phókasi zsarnokság idején történeteket is részletesen leírja majd (VIII 14,10 vö. 12,14), amit azonban nem valósított meg. Végül azonban az, aki a befejezetlen művet kiadta, ennek a teljesen kidolgozatlan IX. könyvnek az anyagát feltehetően jobbnak látta a VIII.-hoz csatolni. Mindenesetre már Phótios korában nyolc könyvre osztva forgott közkézen a mű,¹⁵⁷ s ugyanígy akkor, amikor a középkori másoló vagy olvasó a tartalomjegyzéket elkészítette.¹⁵⁸ Magában a szövegben azonban nyoma maradhatott az elvetélt könyvbeosztásnak.

Összegezve: Theophylaktos gyászbeszéde Maurikios császár tragikus haláláról kevéssel 610 után keletkezett s elképzelhető, hogy ezidőtájt íródhatott eredetileg önálló alkalmi műként a *Dialogus Philosophiae et Historiae*, amelyet később a szerző történeti monográfiája elé helyezett s némileg ehhez igazított.¹⁵⁹ Valószínűleg csak később, a 620-as években fogalmazott meg a historikusban a Maurikios egész uralkodásának a történetét feldolgozó monográfia terve, s ennek megvalósítása belenyúlt a perzsa háború diadalmas befejezése (628–630), sőt talán az arab expanzió kezdete (634, 638) utáni évekbe.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Photius, Bibliothèque ed. R. Henry, p. 79.

¹⁵⁸ Vö. feljebb 124. jegyz.

¹⁵⁹ Whitby véleményéről ld. a 119. jegyz.

¹⁶⁰ Ezzel szemben Whitby (The Emperor Maurice and his Historian p. 46, 50) a 620-as évek legvégén gyors, rövid, három-négy éves munkafolyamatot tételez fel; vö. 119. jegyz.

*Laura testi-lelki szépsége a fiziognómia tükrében**

„Ha a természet úgy hozza létre a testeket, hogy azok a lelket szolgálják, teljesen ésszerű, hogy ennek megfelelő és hozzá illő eszközöket akart kialakítani, és így a testben kívánta megrajzolni a lélek képét.”

(G. B. Della Porta, *Della fisonomia dell’uomo*)

Francesco Petrarca *Canzonieréjében* a költői szavakkal lefestett Laura képe a női szépség kánonjának megteremtésében meghatározó leírássá vált a modernkori Európa költészetében. Petrarca közvetítette és részben beteljesítette azt a költészeti-esztétikai folyamatot, amely a trubadúr-költészetből, az ebből merítő szicíliai költői iskola vagy „az édes új stílus” női eszményéből indult. A költő hatásáról, amely különböző indíttatással és intenzitással évszázadokra meghatározta az itáliai (és európai) költészet alakulását, könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésünkre: a női szépség-kánon olyan évszázadokig ható tipológiáját teremtette meg, amely a mai exegéták körében is állandó és folyamatos újraértelmezés tárgya. Elsősorban arra az igen tekintélyes irodalomra gondolok,¹ amely az utóbbi néhány évtizedben magyarázta a női szépség költői

* E tanulmány bizonyos részei már magyarul és olaszul megjelentek: Vígh Éva, *Laura fiziionómiaja és a klasszicizmus fiziognómiaja*, in Vígh Éva: «*Természet az arcodon. Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*» Szeged, 2006, 177–190; Éva Vígh: «Mostra di fuor sua natural virtude». L’immagine di Laura e la fisiognomica del Classicismo, in «*Letteratura Italiana Antica*», 2005, 327–337; Éva Vígh: «Mostra di fuor sua natural virtude». La fisonomia di Laura in uno specchio fisiognomico, in Éva Vígh: «*Il costume che appare nella faccia*». *Fisiognomica e letteratura italiana*, Roma, 2014, 143–170.

¹ A tekintélyes jelzöt minőségileg és nem mennyiségileg értem, ugyanis olyan új interpretációs módszerek és szempontok kerültek a petrarkizmus értelmezésének bázis-irodalmába, amelyek (esztétikai, társadalmi és kulturális antropológiai) alapjaiban változtatták meg Petrarca és a későbbi évszázadok petrarkista költészetének értékelését. E jelentős szakirodalomból most csak azokat említem meg, amelyek valóban egyedülálló interpretációs megközelítésükkel indítottak e tanulmány megírására: Giovanni Pozzi: Il ritratto della donna nella poesia d’inizio Cinquecento e la pittura di Giorgione, in «*Lettere italiane*», XXXI (1979), 1–30; Uő. Teoria e fenomenologia della „descriptio”, in *Lingua, cultura, società. Saggi sulla letteratura italiana del Cinquecento*, Alessandria, 1989; Amedeo Quondam: *Il naso di Laura. Lingua e poesia lirica nella tradizione del Classicismo*, Modena–Ferrara, 1991; Lina Bolzoni: *Il cuore di cristallo. Ragionamenti d’amore, poesia e ritratto nel Rinascimento*, Torino, 2010.

*descriptió*jának elméleteit az olasz irodalomtörténet századaiban. Ezek az új szempontú elemzések komplex szemiotikai és ábrázoló magyarázatot vezettek be a költői szövegek kifejező apparátusába.

A költői-retorikai képekben megrajzolt Laura a XVI. századig valóban kánon-értékűvé vált formáiban, színeiben és hangulatában az ábrázoló művészetekben is. Laura aurája évszázadokra előrevetítette és meghatározta nemcsak a költői és festői látásmódot, a reneszánszkori neoplatonikus filozófia szerelemfelfogását, de a mindennapi választékos kommunikáció nyelvezetét és szimbólumrendszerét is kialakította. Az *ut pictura poesis* horatiusi fogalma látszik itt maradéktalanul megvalósulni, hiszen az időtlen nő szépségeszménye Petrarca közvetítésével hatotta át a klasszicizmus irodalmának és képzőművészetének időtlen nyelvezetét. A petrarkista költészet konvencionális *topos*-rendszere rendkívül koherens képet mutat, amelynek minden egyes részlete összefügg és egy irányban hat: a külső szépség és a belső jóság jegyei egymásnak megfelelnek és egymást feltételezik.

Ha figyelembe vesszük a női szépség ábrázolásában alkalmazott verbális és képi eszközök közötti kapcsolatot, az exegézis különféle módszerei mellé – éppen a test és a lélek közötti megfelelés okán – joggal állítható a fiziognómikus látásmód is. Ez ugyanis a több évezredes konvenciókon alapuló, népi és művelt képzelet által kialakított megfigyelések révén – az ember külseje, valamint jelleme és hajlamai közötti összefüggéseket felfedve – az irodalmi és művészeti ábrázolások/értelmezések számára is új perspektívákat állít. Laura alakjának költői megrajzolása a fiziognómia olyan analógiákon és szimbólumokon alapuló funkciójára mutat rá, amely a test és a lélek, külső és belső jegyek között paradigmaticus megfeleléseket feltételez. Egy személy költői/festői arcképének felvázolásához ugyanis elegendő néhány jellegzetes külső vonást hangsúlyozni ahhoz, hogy – egy sor konvencionális ismeret alapján – a fiziognómia mintegy interpretációs hídként működjön a költő/festő és az olvasó/néző között az egyén jellemének kiismeréséhez.

A fiziognómia a külső és a belső közötti kapcsolatot fedi fel, és a test látható jegyei alapján dekódolja a lélek és a jellem titkait: más szóval az esztétikai és etikai értékek közötti kapcsolatot hangsúlyozza. Az egyén értelmezhetőségének megfejtéséhez olyan szimbolikus kulcsot kínál, amely az irodalmi értelmezés annyi ajtaját nyitja, ahány elemzendő jegy létezik. A fiziognómia így az ember megismerésének hatásos módszere, olyan – középkori szóhasználattal élve – művészet, amely a látható és a láthatatlan közötti kapcsolatra világít rá az ókori görög tekintélyektől eredő tapasztalatok alapján. És ha a XVII. században Emanuele Tesauro a barokk metafora lényegét megfogalmazva azt állította, hogy ez a retorikai alakzat a láthatatlant teszi láthatóvá, az érzékel-

hetetlent érzékelhetővé, joggal állapíthatjuk meg, hogy a fiziognomikus látás-mód is egy grandiózus, az értő tekintet számára mindent látó, a láthatatlant is láthatóvá varázsoló metaforaként működik.

Petrarca korában a fiziognómia – hosszú évszázadok csendje után – teljes joggal tér vissza az egyetemi oktatás keretei közé is, és a XIV. század elejétől Pietro d’Abano (1257–1315), a *Compilatio Physionomiae* szerzőjének padovai szereplésétől fogva, bár erős asztrológiai-orvosi indíttatással, a kulturális antropológia részét képezte. Az emberi test ilyenfajta olvasata, egy szöveg olvasatához hasonlóan egy sor elméleti és gyakorlati, filozófiai és természettudományos ismeretre, valamint a jelek és a szimbólumok megfejtéséhez szükséges kombinatív készségre épül. A fiziognómia tehát nem pusztán intuíciókkal, felszínes és csalóka benyomásokkal operál, hanem totális tudomány, speciális hermeneutika, amely a Mediterráneumot jellemző ideológiai szinkretizmus közvetítésével már a XIV. században is képes volt az emberi természet nagy könyvének értelmezésére fiziológiai, pszichológiai, asztrológiai, retorikai és etikai ismeretek kombinációjával. Költők és festők közös tudománya lett a fiziognómia, s erre utal az olasz klasszicizmus leg-híresebb és legnagyobb európai hírnévvel rendelkező fiziognómusa, Giovan Battista Della Porta is, a *Della fisonomia dell’huomo* című értekezésének előszavában: „Költők és Festők művészetének is sajátja, hogy költeményeikben és festményeiken különféle jellemű embereket ábrázolva, tetteiket leírva megfelelő módon ábrázolják őket, ahogyan Homérosz, Vergilius, Ovidius tette, Plautus és Terentius a komédiákban, Euripidész és Szophoklész a tragédiákban; az ókori művészek is hasonlóképpen jártak el bronzérmék és márványszobrok készítésekor”.²

Kijelentette ezt Della Porta annál is inkább, mivel a XVI. században a petrarkista költői nyelv olyan sajátos kommunikációs forrássá vált, amely a női szépség leírásában is valóban fiziognomikus látásmódról tanúskodott. A reneszánszkorai petrarkizmus referenciális elemei nemcsak a számos (vagy inkább számtalan) korabeli daloskönyvet, a női szépségről és szerelemről szóló szintén terjedelmes értekezésirodalmat és a művelt udvari nyelvet hatották át, hanem topikusan jelen voltak az ábrázoló művészetekben is. A több évszázados toposzoktól, a „nemes” hölgy tipológiájától ugyan el nem tekintve, érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Petrarca a Laura neve köré font szimbólumok egész rendszerén túl, a fiziognómiai hagyományban gyökerező külső jegyek teljes arzenálját is felvonultatta a hölgy arcképének megrajzolásakor. Még akkor

² Giovan Battista Della Porta, *Della fisonomia dell’huomo* Napoli, 1610. *Proemio*, számozás nélkül. Az idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításomban közlöm.

is nyilvánvaló ez, ha természetesen nem állíthatjuk, hogy Petrarca tudatos fiziognómusként – vagy a XIII. század közepétől a régi és újonnan íródott fiziognómiai értekezések ismeretében – állította volna rendszerbe a szeretett hölgy külső jegyeit. Laura leírása, amely sematikusnak vagy ismétlődőnek tűnhet, valójában olyan éles megfigyeléseken alapul, amellyel Petrarca szervesen illeszkedik a hölgy jellemét „szavakkal (és fiziognómiailag) lefesteni” klasszikus és olasz költői hagyományába. A *Canzoniere* Laurájának költői arcképe mindenestre érdekes és koherens következtetések levonására serkent a költő korában, Európában ismét feltűnt ókori és középkori fiziognómiai értekezések figyelembe vételével is.³

Érdeemes a fiziognómia és az asztrológia szoros kapcsolatának hangsúlyozásával kezdenünk. Közismert, milyen szorosan kapcsolódott a fiziognómia az asztrológiához, az égi jelek tudományához. Petrarca verseiben is – Laura jellemének és viselkedésének érzékeltetésekor – gyakori utalásokat találunk az égi hatásra, amely oly szerencsés kapcsolódás révén alkotta meg e kivételes lényt, amikor világra jött anyja méhéből:

*Ó, boldog csillag-sor s öl, melyre fényed
áldást hozón özönlött,
midőn a test a szép lelket fogadta!*
(XXIX, 43–45.)⁴

A fordításban szereplő „boldog csillag-sor” arra a szerencsés csillagzatra utal, amely meghatározza az ember jellemét és vérmérsékletét a születés pillanatában. A szerencsés jellemű hölgy maga is csillagként, fénylő csillagként vezeti a költőt, hiszen a szerelmi érzést is a csillagok vezérlik („mert bár vagyok halandó röge földnek / erős vágyamat fentről küldte csillag” – XXII, 23–24). Szintén e csillagok azok, amelyek születésünk óta minden cselekedetünket befolyásolják, s ezért „nincs védelem mennybéli csillag ellen” (CCLXX, 79). A költő maga is hálát adhat szerencsés csillagzatának:

*köszöntöm a napot, melyen születtem,
az ég kegyét, hogy annyi jóra őrzött,*
(LXXII, 23–24.)

³ Ezzel kapcsolatban vö. Jole Agrimi: *Ingeniosa scientia anime. Studi sulla fisiognomica medievale*, Firenze, Sismel, 2002. A fiziognómia ókori és középkori hagyományát illetően magyarul lásd összefoglalómat: Vígh Éva: A fiziognómia története az ókortól a XVII. század végéig, in „*Természeted az arcodon*”, 11–140.

⁴ A *Canzoniere* e tanulmányban hozott verseinek magyar fordítását és fordítóit – ha másképp nem jelzem – ld. Francesco Petrarca, *Daloskönyv*, Budapest, 1974.

Laura külső jegyeinek és jellemének leírásakor fontos tényező, hogy ő maga is olyan napon született, amikor a csillagok szerencsés együttállásban voltak:

*Mikor született, mindazok a bolygók,
melyek köztetek szerencsét hozóak,
Magas helyzetben voltak,
És egy a mással szerelemben állott,
Vénusz s az atyja áldást hordozólag
A legszebb főhelyekről szétmosolygók,
S a rossz, csalóka bolygók
Valósággal elhagyták a világot.*

(CCCXXV, 61–68.)

A „rossz, csalóka bolygók” (Szaturnusz, Mars, Orion) Laura születésekor majdnem⁵ elűzettek: csak majdnem, hiszen végül is Laura fiatalon halt meg. Élete menetét befolyásolhatták tehát egy bizonyos fokig e csillagok, ahogyan lényét és habitusát is formálták. A „magas helyzet” ugyanis azokra a csillagokra utal, amelyek a Teremtőhöz legközelebb állnak: Vénusz és atyja, Jupiter, a naprendszer két legfényesebb bolygója „áldást hordozólag” együttállnak, az ég legnemesebb pontján a szeretet révén összefonódva. Asztrológiai szempontból kétségtelenül fontos figyelembe venni, hogy Jupiter a nagy szerencsehozó vagy jótevő csillag, és a Jupiter hatása alatt születetteket valóban „jupiterinek”, azaz joviálisnak,⁶ tehát kedvesnek, kellemesnek, nagylelkűnek tartják. A Jupiterre vonatkozó színszimbolika szintén sokatmondó: a neki tulajdonított színek – bíborvörös, türkizkék – ugyanis további asszociációkra vezetnek. A vörös – a számos, egymástól meglehetősen eltérő interpretáció között – elsősorban a szerelem, a szerelmi lángolás színe, sőt a pszichológia nyelvén is, amikor e szín az álmokban jelenik meg, az erős érzelmekkel és affektusokkal társítható. Vénuszt, a szerelem és a harmónia istennőjét kellemesnek, érzékiségre hajlónak tartják. S ha színei között szerepel a zafirkék is, érdemes Laura szemeire emlékeztetni: e szín és ragyogása számtalan esetben kerül szimbolikus kapcsolatba az éggel, a tisztaság és az igazság égi erényével, továbbá a négy elem közül a levegővel. A fent említett Della Porta a Vénusz hatása alatt születettek kapcsán – egy sor konvencionális szimbolika alapján – megemlíti, hogy ez a bolygó „a legszebb és legbájosabb valamennyi csillag közül; ezért is tették meg a költők a szépség anyjává. Hasonlít Jupiterhez, de még bájosabb, mert

⁵ Az eredeti szövegben a „valósággal” helyett „majdnem” (*quasi*) áll.

⁶ A latin eredetű „joviális” kifejezés a Jupiter (Jovis) szóból ered, jelentése tehát a jupiteri természettel is értelmezhető.

szépsége hasonlatos a női szépséghez: teste fehér, szemei nagyok, szépek és csillogóak, akárcsak a bolygó, amelynek igen erőteljes a ragyogása. Szokásos viselkedése kellemes és vágyat keltő, vidám, nemes, kellemes, szép és bájos”.⁷

A felsorolt jelzők szinte visszhangozzák a Petrarca által Laura jellemzésére hozott szavakat. A szeretett múzsa szintén olyan égi jellemzőkkel büszkélkedhet („Én láttam angyali lényét e földön, / égi szépségét,” CLVI, 1–2), amelyek tökéletes megfelelést feltételeznek a külső szépség és a belső jóság, valamint a szellemi képességek között:

*Lépése édes, forró, égi szellem,
[...]
s a szívet kővé dermesztő tekintet,
mely éjszakát és mély űrt megvilágít
[...]
édes beszéd, melyet nagy ész hevített.
(CCXIII, 7, 9–10, 12)*

Laura bájos lénye, járása, tekintete (amely, akár a Vénusz bolygó, megvilágítja a sűrű éjt), intellektusából is eredő kellemes beszéde az égi szépség tükröződése. Az arab hagyományhoz is erősen kötődő középkori asztrológiai fiziognómia is éppen azt tanítja, hogy az emberi test olvasatát a csillagok által a testbe nyomott jegyek alapján lehet bizton elvégezni: az arc, a szemek, a bőr, a mozdulatok a bolygók, a zodiákus és a konstellációk által meghatározottak. Della Porta „emberi fiziognómiája” mellett írt egy „mennyei fiziognómiát” is. A *Coelestis physiognomoniae* szintén Nápolyban jelent meg 1603-ban, olaszra fordítva először 1614-ban, és a szerző részletesen, görög és arab szerzőkre hivatkozva elemzi Jupiter és Vénusz hatását: eszerint e bolygó hatása alatt égi fénnel telt mosolygós szemű, derűs arcú, kellemes beszédű, világos bőrű és „arany hajkoronájú” egyedek születnek. Ami jellemüket és viselkedésüket illeti, „Kellemesek és mindenki szívesen barátkozik velük, szeretik a virágokat és a kellemes dolgokat, ügyelnek szép külsejükre, testük megfelelő méretű, lágy a hajuk, finom a bőrük, ügyelnek utódaikra, könnyörületesek és irgalmasak, kényelmesen és kifinomult módon élnek, kedvelik a díszes öltözetet. Tökéletesen és fáradozás nélkül viszik véghez tetteiket”.⁸

⁷ Giovan Battista Della Porta: *Della fisonomia dell'huomo*, a cura di M. Cicognani Parma, 1988, 78. A továbbiakban valamennyi idézet a mű e modern kiadásából származik. E tanulmányban a Della Porta két alapvető fiziognómiai művéből hozott gyakori idézetek oka, hogy a XVI. szerző forrásait azok az ókori és középkori szerzők képezik, akik Petrarca korában is forrásként szolgáltak.

⁸ Vö. Giovan Battista Della Porta: *Della celeste fisonomia*, Napoli, 1614, 41.

Laura külsejére és jellemére nézve fontos következtetésekre juthatunk tehát az égi fizionómiából kikövetkeztethető leírások révén is. Petrarca egyébként könnyen egyeztethette össze a csillagok hatásáról szóló érveit szeretett Cicerója véleményével, aki – mint ismeretes – nem egyszer hangsúlyozta a természet és a csillagok hatásának elsődlegességét, vagyis a természetes adottságok fontosságát az elsajátítható készségekkel szemben. A csillagok hatásán túl Petrarca nagy jelentőséget tulajdonít annak a helynek is, ahol Laura született:

*Kis faluból oly Nap jött a világra
Most is, hogy Természet s Hely az adósa:
Nem győznek hölgyemért hálát rebegni.
(IV, 12–14.)*

A klíma és a környezeti tényezők hatását is figyelembevevő fizionomikus vélekedések szintén ókori eredetűek. Már a hippokratészi írások között is olvasható a levegő, a vizek, illetve a lakhely hatásáról szóló fejtegetés: eszerint a klimatikus környezeti tényezők is nagy mértékben hatnak a külső és a jellembeli tulajdonságokra. A négy égtájon, illetve Európa különböző területein lakó emberek közötti különbségek is jórészt a környezeti hatásoknak tudhatók be.⁹ Vitruvius is kiemelte a Mediterráneum vidékének szerencsés hatását a külsőre és vérmérsékletre vonatkozóan. Petrarca szerint is a kellemes levegő, a „habok friss, édes árja”, azaz a *Canzoniere* egyik leghíresebb költeményében, a „habok friss, édes árja”, a „fű és virág a réten, / [...] Áldás a levegőben” (CXXVI, 1, 7, 9) – mind egységesen olvasva – Laura édes, tiszta, kellemes, égi és légi jellemét szerencsésen befolyásolták. Talán nem felesleges felidézni Della Porta mellett (és a gyakran vele együtt, egy kötetben) megjelentetett Giorgio Rizzacasa (*La fisionomia*, Carmagnola, 1607) szavait, aki szintén ókori szerzőkre hivatkozva felhívja a figyelmet arra, hogy „egyetlen táj” szülőiteit „figyelmesen megszemlélve, értelmezve és értékelve e tulajdonságokat, s testük

⁹ Ld. a járványokról szóló fejezetet: *Opere di Ippocrate*, a cura di M. Vegetti, Torino, 1976, *Le epidemie*, II, 5, 15. Itt kell említést tennünk Platónról is, aki a *Timaios*ban azt hangsúlyozza, hogy Attika éghajlatának kiegyensúlyozottsága „bölcsebb emberek” születését teszi lehetővé. Arisztotelész középelmélete az etnológiai fizionómiára is jellemző: „A hellén nép, miként lakóhelye is a kettő [észak és dél] között fekszik, [...] szabadságban és a legtokéletesebb politikai szervezetben él, akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne.” (Arisztotelész: *Politika*, 1327b, ford. Szabó Miklós). Vitruvius a rómaiakra vonatkoztatva jegyezte meg, hogy „az isteni gondviselés a római népet kiváló és mérsékelt térségbe helyezte, hogy megszerezze a világ feletti uralmat.” (Vitruvius: *De architectura*, VI, 1,9.)

valamennyi jegyét” leve kikövetkeztethetjük „hajlamaikat, szenvedélyeiket és lelkük tulajdonságait”.¹⁰

Petrarca fiziognomikus szemmel történő olvasata kétségtelenül egységes és egységesen értelmezhető képet ad a hölgyről. Laurát ugyanis a költő a *kalokagathia*, a látható szépség és a láthatatlan jóság, a test és a lélek totális harmóniájában képzei el. E képben csodálatosan ötvöződnek „Erény, Tiszteség, Szépség, nemes cselekedet / Édes szavak” (CCXI, 9–10).¹¹ A „Hírnév, tisztesség, erény, bájos alkat, / tündöklő szépség mennyei ruhában” (CCXXXVIII, 9–10) együttesen jelzik Laura személyében a külső és a belső értékek közötti megfelelést és teljes harmóniát. Della Porta is, amikor a testi szépségnek esztétikai értékéről beszél, a lélekkel és az erkölcsökkel, tehát nyilvánvaló etikai értékekkel hozza kapcsolatba: „a szépség a test részeinek mértékkel való elrendezéséből áll, ami a lélek képének mintája; a belső, a lélek részeinek elrendezése a külső részek elrendezésével tökéletesen egyezik; [...] ezért (ahogyan már több alkalommal elmondtuk) a természet a testet a lelki hatásoknak megfelelően teremtette meg”.¹²

Petrarca neoplatonikus filozófiai és fiziognómiai felfogása szerint ez fordítva is működik, hiszen „nem volt semmi drága, / se szép, aminek becsülete nincsen” (CCLXII, 3–4). A fiziognómia éppen azt tanítja, hogy „a testrészek megfelelő elrendezése, az erkölcsök megfelelő állapotára utal”.¹³ A testrészek megfelelő elhelyezkedése és aránya egyben ennek megfelelő erkölcsi habitust is feltételez. A platonikusok tanítása szerint is a lélek szépsége, amely isteni adomány, az ember külsején is tükröződik. Laura testén

*[...] tenyérnél kisebb helyen ott van
láthatóan, amit csak ebben a létben
tehetség, természet, menny teremthet.
(CXCIII, 12–14)*

Ez az utolsó verssor – az olasz eredetiben „arte, ingegno, e natura, e ’l ciel” – a szó szoros értelmében vett szemantikai értékkel bír majd a klasszicizmus fiziognómiai értekezéseiben: egy emberi lény ugyanis olyan komplex egység, aki „erőfeszítésének, szellemének, a természetnek és az égnek” (s főleg ezek együttes meglétének) köszönheti kiválóságát. Laura kellemes és finom visel-

¹⁰ Giorgio Rizzacasa: *La fisionomia*, Carmagnola, 1607, számozás nélkül.

¹¹ Szintén saját fordítás, a műfordítás fogalmi hiányossága miatt.

¹² Della Porta: *Della fisionomia dell’uomo*, 492.

¹³ Ibidem.

kedését valóságos XIV. századi „jelek művészetével” ábrázolta Petrarca is. A hölgy képét felidéző sorok, mint a „nemes aura” (*L’aura gentil*, CXCV, 1), „derűs aura” (*L’aura serena*, CXCVI, 1), az „égi aura” (*L’aura celeste*, CXCVII, 1), a „szelíd aura” (*L’aura soave*, CXCVIII, 1) vagy a „szerető aura” (*l’aura amorosa*, CXLII, 5) természetesen azzal a „fennkölt nyíltság”-gal (XIII, 12), azaz vidám kellemmel áll kapcsolatban, amely e „tiszta lélek”-ből (CLXXXIV, 1) ered. Ez az a lélek, amely „vonzó mozgását” (CLXII, 12) sugallja, és ahonnan „bájos lengése, angyali beszéde” (CLXXXI, 13) eredeztethető, végül is mindaz „mire mindenki vágyik” (XIII, 11).

Petrarca nem részletezi Laura szépségét, topikus képei rendre visszatérnek, ami azonban mindenképpen szembeötlő, az a kellem és a báj állandó megléte. A kellem a test egyes részeinek és – szavakban és mozdulatokban megnyilvánuló – harmóniájának az eredménye: „az a kedves és bájos test, amely az igazi kellem tükre” (CXXXIV, 10–11).¹⁴ A Petrarcának is oly kedves kellem kérdése az olasz klasszicizmus etikai és viselkedés-irodalmának egyik alapvető kategóriája lesz, és a fiziognómiai értekezésekben is alapos elemzés tárgyát képezi a kellemes és udvarias ember leírásakor. Laura szépsége tehát égi harmónia gyümölcse, olyan totális és harmonikus egyensúly eredménye, amely minden apró részletben jelen van: „isteni lénye [...] orcája, csevegése, kacagása” (CXXXVI, 57–58). A külső és belső, szépség és jószág biztosította harmónia tükröződik abban a szonettben is, amelyben Laura „tisztes bájjal hordja drága léptét”, miközben „szeméből oly gyönyörűséget oszt szét” (CLXV, 2, 7).

*Lépteihez s szeme pillantatához
Hasonlatos hatású méz beszéde,
S nemes tartása, mely báj is sugároz.
(CLXV, 9–11.)*

A költő különös hangsúlyt helyez „e négy láng”-ra (v. 12), azaz Laura lépteire, szemére, édes-kellemes beszédére és bájos tartására, amelyek éltető és halálosan perzselő fényként tartják égve a szerelmi lángot. De nemcsak a szerelmi lángot, hiszen a klasszicizmus etikai irodalmában is az ember mozgása és mozdulatai, beszéde, és mindez együtt, egyszóval a kelleme az, ami a jól nevelt, kellemes-szellemes, tehát civilizált embert jellemzik. Nem véletlen tehát, hogy Petrarca és a petrarkista költészet olyan nagy hatást gyakorolt a XVI. századi reneszánszkor klasszicizmus civilizált emberképére.

Mindezek a külső jegyek, emlékezetbe idézve még „szép arcát”, „szép szemét”, „kedves pihegését”, „tekintete fényét”, „a göndör szőke fürtöt”, „illő

¹⁴ Saját fordítás.

tartás”-át, „nyájas beszéd”-ét, „a szókban lappangó eszmé”-t, valamint Laura olyan tulajdonságait, mint az „alázatos, halk modor, égi kellem [...] ültében vagy állva” (CCLXX, 16, 22, 57, 80–81) valóban a legnagyobb elismerésre méltó, lelki erényeit is sejtető tulajdonságok. Olyan külső megnyilvánulások, amelyekkel Petrarca a klasszicista költészetben kanonizált női szépség évszázadokig ható modelljét rajzolta meg szavakkal. E *canzone* gazdag képi ábrázolása akár modellként is szolgálhatott ahhoz a (sajnos elveszett) Laura-képmáshoz, amelyet a költő Simone Martinitől rendelt meg. A verbálisan megrajzolt képi megjelenítés sokszínűségének hála, Petrarca olyan szomatikus sajátosságokat emelt ki, amelyek nyilvánvaló jegyei a lelki szépségnek, azaz a jóságnak is.

A harmonikus analógiák univerzumában az arc válik a test totális metaforájává, hiszen – a fiziognómia művészete szerint is – az arc és egyes részei a test meghatározott részeinek felelnek meg, és „ahhoz, hogy ezt az arcot ábrázoljuk, annak minden része közreműködik”.¹⁵ Így azután „az arc valóban tudatunk tanúbizonyságává válik [...] és a lélekből épül fel, sőt annak színlelő és rejtelkedő formája”.¹⁶ A „szép és bájos arc” (XCVI, 5) avagy Laura „derűs arca” (CIX, 9)¹⁷ a Della Porta kompendiumában is hozott fiziognomikus értelmezésben is „igen nagy kellemet, [...] bölcsességet és kiválóságot ígérnek”.¹⁸ Ebből a leírásból tehát kiderül, hogy a szép és harmonikus arc nemcsak végtelen bájt kölcsönöz, de egyben a szellem bölcs megnyilvánulásai is kiolvashatók belőle. Laura dicséretét zengve, Petrarca máshol is utal a bölcs hölgyre, akinek szőke hajkoronája „ősz értelmet” rejt, s ez egész habitusát belengi: „tünde bájak, / s erények [...] / ősz értelem, mit szőkesége rejt, / isteni szépség mellett mély alázat; [...] lépése édes, forró, égi szellem, [...] / édes beszéd, melyet nagy ész hevített” (CCXIII, 2–4, 7, 12). A költőnek tehát nemcsak az irodalmi hagyomány miatt nem volt szüksége egyéb részletekre Laura jellemzésekor: a művelt és a népi tudatban meggyökeresedett fiziognómiai jegyekkel minden más leíró jellemzésnél jobban tudta érzékeltetni a szeretett hölgy jellemét. Az arc a lélek metonímiája, annak a tükre, vagy – Arisztotelészt idézve – az ablaka, ahonnan kitörnek a szenvedélyek: olyan tükör, amely „az arcon feltűnő jellemet”¹⁹ mindennél jobban megmutatja. Laura arca is így olyan pszichológiai és

¹⁵ Della Porta: *Della fisonomia dell’uomo*, 176.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Saját fordítások.

¹⁸ Della Porta: *Della fisonomia dell’uomo*, 176.

¹⁹ Ivi, 575.

erkölcsi dimenzióba kerül, amelytől évszázadokig nem tud szabadulni az olasz (és európai) szerelmi költészet.

Az arc egyes részei is az erkölcsökről és a lelki állapotokról tanúskodnak, és ezek a részek között a szemnek tulajdonította Petrarca (és a fiziognómusok is) a legnagyobb jelentőséget, lévén „a szemről való értekezés az egész fiziognómia legnagyobb és legfontosabb feladata” Della Porta szerint is. Ő maga egy külön könyvet szentelt ennek, „mert a természet a szemet a lélek tükrének teremtette meg, és a lélek valamennyi szenvedélyét a szemeken keresztül ismerhetjük fel.”²⁰ Petrarca a *Hallgatnom nem lehet* kezdetű *canzonéban* „zafir ablak”-ról beszél (v. 17). A „ragyogó szemek” avagy „kedves szemek” (LXXII, 63, 74)²¹ nyugodt, kiegyensúlyozott személyről tanúskodnak, akinek „szép derűs tekintete” (XXXVII, 34) alázattal és kellemmel telt. E „kedves, édes, jó szem tiszta fénye” (CCCXXX, 1) Petrarcát a költői és erkölcsi tökéletesedés felé vezeti a halhatatlanság babéros ígérétevel.

Laura szemének zafir színe szintén fiziognómiai reflexióra ösztönözheti az olvasót. Arisztotelész, Homérosz és további szerzők hitelt érdemlő tanúbizonyságára támaszkodva Della Porta a „kék és nagy, határozott és ragyogó szemek”-nek szentelt fejezetben számos mitológiai és történelmi alakról tesz említést, akik élénk elmével és bölcsességgel rendelkeztek: „Ez a kék szín [...] az agy igen mértékletes vérmérsékletét, igen jó elmét és jó természetét mutatja, távol a harag és a melankólia minden perzselő érzésétől”.²² A zafir ráadásul, mint ismeretes, a kövek között a bölcsesség szimbóluma is. Laura Petrarca által feltételezett természete tehát – Jupiter hatása alatti születést is figyelembe véve – a szangvinikus vérmérsékletre enged következtetni, olyan természetre és jellemre, amelyet a reneszánsz kor festői is harmonikus, kellemes testtel, mérsékelt mozdulatokkal, bájos és ragyogó arccal, csillogó szemekkel ábrázoltak. Giovan Paolo Lomazzo a *Trattato della pitturájában* például a levegő elemhez tartozó, és az ehhez társuló meleg és nedves tulajdonságokkal, valamint a vér testnedvvel jellemzett szangvinikusokat festi le így. A szangvinikus egyedeket ugyanis kellem, báj, vidámság és aggodalmaktól mentes lelki nyugalom jellemzi. A levegő elemmel azonosított Laura-aura mi is lehetne más, mint a légiesség szimbóluma, akinek mozdulatai tökéletesen megfelelnek a szangvinikus lélek szenvedélyeinek, „hiszen mértékletes; s mivel kellemes elemnek tekinthető, mozgása a testben keringő vér mozgásához hasonlatos, azaz visszafogott, kecses, királyi, irgalmas és vidám. Éppen ezért a végtago-

²⁰ Ivi, 329.

²¹ Saját fordítás.

²² Della Porta: *Della fisonomia dell'huomo*, 361.

kat visszafogottan mozgatja, s nem hagyja azokat lengeni, sem lógni, sem csavarodni vagy kinyújtani. Ezen mozdulatokhoz pedig tökéletesen illenek a lélek már említett szenvedélyei, vagyis a szerelem, amelyből a kellem, a vágy, a vidámság és a remény születik, valamint a derű és a nyugodt lélek szenvedélyei, amelyek az aggodás, a reménytelenség és a gyűlölet ellenségei.”²³

E néma jegyeken, tehát az arckifejezésen és a pillantáson kívül, a bölcsesség és a jó természet a verbalitás szintjén is megnyilvánul. „A bájos mozdulat s az ég-sugallta / szerény, bölcs szó s a pillantás” (CCXCVII, 9–10) ugyanis együtt vallanak Laura testi-lelki kiválóságáról. A „világon oly ritka, bölcs szavak” (XXXVII, 86–87), vagy „az édes, bölcs szavak” (CLXXXIII, 2), a „bölcs és alázatos szavak” (CCXCVII, 9)²⁴ a maguk kellemes és visszafogott módján – Della Porta szerint is – „kellemes és békés [...] nyugodt természetű egyénre vallanak”.²⁵ A bölcsesség ugyanis együtt jár a „bölcs, tisztos, szerény és kellemes beszéd”-del (CCXCIX, 6), ami a szeretett hölgy „párducnál is gyorsabb, éles eszé”-nek bizonyítéka (CCCXXX, 5). Talán nem felesleges idézni azokat a sorokat Della Porta fiziognómiai értekezéséből, amelyek a bölcs és megfontolt, viselkedésében szerény embert jellemzik: „Beszéde kifinomult. Hangja középúton van a mély és a magas között. [...] Szeme nagy, nemes, ragyogó, nedves tekintetű, vagy fénylő.”²⁶ Itt is érdemes emlékeztetni Laura – a *Mivel sorsom kívánja* kezdetű *canzoné*ban is megrajzolt – „ragyogó szemére” (LXXIII, 50),²⁷ amelyek égi jelként vezetik a költőt, bölcsen és megfontoltan.

Petrarca beszél Laura hangjáról és nevetéséről is, egyfajta „nyájas, angyali hang”-ról (LXIII, 7), amely a jósággal, emberséggel, erénnyel és kellemmel felruházott emberek ismertetőjegye a fiziognómiai leírásokban is. Laura „édes mosolya” (CXXVI, 58), amely máshol egyenesen „halk, szerény” (XLII, 1) vagy „édes, szelíd” (XVII, 5), Leopardi szerint is az arc szinonimája.²⁸ Della Porta értekezése meglehetősen kategorikus a nevetést illetően, amikor kijelenti: „nem tudjuk jobban megkülönböztetni a bölcsset az ostobától, mint a nevetése révén.”²⁹ Laura szelíd bölcsességéről tehát nemcsak szavai, de nevetése is egyértelműen tanúskodik.

²³ Giovan Paolo Lomazzo: *Trattato dell'arte della pittura* Milano, 1584, 116.

²⁴ Saját fordítás.

²⁵ Della Porta: *Della fisonomia dell'huomo*, 230.

²⁶ Ivi, 519.

²⁷ Saját fordítás.

²⁸ Vö. *Le rime di Francesco Petrarca con l'interpretazione di Giacomo Leopardi*, Firenze, 1864.

²⁹ Della Porta: *Della fisonomia dell'huomo*, 213.

Ami pedig a Laura leírásában oly gyakran előforduló megkülönböztető jegyet, a szelidséget illeti, Della Porta Szent Bernát példáját említi, aki „rendkívül szelíd, jó és bölcs” ember volt.³⁰ A szelidséget mint fontos erkölcsi kategóriát sajátos fiziognómiai jegyekkel is ábrázolja. Ezek szerint a szelíd ember nyugalomát nem kavarja fel semmi, nem tartja őt hatalmában semmilyen szenvedély, csak akkor, ha a józan ész ezt diktálja. Nem hajlamos a bosszúállásra, inkább megbocsát. Szelíd ember még az, aki önmérsékletet mutatva elviseli az elszenvedett sértéseket, s azt is, ha megvetik. Nem kiált azonnal bosszúért, s nem gerjed rögtön haragra, szokásai kellemesek, és azokban könnyen alkalmazkodik, ő maga pedig nyugodt és szilárd jellem. Az orvosok szerint a szelíd emberek vérmérséklete meleg, és mérsékelt nedves.

A Kr. u. II. században élt neves görög rétor, Polemón *De Physiognomonia liberéből* veszi Della Porta még, hogy a „tekintetük szilárd, mozgásuk lassú, hangjuk [...] lágy. [...] Hajuk egyenes szálú és selymes, aranyszőke. Szemöldökük hosszan elnyúló. Beszédük szerény.”³¹ A selymes, aranyszőke haj kapcsán talán felesleges idézni mindazt a végtelen számú jellemzést, amelyekben Laura „imádott, szőke fürtjét” (XXXIV, 3) Petrarca – a bölcsesség és a kellem – abszolút metaforájaként hozza.

Petrarca az aranyszőke hajkorona mellett szintén sokszor említi hölgye alabástrom fehérségű bőrét, amely a pirossal egészülni ki. A rózsza/rózsaszín/rózsavörös szintén sokszor kerül előtérbe, s ha a színszimbolikát a fiziognómiai színszimbolikával társítjuk, érdekes következtetésekre juthatunk. A testi szépség ábrázolásában ugyanis a vörös, fehér és szőke, különös isteni jelentéssel bír: a vörös az isteni hatalmat, az arany az isteni bölcsességet, az alabástrom pedig az isteni szépséget jelképezi.³² Laura alabástrom bőre, az orca megfelelő pirosas árnyalata, szőke haja tehát isteni tulajdonságokkal ruházta fel. A „rózsás homlok arany koronával” (CCXCI, 2),³³ a fehér „gyöngyök és piros rózsák”, vagy Laura kesztyűje, amely „tisza ivor- és rózsza-kéz ruhája” (CXCIX, 9–10), a „tűzpiros rózsza az arc havában” (CXXXI, 9), – s ha Petrarca „piros rózsát s hófehéret / látott arany vázáskában” (CXXVII, 71–72) – mind Laura bőrének meghatározó színeire, s egyben isteni természetére utalnak. A fiziognómia tanúbizonyága szerint is a fehér és a vörös megfelelő arányában ragyogó bőr a szangvinikus, tehát kellemes, vidám, lágy hangú és jó felfogóképességű egyedeket jellemzi. Della Porta megfogalmazása szerint „a vörös

³⁰ Ivi, 446.

³¹ Ivi, 555.

³² Vö. például Giordano Bruno: *Degli eroici furori*, Milano, 2000, 820.

³³ Saját fordítás.

szín meleg és szangvinikus vérmérsékletre utal, a fehér pedig a nyákra és a hidegre: nos, a kettő keveredése igen jó vérmérsékletet, [...] bölcs elmét, és jó szokásokat jelöl. Ez [a két szín] a Vénusz bolygónak is a színe, ettől fénylik annyira a csillag, és ez hozza létre az emberekben az ilyen jó, mértékletes temperamentumot.”³⁴

Minden fiziognómiai jel egybevágh tehát Laura szelíd, kellemes és bölcs alakjának felvázolásakor. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert Pszeudo-Arisztotelész (Kr. e. IV. sz.) óta valamennyi fiziognómiai értekezés hangsúlyozta, hogy egy-egy jel önmagában nem vezethet mértékadó ítélethez: a külső megjelenés összképét kell előnyben részesíteni.³⁵ Csak több jel jelentésének egybeesése és egyforma jelzései adhatnak fiziognómiailag megfelelő értékelést egy személy erkölcsi és jellembeli értékelésekor. Laura külső jellegzetességei, tűnjenek bár sematikusnak és ismétlődőnek, a fiziognómiai következtetésben jártas olvasó számára egyértelműen jelzik Petrarca által következtetesen sugallt jellembeli tulajdonságait.

³⁴ Della Porta: *Della fisonomia dell'huomo*, 463–464.

³⁵ Az egyetlen szóval lefordíthatatlan *epiprepeia* (ἐπιπρέπεια) fogalmáról van szó, amely a fiziognómiai vizsgálódásban a körülményeket is figyelembe vevő *összbenyomás* elsődlegességét emeli ki: „Ostobaság teljesen megbízni az ismertetőjegyek közül csak egyben, de hogyha több, egy bizonyos tekintetben egymással összhangban levő jegyet veszünk figyelembe, akkor nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük, hogy az ismertetőjegyek igaznak bizonyulnak.” Vö. Pszeudo-Arisztotelész: *Fiziognómia*, § 37 (ford. Békés Enikő), in Vigh Éva (szerk.), *„Természeted az arcodon”*. *A fiziognómia története az ókortól a XVII. századig*. Szöveggyűjtemény, Szeged, 2006, 18.

Hénoch angyalai, Blake utolsó rajzai és Thomas Moore gondjai a kritikusokkal. Módszertani tanulságok és kutatási beszámoló¹

Előhang

Néhány év óta egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy (angol szakos) diákjaink olvasási kedve csökkenőben van, s ezzel párhuzamosan a könyvtári kutatást is nehezebben tűrik, inkább az internetet szeretik böngészni. Az internetkultúra és a digitalizált világ, melynek köszönhetően egyre több anyag férhető hozzá a neten, alaposan átalakította a tanulási és kutatási szokásokat, miközben sokunk – „régebbi vágású oktatók és kutatók” – igyekszünk ez ellen küzdeni, teljesen jogosan próbálván meg visszaterelni hallgatóinkat a könyvtárak és könyvek világába. Csak nehogy visszaessünk a ló túloldalára.

A 2009-es évet az anglista világ egyik Mekkájában, Cambridge-ben töltöttem, ahol nemcsak az Egyesült Királyság harmadik legnagyobb, de egyben az egész világ egyik legpatinásabb egyetemi könyvtára található, hanem emellett még számos *college*-könyvtár, felbecsülhetetlen kéziratokkal, régi és új könyvekkel, s mindez megfejelve a legmodernebb számítógépes technikákkal, digitális adatbázisok elérhetőségével. Ez a komplex munkakörnyezet megerősítette és a gyakorlatban bizonyította azt a régi meggyőződésemet, hogy korszerű és hatékony kutatás csakis a Gutenberg-galaxis, valamint a digitális univerzum együttes használatával, egymást kiegészítő működtetésével valósítható meg. Egyéves projektem egy kis fejezetét mutatom most be mindennek érzékeltetésére, remélve, hogy az esettanulmány mind önmaga tudományos érdekességével, mind pedig módszertani tanulságaival megérdemli a figyelmet.

¹ A jelen cikk felfrissített változata az Abádi Nagy Zoltán tiszteletére három évvel ezelőtt írt tanulmányomnak: „Hénoch angyalai, Blake utolsó rajzai és Thomas Moore gondjai a kritikusokkal. Módszertani tanulságok és kutatási beszámoló,” in Bényei Tamás – Bollobás Enikő – D. Rác István ed.: *A mondat becsülete: Írások a hetvenéves Abádi Nagy Zoltán tiszteletére* Debrecen, 2010, 121–35. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást 2009-ben Leverhulme professzori ösztöndíjasként folytattam Cambridge-ben, az Anglia Ruskin University alkalmazásában. Itt köszönöm meg Rowland Wymer segítségét az ösztöndíj elnyerésében és ottani munkámban.

A Hénoch-projekt

Tizenkét hónapig a bibliai Hénoch kultúrtörténetét, illetve befogadástörténetét kutattam.² A problémára az Erzsébet-kori mágus, John Dee világképének kutatása közben bukkantam: a matematikusból és humanistából angyalmágussá lett doktor, a tudományokból kiábrándulván arra a következtetésre jutott, hogy az angyaloktól kell megtanulni Ádám elveszett nyelvét, s így emelkedhetünk fel a mindentudás olyan szintjére, ahol akár Isten társalkodó partnerei is lehetünk.³ A Biblia szerint az Özönvíz előtti Hénoch volt az utolsó ember, akit igaz volta miatt az Úr közvetlenül magához emelt még életében, és angyallá lényegített, és „Énokh Istennel járt vala; eltűnék, mert Isten magához vevé” (Genezis 5,21 – Károli fordítás).

Mint reneszánszkutató, először is arra figyeltem fel, hogy korántsem John Dee volt az egyetlen, aki a kora újkorban ilyen nagy érdeklődéssel fordult Hénoch felé. Bár a Biblia csak szűkszavúan nyilatkozik róla, a humanisták és reneszánsz mágusok közül mégis sokan egyfajta példaképnek tekintették a pátriárkát, akit az asztronómia és más tudományok, valamint az írás feltalálójának is tartottak. Hermész Triszmegisztosszal együtt nagy fehér mágusként tisztelték, s akinek feddhetetlenségéhez keresztényi szempontból kétség sem férhetett, hiszen az Újtestamentumban is olvashatták, hogy Szent Pál nagy tisztelettel írt róla („Hit által vitetett fel Énokh, hogy ne lásson halált, és nem találták meg, mert az Isten felvitte őt,” Zsid. 11,5); Szent Júdás pedig Isten követének tartotta: „Ezekről is prófétált pedig Énok, a ki Ádámtól fogva a hetedik volt, mondván: Ímé eljött az Úr az ő sok ezer szentjével, Hogy ítéletet tartson mindenek felett, és feddőzzék mindazok ellen, a kik közöttök istentelenek” (Júdás 14–15).

A kutatás egy következő szakaszában megismertem azokat az apokrif iratokat, amelyek a Bibliánál jóval részletesebben szóltak Hénochról, és amelyek az utóbbi néhány évtizedben könyvtárnyi szakirodalmat ihlettek. Három nagy terjedelmű szöveget ismerünk, amelyeket a bibliakutatók 1, 2, illetve 3

² Erről a Szegedi Tudományegyetem Szabadegyetemén 2012. május 12-én nyilvános előadásban számoltam be.

Ld. <http://videotorium.hu/hu/recordings/details/3210,HENOCH_a_bibliai_profeta_kulturtortenete_-_A_Vizonto_koraig>.

³ Ld. erről írt monográfiáimat: *„Exaltatio” és hatalom. Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben* [„Exaltation” and Power. Occult symbolism in the Works of an English Magus]. Szeged, 1998 (Ikonográfia és műértelmezés 7); *Gli angeli di John Dee*. Roma, 2004; *John Dee’s Occultism. Magical Exaltation Through Powerful Signs*. Albany, 2004, 2010 (Series in Western Esoterism).

Hénoch rövidítéssel hivatkoznak. *1 Hénoch* csak az etióp geez nyelven maradt fenn, és a mai napig az etióp bibliai kánon részét képezi. Ma már tudjuk, hogy ez a Második Templom-kori judaizmus korából származik (i. e. 3–1. század), eredetileg arámi nyelven írták, s néhány részletét meg is találták a holt-tengeri tekercsek között. Ebből készülhetett egy görög változat, melynek etióp fordítása maradt fenn Afrikában.

2 Hénoch az előző szöveg leszármazottja és továbbfejlesztése. Ennek eredetije görög lehetett (i.sz. 1–2. század), ám ez a szöveg csak ószláv nyelven maradt fenn. *3 Hénoch* a legkésőbbi a három közül, és csak távoli rokonságot mutat a másik kettővel. Ez a héber szöveg ugyanis a *merkaba* néven ismert zsidó miszticizmus terméke (4–6. század), s fő témája a *Himmelfahrt*, vagyis egy tudós rabbi mennyei utazása, ahol találkozik az immár angyallá átlényegült Hénochkal.

Mindhárom apokaliptikus szövegben Hénoch az Úr választott prófétájaként jelenik meg, aki megjövendöli az Özönvizet és instruálja leszármazottait, Matuzsálemet, Lámechet és Noét a katasztrófa túlélési módozatairól. Egy másik közös elem, hogy Hénochot angyalok felemelik a mennyekbe, ahol végigjárja a kozmosz, a paradicsom és a poklok tájait, megismerkedik az asztronómia titkaival, s a végén pedig megtörténik felmagasztalása, vagyis Istennel sétálhat és társalkodhat. Csak *3 Hénoch*ban fordul elő, hogy a próféta ténylegesen angyallá változik, akinek nevét is tudjuk: Metatron – ő a mennyei seregek egyik főfelügyelője.

Egy másik érdekes motívum viszont csak *1 Hénoch*ból ismerős: ez a lázadó angyalok, a Vigyázók története. Kétszázán voltak, akik Semihazah vezetése alatt leszálltak a földre, és ott szerelembe estek az emberek lányaival. Nászaikból rettenetes óriások születtek, akik felnővén pusztítani kezdték az embereket és a föld kincseit. Az egyik vigyázó, Azael mindenféle tiltott mesterségre is megtanította az embereket: a férfiakat fémművességre és fegyverek készítésére, az asszonyokat pedig a kozmetikumok használatára. Isten végül megelégtelte mindezt, és ezért határozta el, hogy özönvízzel pusztítja el az egész földi világot.⁴

Ez az epizód éles ellentétben áll a Genézis bűnbeesés-történetével. Mózes szerint az ősbűn egyedül az emberek hibája, akik szabad akaratukból döntöttek a parancsolat megszegése mellett. Ez esetben viszont erről nincs szó, hiszen a történetben nem szerepel a Paradicsomkert, sem a tiltott fák, sem

⁴ *1 Hénoch* a következő fordításokban olvasható magyarul: *Hénoch apokalypsise*. Hamvas Béla fordításában és bevezetőjével (Budapest, 1945, repr: Budapest, 1989); Vanyó László ed.: *Ókeresztény írók 2: Apokrifek* (Budapest, 1988), 38–145 (Baán István fordítása).

olyan parancsolat, amit megszeghettek volna. Az emberek nyilvánvalóan megtiszteltetésnek vették és örömmel fogadták az angyalok közeledését és tanításait, nem sejtve, hogy az rontást hoz rájuk testiség, ellenségeskedés, hiúság és a pusztító óriások (*nephilim*) formájában.

Talán ez lehetett az oka, hogy a hivatalos egyházak – mind a rabbik, mind pedig a keresztény egyházatyák – kezdeti lelkesedés után előbb-utóbb elfordultak a hénochi hagyománytól és az eredeti Hénoch-szövegek a harmadik-negyedik század után az ismeretlenségbe süllyedtek, hogy csak a 18. század végén, illetve a romantika korában fedezzék fel őket újra.⁵ Honnan tudtak akkor John Dee és reneszánsz kortársai Hénochról? Bár a szövegek egészükben ismeretlenek voltak, egyes részletek fennmaradtak görög és latin fordításban, a Hénoch-mitológiát pedig terjesztették az egyházatyák írásai éppúgy, mint bizonyos középkori filozófiai és mágikus traktátusok. Hénoch szerteágazó, az ókortól napjainkig tartó és lenyűgöző kultúrtörténete vaskos monográfiát kíván.⁶ E cikkben mindennek csak egy aspektusára szeretnék kitérni, egy olyan vonatkozásra, amely fontos új kutatási eredményekről számol be, egyszersmind módszertani tanulságokkal is szolgál. Röviden azt szeretném bemutatni, hogy a *Hénoch könyvének* felfedezése, majd 1821-es angol fordításban való megjelentetése hogyan gazdagította az angol romantika tematikus érdeklődését, illetve hogy a Hénoch-recepció milyen érdekes esztétikai és ideológiai folyamatokra vet fényt. Mindezt, ahogy jeleztem, saját kutatástörténeti narratívámba ágyazva vázolólok fel.

Könyvtári paradicsom és digitális mennyország

Hénoch apokalipszisét (*1 Hénoch*) egy James Bruce nevű jeles Afrika-kutató találta meg Abessziniában és hozott belőle mindjárt három példányt Európába 1773-ban. A Cambridge-i Egyetemi Könyvtárban természetesen könnyű volt megtalálni Bruce 1790-ben kiadott ötkötetes kutatási és útbeszámolóját, amelynek első kötetében számol be az etiópiai kereszténységről és a Hénoch-kódexek megtalálásáról.⁷ Ugyancsak nem okozott gondot a Hénoch-szöveg első

⁵ A Hénoch-szövegek kutatástörténeti vázlatát nemrégiben összeállítottam, ld. „A Hénoch-jelenség.” In Czervovszki Mariann – Nagyillés János ed.: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Szeged: Acta Universitatis Szegediensis, Antiqua et Archeologica Supplementum XIII, 2010, 312–20.

⁶ Jelenleg is dolgozom ezen.

⁷ James Bruce: *Travels to Discover the Source of the Nile* (5 vols, Edinburgh / London, 1790), vol 1, book 2, ch 7.

angol fordításának tanulmányozása, melyet Richard Laurence orientalista professzor, később anglikán püspök jelentetett meg 1821-ben. De az is fontos volt, hogy Laurence munkájának későbbi kiadásaihoz is hozzájussak, mert a fordító a továbbiakban terjedelmes filológiai apparátussal látta el könyvét.⁸ Abban kezdettől fogva biztos voltam, hogy a több kiadást látott, szenzációszámba menő mű erősen rajta hagyta a nyomát a 19. századi angol tudományosságon és kultúrán egyaránt, megpróbáltam tehát ezt feltérképezni.

Elsőnek a hagyományos módszert választottam, könyvtári katalógusokat böngészttem. Persze Angliában már ez sem a hagyományos módon történik, mert Magyarországgal szemben a jelentős angliai könyvtárakban található teljes könyvvállomány katalogizálva van, tehát néhány napi számítógép mellett töltött szisztematikus feltáró munka után már világosan láttam, hogy milyen műveket kell kikérni az Egyetemi Könyvtár régi könyves olvasójában: voltak ott teológiai munkák, klasszika-filológiai megközelítések, hagyományos prédikációk, de találtam Hénochról szóló eposzt és számos ezoterikus-prófétikus iratot is, melyekben szerzőik új Hénochként vizionálnak az új Özönvíz küszöbön álló pusztításáról.⁹

Egy látatlanban is sokat ígérő nyom végül egészen fantasztikus eredményeket hozott. Biztos voltam benne, hogy a próféciaák iránt rendkívül érdeklődő és vizionárius természetű William Blake valamiképpen feldolgozta a Hénoch-mítoszt. Az első próba csalódást okozott. Blake modern kritikai kiadásai és a konkordancia azt mutatták, hogy Hénoch neve mindössze kétszer fordul elő teljes költészetében, egy tárgyilagos bibliai genealógiai felsorolás részeként: „Adam Seth Enos Cainan Mahalaleel Jared Enoch.”¹⁰ Blake számos

⁸ Richard Laurence ed., tr.: *The Book of Enoch, the Prophet: An Apocryphal Production, supposed for ages lost; but discovered at the close of the last century in Abyssinia; now first translated from an Ethiopic MS of the Bodleian Library Oxford*, 1821. Második kiadás 1833, harmadik, átdolgozott és kibővített kiadás 1839. A Laurence-fordítás megtalálható az interneten, de a jegyzetapparátus nélkül.

⁹ Néhány példa: Recenzió Laurence kiadásáról, *Fraser's Magazine for Town and Country*, 1833. November, 511–30; Murray Edward: *Enoch Restitutus; or, An Attempt to Separate from the Books of Enoch the Book Quoted by St. Jude* (London, 1836); William Aldis: *The holy prophecies, visions, and life of the Prophet Enoch ... Introduced by an epistle on church union for the Jews' conversion and restoration ...* Edinburgh, 1839; Robert Stafford, *Enoch. A Poem* London, 1860; stb.

¹⁰ Milton, Pl 37; Jerusalem, Pl 75; ld. David Bindman ed., William Blake, *The Complete Illuminated Books* London, 2000.

biográfiájának névmutatói további eligazítással szolgáltak,¹¹ s ezekből kiderült, hogy nem annyira a versekben, mint inkább Blake vizuális művészetében kell keresni a Hénoch-recepciót. A művészt egész életében foglalkoztatta a Biblia, számos illusztrációt készített az Ó- és Újtestamentum, valamint az Apokrifá egyes könyveihez, s a bibliai témák feltűnnek Milton *Elveszett paradicsomá*-hoz, valamint Dante *Isteni színjátéká*hoz készített képein is.¹²

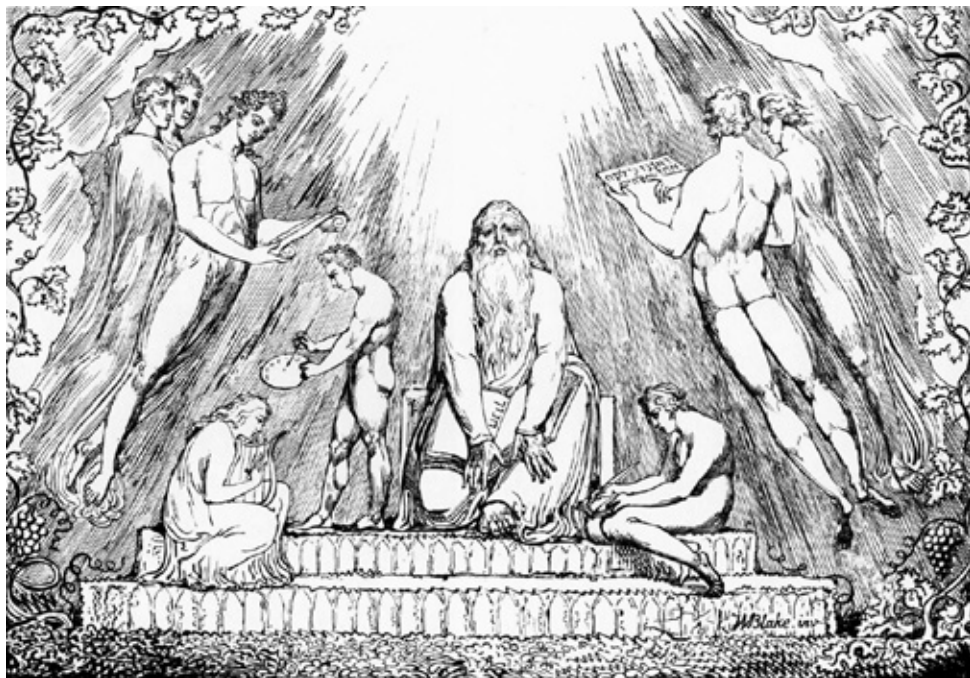
Hénoch három korszakában ihlette meg Blake-et. Először az 1780-as évek közepén, amikor néhány rajzot készített a pátriárkáról és családjáról (Essick, *Separate Plates*, No. 31–34). 1807 körül, amikor új technikába, litográfiák készítésébe kezdett, első ilyen műve Hénochot ábrázolja, amint a művészetet, irodalmat és zenét megszemélyesítő allegorikus angyal-alakok között ül, úgyis mint a tudományok és művészetek feltalálója (Essick, *Separate Plates*, No. 30 [1. ábra]). 1820 körül Blake egy nagyerejű, vizionárius akvarellt készített James Hervey népszerű 18. századi „sírkerti költő” *Meditations Among Tombs* című kötetének fedőlapjaként. A vers tárgya a halál, elsősorban az idő előtt elhalálozottak feletti gyász. Blake festményén a halottainkkal való túlvilági újraegyesülés víziója látható. A közepén háttal álló alak maga Hervey, előtte spirálisan az égbe kanyarodó lépcsősor látszik, melynek alján egy özvegy ül, elhalt férjét és gyermekeit siratva. A lépcső tetején természetesen Isten sejlik fel, közben pedig „segítők” állnak, akiket apróbetűs feliratok azonosítanak: „Recording Angels, Protecting Angels, Noah, Enoch,” stb.).¹³ Az eddig felsorolt Hénoch-ábrázolások mind levezethetők a kanonizált keresztény irodalomból, kivéve a litográfiát, mert a pátriárkát a művészetek feltalálójaként aposztrofáló kép eredetét a kritikusok többnyire ősi mítoszokban keresik. Blake-nek azonban nem kellett nehezen hozzáférhető forrásokat böngésznie, mert a 18. század egyik legtöbbet forgatott festészeti kézikönyve, Henry Bell *An Historical Essay on the Originall of Painting* (1728) c. műve első fejezetében

¹¹ A legújabb, „definitív” életrajz: G. E. Bentley, Jr.: *The Stranger from Paradise: A Biography of William Blake* New Haven, 2001.

¹² Blake vizuális művészetének teljes katalógusa: M. Butlin: *The Paintings and Drawings of William Blake* 2 vols, New Haven, 1981, Paul Mellon Center for the Study of British Art. Ld. továbbá: Robert Essick: *The Separate Plates of William Blake: A Catalogue* Princeton, 1983; Martin Myrone ed.: *Seen in my Visions. A Descriptive Catalogue of William Blake* London, 2009; valamint nagy múzeumi közgyűjtemények (mint a Tate Gallery, vagy a Cambridge-i Fitzwilliam Múzeum) online katalógusai.

¹³ William Blake: *Epitome of James Hervey's Meditations among the Tombs*. Akvarell, 1820–25. Tate Gallery. Megtekinthető: Tate Online, <<http://www.tate.org.uk/servlet/ViewWork?workid=1089&roomid=4594>>, hozzáférés: 2010-02-18.

világosan leszögezte, hogy a művészetek eredetét Sét és Hénoch pátriárkák körül kell keresni.¹⁴

1. ábra. William Blake, „Hénoch[, mint a művészetek atyja]”.
Litográfia, 1806–7. Reprodukálva: Essick, *Separate Plates* (1983), fig. 30.

Sokkal érdekesebb azonban Blake öt kis rajza, melyeket utolsó korszakában készített, s ezek az apokrif *Hénoch könyvének* a Vigyázókra vonatkozó fejezetét illusztrálják. Valószínűleg igaza van a kritikusoknak, hogy Blake figyelmét (több más festő- és költőtársával együtt) a Laurence-fordítás keltette fel az apokrif elbeszélés iránt. A történeti hűséghez azonban az is hozzátartozik, hogy a Vigyázó-monda két angol fordításban is létezett már ennekelőtte, mindkettő Szünkellosz bizánci író (8-9. század) görög nyelvű összefoglalója

¹⁴ “And what shall we say of all those Oracles and sacred Sentences, inscribed *diversorum metallorum laminis*, and so left to posterity, which long after, by Franciscus Patricius, were collected together, or of the antick Monuments, setting forth the renowned achievements of the Patriarchs of old, recorded by Seth and Enoch; [...] and the Ethiopians boast themselves to be the possessors of at this day” (Bell: *An Historical Essay on the Originall of Painting*, London, 1728), 9–10.

alapján készült. Először Samuel Purchas 1613-ban¹⁵ adta közre saját szavaival az angyalok, a földi asszonyok és óriás fiaik történetét, majd 1715-ben Mr. Lewis, az oxfordi Corpus Christi College tagja a fennmaradt görög részletet teljes egészében megjelentette egy népszerű ponyva-kiadásban.¹⁶ Az említett könyveket természetesen eredetiben olvashattam Cambridge-ben, utóbbit eddig egyáltalán nem ismerte a szakirodalom.

Nem tudjuk, Blake olvasta-e a korábbi angol fordításokat, ám Laurence publikációja és annak visszhangja bizonyosan megihlette. Ugyanis – mint a Blake-kutatók írásaiból megtudtam – 1823-ban Byron írt egy drámát *Heaven and Earth, a Mystery* címmel, ebben angyalok és asszonyok szerelméről esik szó a Genézis hatodik fejezete alapján, amely a Vigyázók-történet rövid kivonata. Ugyancsak 1823-ban Thomas Moore, a népszerű ír költő és dalszövegíró is kiadott egy versciklust, *The Loves of the Angels* címmel, melynek tudós előszavában egyértelműen megjelölte a *Hénoch könyvét*, mint ihlető forrását. Utóbbi műhöz Blake kortársa, Robert Westall készített négy illusztrácót, ezzel egy időben a kor legnevesebb szobrásza, John Flaxman is felfigyelt a Vigyázók történetére, s ő is készített egy sorozat színezett ceruzarajzot a témáról [2. és 3. ábra.].

Először a Blake-rajzoknak kívántam utánajárni. Bár Blake késői rajzai nem tartoznak a legtöbbet kutatott témák közé, azért létezik némi szakirodalom. A kötetekben megjelent tanulmányokat, nemkülönben Blake festményeinek és rajzainak monumentális katalógusait természetesen megtaláltam az egyetemi könyvtárban,¹⁷ a folyóiratokban megjelent cikkeket viszont le tudtam tölteni a JSTORE digitális adatbázisból, így spórolva a könyvtári kutatóidőmmel.

¹⁵ Samuel Purchas: *Purchas His Pilgrimage. Or Relations of the vworld and the religions obserued in all ages and places discouered, from the Creation vnto this present In foure partes* London, 1613, 30–32. Bár először azt gondoltam, hogy a Vigyázók történetét én fedeztem e forrásban, később kezembe akadt Ariel Hessayon cikke, amelyben ő is felhívta a figyelmet erre: “Og, re di Basan, Enoc e I libri di Enoc,” *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 2005: 249–97; a jelzett hivatkozás a 282–83. lapokon.

¹⁶ *The History of the Watchmen (or the Angels), written by Enoch, the Partiarth* London, 1715).

¹⁷ Katalógusok: David Bindman: *The Complete Graphic Works of William Blake* London, 1978; M. Butlin már említett műve: *The Paintings and Drawings of William Blake* (1981); Robert N. Essick: *The Separate Plates of William Blake* (1983). Tanulmányok: John Beer: “Blake’s Changing View of History: the Impact of the Book of Enoch,” in S. Clark and D. Worrall ed.: *Historicizing Blake* London, 1994, 159–79; G. R. Bentley, Jr: “A Jewel in an Ethiop’s Ear,” in Robert N. Essick and Donald Pearce ed., *Blake in His Time* Bloomington, 1978, 213–40; Allan R. Brown: “Blake’s Drawings for the *Book of*

2. ábra. Robert Westall, „Rubi Cherub megjelenik Lilisnek.”
E. Portbury rézmetszete Thomas Moore, *The Loves of Angels* kötetéhez,
p. 33. Repr: Bentley, *The Stranger from Paradise*: Fig. 123.

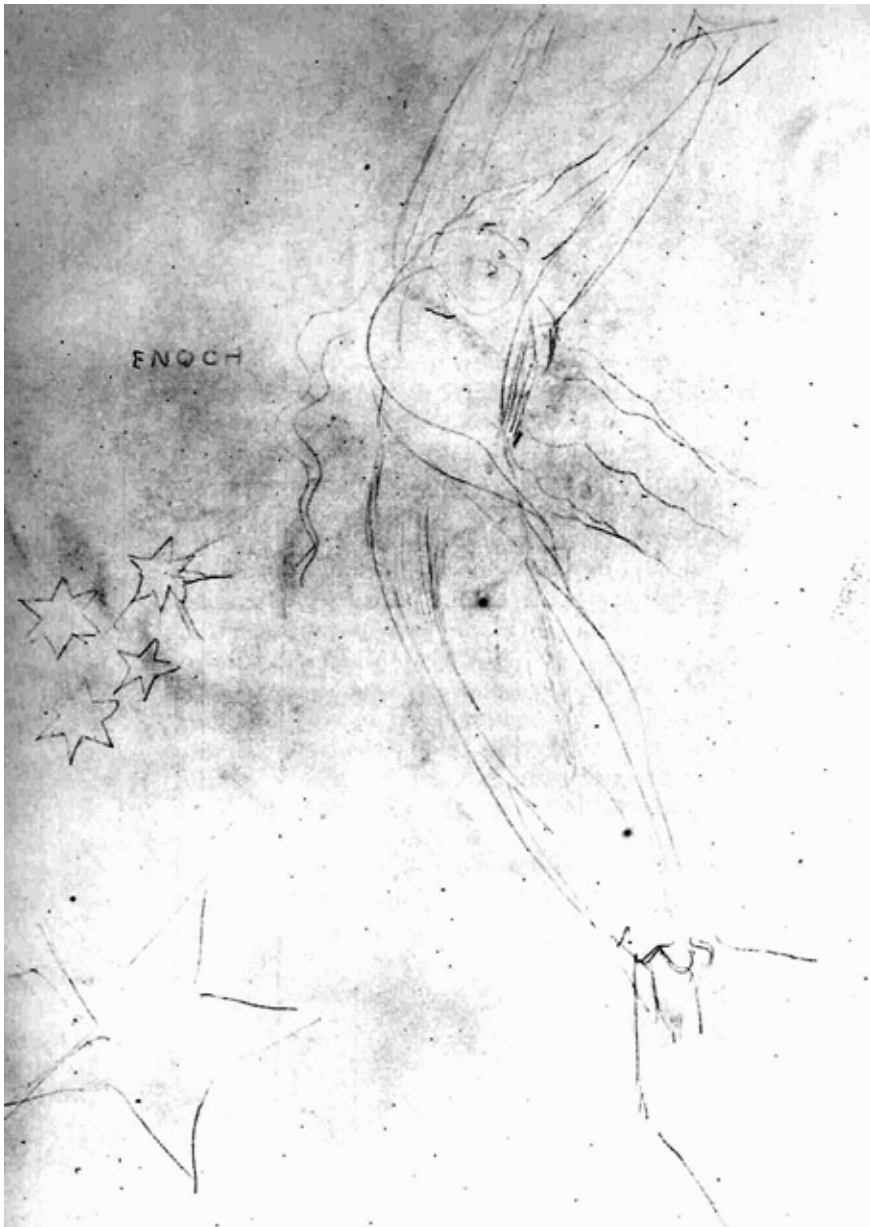
Enoch” [1940], repr. in Essick ed.: *The Visionary Hand. Essays for the Study of William Blake* Los Angeles, 1973, 105–16.

3. ábra. John Flaxmann, „Az emberek lányait angyalok támadják meg” (tinta és ceruza, 1820-as évek). University College, London. Repr: Bentley: Fig. 133.

Mint megtudtam, Blake öt rajzot készített a *Hénoch könyvéhez*, természetesen a maga idioszinkratikus víziói mentén. A halvány ceruzarajzok egyikén Hénoch áll az Úr trónusa előtt, egy másikon egy Vigyázó megbüntetése látható: összekötözött kézzel és lábbal zuhan lefelé egy angyal-alak, körülötte csillagok hullanak [4. ábra]. Három másik, enyhén szólva is kendőzetlen rajzon „az Isten fiainak” és „az emberek lányainak” törvénytelen egyesülése látható. Egyiken egy az égből lefelé suhanó Vigyázó előrenyújtott kezével egy meztelen nő vulváját izgatja, mellettük két óriásbébi imbolyog (5. ábra); egy másikon egy „kitakart férfiasságú” Vigyázót négy nőalak fog koszorúba, a harmadikon pedig egy meztelen nőalak két oldalán egy-egy hatalmasan felmeredő és fénysugarakat kibocsájtó fallosszal rendelkező Vigyázó áll, a nő egyikük hímtagját érinti (6. ábra).¹⁸

¹⁸ Blake korai Hénoch-rajzai megtalálhatók Butlin és Essick előző jegyzetben hivatkozott katalógusaiban. A késői *Hénoch-könyve* illusztrációkat reprodukálja: Marsha Keith Schuchard: “Why Mrs. Blake Cried: Swedenborg, Blake, and the Sexual Basis of Spiritual Wisdom,” *Esoterica* 2 (2000), <<http://www.esoteric.msu.edu/VolumeII/Blake-Full.html>>, access: 2010-01-18; továbbá Bentley: “A Jewel in an Ethiop’s Ear”; Brown,

4. ábra. William Blake, „Egy Vigyázó megbüntetése”
(ceruza, „ENOCH” felirattal, 1820-as évek). Grenville Winthrop Bequest,
Fogg Art Museum, Harvard University. Repr: Bentley, *A Jewel...*, Fig. 144.

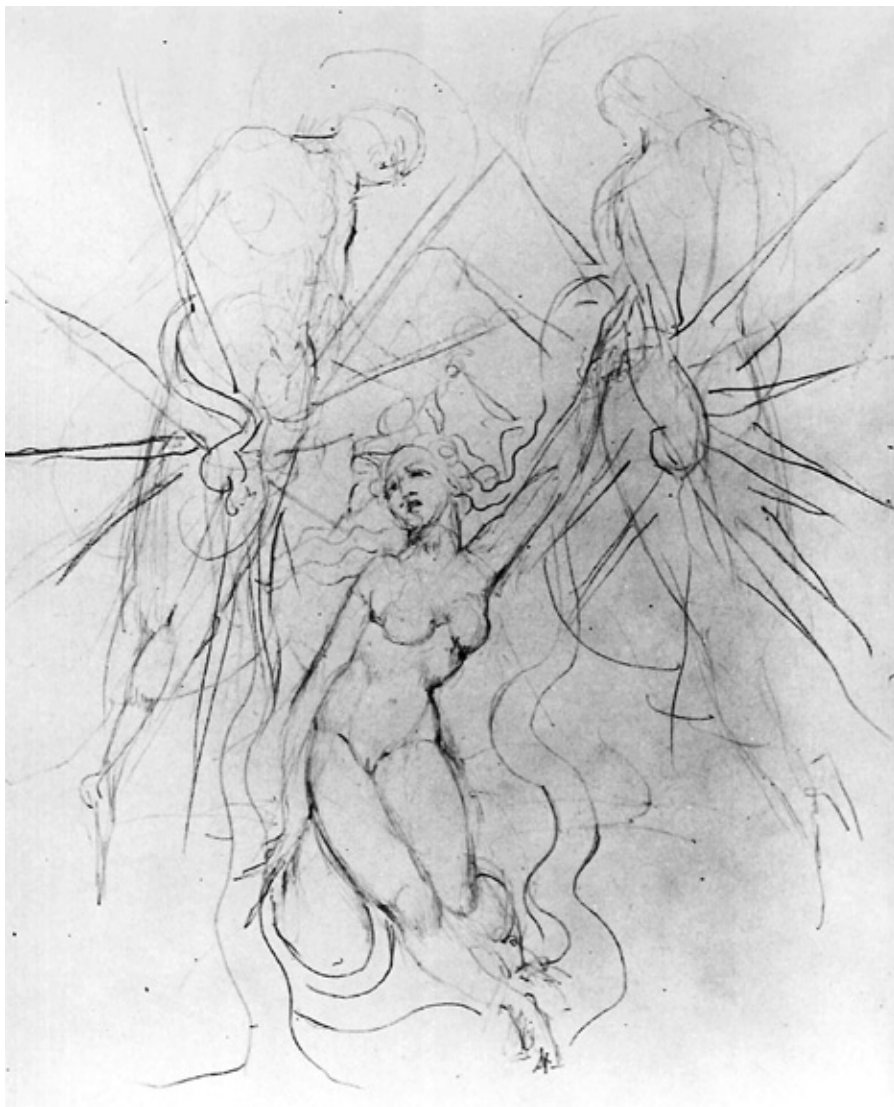
“Blake’s Drawings for the Book of Enoch”; and Morton D. Paley: *The Traveller in the Evening. The Last Works of William Blake* Oxford, 2003, 260–279.

5. ábra. William Blake, „Egy vigyázó elcsábít egy földi asszonyt, mellette két ivadéka (óriások)”. Ceruzarajz, 1830-as évek.

US National Gallery of Art, Rosenwald Collection.

Reprodukálva: Bentley, „A Jewel...”, Fig. 140.

6. ábra. William Blake, „Két Vigyázó megtámad egy földi asszonyt.”
Ceruzarajz, 1830-as évek. US National Gallery of Art, Rosenwald Collection.
Reprodukálva: Bentely, „A Jewel...”, Fig. 141.

Cikkem műfaja kutatási beszámoló lévén, nincs most itt hely arra, hogy Blake Hénoch-rajzait elemezzem vagy értelmezzem. Ehelyett folytatom saját kutatástörténetemet. Blake Hénoch-érdeklődésének megértéséhez természetesen vizsgálnom kellett a kontextust: Laurence angol kiadását, annak tudományos és egyházi visszhangját, illetve nem utolsósorban művészeti recepcióját.

Flaxman és Westall rajzait, illetve az irodalmi parafrázisokat. Addigi könyvtári munkám alapján Thomas Moore, *The Loves of the Angels* (1823) című versciklusa látszott a legérdekesebbnek. A Cambridge-i Egyetemi Könyvtár példánya meglepetést okozott: nem találtam benne a Westall rajzokat, pedig szakirodalmi hivatkozásaim szerint ez egy illusztrált kiadás volt.

Második lépésként digitális forrásokhoz fordultam. 1900 előtti publikációk esetében van remény, hogy a mű már felkerült a Google által beszkenelt Googlebooks gyűjteménybe. Szerencsémre így is volt,¹⁹ igen jó minőségű PDF változatot találtam, amely az általam látott eredeti pontos faximiléjét adta. Így az értékes régi könyv azonnal a számítógépre került, viszont természetesen ebben sem találtam illusztrációkat. Közben Londonban jártam, de a British Library példánya sem volt illusztrált. Egy újabb ellenőrzés a cambridge-i könyvtárban kiderítette, hogy két példányuk van 1823-ból, izgatottan kikértem hát a másikat. És ekkor két nagy meglepetés is ért.

Először is az, hogy a könyv más könyvekkel egybekötve, úgynevezett kolligátumban jött. A többi könyv is mind 1823 környékéről származott, és mind az angyalokra vonatkozott, illetve ezekkel kapcsolatos költeményeket tartalmazott. Egy olyan kora-tizenkilencedik századi „angelológiai gyűjtemény” került így a kutató kezébe, amelyet egyenként szinte lehetetlen lett volna összeszedni.²⁰ Ahhoz, hogy ez szerencsésen előkerüljön, tényleges könyvtári munka kellett, ha megelégedtem volna a digitálisan elérhető változattal, e felfedezés bizonyosan elmarad.

További meglepetés ért, amikor alaposabban megnéztem a kolligátumban lévő, második 1823-as Moore-kiadványt. Már átlapozva is láttam, hogy illusztrációk itt sincsenek. Első pillantásra a címlap is azonos volt a már általam ismerttel, csak hogy a kötet alcíme itt más volt. Az első változat „A Poem” megjelölése helyett itt „An Eastern Romance” alcímet találtam. Magyarázatot remélve ütöttem fel a szerző tudós előszavát, amely az első változatban mentegetőzéssel kezdődött, amiért is e költemény Byron *Heaven and Earth* című drámáját megelőzve jelent meg. Moore itt egy retorikai bravúrt alkalmazott,

¹⁹ *The Loves of Angels. A Poem* by Thomas Moore (London, 1823 – digitized by Google Books).

²⁰ Cambridge Egyetemi könyvtár, Ddd.15.13. A kolligátum tartalma Moore verseskönete mellett: Ch. A. M. Spencer: *Vicar of Bishop’s Stortford, Herefordshire: A Scriptural Account of the Nature and Employment of the Holy Angels, Partly Occasioned by Two Poems, recently published, the title of one and the subject of both being the Loves of the Angels* London, 1823; *The Angel of Mercy, A Little Book of Affection. To which is prefixed an essay on heavenly spirits* London, 1823; and Horace Gwynne: *Abdallah, An Oriental Poem in three cantos with other pieces* London, 1824.

azt állítva, hogy esélyt kívánt a saját versének adni némi felragyogásra, ahogy a csillagok fénylenek, mielőtt a felkelő nap vakító fénye elhomályosítja őket.

Moore következő megjegyzése az első előszóban az, hogy műve semmiképpen sem tekintendő a Szentírás parafrázisának, mivel a Vigyázókat leíró „Isten angyalai” kifejezés a Genézis 6. fejezetében csak félrefordításból származott. A jegyzetekben részletes ismertetést kaptunk a *Hénoch-könyve* felfedezéséről és az apokrif irat teológiai és filozófiai jelentőségéről, melyet Moore keresetlenül „abszurd kreálmánynak minősített, és csodálta, hogy valaha is ihletett írásnak tekintették. Mindez nem zavarta, hogy felhasználja történeteit, melyeket, mint írta, elsősorban allegóriáknak szánt, a lélek bukását illusztrálandó, s követve a neoplatonista filozófusok és bizonyos héber misztikusok gondolatait. A részletes jegyzetekben Moore a platonistáktól az egyházatyákon át reneszánsz és későbbi gondolkodókig sok mindenre kitért, és őszintén szólva, ezek szinte érdekesebb olvasmányélményt jelentettek, mint maguk a versek.

A kolligátumban lévő példányban azonban egy egészen más előszót találtam. Ebben megjegyezte a szerző, hogy bizonyos kritikák hatására jobbnak látta átdolgozni művét, és a zsidó-keresztény hagyomány helyett az iszlám egzotikus világába transzponálni. Ugyancsak tudós érvekkel igyekezett bemutatni, hogy a Koránban és a mohamedán mitológiában is megtalálható a földi asszonyokba beleszerető angyalok története, majd büszkén jegyzi meg, hogy az átdolgozáshoz valójában csak négy új sor betoldására, ugyanannyi elhagyására és néhány kifejezés megváltoztatására volt szükség.

A könyvtári munka tehát meghozta gyümölcsét: egy olyan szerzői átdolgozás felfedezését, amelynek kontextuális vizsgálata a romantika ideológiai trendjei, a 19. századi vallásos közgondolkodás, illetve bizonyos kultúrpolitikai tendenciák, netán a Biblia használatához kapcsolódó kultúrharc jobb megértését ígérte. Csakhogy a második előszó szűkszavú utalása a költemények megváltoztatásának szükségességéről nem fedte fel, hogy mi is történt valójában 1823-ban a két kiadás megjelenése között.

Feszített és pontosan kijelölt kutatómunkám nem tette lehetővé a Thomas Moore-ra vonatkozó szakirodalom tüzetes áttekintését, ám amennyire felületesen meg tudtam nézni, a kutatók eddig nem fordítottak figyelmet e kettős kiadásra, különösen, hogy e versek amúgy sem tartoznak a szerző legfontosabbnak tartott művei közé. Egy bibliográfiából annyit tudtam meg, hogy a *The Loves of the Angels* legelső kiadása 1822. december 23-án jelent meg. Ezt követte további négy utánnomás 1823-ban, s az átdolgozott változat ugyanabban az évben már az ötödik kiadás volt. Mindebből arra következtettem, hogy az illusztrációk az 1822-es kiadásban találhatóak, melyeket a továbbiakból – valószínűleg anyagi okokból – mellőztek. De én hogyan lépjek a filológiai

kutatásban tovább? Amikor megtaláltam a választ e kérdésre, a lépés átvezetett a könyvtári paradicsomból a digitális mennyországba.

Arra a kézenfekvő gondolatra jutottam, hogy korabeli kritikákban kellene utánanézni, hogyan fogadták az irodalmár ítések Moore Hénoch-inspirálta verseit. De honnan tudjam meg, hogy milyen korabeli folyóiratokban, periodikákban jelentek meg bírálatok, könyvismertetések, ha egyáltalán voltak ilyenek? A megoldás egyszerűbbnek bizonyult, mint hittem volna. Létezik ugyanis egy digitális adatbázis – *British Periodicals* a címe –, amely a 18–19. századi angol periodikák szövegre is kereshető teljes faksimile kiadását tartalmazza. Csak annyit kellett beírni, hogy “Moore” és hogy “Loves of Angels” és máris megkaptam kilenc bírálatot, valamennyit 1823-ból, amelyek olyan kiadványokban jelentek meg, mint a *British Critic*, az *Eclectic Review*, az *Edinburgh Magazine*, az *Edinburgh Review*, az *Examiner* vagy a *Literary Gazette* – a korabeli gyakorlatnak megfelelően egyik sem volt szignálva. Legtöbbjük az első változatra vonatkozott, s a szerző kapott hideget és meleget egyaránt. A kibontakozó befogadástörténetből világosan kiderült, miért is döntött Moore az átdolgozás mellett.

E helyt nincs mód arra, hogy részletesen megvizsgáljam e kritikákat, a főbb érvek és ellenérvek bemutatása azonban igen tanulságos. A bírálatok irodalmi értékét és érdekességét tovább emeli az a tény, hogy legtöbbjük Byron ugyanakkor megjelent, hasonló témájú *Heaven and Earth* című drámájával összevetésben vizsgálja Moore költeményeit, s alkalmanként kitérnek Byron korábbi, igen szubverzív művére, a Káin történetét feldolgozó könyvdrámára (1821) is.

A *Literary Gazette* 1823. január 4-i száma igen szakszerű, és csak a költemények technikai értékelésére szorítkozik. Elemzi és itt-ott bírálja a költői képeket és főleg a metrikai, illetve rímes megoldásokat, ám végül a következő konklúzióval zárul: “But we are tired of noting little faults, and in conclusion beg to say that, though far from being a divine, we look upon the *The Loves of the Angels* to be a beautiful poem, and one which will add to that species of erotic fame which its author enjoys.”²¹ Hasonlóan pozitív a *Monthly Review*,²² amely egyenesen a kor legnagyobb költőjének mondja Moore-t, “More clear and more correctly English than Lord Byron, he at the same time is manifestly more varied, figurative, and poetical than Wordsworth. Never idle, like Scott; never prosaic, like Crabbe...”

A következő dicséret Moore már általam is érintett *poeta doctus* voltára vonatkozik: “Throughout his works, we trace every mark of research in col-

²¹ *Literary Gazette* 311 (Jan 4, 1823): 11.

²² *Monthly Review* 100 (Jan, 1823): 79f.

lecting of his materials; of unbounded pains in ransacking the most recondite and even the most unpromising sources for fresh elements of thought; and of unwearied exertion in digging in the mines either of ecclesiastical antiquity or of scholastic dulness itself..." (80). Imígyen a versek intellektuális tartalmához jutván a kritikus hamar elérkezik a neuralgikus ponthoz, vagyis hogy a vers tárgya profán közelítés egy szent témához, melyben az angyalok kompromittálódnak. Mivel ez egy apologetikus bíráló, a szerző hamar Moore védelmére kel, megismételve a költő maga-mentségét az előszóból, nevezetesen, hogy az angyalok szerelmének története egy félreértésen alapul, hiszen az emberek lányait valójában nem az angyalok, csak Ádám igaz fiának, Szethnek leszármazottai „rontották meg”. S mivel a Biblia nem beszél expliciten az angyalokról, ha Moore mégis angyalokat szerepeltet könyvében, akkor nem a Szentíráshoz viszonyul blaszfémiával, hanem legrosszabb esetben is csak Hénoch apokrif könyvéhez (89).

Más bírálatok, például az *Eclectic Review*-ban közölt,²³ már korántsem ilyen elnézőek. Persze ez is a költői erények dicséretvel kezdi: "The Poet seems, as it were, to hover between Sacred Melodies and Anacreon; and his poetry reminds us of those solemn, languishing, pious airs which have of late become fashionable under the misnomer of sacred music, in which opera and devotion seem to meet half-way" (210). De amint az angyalokhoz ér, már inkább a hibákat látja: ezek a lények sem nem keresztény, sem nem mohamedán, sem pedig Milton tollából származó angyalok: "These angels are neither good enough for sinless spirits, nor depraved enough for sinful ones" (212). És erre jön a legrosszabb: "But profaneness is the inseparable and pervading quality of the poem. It is altogether a tampering with sacred things; a burlesque, how undesigned soever, of the Scripture doctrine of angels, and an indirect apology for angelic sinners" (ibid.).

E kritika szintén megdicséri Moore költői kvalitásait ("Moore is the first lyric poet of his day, and scarcely inferior to those of any other day," 214), majd végül érdekes összehasonlításba bocsájtkozik Byron már említett művével:

Lord Byron's unfinished drama [- Heaven and Earth -] is better conceived than Mr. Moore's poem, has more in it of the genuine dialect of passion, and is more nervously written; but it betrays symptoms of an exhausted mind, and a malignant, withering scepticism. (216)

²³ *Eclectic Review* 19 (March 1823): 210f.

A *British Critic*²⁴ ugyancsak kioktatólag marasztalta el Moore-t a profanizálás vádjával:

Much has been said about the impiety of the work. No doubt it is highly improper to write in such a manner on such subjects, and Mr. Moore's justification is too silly to deserve exposure. He ought to know, without being told, that the charge is, that he has profaned sacred subjects by profane associations. (646)

A leggyilkosabb kritikát a *Blackwoods Edinburgh Magazine* közölte, még 1823 januárjában.²⁵ A cikk becsapós módon ártatlan dicsérettel kezdődik: “We are happy to hail as a beautiful theme for the creation of genius. Every thing antediluvian is poetical” (63). Majd hosszas elemzés és Milton angyalaival való összehasonlítás következik, melynek végén az ítézés arra a következtetésre jut: bármilyen gyönyörűen írjon is Moore, jobb lett volna, ha a földön marad és világi témában éli ki szenzualista hajlamait. Kettős élű dicsérete így hangzik: “Moore is not now, as he was once, a mere gloating sensualist. But his mind is, nevertheless, even in its most pure creations, the slave of animal beauty” (65).

A szerző szerint a költő egyszerűen káromkodik, és Isten nevét hiába veszi a szájára: “A Greek or a Roman spoke with more real reverence of Jove, than this poet does of God” (ibid.). Sőt: még egy ateista is több affinitást mutat a Mindenható iránt, mint Moore. Mint olvassuk, a szerzőnek egyszerűen öntudatlan szokásává vált, hogy szent dolgokról tiszteletlenül beszéljen. Néhány példa felsorakoztatása után a kritikus így konkludál:

Many hundred others overload this poem. Some are good, some perhaps harmless, some slightly offensive, some grossly so, and many monstrous and shocking. [...] Our minds are either perpetually shocked or disgusted with Mr. Moore's inconceivable levity. [...] We believe the objection of all the readers of Britain, will lie against the general tone of the whole composition. Nothing can save that from entire and universal condemnation. (67–68)

Végül a kritikus megjegyzi, hogy nem ellenségként, hanem barátként tanácsolja a költőnek: a szent tárgyak helyett térjen inkább vissza a dalszerzéshez.

Mivel ez a cikk még januárban jelent meg, skót puritán szerzője nem tudhatta, hogy a versciklus négy kiadást fog megérni a közönség nem szűnő

²⁴ *British Critic* 19 (June 1823): 636f.

²⁵ *Blackwoods Edinburgh Magazine* 13.72 (Jan, 1823): 63f.

érdeklődése folytán, mielőtt szerzője megelégteli a blaszfémiát kiáltó keresztény támadásokat, és elhatározza átírását egzotikus, mohamedán, keleti történeté.

A híres *Orientalizmus*ban Edward Said egy mondatban említi Moore-t, de a *The Loves of Angels* két változatára nem tér ki, és megmarad a romantikáról szóló általánosítások szintjén:

*Popular orientalism during the late eighteenth century and the early nineteenth attained a vogue of considerable intensity. But even this vogue, easily identifiable in William Beckford, Byron, Thomas Moore, and Goethe, cannot be simply detached from the interest taken in Gothic tales, pseudomedieval idylls, visions of barbaric splendor and cruelty.*²⁶

Moore itt bemutatott átírása érdekes, habár nem feltétlenül tipikus motivációs adalékokkal szolgál a romantika kelet-kultuszának megértéséhez.

Konklúziók

Milyen tanulságokkal szolgálhat a fentebb bemutatott filológiai és esztétörténeti kutatás, illetve annak módszertana? Szakmailag-tartalmilag rávilágít, hogy egy filológiai felfedezés, mint a *Hénoch-könyvének* publikálása milyen szerteágazó módon tud hatni egy korszak egész kultúrtörténetére, ez esetben a teológiától a képzőművészetten át a költészetig. Fontos adalékokkal szolgál továbbá az antikvitás óta létező és esetenként különböző intenzitással megjelenő Hénoch-kultusz történetéhez az angol romantika idején. Új fényben mutatja meg William Blake bibliai miszticizmusát, de a hatástörténeti vizsgálat révén finomítja és kiegészíti a romantika orientalizmusáról kialakult képet is.

Nem kevésbé fontos a módszertani tanulság, amiben ugyan semmi új nincs, de példáimmal plasztikusan bizonyítható: egy komplex irodalom- vagy kultúrtörténeti kutatásnál sem az intenzív könyvtári munka és az eredeti források vizsgálata nem mellőzhető, sem pedig a ma már zavarbaejtően széles skálán létező elektronikus-digitális források feltárása. Mindkettővel kapcsolatban szkeptikus realizmussal kell elismerni, hogy ezek a források csak ritka és privilegizált esetben állnak a magyar (és ex-East-bloc) kutatók rendelkezésére. Az eredeti könyvek értelemszerűen csak Angliában lelhetők fel, tehát ösztöndíj

²⁶ Edward Said: *Orientalism* (1978), London, 2003, 118.

szükségeltetik ahhoz, hogy a közelükbe jussunk. Még szomorúbb, hogy az eredeti források a világhálón hozzáférhetővé tevő adatbázisok (*Early English Books Online* [EEBO]; *Eighteenth Century Collections Online* [ECCO]; *British Periodicals*) csak csillagászati összegekért elérhető előfizetési formában léteznek, s Európa felénk eső részén esély sincs rá, hogy ezeket könyvtáraink megrendelhessék. Huszonöt évvel a rendszerváltás után és tízéves Európai Uniói tagságunk ellenére azt látjuk tehát, hogy egy új, szellemi vasfüggöny emelkedik, amely most nem politikai, hanem anyagi okokból zár el bennünket a kutatási forrásoktól.

Legalábbis a közeljövőben ezzel kell együtt élnünk és megtalálnunk a kikapukat, hogy a magyar anglistika továbbra is fenntarthassa az elmúlt időben elért magas színvonalát.

Toleráns ország – félreértett törvények. A 16. századi erdélyi vallási törvények értelmezéséhez¹

Az 16. századi erdélyi fejedelemség vallási törvényeiről mást és másképpen lehet olvasni a magyar szerzők munkáiban és a nemzetközi szakirodalomban. Az előbbieken visszatérő elem, hogy ezeknek a törvényeknek a meghozásával Erdély kivételesen toleráns országgá vált, amely Európát több évszázaddal megelőzve először foglalta törvényekbe a vallásszabadságot.² Az utóbbiak ezekről a megállapításokról vagy nem tudnak, vagy ezeket kimondatlanul is túlzásnak minősítve jelölik ki az erdélyi jelenségek helyét a koraujkori Európa szellemi térképén.³ Az egyedi sajátosságok konkrét és árnyalt bemutatását azonban mindkét esetben toposzok helyettesítik. Az első esetben a nemzeti elfogultság toposzait érhetjük tetten, míg a második esetben a fejedelemség határhelyzetének (két világbirodalom közötti ütközőállammá vált) és etnikai, felekezeti sokszínűségének (már a középkorban is sok etnikum lakta, s a keleti ortodox egyház jelenléte eleve biztosította a felekezeti pluralizmust) toposzai helyettesítik a konkrétabb elemzést.⁴ Részletesebb történeti háttérrel rajzolnak fel, de mellőzik a felekezeti viszonyok konkrét elemzését Barta Gábor és

¹ Tanulmányunk korábbi változatai megjelentek németül és angolul: *Über den europäischen Kontext der siebenbürgischen Religionsgesetze des 16. Jahrhunderts*. In: *Fragmenta Melanchthoniana. Humanismus und Europäische Identität*, Band 4, ed. Günter Frank, Ubstadt–Weiher–Heidelberg–Neustadt a.d.W.–Basel, 2009. 11–27.; *Tolerant country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion*, in: *The Hungarian Historical Review*, 2(2013), No. 1. 85–108.

² Kálmán Benda: *La Réforme en Hongrie*, in: *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, 122(1976), 30–53.

³ Winfried Ebermann: *Reformation, and Counterreformation in East Central Europe*, in: *Handbook of European History 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ed. by Thomas Brady, Jr. Heikko Obermann, James D. Tracy. Leiden–New York–Köln 1995, V, II, 551–584.

⁴ Ezekről tájékoztatnak: Jean Bérenger: *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415–1792)*, Paris 2000. Pásztori Kupán István: *Invocation of Biblical Authority in secular Decision. The Theoretic Relevance of Torda Edict (1568)*, *Református Szemle*, 101(2008), 694–695. Erich Bryner: *Die religiöse Toleranz in Siebenbürgen und Polen-Litauen im Kontext der europäischen Kirchengeschichte, = Bewegungen und Beharrung. Aspekte des reformierten Protestantismus 1526–1650. Festschrift für Emidio Campi*, hsg. Christian Moser et Peter Opitz, Leiden, 2011, 361–381.

Várkonyi Ágnes újabb dolgozatai is, amelyekben megformálódott az a kép, amely a népszerű feldolgozásokon és összefoglalásokon keresztül Magyarországon szélesebb körben is elfogadottá vált.⁵

E koncepció szerint az 1560-as évek második felében meghozott nagy jelentőségű törvények annak a lenyűgöző felekezeti sokszínűségnek az eredményeképpen születhettek meg, amely a fejedelemség sajátos helyzetével magyarázható. Az erdélyi politika felelősségteljes irányítói ezek segítségével biztosították a belső rendet és nyugalmat. A két nagyhatalom közé beékelődött országban ez a túlélés alapfeltétele volt, hiszen az etnikailag eleve tagolt új politikai képződmény nem engedhette meg magának, hogy véres felekezeti küzdelmek, vallásháborúk terepévé váljon. Így valósult meg Európában páratlan módon a négy bevett vallás (katolikus, evangélikus, református, unitárius) intézményesülése, amely kiegészült az ortodox egyház megtűrésével.

A vizsgálat során két törvény szövegére, illetőleg ezek bizonyos részleteire hivatkoznak: az 1568 januárjában Tordán, s az 1571 januárjában Marosvásárhelyen meghozott törvényekére. Lássuk ezek szövegét:

1568. január, Torda

„Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek [nem engedelmeskednek], hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellene állnak, ötet az ő tisztibe elő nem bocsátják [nem teszik lehetővé, hogy funkciójának megfelelően működjön]; könyörgünk felségednek, hogy felségöd országával az előbbi végezése szerint az evangeliomnak kegyelmesen engedjen előmentelt és ez ellen való vakmerő bátorokodokat büntesse meg.”

⁵ Lásd Barta Gábor több nyelven közzétett tanulmányát (magyarul: *A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéseihöz (Concerning 16th Century Transylvanian Religious Tolerance)*= Hungaro–Polonica. *Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből (Hungaro–Polonica. Studies on Hungarian–Polish Historical and Literary Connections)*, ed.. Kiss Gy. Csaba és Kovács István, Bp., 1986, 37–43; franciául: *L' intolérance dans un pays tolérant: la principauté de Transylvanie au XVI siècle = Les frontières religieuses en Europe du XVe au XVIe siècle*, ed. Sauzet, Robert, Paris, 1992, 151–158; németül: *Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen = Luther und Siebenbürgen*, hsg. von Georg und Renate Weber, Köln–Wien–Böhlau, 1985, 229–244.); Várkonyi Ágnes: *Pro quite regni – az ország nyugalmáért. A vallási toleranciát törvénybe iktató 1568. évi országgyűlés 425. évfordulójára*, Protestáns Szemle, LV(1993), 260–277, új évfolyam. Angolul: *Pro quiete regni – for the peace of the realm. (The 1568 law on religious tolerance in the Principality of Transylvania. In: The Hungarian Quarterly 34 (130), 1993, 99–112.*

„Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha pedig nem, senki kényszerítéssel ne kényszeritse, az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért penig senki a superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassák, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy bárkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegecssön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyon.”⁶

1571. január, Marosvásárhely

„Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy előszer az isten országát és annak igazságát keressük az isten igéjének praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országával elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék se praedikator se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba találta azt a superintendens megítélhesse, minden functiojától priválhassa, az után ez országból ki özettessék.”⁷

A későbbiekben térünk ki arra, hogy ezekből a törvényekből milyen részletet hagynak figyelmen kívül az értelmezők. Sajnos azonban nem csupán egyes részleteket mellőznek, hanem sokszor figyelmen kívül hagyják az 1570 januárjában megfogalmazott törvénynek a teljes szövegét is:

1570. január, Medgyes

„Az mostan támadott eretnokségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszát megszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnokségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hírdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.”⁸

Komolyabb történészek persze nem hallgatták el, hanem megpróbáltak magyarázatot találni ez utóbbi törvénynek a másik kettőjétől erősen elütő,

⁶ Sándor Szilágyi, (ed.): *Monumenta Comitulia Regni Transylvaniae – Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 1540–1699 (Monuments of Transylvanian Diets)*. Bd. II. Budapest 1875, 341, 343. (A továbbiakban: EOE)

⁷ EOE, II. 374.

⁸ EOE, II. 368.

korlátozó jellegére. Két magyarázattípust lehet elkülöníteni. Az egyik típus szerint hosszú távú megfontolások vezették ennek e megszorító törvénynek a megfogalmazóit is. A nagyon nagy hatású katolikus történetíró, Szekfű Gyula⁹ fogalmazott a legszuggesztívebben: szerinte a korlátozást azért vezették be, mert nagyon hamar világossá vált, hogy az 1568-ban engedélyezett korlátozatlan szabad valláskeresés szabadosságot és anarchiát szül. A ilyen értelmezés egy változatát olvashatjuk Fata Márta legutóbb Németországban megjelent nagy összefoglalásában is. Fata szerint az 1568-ban elfogadott „individuelle Konfessionwahl bedrohte jedoch die bestehene Ordnung, so 1570 das Gesetz auf Ersuchen der Staende zurückgezogen werden musste. Individuelle Religionsfreiheit konnte im ethnisch–staendisch organisierten Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts noch nicht funktionieren.”¹⁰ Mivel itt egy fontos szemléleti kérdés is körvonalazódik, szeretném leszögezni: a legnagyobb bizalmatlansággal szemlélem az ebben az idézetben megnyilatkozó modernizáló szemléletet. Axel Gotthardhoz¹¹ és másokhoz hasonlóan úgy vélem, semmi alapunk nincs arra, hogy a 20. századi individuális valláskeresők és emberjogi aktivisták világszemléletét vetítsük bele ezekbe a 16. század dokumentumokba. A 16. századi törvények tehát nem individuumokról, hanem embercsoportokról, közösségekről, felekezetekről, illetőleg általuk lakott területekről szólnak szerte Európában, s csak egy hosszabb fejlődés eredményeképpen jelenik meg majd a vallás- és lelkiismereti szabadság individuumok problémájaként. Visszatérve a konkrét kérdéshez, Szekfű és követői nyilvánvaló hibája, hogy nem magyarázzák meg: az 1570-es korlátozást követően miért fogadott el az országgyűlés aztán 1571 januárjában Marosvásárhelyen mégis egy az 1568-ashoz hasonló, tehát ismét csak megengedő jellegű törvényt.

Úgy vélem tehát, a másik csoportba tartozóknak van igazuk, akik szerint 1570-ben valami új keletű csoportosulás vagy jelenség ellenében hoztak egy rövidebb távra szóló intézkedést. Ezt a következőkkel lehet alátámasztani. A vallásügyi törvényeknél is megszokott volt, hogy a fő mondandó bevezetésében azt is kifejtik, mely korábbi törvényekhez kötődik a legszorosabban mondandójuk. Ez itt elmarad, ez a cikkely nem hivatkozik semmiféle előzményekre.

⁹ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. III, Budapest 1935, 266–267.

¹⁰ Márta Fata: *Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*. Hsg. von Brendle, Franz und Schindling, Anton, Münster 2000, 108–109, 173. Korábbi hasonló álláspont: László Révész: *Die Entwicklung der konfessionellen Toleranz in Siebenbürgen*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, 12 (1982), 112–114.

¹¹ Gotthard Axel: *Der Augsburger Religionsfrieden*, Münster 2004, 551–560.

De még ennél is fontosabb, hogy a szokásostól eltérően nem a „religió dolgáról” vagy confessióról, hanem eretnekségekről, ráadásul „mostan támadott eretnekségekről” beszél. Szerintem nagy valószínűséggel meg is mondható, hogy az anabaptisztikus-spiritualisztikus eszmék egy képviselőjének felbukkanásáról lehet szó. Erről abból a levélből értesülhetünk, amelyet egy jeles román gazdaságtörténész, Samuil Goldenberg talált meg a kolozsvári levéltárban. Az 1570 februárjában a lengyelországi Krakkóban kelt német nyelvű levél címettje a kolozsvári szász közösség egyik papja és legfontosabb embere Caspar Helt (Heltai Gáspár), írója pedig egy Elias Gczmidele nevű prédikátor volt, akit korábban eltávolítottak Kolozsvárról. A szemrehányásokkal teli levélből kiderül, hogy az afféle vándorprédikátornak tekinthető Gczmidele pacifista és vagyonközösséget hirdető nézeteket terjesztett a városban, s valamiféle egyházi bíróság ítélete alapján kellett elmennie.¹² Jó kiegészítő forrás mindehhez Heltai imádságos könyve, amelyről sikerült megállapítani, hogy Johann Habermann imádságait aktualizáló kommentárok kíséretében dolgozta át.¹³ Az éppen a szóban forgó hónapokban írott kommentárjaiban Heltai nem győz aggodalmaskodni amiatt, hogy a magyar ajkú lakosság között is terjesztenek hasonló nézeteket. Hevesen támadja azokat, akik úgy vélik, hogy teljesen fölösleges az imádkozás és a templomba járás. Ha pedig még azt is meggondoljuk, hogy Gczmidele saját bevallása szerint is, úgy értelmezte Luthernek a törökök ügyében leírt sokat vitatott gondolatait, hogy teljesen elhibázott a török ellen bármit tenni, akkor beláthatjuk, hogy a város egyházi és világi vezetői politikailag is rendkívül veszedelmesnek minősülő eszmék terjedését voltak kénytelenek regisztrálni. Indokolt lehetett tehát, hogy az országgyűlés is intézkedjen. Ne feledjük, Kolozsvárott mást jelentett a török kérdésben való ilyen állásfoglalás, mint valahol a birodalom belsejében. Későbbi mondanánk szempontjából azonban annyit megjegyezhetünk, hogy ha a szükség úgy hozta, Kolozsvárott is korlátozták az ige hirdetés szabadságát.

¹² A Gczmiedelére vonatkozó források és szakirodalom részletes bemutatása: *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles. T. XII. (Ungarländische Antitrinitarier I.)* Baden-Baden, 1990. 151–158. (Bibliotheca Bibliographica Aureliana CXXI)

¹³ *Heltai Gáspár imádságos könyve (1570–1571)*. Bevezető tanulmánnyal közléteszi Balázs Mihály, Kolozsvár, 2006. 50–56. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 5.) Németül: Balázs Mihály: *Johann Habermann und Caspar Helth. Die antitrinitarische Überarbeitung des Betbüchleins (1570)*, in: „Die Wege und die Begegnungen”. Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag. Herausgegeben von Géza Horváth und Attila Bombitz. Bp., 2006. 261–273.

Ha most már Olivier Christin¹⁴ és Eike Wolgast¹⁵ teljességre törekvő tipológiája szerint vagy a további összehasonlításokból¹⁶ kiindulva vesszük vizsgálat alá a hosszabb távon érvényes erdélyi törvényeket, akkor az tűnik fel, hogy bár ezekben a teológiai argumentáció nagyon erősen jelen van, mégis hiányzik az érintett felekezetek taxatív felsorolása. Annyit máris elmondhatunk, hogy ez a hiány nehezen egyeztethető össze a tanulmányunk elején idézett közkeletű felfogással, hiszen ha a beállt felekezetek közötti békéről szólnának ezek a törvények, akkor minimális követelmény lenne ezek gondos felsorolása. Hogyan maradhatott el a felsorolás, ha a törvények azért születhettek meg, mert erőegyensúly jött létre az Erdélyben meghonosított négy felekezet, a katolikus, az evangélikus a református és az az unitárius között? Úgy gondolom, hogy a törvények lényeges sajátosságait mossuk el, ha ennek a hallgatásnak nem tulajdonítunk jelentőséget, hanem történeti tudásunk alapján mintegy odaértendőnek véljük a felsorolt felekezeteket. Tegyük még hozzá, hogy nem csupán a felsorolás hiányzik, hanem a megelőző évek történéseinek visszatekintő áttekintése és értékelése, a felekezetek közötti béke megteremtésének

¹⁴ Olivier Christin: *La paix de religion. L'autonomisation de la raison politique au XVIe siècle*, Paris, 1997.; Uő., *L'Europe des paix de religion. Semblants et faux-semblants*, in: *Coexister dans l'intolérance. L'édit de Nantes (1598), Études rassemblées par Michele Grandjean et Bernard Roussel*, Genève, 1998, 490–505. *Guerres et paix de religion en Europe aux 16e-17e siècles*. ed. David el Kenz, Claire Gantet Paris 2003.

¹⁵ Eike Wolgast: *Religionsfrieden als politisches Problem der frühen Neuzeit*. in: *Historische Zeitschrift*, 282 (2006), 1, 59–96.

¹⁶ Ekkehard Völkel: *Möglichkeiten und Grenzen der konfessionellen Toleranz dargestellt am Beispiel Siebenbürgens im 16. Jahrhundert*, in: *Ungarn-Jahrbuch*, 4 (1972), 46–60.; Paul Philippi: *Staatliche Einheit und gesellschaftliche Pluralität in der Religionsgesetzgebung des Fürstentums Siebenbürgen*, in: *Heidelberger Jahrbücher* 18 (1974), 5–65.; Béla Király: *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York–London 1975.; Ludwig Binder: *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Köln–Wien, 1976, 89–91, 156–159. Uő.: *Humanismus und Toleranz in Siebenbürgen. Eine europäische Kulturlandschaft. Acht Vorträge*. Hsg. von Horst Kühnel, München, 1986, 35–50. Katalin Péter: *Tolerance and Intolerance in sixteenth-century Hungary*, in: *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, eds. Ole Peter and Bob Scribner, Cambridge, 1996, 249–261.; István György Tóth: *La tolérance religieuse au 17e siècle en Hongrie en Transylvanie et sur le territoire hongrois occupé par les Turcs*, in: *La Tolérance, Colloque international de Nantes (mai 1998)* ed. Guy Saupin et Marcel Launay, 127–133. Márta Fata: *Der Augsburger Religionsfrieden als Vorbild für die ungarische und siebenbürgische Mehrkonfessionalität?*, in: *Der Augsburger Religionsfrieden 1555, Wissenschaftliches Symposium aus Anlass des 450. Jahrestages des Friedenschlusses, Augsburg 21. bis 25. September 2005*, hsg. Heinz Schilling und Herbert Smolinsky, Gütersloh, 2007, 415–437.

indoklása is. Nagyon sarkítottan úgy fogalmaznánk, hogy ezek a törvények nem lezárni akarnak valamit, hanem ellenkezőleg: teljes diadalra vinni egy megkezdett folyamatot. Egy folyamatot, amelynek végén éppen a felekezetek megszűnésének kell majd állnia.

Az erdélyi reformáció sajátos útjának¹⁷ részletes bemutatására lenne szükség mondandóm bizonyításhoz, de csak a legfontosabb mozzanatokat említhetem. Első renden azt, hogy ezt az utat lényegesen befolyásolta, hogy egy új ország létrejöttéről volt itt szó. Ez az ország a török előtörése következtében szétesett középkori Magyarország keleti részéin formálódott ki bizonyos történeti előzményekre támaszkodva, de jelentékeny intézményi háttér nélkül. Ennek következtében a Buda eleste után keletre menekülő királyi család az erdélyi püspök gyulafehérvári rezidenciájába költözött be, ebből lett tehát királyi, majd fejedelmi palota, s a püspöki jövedelmek nagy része is az új világi hatalom tulajdonába került. Mindennek következtében tehát még a reformáció intenzívebb kibontakozása előtt először a katolikus egyház intézményrendszerét élte fel az újonnan formálódó világi hatalom. A reformáció előretörésekor az 1550-es, 60-as években aztán a katolicizmus lényegében teljesen elveszítette híveit is. E folyamat beteljesüléseként az 1566-os országgyűlés a katolikus hierarchia maradványairól intézkedett, amikor elrendelte, hogy azok „az egyházi renden való személyek, akik a pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtak és abból megtérni nem akarnak, öfelsége birodalmából mindennűnen kiigazítottasanak.”¹⁸ Azt mindig is sejtették a történészek, hogy a katolikus egyház nagy veszteségeket szenvedett el, ám ennek drasztikus volta csak mostanában vált teljesen világossá, mivel nagy számban jelentek meg zömmel a vatikáni levéltárból származó olyan dokumentumok, amelyek az esetleges visszatérés reményében próbálták tárgyyszerűen leírni a 16. század utolsó harmadára kialakult helyzetet. A már ezeket is értelmező újabb kutatások szerint az 1560-as évek derekára csak egészen jelentéktelen számú katolikus lakos maradt a fejedelemség területén, elsősorban néhány

¹⁷ Az erdélyi reformáció sajátosságairól: Katalin Péter: *Die Reformation in Ungarn*, in: *Études historiques hongroises*. Éd. Ferenc Glatz, Budapest, 1990, T. 4. *European Intellectual Trends and Hungary*, 45–46.; Mihály Balázs: *Early Transylvanian Antitrinitarianism 1567–1571. From Servet to Palaeologus*, Baden-Baden, 1996. (Bibliotheca Dissidentium. Scripta et Studia 7.); Mihály Balázs: *Gab es eine unitarische Konfessionalisierung im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts?* In: *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 2005. 135–142. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.)

¹⁸ EOE. II.

a régi hiten megmaradt nemes birtokán, valamint az ún. Székelyföld egy-némely településén.¹⁹

Ezzel magyarázható, hogy a protestáns fejedelem és a protestáns rendek nem tartották elengedhetetlenül szükségesnek, hogy ezt a jelentéktelen kisebbséget a törvényben is megnevezzék, egy olyan országban, amelynek önmeghatározásához egyre inkább hozzátartozott protestáns volta, s amely ezekben az években folyamatosan fegyveres önvédelemre kényszerült a pápa által is támogatott Habsburgok ellenében. Ebből az időből egyébként még esetleges forrásunk sincs arról, hogy folytak-e egyáltalán viták a katolikusok helyzetéről, a jogi szabályozás szükségességéről. Amikor ez az 1580-as években dokumentálhatóan napirendre került, az országgyűlésben is többször elhangzott, hogy senki sem korlátozta azt az ősi jogot, hogy minden nemes ember olyan papot tarthasson birtokain, amilyet akar. A többségi protestáns nézőpontból a legvilágosabban egy 1588-ból származó dokumentum²⁰ fogalmaz helyzetükről. Amikor 1588-ban a rendek erősen követelik az időközben a katolikus fejedelem Báthory István által betelepített jezsuiták kitiltását, képviselőik a kitiltás követelését határozottan elválasztják a csekély számú katolikus jogainak biztosításától. A dokumentum kifejti, hogy Erdélyben már az igazhitű vallás, azaz a protestantizmus bevezetésekor is volt valamennyi katolikus, majd kinyilvánítja, hogy csak a legnagyobb rész képezheti az univerzalitást, tehát az országgyűlés az ő ügyükben intézkedhet egyetemlegesen, de megadja a lelkiismeret szabadságát a kisebbséget jelentő katolikusoknak is. Hogy ez miféle gyakorlatot jelenthet, arról semmit nem szól, de ez a kimunkálatlanság valójában többet jelenthetett a kisebbség jogainak olyan aprólékos kicövekelésénél, mint amelyet a nantes-i ediktumban olvashatunk. Ebbe a keretbe ugyanis bele lehetett illeszteni a katolikus főurak birtokain természetes módon megmaradt hitéletet, vagy azt, hogy egy-egy településen az igazolható katolikus többség megléte esetén megmaradhatott a templom használata és a misézés.²¹ Ez a dokumentum világosan bizonyítja tehát, hogy Erdélyben a 16. század

¹⁹ Így Csíksomlyón is. Ugyanakkor szolid tanulmányok sora bizonyította, hogy semmi alapja nincs annak a mítosznak, hogy János Zsigmond fejedelem fegyverekkel tört volna rá az itteni katolikus székelyekre, akik a hargitai csatában győzedelmeskedve őrizhették meg ősi hitüket. Legújabbán Mohay Tamás azt is feltárta, hogy a legenda az 1780-as években keletkezett. Lásd: Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*, Bp. 2007, 106–133.

²⁰ Erről részletesebben: Balázs Mihály: *Az új ország és a katolikusok*, in: „Éltünk mi sokáig két hazában...” Tanulmányok a 90 éves Kis András tiszteletére, ed. Dáné Veronika, Oborny Teréz, Sipos Gábor, Debrecen, 2012, 37–53.

²¹ EOE. III, 238–240.

végéig a katolicizmus nem volt ugyan törvényesen elismert vallás, de nem sújtották működését ellehetetlenítő korlátozások sem.

Más okokból marad el az 1560-as évek végén meghozott törvényekből a további felekezetek felsorolása. Ezek egyszerűen azért nem szerepelnek, mert ebben az időszakban még nem rendelkeztek lezárt dogmatika alapján megszervezett egyházi struktúrákkal, legfeljebb az ilyenek kialakulásának megindulásáról beszélhetünk. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem egyszerűen arról van szó, hogy Kelet-Közép-Európában megkésve bontakoznak ki bizonyos folyamatok, hanem arról, hogy egyedi jellegű, eredeti megoldások körvonalazódnak.

Ezt figyelhetjük meg például az egyházszerkezeti keretek megformálódása során. A megszűnt katolikus püspökség helyébe hosszú ideig nem konfesz-szionális, hanem területi és a középkori értelemben vett nemzeti alapon megszerveződött protestáns püspökségek léptek. A Szebenben székelő szász püspök felügyelete alá tartozott ily módon minden, a szász területeken (városokban és a falvakban) élő protestáns lakos, függetlenül attól, hogy közössége és benne ő maga az ágostai hitvallást fogadta-e el, a helvét felfogások valamelyikéhez csatlakozott, vagy esetleg már az antitrinitárisok követője volt. Ugyanez vonatkozik a Kolozsvárott székelő „magyar”-nak nevezett püspökre is, az ő fennhatósága alá tartozott minden, a magyar többségű vármegyékben létrejött protestáns közösség, függetlenül attól, hogy megmaradt-e evangélikusnak, vagy – mint a túlnyomó többség tette – református vagy antitrinitárius lett. A dogmatikai homogenizálás kétségtelenül előrehaladottabb volt a szászok lakta területeken, itt a szebeni vezérkar és környezete eredményesen küzdött azért, hogy a szászok által lakott területek dogmatikailag és szervezetiileg is teljesen egységesek legyenek, s mindannyian kitartsanak az ágostai hitvallás mellett, ám ez a folyamat még nem fejeződött be.

Még inkább igaz ez a későbbi református és unitárius egyházra. Ebben az időszakban még csupán arról beszélhetünk, hogy a történeti Erdély zömmel magyarok lakta területei a Kolozsvárott székelő püspök, azaz Dávid Ferenc irányítása alá tartoztak, s a gyülekezetek zöme 1564 után egy helvét típusú úrvacsorátant fogadott el. Nem beszélhetünk tehát arról, hogy unitárius felekezet létezett volna, s különösen bántó anakronizmus létezésének akár csak a kezdetét is az „első” törvény idejére, tehát 1568 januárjára datálnunk. A nyilván csak 1566-ban színre lépő antitrinitarizmus ekkor még friss és újszerű jelenségnek számított a fejedelemség vallási életében. A szentháromságtagadók ráadásul olyan programmal jelentkeztek, amelytől teljesen idegen volt a reformátusoktól gyorsan elkülönülő, önálló unitárius egyház létrehozása, hiszen nem egy a többi közé betagozódnak egyházat akartak, hanem jóval többet,

az Apostoli Hitvallásra építve Erdély egész lakosságának megnyerését, ami persze csak előjátéka lett volna tanaik győzedelmének egész Európában, s ezt ők a Luther Mártonnal elkezdett folyamat kiteljesedésének tekintették. Úgy gondolták ugyanis, hogy ők képesek a protestánsok egységének helyreállítására.

Ennek a ma már esetleg megmosolyogtató koncepciónak a szívós képviselőtéről nem csupán az 1568–70 között a fejedelem részvételével tartott hitviták tanúskodnak, hanem a nemzetközi protestantizmus vezető teológusainak vagy politikusainak megnyerésére irányuló kitartó igyekezet is. Több jel is arra mutat, hogy szinte a fejedelemség küldetésének tekintették a protestantizmus egységének létrehozását, amelynek dogmatikai alapjait egy következetesen végigvitt biblicizmussal próbálták megteremteni. Úgy gondolták, hogy mivel sikerült kiiktatniok a szentháromságtan tévesen biblikusnak vélt alapjait, mindenkit meg lehet majd győzni teológiájuk igazságáról. Egy újabban ismertté vált dokumentum szerint egyik kiadványukat olyan ajánlással küldték el 1570 első napjaiban Erzsébet angol királynőnek, amely európai kitekintéssel körvonalazza ezt a programot.²² A latin nyelvű levél párhuzamot von VI. Edward király, és művének folytatója, Erzsébet királynő, illetőleg *Johannes secundus electus rex Hungariae*, azaz János Zsigmond között. E küldetés megszállott munkásaiként az unitáriusok tehát egyáltalán nem siettették a szervezeti elkülönülést a reformátusoktól, s bár 1571-re már világossá válhatott, hogy nem lesznek képesek megnyerni a fejedelemség lakosságának egészét sem, ennek szervezeti konzekvenciái János Zsigmond uralkodása idejében még nem mutatkoztak meg. Dávid Ferenc továbbra is az összes protestáns magyarok püspöke volt Erdély területén.

Amint tehát az 1570-es évek elején még nem létezett unitárius egyház, a fentiek értelmében éppúgy nem beszélhetünk önálló szervezettel rendelkező reformátusról sem, csupán azt mondhatjuk, hogy voltak olyan gyülekezetek, amelyek a vallásújításban nem voltak hajlandók rálépni az olasz Giorgio Biandrata és társai által javasolt útra, ám püspökük nekik is az a Dávid Ferenc volt, aki persze több teológiai kérdésben is mást tanított, mint a svájci reformátorok.

²² Részletesebben erről: Balázs Mihály: *A De falsa et vera unius Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti cognitione egy példányáról*. (Adalék az erdélyi unitáriusokkal kapcsolatainak történetéhez), in: Keresztény Magvető 109. 2003. 21–34. Angolul: *About a copy of De falsa et vera unius Dei... cognitione (Additional data to the history of the English connections of the Antitrinitarians of Transylvania)*, in: *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. Warszawa, XLVII. (2003), 53–64.

Ez az antrinitáriusokat is felölelő egyetemes protestáns jelleg megragadható a törvények legfontosabb sajátosságában, a teológiai argumentáció jellegében is. Magának a teológiai indoklásnak a jelenléte is kivételes, s szimbolikusnak tekinthetjük, hogy az 1568-as törvény Luther egyik legkedvesebb bibliai helyét, a Rómaiakhoz írt levél 10. fejezetének 17. versét idézi: „Ergo fides ex auditu, auditus autem per verbum Christi.” Érdekes tudnunk, hogy ebben az időszakban a hitvitákon az antitrinitáriusok mindig elismeréssel beszéltek Lutherről, magukat tartva persze megkezdett műve autentikus befejezőinek. Mindez valószínűleg nem független attól, hogy a Servet halálát követő tolerancia-vitában a heteroxia bázeli képviselői újra megszólaltatták az ifjú Luthert. Emlékeztettek arra, hogy az erdélyi antitrinitáriusok egészen kivételesen szoros kapcsolatban voltak a bázeliakkal. Castelio, Aconcio és Celio Secundo Curione műveit olvasták, másolták, átdolgozták, sőt a *De hereticis* egyik legfontosabb részletét átírták és újraközölték.²³ A gyakorlat szintjére visszatérve úgy tűnik tehát, hogy az 1568-as törvényben a bázeli humanisták segítségével elevenítődik fel a reformáció korai időszakának biblikus argumentációja, s ez a szöveghagyomány mintegy visszavisz bennünket az európai reformáció korai időszakába.

Ez a megfontolt teológiai argumentáció esetleg arra készíthet bennünket, hogy a törvények megfogalmazásában nagy szerepet tulajdonítsunk a teológusoknak. Ennek az unitárius egyházban nagy hagyománya van, hiszen ezt ott axiómának tekintik, és egy kultikus tiszteletnek örvendő festménynek még a címe is az, hogy *Dávid Ferenc meghirdeti a vallásszabadságot*. Valójában erről semmit sem tudunk, mivel a fejedelmi levéltár a 16. század végén elpusztult, s az országgyűlésekről csak az elfogadott törvények szövege maradt ránk.

A protestáns teológia nyelvén beszélő törvények tehát kizárólagos szerepet tulajdonítanak a prédikációnak, s ez nyilvánvalóan nem csupán a katolicizmussal áll szemben, hanem a hit megszületésében a képeknek meghatározó jelentőséget tulajdonító ortodox egyházzal is, ahová a lakosság egyharmadát kitevő románok tartoztak. A magyar vagy szász történetírók joggal hangsúlyozzák ezzel kapcsolatban, hogy románok azért nem szerepelnek a 16. század első évtizedeinek állami és egyházi dokumentumaiban, mert nem voltak politikai értelemben államalkotó náción. Mivel tehát a román lakosság szinte kizárólag csak pásztorokból és parasztokból állt, azokkal a korlátozott jogokkal rendelkező csupán, amelyek szerte Európában szabályozták

²³ Mihály Balázs: *Einflüsse des Baseler Humanismus auf den Siebenbürger Antitrinitarismus*, in: *Konfessionbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*. Stuttgart, 2005. 143–152. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 66.)

ezeknek az embercsoportoknak az életét. Helyesen állapítják meg azt is, hogy ez nem valamiféle nemzeti diszkrimináció eredménye volt, hiszen a magyar vagy a szász jobágyokat sem illették meg nagyobb jogok.

Ám magyarázatot igényel, hogy miért változik meg a román lakosság hitének kezelése éppen vizsgált időszakunkban, vagyis az 1560-as évek derekán. E változás leglátványosabb dokumentuma az 1568-as törvény tanulmányunkban még nem tárgyalt első részében olvasható. Az egyszerűség kedvéért ezt újra idézzük: „Felségödnök alázatosan jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknek, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek [nem engedelmessékednek], hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellene állnak, ötet az ő tisztibe elő nem bocsátják [nem teszik lehetővé, hogy funkciójának megfelelően működjön]; könyörgünk felségödnök, hogy felségöd országával az előbbi végezése szerént az evangéliomnak kegyelmesen engedjen előmentelt és ez ellen való vakmerő bátorokodokat büntesse meg.” Nyilvánvaló ebből, hogy a politika formálói ebben az időszakban célul tűzték ki, hogy a román lakosság egészében elterjesszék a reformáció tanait.

A szövegben szereplő oláh püspök bizonyosan a fejedelem által kinevezett román nemzetiségű protestáns püspök volt, akinek az életútjáról is tudunk valamit. A neki való engedelmességet kéri számon tehát a törvény a románokon, s többek között azt, amit egy 1566-os törvény már előírt, hogy tudni illik álljanak ki, és a Bibliából vetélkedjenek meg ezzel a püspökkel, „hogy így az igazságot megismerhessék.”²⁴

Ezt a mozzanatot hagyományosan elhallgatják a magyar történészek, míg a román történetírás hajlik arra, hogy a nemzeti elfogultság korai megnyilvánulásának tekintse. A kontextus azonban ezt nem támasztja alá. Nyilvánvaló, hogy a fentiekben már hangsúlyozott protestáns hitterjesztési szándék munkál az ortodoxokról intézkedő sorokban is, ezért fogalmaznak úgy, hogy az evangélium előmenetelét biztosítani kell. Az a protestáns prédikátori hevület buzog fel tehát ebben a határozatban, amely először 1566-ban jelent meg a törvénykezésben. Mint az imént emelítettük, ekkor törvénybe rögzítették, hogy az ortodox papokat rá kell bírni arra, hogy a Biblia alapján folytassanak le hitvitát a fejedelem által kinevezett protestáns püspökkel. Az 1566-os szövegből nyilvánvaló, hogy egyszerre üzennek hadat a katolikusok és az ortodoxok között meghonosodott bálványimádásnak, s ki is mondják, hogy „ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltessenek.”²⁵

²⁴ EOE. II, 326.

²⁵ EOE. II, 303.

A protestáns hit elterjesztéséről van tehát szó 1566-ban éppen úgy, mint 1568-ban, s az ortodoxokat azért nevezik meg 1568-ban külön is, mert ők a katolikusoktól eltérően továbbra, számottevő létszámban élnek a fejedelemség területén. A katolikusokról tehát már nem beszélnek és nem intézkednek, mert felfogásuk szerint egyetemes jelenségként már nem léteznek, s egyes megmaradt képviselőikről vagy csoportjaikról a helyi viszonyoknak megfelelően kell intézkedni.

Természetesen hosszan lehetne beszélni arról, az Erdélyben történtek hogyan illeszthetők be az ortodox világ megnyerésére irányuló protestáns kísérletekbe, amelyek váltakozó intenzitású, de folyamatos jelenlétével gazdag szakirodalom foglalkozik. Az ezzel kapcsolatos vitákra utalva csak egy mozzanatot szeretnék leszögezni: ez a protestáns hitleterjesztési buzgalom természetesen azt is jelenette, hogy a törvény megalkotásával párhuzamosan a reformáció egyetemes eszményeinek megfelelően komoly erőfeszítések történtek a román írásbeliség előmozdítására: román nyelvű bibliafordítás-részletek, káték, prédikációk jelentek meg. Nem gondolom, hogy az ily módon elterjeszteni akart kultúra magasabb rendű annál, mint ami az ortodox világban meghonosodott, de azt is elfogadhatatlannak tartom, ha egyes román történészek arról beszélnek, hogy ennek az írásbeliségnek a meghonosítása mégiscsak nemzeti lelkületük megsemmisítésére irányuló akció volt, hiszen az ikontisztelet támadásával kultúrájuk, spiritualitásuk legbelső lényegét érte sérelem, s ilyen értelemben a 16. században történtek beilleszthetők egy több évszázados elnemzetlenítő akciósorozatba.²⁶

Térjünk azonban vissza a törvényyszövegek sajátosságaihoz. Az Európában meghozott törvények az augsburgi vallásbékétől kezdve a varsói konföderáción és az utrechti unión át a nantes-i ediktumig rövidebben vagy hosszabban, de kivétel nélkül megfogalmazzák, hogy az adott törvény a háborúk és zavargások elkerülésére, az ország békéjének megőrzése érdekében született meg. Ezek az exordiumok esetenként rendkívül fontosak, így például a nantes-i ediktum értelmezésében meghatározó jelentősége van annak, hogy kinek tulajdonítjuk, és hogyan értelmezzük a politikai indoklást tartalmazó bevezetést. Az 1560-as évek végén született erdélyi törvényekből teljesen hiányzik ez a világi és politikai argumentáció. Nem magyarázhatjuk ezt csupán formai okkal, vagyis azzal, hogy

²⁶ A román történetírás korábbi tendenciáiról színvonalas összefoglalás: Teodor Pompili: *Beziehungen zwischen Reformation und Rumänen im Spiegel vornämlich rumänischer Geschichtsschreibung*, in: Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen der Reformation und Humanismus nach Siebenbürgen, hsg. Georg und Renate Weber, Köln–Wien, 1985, 78–94. Újabban lásd az *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, ed. Maria Craciun, Ovidiu Ghitta, Cluj, 1995. c. kötet tanulmányait.

míg az imént felsoroltak kizárólag a vallás ügyével foglalkozó és ünnepélyes dokumentumok voltak, addig Erdélyben a leghétköznapibb ügyek közé beillesztve rögzítődtek e vallásügyi cikkelyek. Nem elegendő a formai magyarázat, hiszen az 1560-as évek elejéig ilyenek voltak az itt elfogadottak is, ezekben mégis jelen van ez a világi magyarázat, azt olvashatjuk tehát, hogy „pro quiete regnicolarum”, vagyis a lakosság nyugalma érdekében intézkednek. Az 1560-as években elfogadottak éppen ellenkezőleg, mintha kifejezetten kerülni is akarnák a világi indoklást, sőt az 1571-es annak kimondásával kezdődik, hogy a mindennél fontosabb dologra, Isten országára figyelve hozták meg a döntést: „Miért hogy Krisztus Urunk parancsolja, hogy először az Isten országát és annak igazságát keressük...” Úgy gondolom, ez is összefüggésben van a törvények erős teológiai meghatározottságával, s mivel a fejedelem és a rendek mégiscsak a világi-politikai érdekek ügyében intézkedtek, nem lehet másra gondolnunk, mint hogy a politikum éppen ennek az egyetemesnek elképzelt protestáns jellegnek az erős hangsúlyozása volt. Egy protestáns ország nyilvánítja ki tehát, hogy eszménye a megreformált hit egyetemesse tétele, még pedig a folytonos prédikálás, igehirdetés útján.

Ebben az összefüggésben célszerű azt is értelmeznünk, hogy ezek a törvények egészen rendhagyó módon vonják meg a püspökök hatáskörét. A korábban bemutatott ekkleziológiai szerveződéssel összhangban nem hagynak beleszólást a püspököknek abba, hogy mit prédikálnak papjaik, ők csupán a papok erkölcsi fölött örködhhetnek. Az 1568-as törvény még ezt a jogukat sem fogalmazza meg *expressis verbis*, s úgy tűnik, az 1571-es pontosítani akarja a helyzetet, amikor rögzíti, hogy ha az adott pap köztörvényes büntetést követ el, kriminális *excessus*ba esik, akkor a püspök megbüntetheti. Talán nem tévedek tehát, ha az 1568-asban különösen szembeötlő alaposságot és kiegyensúlyozottságot roppant figyelemre méltónak tartom. Láthatjuk, hogy több irányban is ki akarja iktani az erőszakot és önkényeskedést. Meg akarja védeni ettől a gyülekezetet, s ez is a németországi reformáció korai időszakára emlékeztethet bennünket, de védelmezi a prédikátorokat is a püspök vagy bárki más részéről fenyegető kényszerítéstől.

Nem tudjuk persze, milyen gyakorlat alakult ki a törvények elfogadását követően. Mivel a 17. században szinte teljesen elpusztultak azok a dokumentumok, amelyeket megvallathatnánk, nem tudjuk, hogy valóban a közösség, a *communitas* döntött-e arról hogy a protestáns kínálatból milyen papot választ magának. A modern kutatók közül Péter Katalin²⁷ jónéhány adat össze-

²⁷ Katalin Péter: *The way from the church of the Priest to the church of the congregation*. in: *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious identities*. Ed. Eszter Andor, István György Tóth, Budapest, 2001, 9–19.

gyűjtése után azt állítja, hogy a középkorban kialakult gyakorlatot folytatva Magyarországon és Erdélyben a nemesi patrónusok egyáltalán nem törődtek azzal, hogy alattvalóik milyen felekezethez tartoztak, s nem akarták vallásukat rákényszeríteni falvakban vagy mezővárosokban élő alattvalóikra, tehát ezek a közösségek autonóm módon döntöttek. Szerintem ez túl merész állítás, s vannak az ellenkezőjéről tanúskodó adataink is. Az világos persze, hogy a nagy városokban a magisztrátusoké volt a döntő szó, ám nem állapítható meg egyértelműen, hogy mi történt a mezővárosokban (Marktflecken) és a falvakban. Néhány esettanulmányból nagyon tarka kép bontakozik ki. Volt, ahol az erőszakos patrónus nem tűrt beleszólást a pap megválasztásába, másutt pedig a szorosabban vett communitasnak sikerült akarátát érvényesítenie.

Logikus persze azt feltételeznünk, hogy az országgyűlésben intézkedő nemesek és a városok ily módon teremtettek maguknak lehetőséget arra, hogy a terepen aztán érvényesíthessék akarataikat. Ám nem kizárható céljuk lehetett a felső szinten zajló viták és ellentétek tompítása is, ami nem lehetett mellékes egy, a Habsburgokkal újra és újra fegyverrel is megküzdeni kényserülő országban.

Láthattuk a fentiekben, hogy egyedi és sajátos egyházszerkezeti keretek között formálódott ki az a korántsem korlátlanul toleráns gyakorlat, amely méltán tette híressé Erdélyt a 16. században. A közfelfogástól eltérően ekkor még nem történt meg a négy bevett és az egy megtűrt vallásnak az intézményesülése, s paradox módon ez a felekezeti és politikai ellentétek kiéleződése következtében történt meg 1595-ben. Az ide vezető folyamatnak itt természetesen csupán a legfontosabb állomásait emelhetem ki.

Az átalakulás az unitárius fejedelem halálával kezdődött, akit 1571-ben a katolikus Báthory István követett a trónon. A katolikus fejedelem trónra ültetése persze a fentiekben elmondottak után nagyon meglepő lehet, de az ország annyira egyértelműen protestáns volt, hogy ezt nem látták kockázatosnak. Báthory mellett szóltak ugyanis nagy birtokai és politikai tekintélye, amit rendkívüli képességei mellett azzal szerzett meg, hogy katolikus volta ellenére állhatatosan a Habsburg-ellenes politikai vonal képviselőjeként munkálkodott, s ráadásul egyik fontos diplomáciai küldetése során Bécsben be is börtönözték. A buzgó katolikus fejedelem tiszteletben tartotta az ország protestáns voltát, udvari papja egy evangélikus prédikátor lett, s elődjéhez hasonlóan minden alattvalója vallási patrónusának is tekintette magát. Folyamatosan különbséget tett azonban közöttük, s nem csinált titkot abból, hogy a protestáns hitvallások közül legfeljebb az ágostai hitvallást véli valamelyest elfogadhatónak. Intézkedései kétségtelenül elsősorban az unitáriusokat sújtották, akiknek jelenlétét politikailag károsnak, a fejedelemséget a teljes

elszigetelődésbe taszítónak tartotta. Ezért elfogadtatott egy olyan törvényt, hogy ne lehessen további vallási újításokat bevezetni, ugyanakkor cenzúra-rendelet vezetett be, amelynek működéséből világos, hogy az unitárius művek kinyomtatásának megakadályozása volt az elsődleges cél. Mindennek következtében felgyorsult a felekezetek kikristályosodásának (Konfessionsbildung) folyamata. A hetvenes évek derekára már minden tekintetben elkülönült protestáns felekezetekről beszélhetünk, hiszen létrejött a külön püspökkel rendelkező református és unitárius gyülekezet is. Nagyon beszédes, hogy az ekkor született vallási törvények a *libertas religionis*-ről beszélve meg is mondják most már, hogy az evangélikusról, a reformátusról és az unitáriusról van szó. Mint közismert, Báthoryt 1576-ban lengyel királlyá választották, s a megnövekedett tekintélyt arra is felhasználta, hogy hozzálasson a katolikus egyház újbóli felépítéséhez. 1579-ben külön fejedelmi privilégium alapján Gyulafehérvárra és Kolozsvárra betelepítette a jezsuitákat.²⁸ A választás nagyon megfontolt volt, olyan rendet hozott be, amelynek nem voltak előzményei, s így nem kellett jogi vitákba bonyolódni intézményei megteremtéséhez. Rendkívül bölcsnek bizonyult az a megoldás is, hogy a jezsuiták Lengyelországból érkeztek, az ottani rendtartománynak voltak tehát alárendelve és nem az osztráknak. Behozásuk indoklásaként az szerepelt, hogy kizárólag az ifjúság tanítására érkeznek, s Báthory 1581-ben meg is tette az első lépéseket egy katolikus egyetem megalapítására.²⁹ Azt persze fontos leszögezni, hogy mindez nem jelentette a forrásokban *pontificia religio*-ként említett törvénybe iktatását, a jezsuiták tevékenységéről s annak szabályozásáról rendre külön cikkek születtek.

Ha azt gondolnánk, hogy az így indított folyamat lassú és nyugodt kiteljesedésével jutottak el a katolikusok a törvénybe iktatásig, akkor nagyot tévednénk. A helyzetet nem csupán az bonyolította, hogy a király halála után

²⁸ A jezsuitákról alapvető: *Monumenta Antiquae Hungariae, I–IV, 1550–1600*, ed. Ladislaus Lukács S.J., 1969, 1976, 1981, 1987. Az e forrásanyagra támaszkodó szolid összefoglalás: Claudio Madonia *I gesuiti in Europa Orientale. Strategie di riconquista cattolica*, in: György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries. Eds. Mihály Balázs and Gizella Keserű. Budapest 2000.

²⁹ A korai újkor kutatói szerint csak erről lehet beszélni. Szakmailag megalapozatlanul tartják tehát 1581-es alapításról, illetőleg idáig visszavezetett folytonosságról beszélni a kolozsvári és a szegedi egyetem esetében. Lásd: Bitskey István: *Egyetem-szervezési kísérlet Kolozsvárott a 16. században*, in: Korunk, 3(2000), 9.sz. 107–111, és Debreceni Szemle, 6(1998), 4.sz. 665–667.; Molnár Antal: *Egyetem volt-e a kolozsvári „Báthory-egyetem”*, in: Molnár Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, 2009, 29–48.

súlyos hatalmi vákuum keletkezett, mert egy kiskorú unokaöccsre hagyta az erdélyi fejedelemséget. Nem is az vezetett súlyos konfliktusokhoz, hogy a jezsuiták természetesen igyekeztek kibújni a korlátozások alól, s ahol csak érték, hirdették az egyedül igaznak tartott vallást és főleg szervezték utánpótlásukat. Az elmúlt évtizedekben közzétett jelentéseikből az is kiderül, hogy nem voltak képesek magukat távol tartani a nagypolitikától, s az adott európai kontextusban természetesen már a kezdet kezdetén gyanakvást keltőnek bizonyult, hogy nem engedték ki kezükből a kiskorú fejedelemjelölt nevelését. Az így kibontakozó politikai küzdelem eredménye az lett, hogy a rendek csak akkor voltak hajlandók fejedelemnek megválasztani a nagykorúvá váló Báthory Zsigmondot, ha kitiltja a jezsuitákat. Ez megtörtént, hogy aztán 1593-ban kikényszerítse az országgyűléstől többük visszahívását. Ez utóbbi már egy olyan politikai küzdelem keretében zajlott le, amely sorsdöntő hatással volt a fejedelemség későbbi történetére is. Ennek a lényege a következő volt. Az erdélyi fejedelemség török vazallusállamként jött létre, fejedelmei a szultán jóváhagyásával gyakorolták hatalmukat. Nagy összegű adót fizettek a szultánnak, s külpolitikájukban a szultántól függtek, jóllehet a tehetségesebb fejedelmek sikerrel próbáltak mozgásteret teremteni a maguk számára. Belső ügyeiket viszont teljesen önállóan intézhették. A fejedelemség létrejötté utáni első évek szomorú tapasztalatai alapján az erdélyi politikusok számára axiómává vált, hogy szigorúan tilos belebocsátkozni olyan politikai kalandokba, amelyek ezt a viszonylagos függetlenséget kockára teszik. Így kell eljárni akkor is, ha Bécsből vagy a királyi Magyarországról keresik meg őket azzal, hogy megfelelő erők állnak rendelkezésre a török kiverésére és a középkori Magyarország visszaállítására, de akkor is, ha a pápák valamelyike hirdet meg keresztes hadjáratot a birodalom vagy éppen egész Európa hatalmas támogatását kilátásba helyezve. Megtanulták ugyanis az első években, hogy az ilyen támogatások elmaradnak, s ők mindenképp többet veszíthetnek. Nagy bölcsességet és folytonosan karban tartott realitásérzékkel követelt ennek a politikának a képviselőit, mert arról nem mondtak le természetesen, hogy egyszer majd helyre kell állítani Magyarország egységét, s kereszténynek tartották magukat, jóllehet sokukat „törökbarát uraknak” csúfolták.

Ezzel a politikával szakított drasztikusan Báthory Zsigmond a jezsuiták ösztönzésére. Úgy gondolta, hogy az egész Európát felszabadító nagy keresztes háború hőse lesz. Ez azonban nem ment könnyen, hiszen a régi politika pozíciói rendkívül erősek voltak, s a kibontakozó hatalmi harcban ellenállásuk letörésére 1594-ben elfogatta és kegyetlenül kivégeztette legtekintélyebb képviselőiket, közöttük több páduai egyetemet megjárta humanistát, hatalmas

műveltségű férfiakat, akik között egyébként katolikus, evangélikus, református és unitárius egyaránt volt.³⁰

Nem kis paradoxon tehát, hogy a katolikus vallás recepta religióvá azon az országgyűlésen válik 1595 áprilisában, amit úgy tartottak meg, hogy a fejedelmi palotát körbevették a fejedelem csapatai, s amely azzal kezdődött, hogy a megrettent rendek köszönetet mondtak a fejedelemnek azért, mert kegyeskedett kivégeztetni a békepárti filozófus urakat. Ezt követően törölte el az országgyűlés a jezsuitákat kitiltó határozatot, majd a következő szöveget fogadta el: „Az mi az religio dolgát nézi, végeztük országul [az ország nevében], hogy az recepta religiok, tudni illik catholica, sive romana, lutherana, calvinista, et ariana libere mindenütt megtartassanak.”³¹ Ekkor született meg tehát az a híres törvényszöveg, amelyet a közfelfogás visszadatál 1568-ra. A 17. század elején aztán többször emlegetik kiegészítés gyanánt, hogy van még az országban egy religio, a románok vallása, amelyet sokan vallanak, amely azonban nem recepta, hanem csak tolerata, hogy aztán ez a megfogalmazás bekerüljön a 17. század elején összeállított törvénykönyvbe is. Egy újabb dolgozat tárgya lehetne annak vizsgálata, hogy ehhez milyen egyházpolitikai gyakorlat társult.

³⁰ Ezt különösen hangsúlyoznunk kell, mivel Caccamo monográfiája alapján az a kép alakult ki, hogy a politikai táborok felekezeti alapon szerveződtek. Vö. Domenico Caccamo: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania (1558–1611) Studi e documenti*, Firenze–Chicago, 1970.

³¹ EOE. III, 472.

II. Gázi Giráj kán, a költő és a hadvezér*

Inter arma silent Musae, azaz *Fegyverek közt hallgatnak a múzsák* – tartja a latin közmondás. Mi magyarok azonban azonnal tudunk ellenpéldát hozni, hiszen két jelentős költőnk, Balassi Bálint és Zrínyi Miklós éppen a 16–17. századi nagy török háborúk idején fejtette ki irodalmi munkásságát úgy, hogy mellette kivették részüket a törökellenes harcokban is. A magyar szerelmi költészet megalkotója, Balassi Bálint 1595-ben Esztergom ostrománál kapott halálos sebet, az epikus alkotásairól ismert Zrínyi Miklós pedig az eszéki híd felégetésével szerzett nemzetközi hírnevet 1664-ben, s neve Montecuccolié mellett komoly eséllyel felmerült a császári hadsereg fővezéri tisztségének tárgyalásakor. Nem volt ez másképp az ellenfél oldalán sem. Noha az előítéletekkel terhes európai forrásokban a Magyarországot megszálló törökök és a mellettük harcoló tatár segédcsapatok műveletlen barbárokként, a pusztítás művészeiként jelennek meg, Sudár Balázs legújabb kutatásai kimutatták, hogy a Hódoltságban élő törökök nemcsak a kardot, de a tollat is jól forgatták, s a két központban, Budán és Pécsen pezsgő szellemi élet zajlott.¹ A krími tatár krónikák is megőrizték a jelentősebb kánok irodalmi alkotásait, verseit, versformában írt leveleit. Közülük is kiemelkedik II. Gázi Giráj kán, aki a Krím félszigetet és a Fekete-tenger felett elterülő steppét magában foglaló Krími Kánságban uralkodott 1588–1607/8 között.²

A Krími Kánság a Dzsingisz kán által létrehozott Mongol Birodalom utódállamából, az Arany Hordából (1223–1502) vált ki a 15. század negyvenes éveinek elején, és egészen az orosz annexióig, 1783-ig, Kelet-Európa történetének egyik meghatározó szereplője volt.³ A Krími Kánságot Kelet-Európa történetének tárgyalásakor – ha egyáltalán szóba kerül – az Oszmán Birodalom vazallusaként szokták emlegetni, holott a Giráj-dinasztia vezetésével létrejött új állam a 16. század végéig inkább szövetségese, mintsem vazallusa volt

* A tanulmány eredeti változata a következő helyen jelent meg: BÁCSORSZÁG – VAJDASÁGI HONISMERETI SZEMLE 57(2011), 48–52.

¹ Sudár Balázs: A tizenöt éves háború török költői. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004):4, 1146–1165.

² Életére ld. Halil İnalcık szócikkét. *Encyclopaedia of Islam*, Vol. II. Leiden, 1965. 1046–1047.

³ Alan W. Fisher: *The Crimean Tatars* (Hoover Institution Publications 166). Stanford, 1978. Alan W. Fisher: *The Russian annexation of the Crimea, 1772–1783*. Cambridge, 1970.

az oszmán szultánoknak. A Krímmel egyidőben másik három nomád állam is önállósodott: a Volga és a Káma mentén a Kazányi Kánság (1437–1552), a Volga és a Jajik (Ural) folyó között a Nogaj Horda (1480–1556), a Volga és Dnyeper között a Nagy Horda (1466–1502). Ez utóbbihoz tartozott Asztrahány, amely körül majd csak a Nagy Horda bukása után jön létre a rövid életű Asztrahányi Kánság (1502–1556).⁴ Az új muszlim kánságok mindegyike arra törekedett, hogy befolyása alá vonja a többieket, hogy visszaállítsa az egykori Arany Horda területi egységét, és megadóztassa a szomszédos keresztény országokat, a Moszkvai Nagyfejedelemséget és a lengyel-litván államot.

Legsikeresebbnek a krími tatárok bizonyultak, akik a 16. század húszas-harmincas éveiben Kazányban és Asztrahányban kánokat állítottak a Giráj-dinasztiából, s az évi adó beküldésével a moszkvai és litván nagyfejedelmek is a krími kánt ismerték el az Arany Horda örökösének. A Giráj-dinasztia sikerei azonban csak átmenetinek bizonyultak. A 16. század közepére Moszkva annyira megerősödött, hogy aktívan beleavatkozhatott a Kelet-Európa feletti hegemonia megszerzéséért folytatott steppei politikába. 1533-ban IV. (Rettegett) Iván személyében olyan uralkodó került trónra, aki Oroszország minden erejét a tatárok ellen összpontosította. 1552-ben elfoglalta Kazányt, ezzel Asztrahány sorsa is megpecsételődött, jöllehet csak négy év múlva került orosz kézre.

Kazány és Asztrahány elfoglalása óriási jelentőséggel bírt: Oroszország elvágta a törökség Közép-Ázsiától a Krímen át Konstantinápolyig húzódó gazdasági és kultúrkapcsolatainak láncolatát. Kazány és Asztrahány birtokában az oroszok kijutottak a Kaszpi-tengerre, lehetőségük nyílt arra, hogy hatékonyabban kihasználják szövetségüket a perzsákkal közös ellenségük, a törökökkel és a tatárokkal szemben. A volgai vízi út teljes ellenőrzése pedig utat nyitott Oroszország terjeszkedésének Szibéria és Közép-Ázsia felé.

A Krímben Kazány és Asztrahány elvesztését csak időlegesnek tekintették, és hamarosan tervek születtek visszafoglalásukra. Isztambulban, a szultáni dívánban már 1563 óta érlelődött egy Asztrahány elleni hadjárat terve, ehhez pedig csatornát akartak ásni a Don és a Volga közé, ahol a két folyó hat tengeri mérföldre közelítette meg egymást. Ősidők óta szállították át itt szárazföldi úton, görgőkön hajóikat az egyik folyóról a másikra a különböző népcsoportok. A csatorna megépítésétől nemcsak az oroszok visszaszorítását remélték, hanem azt is, hogy vízi úton könnyebben lehet majd az oszmán sereg élelem- és hadianyag utánpótlását biztosítani a perzsa hadjáratokon. A Szafavida dinasztia által uralt sííta Irán ugyanis a legnagyobb kihívást jelentette

⁴ Részletesen ld. Vásáry István: *Az Arany Horda*. Budapest, 1986.

az Oszmán Birodalom számára. A földmunkák zavartalan biztosítására előbb Asztrahányt kellett volna elfoglalniuk, de a mindössze tíz ágyúval támogatott egyesült török–tatár sereg nem boldogult az oroszok által időközben megerősített várral. A kudarc demoralizálta a csapatokat, ráadásul a kor technikai színvonalán – 1569-et írtak ekkor – a csatorna megépítése eleve lehetetlen vállalkozásnak bizonyult, ezért nagy emberveszteségek árán kénytelenek voltak felhagyni vele.⁵ A krími kán, I. Devlet Giráj kán (1551–1577) azonban nem adta fel, székhelyén akarta megtörni orosz ellenfelét. 1571-ben egészen Moszkva alá vezette hadait, hogy így kényszerítse ki Kazány és Asztrahány visszaadását, vagy legalább a veszteséget megbosszulja. A mongol kor óta ez volt az utolsó alkalom, hogy a tatárok Moszkva alatt nyargaltak. A cári udvar elmenekült, a tatárok a várost felgyújtották, de a Kreml olasz mesterek által épített szilárd kőfalaival már nem boldogultak.

Ezen vészterhes években született, valamikor a Kazány elvesztése körüli években, Devlet Giráj kán fia, Gázi Giráj szultán, akinek nem véletlenül adták a ‘hitharcos’ jelentésű Gázi nevet. Tatár szokás szerint születése után Gázi Giráj rögtön a cserkeszek Besleni törzséhez került. A krími kánnak meghódolt cserkeszek között biztonságban nevelkedett 15 éves koráig, és csak ekkor tért vissza az apjához, a bahcsiszeráji palotába. A cserkeszeknél megtanulta a lovaglás, a nyilazás és a tűzfegyverrel való bánás fortélyait, hozzászokott a kemény hadi élethez. Szellemi képességeit a tudósok (*ulemák*) közül kiválasztott nevelője (*atabeg*) pallérozta. A tűzkeresztségen apja Asztrahány és Moszkva ellen vezetett hadjáratain esett át. De bátyja, II. Mehmed Giráj kán oldalán is ott találjuk az oszmánok 1578-ban megindult és tizenkét éven át tartó perzsa háborújának hadjáratain.⁶ Az oszmánok haderejének hanyatlását jól mutatja, hogy a 16. század végétől mind gyakrabban használtak tatár segédcsapatokat európai és ázsiai hadakozásaik során. A 16. század utolsó harmadáig nem jelentett különös nehézséget a Giráj-dinasztia steppei törekvéseit és a török hadvezetés igényeit összhangba hozni. 1571 után pedig, mivel a tatárok végleg kiszorultak a steppei örökségből, az északi frontokon felszabaduló tatár seregnek az oszmán hadjáratok biztosítottak új zsákmányszerzési lehetőségeket.

⁵ A hadjáratot Báthory István legyel király követe, Andrzej Taranowski, a szemtanú hitelességéve írta le. A jelentést kiadta: Lajos Tardy–István Vásáry: Andrzej Taranowski’s Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tartarei (1569), *Acta Orientalia Hungaricae* 28 (1974), 213–252.

⁶ A perzsa háborúkra ld. Bekir Kütükoglu: *Osmanlı-Iran Siyasi Münasebetleri (1578–1612)* [Török–iráni politikai kapcsolatok 1578–1612 között]. Istanbul 1993. 86, 106–107, 123–124.

Gázi Giráj azonban nem sokáig harcolt a perzsa hadjáratokban, mert a hadiszerencse hamar elhagyta, és már 1579-ben fivérével, Adil Girájjal együtt a perzsák fogságába esett. Mindkét kánfit erős őrizet alatt, de rangjuknak megfelelően tartották. Felajánlották nekik, hogy lépjenek át a perzsa sah szolgálatába. Különösen Adil Girájt győzködték, akihez még a lányát (más források szerint nővérét) is hozzá akarta adni a sah, hogy rokoni szállal erősítsék meg szövetségüket. Adil Girájból azonban nem lett vő, élete szomorú véget ért. Az udvari intrikusok meggyanúsították, hogy mind a sah nővérével, mind feleségével szerelmi kapcsolatban áll, ezért rövid úton kivégezték.⁷ Adil Giráj fordulatokkal teli életét a 19. században élt török író, Namık Kemal dolgozta fel *Cezmi* című regényében.

Gázi Giráj óvatosabb volt a bátyjánál. A sah tanácsadói azt javasolták, hogy őt Sirvánba helyezték helytartónak. A Szafavida dinasztia által uralt Irán 1538-ban hódította meg és csatolta birodalmához Sirvánt. A Derbent városától a Kura folyó deltájáig húzódó, területét tekintve kicsinek számító tartomány az észak-déli kereskedelmi útvonal tengelyén feküdt, ezért jelentős jövedelmet ígért. De az ekkor még csak 25. életéve körül járó ifjú nem szédült meg az ajánlattól. A visszautasításra a sah szorosabb őrizettel válaszolt, Kahkaha (Alamut) várába záratta Gázi Girájt, ahol hét éven keresztül raboskodott.⁸ A fogság egyhangúságát perzsa nyelvű verseléssel oldotta. Halim Giráj szultán a 19. század elején írt történeti munkájában említést tesz Gázi Giráj *Dívánjáról*, azaz versgyűjteményéről, mely sajnos még nem került elő.⁹ Irodalmi működésének ebből a korszakából mindössze egy négysoros epigramma maradt fenn (*ruba'i*), amelyben udvarias formában indokolta meg, miért utasította vissza a sah ajánlatát.¹⁰

Nyolcévi raboskodás után aztán egy óvatlan pillanatot kihasználva, három társával együtt megszökött. Dervisruhába öltözve sikerült az első oszmán várig, Erzurumig elvergődnie. Innen Isztambulba ment, majd a Giráj-családtagok rumélieai tartózkodási helyére, Yamboluba (Bulgária) került. A kalandos életű ifjú itt élhette volna a kánfik eseménytelen, de biztonságos életét, ha a szerencse ismét rá nem mosolyog: az 1588-ban megüresedett krími trón

⁷ Kütükoglu: *Osmanlı-İran*, 103.

⁸ İsmail H. Ertaylan: *Gazi Giray Han, hayatı ve eserleri*. [Gázi Giráj élete és művei] İstanbul 1958.

⁹ Halim Giray: *Gülün-i hanan*, yahut Qırım tarihi. [A kánok rózsakertje, avagy a Krím története], Arifzade Abdulhakim Hilmi (Ed.), Konstantiniyye 1327/1911. 64. A szultán az uralkodócsalád tagjainak címe volt a Krímen és nem jelentett szuverén uralkodót.

¹⁰ Halim Giray: *Gülün-i hanan* 60.

betöltésére III. Murád szultán (1575–1595) Gázi Girájt találta legalkalmasabbnak. A szultán döntésében kétségkívül szerepet játszott Gázi Giráj konzekvens oszmán–barát magatartása a perzsa háború alatt és fogsága idején, de ugyanilyen nyomatékkal eshetett latba kivételes, karizmatikus egyénisége, mellyel a Portán sok hívet szerzett magának. A korabeli oszmán források kiemelik, hogy Gázi Giráj egyforma tökélyrel bírta az oszmán–török, az arab és a perzsa nyelvet, művészien zenélt (szinte minden hangszeren játszott), kiválóan verselt, jártas volt a tudományokban és a filozófiában. Verseiben a *Gazáyi* vagy a *Hán Gázi* írói álnevet (*mahlas*) használta.¹¹

Amikor 1588-ban Gázi Giráj a Krím trónjára került, még folyt a perzsa háború, de a tatárok már nem vettek részt benne. Uralkodásának első éveit a hagyományos krími politika jegyében, Lengyelország és Oroszország elleni hadjáratokkal teltek el. A krími sereg azonban már nem aratott könnyű sikereket. A 16. század végére a kánság keresztény szomszédai kiépítették katonai ütközőzónáikat: Lengyelország felé a zaporozsi, Oroszország felé a doni kozákság állta útját a tatároknak. Az 1590-es évek elején Moszkva ellen vezetett hadjáratát az orosz források egybehangzóan vereségnek értékelték, hiszen maga a kán is sebesülten tért vissza a Krímbe. Gázi Giráj oroszországi kudarcával egy időben az Oszmán Birodalom horvátországi végein kiújultak a harcok, a török fővárosban pedig egyre erősödött a háborús párt hangja. A kán, hogy országának északi határait biztonságban tudja, 1592 februárjában békét kötött a lengyelekkel, a rákövetkező évben pedig az orosz cárral szüntette meg a háborús állapotot. A tizenöt éves háború előestéjén így Gázi Girájt külső fenyegetés nem akadályozta abban, hogy hadseregének a szultán magyarországi hadjáratain biztosítson új zsákmányszerzési lehetőségeket.

Az Oszmán Birodalom és Habsburgok között 1591-ben kisebb összecsapásokkal kezdődő és 1606-ig tartó háborúskodásba torkolló ún. hosszú vagy tizenöt éves háború az oszmánok újbóli nagy kísérlete volt arra, hogy megszerezzék az egykori Magyar Királyság egész területét.¹² A háború megindításához az ürügyet a császár kétévi adójának elmaradása szolgáltatta. Az 1547-es békeszerződésben ugyanis I. Ferdinánd király (1527–1564) vállalta, hogy az általa ténylegesen birtokolt, az Adriától Tokajig félkörívben húzódó Királyi

¹¹ Abdulgaffar Kirimi: *Umdetü-t tevarih* [A történetek lényege] Necip Asim (Ed.), Istanbul 1343/1924–1925, 115.

¹² A cikkben a háborúnak csak azon eseményeit említem, amelyben a tatárok érintve voltak. A háborúra vonatkozóan ld. Tóth Sándor László: *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*. Szeged, 2000. Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994.

Magyarországért, pontosabban annak háborítatlan birtoklásáért évente 30 000 arany adót küld a Portára. A bécsi udvarban csak „tisztelegős ajándék”-ként számon tartott adót azért tartották vissza, mert 1591-ben a horvát határszélen kiújultak a harcok. A háború első szakasza sikerrel kecsegtetett, hiszen Győr várának 1594. évi elfoglalásával a törökök mintegy száz kilométerre megközelítették Bécset, de a várat megtartani nem tudták, mert négy év múlva újra magyar kézre került. A csorba kiküszöbölésére most észak felől próbálkoztak megközelíteni a fővárost. 1596-ban Eger elfoglalása, majd a mezőkeresztesi csatában aratott győzelem erre lehetőséget adott volna, de az időközben felázadt vazallusok,¹³ Erdély, Moldva és Havasalföld miatt inkább az Erdély kulcsának számító Váradot vették 1598-ban ostrom alá. A rossz időjárási körülmények, az állandó eső miatt felázott utak nem tették lehetővé az erős vár bevételeit. A következő évben hamvába holt kísérlet született arra, hogy béketárgyalások útján a háborút lezárják. A császárváros megközelítésének harmadik módja a Nagy Szülejmán szultán (1520–1566) által már kipróbált déli, a Drávára támaszkodó útvonal lett volna. Bár a török csapatok ez alkalommal sem jutottak el Bécsig, de Kanizsa várának 1600-ban való megszerzése egy évszázadon keresztül állandó fenyegetést jelentett az osztrák örökös tartományokra. A 17. század elejére aztán mindkét hadviselő fél kifulladt, s bár kisebb várak még gazdát cseréltek, lényegében a Bocskai felkelés mozdította ki a holtpontról az eseményeket, míg végül 1606-ban megszületett a várva várt zsitvatoroki béke.¹⁴

A tizenöt éves háború hadjárataiból a tatárok jócskán kivették a részüket. Gyakran a hadjárati idő után is Magyarországon maradtak, itt töltötték a telet, hogy katonailag biztosítsák az év folyamán megszerzett hódításokat az oszmán főserg tavaszi megérkeztéig. Gázi Giráj több alkalommal személyesen vezette seregeit Magyarországra.¹⁵ Kortársaitól a *Bora* ’jeges, északi szél’ jelentésű melléknevet kapta, utalva arra a gyorsaságra, amellyel az ellenségeit le szokta rohanni. 1594-ben húszezret meghaladó segédcsapatot hozott Győr alá Sinán pasa nagyvezír mellé. A hadjárat után, Temesvár alatt kapta kéz-

¹³ Mária Ivanics: Der Bündnisplan zwischen dem Chan Gazi Giray II. und dem Fürsten Sigismund Báthory aus dem Jahre 1598. *Hungarian–Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* Géza Dávid–Pál Fodor (Eds.), Budapest, 1994. 183–198.

¹⁴ Karl Nehring, Magyarország és a zsitvatoroki szerződés. *Századok*, 120 (1986):1, 3–50.

¹⁵ Az 1596-os mezőkeresztesi csatában magát kitüntető fivérét, Feth Girájt küldte, míg a háború utolsó éveiben fia, Toktamis Giráj vezette a tatár sereget, 1604–1605 telére a Szerémségben maradt.

hez a szultán telelésre vonatkozó parancsát, de nem állt szándékában sokáig Magyarországon maradni. Isztambuli bizalmasához, Kefevi Hüszejin efendihez írt levelében arra hivatkozott, hogy katonái közül „*ki sebesült, kinek a lova veszett oda, mielőbb pihenőt kell adni nekik*”, s egyáltalán nem olyan hangnemben, melyet egy vazallustól várnánk, felhatalmazta barátját, mit mondjon arra az esetre, ha valaki Isztambulban szóba hozná, miért nem telel a kán Magyarországon: „*válaszolja ezt [nagyságod]: ennyi tellett tőlünk. Álljon elő az, aki ezen a veszélyes helyen nálunk többet tud szolgálni*”.¹⁶ A Temesvár melletti rövid táborozás nem tartozott a „klasszikus” telelések közé. Még egy hónapig sem időztek itt, s ezalatt a kán a saját és udvari népének szükségleteit még otthonról fedezte, katonái kisebb portyákat tartottak Szatmár és Kálló vidékén. A rövid teleléssel együtt a tatár főszereg összesen öt hónapot töltött Magyarországon.

1596-ban fivére, a *kalga* tisztséget¹⁷ betöltő Feth Giráj harcolt tatárjaival Mezőkeresztesnél. 1598-ban ismét Gázi Giráj jött Magyarországra, régi barátját, a szerdárnak, azaz a hadjárat vezetőjének kinevezett Szaturdzsi Mehmed pasát segítette. Amikor a szerdárt Várad sikertelen ostroma és a hadjárat eredménytelensége miatt a szultán megfojtatta, Gázi Giráj azonnal haza akart térni.¹⁸ Végül a tatár mirzák rábeszélésére, valamint a császárral folyó béketárgyalások okán mégis meggondolta magát. A telelésre kinn maradt kán a szultán teljhatalmú megbízottjaként tárgyalta a békéről a császári kommisszáriusokkal, de a megegyezést nem sikerült tető alá hozni. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az 1599-es béketárgyalások több pontja átkerült a háborút 1606-ban lezáró zsitvatoroki békébe.¹⁹ 1598 telén a kán Zomborban, katonái pedig Szeged környékén táboroztak. Pusztasággá tették az Alföld déli részeit (Györffy 1986²), 1599 tavaszán-őszén pedig, amikor a béketárgyalások miatt a kán Vác környékén tartózkodott, Észak-Magyarországot dúlták fel (Köhbach 1976). 1599 decemberében a nagyvezír szerette volna, ha a tatárok még

¹⁶ Az isztambuli Nur-i Osmaniyye dzsámiban fennmaradt levélgyűjteményből. Jelzete: No.4292. p.156.

¹⁷ Az arany hordai gyakorlatnak megfelelően a kán mellett a hatalom gyakorlásából részt kapott az uralkodócsalád többi tagja is. Megválasztása után a kán a fiverei (ritkábban a fiai) közül egyet (legtöbbször a legidősebbet) maga mellé vett kalgának, azaz „társuralkodónak”. Ha a kán személyesen nem szállt hadba, a tatár sereget a kalga vezette. A kalga tisztséget betöltő Giráj családtagoknak jó esélyük volt arra, hogy a kán halála után trónra lépjenek, de nem jelentett automatikus trónöröklést.

¹⁸ Peçevi 1283/1866. *Tarih* II. 224–225.

¹⁹ Ivanics Mária: A zsitvatoroki békéhez vezető út. Az 1599. évi béketárgyalások. *Történelmi Szemle* 35 (1993)/3–4, 297–311.

egy telet kihúznak Magyarországon, de végül a török hadvezetés beleegyezett távozásukba.²⁰

Munkásságának másik meghatározó pillére, irodalmi levelezése, éppen magyarországi teleléseinek idejére esik. Gázi Giráj Zomborból élénk levelezést folytatott a kor legjelentősebb személyiségeivel, az isztambuli tudományos és irodalmi élet meghatározó szereplőivel, köztük a már említett híres jogtudós, Kefeví Hüszejin efendivel és a történetíró Szeádeddín efendivel, aki az oszmán szultánnak, III. Mehmednek (1595–1603) nevelője volt, s 1598–1599 között a főmufti (*şeyhülislâm*) tisztségét is betöltötte.²¹ Ékes oszmán-török nyelven írt, vers formában vagy verses betétekkel illusztrált leveleiben ecsetelte a magyarországi hadszíntéren való szolgálat és telelés nehézségeit, irodalmi formában örökítette meg személyes benyomásait a háborúról és a krími tatárok helytállását a veszélyes hadszíntéren, nem kímélte ugyanakkor az Isztambulban biztonságban ülő, korrupt portai hatalmasságokat sem.²² Levelei részben a krími-tatár krónikákban, részben oszmán levélgyűjteményekben maradtak fenn. Sudár Balázs fordításában közlöm az egyik legismertebb, vers-sorpár (*beyt*) formában írt levelét:²³

Csoda-e, ha keserűek vagyunk, nézzétek, olyanok vagyunk, mint a nád
Istenemre mondom, Zombor keserű vize az orrunkon folyik ki [elegünk
van Zomborból, I. M.].

Az iszlám népének országait a pogány pusztítja.
Jaj, Istenem, ti félelem nélküliek, csak vegyétek fel a csúszópénzt és üljetek
[nyugton]!

²⁰ Ibrahim Pecsevi: *Tarih [Történet]* II. 1283/1866, 228. Életrajzára ld. Fodor Pál, Egy pécsi származású oszmán történetíró: Ibrahim Pecsevi. *Pécs a török korban*. (Tanulmányok Pécs történetéből, 7.) Szerk. Szakály Ferenc–Vonyó József. Pécs, 1999, 107–131.

²¹ Ötkötetes krónikája, a *Tádzsü't tevârih [A történetek koronája]* kronologikus sorrendben tárgyalja az Oszmán Birodalom történetét az alapítástól 1520-ig. Egy-egy szultán uralkodásának leírása után számot ad a kor leghíresebb tudósairól és költőiről is. Szeádeddín elkísérte III. Mehmedet az 1596-os egri hadjáratra, és nagy szerepe volt abban, hogy a szultán nem futamodott meg a mezőkeresztesi csatából. Thúry József fordításában részletek olvashatók krónikájából. *Török történetírók*. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály. Fordította és jegyzetekkel ellátta Thúry József. I. kötet. Budapest, 1983. 96–184.

²² Kırımlı Abdullahoglu Hasan, Kırım tarihine ait notlar ve vesikalar [A Krím történetére vonatkozó feljegyzések és dokumentumok], *Azerbaycan Yurt Bilgisi* 1 (1932), No. 3, 118–122; No. 4–5, 159–166; No. 6–7, 249–252.

²³ Sudár: *A tizenöt éves...* 1159.

Mi a harcmezőn vért ontunk, vérkönnyet hullatunk,
Ti [csak] élveztétek a mulatság völgyében a boldogság kupájának örömét!

A szerencse *kánún*jának dallama igencsak hamis,
Ej, vezérek, ragadjátok meg a fülét (hangolókulcsait) és tekerjétek meg!²⁴

Ne gondoljátok, hogy a biztonságos föld a tietek marad,
Ha így megy tovább, [csak] legyetek türelemmel még egy-két napig, aztán meglátjátok!

Ha nem lesz helyrehozás, e tartomány kicsúszik a kezünkből,
Ha nem hisztek [nekünk], kérdezzétek a világ tájait (azaz: bárkit)!

Az urak [csak] gyűjtögessék az aranyat a korrupcióból!
Bízzátok őket a Korán eme versére. „Akik felhalmoznak...”²⁵

Gázi kán e verset hozzátok küldte,
Ha hazugságot szólna, Zombortól kérdezzétek azt!

Gázi Giráj utoljára 1602–1603 telén tartózkodott Magyarországon.²⁶ Olyan későn érkezett a hadjáratra, hogy amikor a szerémi síkságra ért, szembetalálkozott a téli szállásra vonuló török sereggel. Seregének egy része Székely Mózeset támogatta az erdélyi fejedelemség megszerzésében, másik feladata az 1600-ban török kézre került, s rá egy évre visszafoglalni próbált fontos

²⁴ Sudár Balázs értelmezésében: „A sorpár kétértelmű. Elsődlegesen egy hamis hangszer-ről, a *kánún*ról szól. A mi cimbal munkhoz hasonló, sokhúros hangszer behangolása nem könnyű feladat, éppúgy, mint ahogy a sokféle érdekek összehangolása sem az. Ilyenkor a hangszer fülét (azaz a hangolókulcsait) kell megcsavarni, mint ahogy a parancsot nem teljesítő alattvalók esetében is. A parabolát még egy kétértelmű szó tetézi: a *devlet kánuni* azaz a ‘szerencse kánún’-ja kifejezés az ‘ország törvénye’-ként is fordítható (A *devlet* szó ugyanis egyaránt jelenhet szerencsét, országot és birodalmat, míg az azonos hangalakú, de görög eredetű *kánún* szó jelentése ‘törvény’. I.M.) A másodlagos értelmezés tehát arra szólítja fel a bölcs ítéletűt, azaz a szultánt, hogy szedje ráncba elkanászodott alattvalóit.” Sudár 2004. 1159.

²⁵ „Akik azonban aranyat és ezüstöt halmoznak föl, és nem költenek abból Allah útján, azoknak adj hírt arról, hogy fájdalmas büntetés [vár rájuk]” Korán 9:34.

²⁶ A következő évben a fia, Toktamis Giráj vezette a tatár sereget. Magyarország déli vidékeinek pusztulását jól mutatja, hogy számukra már csak Szerbiában, Krusevác környékén tudtak telelő helyet kijelölni.

végvár, Kanizsa biztosítása és élelemmel való ellátása volt. Még azon az őszön két portyát vezettek a Muraközbe, 1603 januárjában pedig mintegy 12 000 tatár teljesen kifosztotta a Nádasdy- és Batthyány- birtokokat.²⁷ A telet a kán Pécssett töltötte, ahol a hosszú téli estéken hódolhatott a múzsáknak.

Pécs Gázi Giráj irodalmi munkásságának egy újabb állomását jelentette. Őseinek keleti török irodalmi nyelvén írt két poémájának keletkezési körülményeit jóllehet a krími krónikákból és a pécsi születésű, kortárs oszmán történetíró, Ibrahím Pecsevi tollából jól ismerjük, mégis számos probléma merül fel velük kapcsolatban. Abban minden korabeli szerző egyetért, hogy Gázi Giráj 1602–1603 telén a 16. századi klasszikus költő és gondolkodó, Fuzúli műveinek mintájára írt átköltéseket.²⁸ A parafrázis a keleti irodalomban jól ismert műfaj, és semmit sem von le a mű értékéből, hogy ugyanazt a témát más művészi eszközökkel, esetleg más nyelven újra átdolgozzák. A krími tatár történetíró, Szejjid Muhammed Rízá (1737) azt állítja, hogy Gázi Giráj Pécssett írt, *Rózsa és fülemüle* (*Gül ve bülbül*) című munkája nem más, mint Fuzúli *Jó és rossz* (*Nik u bed*) néven ismert poémájának átköltése.²⁹ Az adatot változatlanul átvette a 19. századi krími krónikás, Halim Giráj is. Halim Giráj művének kiadója, Arifzáde Hilmí jegyzeteket írt a krónikához, melyben hivatkozás nélkül közölt egy Pecsevinek tulajdonított részletet.³⁰ Eszerint Gázi Giráj két művet írt volna Magyarországon: Fuzúli már említett, *Jó és rossz* poémájának átdolgozását *Rózsa és fülemüle* néven, illetve egy versengő-poémát³¹ *Kávé és bor* (*Kahve u bade*) címmel. Pecsevi általam ismert krónikakiadásában azonban csak ez utóbbi szerepel, ráadásul ebben Pecsevi hozzáteszi, hogy a *Kávé és bor* nem más, mint Fuzúli *Hasís és bor* (*Beng u bade*) című alkotásának parafrázisa.³² Csakhogy Fuzúlinak *Jó és rossz* című poémájáról az irodalomtörténet mit

²⁷ Dávid–Fodor 1982/2, 294.

²⁸ Azerbajdzsán származású oszmán költő (1494–1556). Eredeti neve Muhammad ibn Sulaymān, a Fuzúli az írói neve. <http://www.iranicaonline.org/articles/fozuli>

²⁹ Seyyid Muhammed Riza: *Esseb us-seyyār fī aḥbār-i mulūk-i tatār* [A hét planéta a tatár uralkodók híreiben]. Mirza Kazembeg (Ed.) Kazan', 1832, 110.

³⁰ Halim Giray 1327/1911, 64.

³¹ A versengő-poéma (*munázara*) a tipikus keleti műfajok közé tartozik, melyben két hasonló dolog (kétféle ital, kétféle gyümölcs) vetélkedik egymással. A dolgok azonban emberi jellemeket testesítenek meg, így áttételesen alkalmat adnak olykor éles kritikára is. Sudár Balázs: A hódoltság meg a kávé. *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. Császtvay Tünde–Nyerges Judit. Budapest, 2009, 368–371= <http://www.balassikiado.hu/BB/NET/Studiolum/Sudar.pdf>

³² Ibrahim Peçevi 1283/1866. *Tarih* Bd. II. 251.

sem tud, ellenben a *Hasis és bor* című munkáját jól ismerjük! A Gázi Girájnak tulajdonított *Rózsa és fülemüle* is létezik. A *Kávé és bor* poéma viszont nem maradt fenn, vagy lappang. Gázi Giráj irodalmi munkásságának első török kutatója, Ertaylan mégis úgy véli, annak ellenére, hogy eddig nem került elő, léteznie kellett, hiszen a két hasonló témájú költemény, a *Hasis és bor*, illetve a *Kávé és bor* egymást erősíti.³³ Mindenesetre a kérdésben addig nem lehet tisztán látni és továbblépni, amíg az irodalomtörténészek fel nem tárják Gázi Giráj irodalmi munkásságát.

A Magyarországon telelő krími kán költői tehetsége és érdeklődése a tudományok iránt nem maradt rejtve magyar kortársai előtt sem. Az erdélyi történetíró, Szamosközy István jegyezte fel róla az alábbi sorokat: *Az tatár hán Alip Kazi Ghiray minden hadaiban egy teve könyvet hordoz vele, mert igen jó deák tudós ember az török, szerezseny és persiai nyelvekben, ezen kívül sok tudós papokat, kiktől minden dologról tanul. Akármely nagy dolgaiban írást olvas, tanul.* Hozzátette még, hogy *„Az tatár hán igen emberséges ember, jó deák ember az ü nyelveken való deákságban, szinte fejedelemhez illendő mind erkőcse, mind termete. Most 1603. úgymint 40 esztendő ember, neve Gazi Ghirai hán, egy fia vagy on vele, tizenöt esztendő ifjú. Októberben 1603. Pécsen volt mind az fiával együtt”.* Szamosközy „deákos” műveltség alatt nyilván azt értette, hogy a kán, krími tatár anyanyelvén túl, a kelet három, fent említett kultúrnyelvét egyaránt bírta.³⁴

Bár erről magyar kortársának már nem volt tudomása, Gázi Giráj sokoldalú személyiségéhez hozzátartozott a zenei műveltség is. Nemcsak játsszani tudott a különféle hangszereken, de zeneszerzőként is megállta a helyét. Az általa komponált művek gyakran csendülnek fel ma is a koncerttermekben.³⁵ Irodalmi művei pedig ugyanúgy részei a tankönyveknek, mint nálunk Zrínyi Miklós költeményei.

Gázi Giráj kán nyilvánvalóan tehetséggel megáldott embernek született, de tehetségének kibontakozásában, ifjú személyiségének kialakulásában minden

³³ Ertaylan, 1958, 63. Sudár Balázs *A hódoltság meg a kávé* című cikkében érintette Gázi Giráj *Kávé és bor* költeményét is. Szerinte is összefügg a két munka, nem lehetett ugyanis véletlen az átdolgozandó mű kiválasztása. Utalt arra, hogy Fuzúlínál a bor a perzsa sahot, az ifjú Iszmáílt, míg a hasis az idős és enervált Bajezid szultánt testesíti meg. A *Kávé és bor* kapcsán arra gondolt, hogy talán maga Gázi Giráj és III. Mehmed szultán áll az egymással vetélkedő italok mögött. 2004, 371.

³⁴ Szilágyi Sándor, *Szamosközy István történeti maradványai*. 4. (Monumenta Hungariae Historica Scriptores, 30) Budapest, 1880, 208.

³⁵ Meghallgathatók többek között itt: <http://www.youtube.com/watch?v=G-2I01ISHQ8>

bizonytal szerepet játszott az a pezsgő kulturális-szellemi milliő, amely a nyugati és keleti kultúrák keresztútján fekvő Krímfélszigeten a 16. században jelen volt. A muszlim török-tatár népeiséggel együtt éltek itt az ortodox vallású görög, a latin kereszténységhez tartozó, reneszánsz műveltségű olasz, valamint az örmény közösségek. A török nyelvet beszélő, de a zsidó vallás egy változatát követő karaimok révén pedig jelen volt a harmadik nagy világvallás is. A kulturális sokszínűség és az Európával való állandó kapcsolat ellenére Gázi Giráj irodalmi munkásságának meghatározó példaképe mindvégig a perzsa irodalom maradt, melynek adaptációjával a keleti magaskultúra értékeit közvetítette a tatárságnak.

A sokarcú Diderot képének formálódása műveinek magyar fordításában

Jelentős írók és filozófusok magyar nyelvre fordítása szükségessé teszi, hogy a korábbi, hasonló jellegű vállalkozások mérlegét megvonjuk. Tanulmányunk a Diderot születésének 300. évfordulóján megjelent magyar fordításkötet utószavának átdolgozott és kiegészített változata.¹ A kötet eddig magyarul nem olvasható Diderot-írások fordítását tartalmazza, követi a közelmúlt nemzetközi kutatásait, felfedezéseit és pontosításait az író-filozófus szövegeinek vonatkozásában és bemutatásában. De van egy másik célunk is: megmutatni munkásságának és művei utóéletének sajtosságait, és feltárni, hogyan alakult ki napjainkra a sokarcú Diderot képe, mikor, miért, kik és milyen módon fordították, hogyan vált ez a kép megismerhetővé a magyar olvasó számára. A Diderot-fordítások történetének bemutatására vállalkozunk, de nem utalunk minden fordításra, az érdeklődő megtalálja azok referenciáit a 2013-ban megjelent fordításkötet „Bibliográfia” című részében.² Diderot műveinek magyar fordításával egy francia nyelvű tanulmánykötet is foglalkozik, amely a kötetbe készülő fordítások munkálatai közben megrendezett konferencia anyagát tartalmazza.³

Diderot a művészetek, az irodalom és a filozófia minden területén eredeti műveket alkotott, sokoldalú munkásságát azonban csak kortársainak szűk köre ismerte, mivel első jelentős filozófiai írásának: a *Levél a vakokról* című művének megjelenésekor bebörtönözték (1749-ben), és ezt követően kevés alkotását jelentette meg úgy, hogy szerzősége nyilvánvaló legyen. Utolsó éveiben előkészítette ugyan művei kiadását, kéziratainak első kiadása azonban csak tizennégy évvel halálát követően jelent meg, Naigeon gondozásában.⁴

¹ Az eredeti tanulmány: Penke Olga, „Diderot műveinek magyar fordításai. Utószó”, In Denis Diderot, *Esztétika, filozófia, politika*, szerk. Kovács Eszter, Penke Olga, Szász Géza Budapest, 2013. 'Rezonőr' 237–249. o.

² Uo., 225–233. o.

³ *Traduire Diderot. Felvilágosodás–Lumières–Enlightenment–Aufklärung. II. köt.* szerk. Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza Szeged 2013.

⁴ Jacques-André Naigeon Diderot barátja és kiadója, már 1770-ben megjelentet filozófiai műveiből néhányat, de kiadói munkája a filozófus halála után igazán fontos, amikor – lánya, Mme de Vandeul szándékával szemben – 1798-ban kiadja 15 kötetben Dide-

Kéziratainak sorsa kalandos: nagy részük Szentpétervárra került, és a Franciaországban maradt kéziratok sem voltak hozzáférhetők a 20. század közepéig.⁵ 1975-ben kezdődött meg műveinek kritikai kiadása, és még nem fejeződött be teljesen. Ezek a körülmények meghatározzák műveinek utóéletét és részben azt is magyarázzák, hogy nevét elsősorban az *Enciklopédiában* kifejtett munkája alapján ismerik, de azt is, hogy minden korban munkásságának új és új területei kerültek az érdeklődés középpontjába. Goethe számára Diderot kiváló esztéta, Schiller és Lessing dramaturgiai újításait dicséri, a pozitivisták, de a marxizmus követői is elődjüket látják természetfilozófiájában és társadalmi-politikai gondolataiban, morálfilozófiai kételyei a 20. század hetvenes éveitől tűnnek igazán izgalmasnak, a strukturalista irodalomelmélet regénytechnikáját tartja újtónak, esztétikai és festészetelméleti írásai az utóbbi években kapnak igazi megbecsülést.

Diderot-t a magyar olvasók a 20. század hajnalától ismerik, ő a francia felvilágosodás egyetlen szerzője, akinek műveit két alkalommal is kiadták a filozófiatörténet klasszikusainak szentelt akadémiai sorozatban (amelyben csak Voltaire műveiből jelent meg egy hasonló fordításkötet, 1991-ben), először a századfordulón, majd a század közepén, és mindegyik fordításnak volt második kiadása is. Mégis filozófusként kevésbé ismert nálunk, mint Voltaire, Rousseau vagy Montesquieu. Művei megjelenésének és utóéletének sajátosságai a magyar fordításokban is tükröződnek.⁶

A fordítások forrásszövegei

Diderot-nak életében kevés műve jelent meg nyomtatásban, kéziratainak Szentpétervárra került része pedig csak az utóbbi időben kutatható könyvekben. A Franciaországban maradt kéziratok megjelenését hagyatékának gondozója, lánya sem siettette, és nem ítélte fontosnak, hogy minden írása

rot műveit *Œuvres publiées sur les manuscrits de l'auteur* címmel, de még a 19. század elején is jelentősen hozzájárul tevékenységével kiadásukhoz.

⁵ II. Katalin megvásárolta Diderot könyvtárát, amellyel együtt kéziratainak egy része is Szentpétervárra került. A Franciaországban lappangó Diderot-kéziratok szenzációs felfedezése 1949-ben történt (utódjainál találták meg a „Fonds Vandeul kéziratok” elnevezés alatt idézett dokumentumokat), bemutatása és a kéziratok ismertetése: Dieckmann, Herbert, *Inventaire du Fonds Vandeul et inédits de Diderot Droz*, 1951.

⁶ Diderot magyar fogadtatására csak utalásképpen térünk ki. Erre vonatkozóan lásd tanulmányunkat: „Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében”, *Magyar Könyvszemle*, 102. évf., 2–3, 1986, 173–191.

megjelenjen, sem azt, hogy a megjelent írások hűen kövessék az eredeti szövegeket. Jelenleg sem lehetünk teljesen biztosak afelől, milyen végleges formát adott volna Diderot egy-egy művének, sőt néha maga a szerzőség is kérdéses. Életében több írása részletekben jelent meg a *Correspondance Littéraire* [Irodalmi Levelezés] című periodikában. Egyes szövegei más szerzők művében találhatóak, közülük a legfontosabb a Guillaume-Thomas Raynal abbé neve alatt kiadott *Histoire des deux Indes* [A két India története] című gyarmatosítás-történet, amelynek egyharmadát Diderot írta, de a tőle származó részeket csak a 20. században azonosították.⁷

Művei kiadásának sajátosságai, amelyek elsősorban a cenzúráviszonyokkal hozhatók kapcsolatba, meghatározó hatással voltak már 18. századi magyar fogadtatására. A magyar felvilágosodásnak azok a képviselői, akik Voltaire-t, Montesquieu-t és Rousseau-t fordították a 18. század utolsó évtizedeiben, feltehetően ismerték Diderot-t, noha fordítást nem készítettek műveiből. Közülük többen a bécsi testőrgárda tagjai, a császárvárosban találkozhattak írásaival, ahol a cenzúra a tiltott könyvek között Diderot filozófiai műveivel is foglalkozott.⁸ A *Correspondance Littéraire* is szerepet játszhatott bizonyos Diderot-művek 18. századi bécsi közvetítésében. A természetfilozófiai művek fordításának nehézségeit és hiányát már azok az íróink megfogalmazzák, akik Voltaire és Montesquieu fordításában jeleskednek, így Bessenyei György, aki a magyar nyelvet nem tartja elég gazdagnak az ilyen témájú művek fordításához, ugyanakkor a magyar felvilágosodás céljainak elérésében nagy jelentőséget tulajdonít a fordításoknak, amelyek a nyelv fejlesztését és a kulturális felzárkózást biztosíthatnák. Bessenyei *A Holmijának* több része Diderot *Filozófiai gondolatok* című művére emlékeztet, ahol a természetről és az emberről úgy értekezik, hogy lapalji „szótárt” készít bizonyos fogalmak magyarázatára, amilyen például a „nagy természet”, a „nagy minden”, a „nagy lét” vagy a „kis természet.” Diderot filozófiájára emlékeztetnek *A természet világa* című epikai

⁷ Diderot hozzájárulásai az 1770-ben, majd 1774-ben és 1780-ban kiadott, egyre jobban bővülő *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes* című mű harmadik kiadásában a legjelentősebbek, szövegeit csak a kiadások alapján tudták rekonstruálni. Vö. Goggi, Gianluigi, „La collaboration de Diderot à l’*Histoire des deux Indes*: l’édition de ses contributions”, *Diderot Studies* 33. (Droz, 2013), 165–212.

⁸ Van Swieten, Mária Terézia orvosa, felvilágosult cenzor ezt írja a *Pensées sur l’interprétation de la nature* [Gondolatok a természet értelmezéséről] című műről: „kicsit homályos, de ártatlan mű” (az 1754-es kiadást említi). Ld. Kapronczay Katalin, „Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében” *Orvostörténeti Közlemények*, 1997–1998, 233–247.

költeményének bizonyos gondolatai is, ahol a természet és az ember bonyolult kapcsolatrendszerét próbálja megvilágítani.⁹

Diderot két drámáját 1768 és 1789 között többször bemutatják Bécsben németül és franciául, azonban nem fordítják ezeket magyarra, ezekben az években a magyar színház közönsége számára Voltaire történeti tragédiáit aktuálisabbnak ítélik a fordítók.¹⁰ A 18. században Diderot politikai gondolatai találnak magyar fordítókra, amelyeket az *Histoire des deux Indes* című műből fordítanak magyarra. A mű írójának azonban Raynal abbét tartják, noha legtöbbször Diderot a szerzője a magyar fordítók által választott szövegrészeknek. Kármán József és Batsányi János fordítása korabeli magyar folyóiratokban jelenik meg, a fordítások nagy része azonban máig kéziratban maradt, és főleg másolás útján terjedt, közülük Őz Pál munkáját ismerjük.¹¹

Az első önállóan megjelent fordítás 1869-ben készül. A magyar fordító jelentősen megrövidíti *Az apáca* című regényt. Eljárásában, miszerint a kihagyott részek (a regény mintegy egyharmada) az erkölcsöt sértének, a Nai-geon-féle kiadásra hivatkozik.

A legtöbb magyar fordítás alapja az 1875–79-ben megjelent Assézat-Tourneux-féle kiadás, egészen a 20. század végéig.¹² Említést érdemel egy érdekes kivétel: Gyertyán Ervin Diderot *Mystification* című 1954-es első francia kiadását követően fordítja le a művet *Megtévesztés* címmel, és a szép kivitelű könyv a forrásul szolgáló francia kiadás Picasso-illusztrációit is átveszi.¹³ Néhány

⁹ Lásd tanulmányainkat: „L'ordre de la nature dans les œuvres philosophiques de György Bessenyei”, In *Etre matérialiste à l'âge des Lumières* Paris, 1999, 251–264.; „La réception polémique hongroise des *Pensées philosophiques* au XVIIIe siècle en Hongrie”, *Les Ennemis de Diderot*, réd. par Chouillet, Anne-Marie, Paris, 1993, 127–137.

¹⁰ Lásd a témáról: Anne Saada, *Inventer Diderot. Les construction d'un auteur dans l'Allemagne des Lumières* Paris, 2003, 275–282.; Penke Olga, „Voltaire tragédiái Magyarországon a XVIII. században”, *Filológiai Közlöny* 1985, n. 1–4, 107–132.

¹¹ Lásd tanulmányainkat: „Diderot és a magyar felvilágosodás”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985, 4–5. sz. 507–513. o.; „L'Histoire des deux Indes en Hongrie au siècle des Lumières”, *Lectures de Raynal. L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*, éd. par H.-J. Lüsebrink, M. Tietz, *Studies on Voltaire* (286) Oxford, 1991, 265–279.

¹² Ez az első fontos referencia-kiadás az összes művek vonatkozásában, amelyet azonban a kritikai kiadás számos Diderot-szöveg esetében jelentősen korrigált, ma már csak rendkívül nagy körültekintéssel használható: Diderot, *Œuvres complètes*, éd par J. Assézat és M. Tourneux, Paris, 20 kötet.

¹³ Diderot, *Mystification ou histoire des portraits*, introd. par Pierre Daix, éd. et notes par Yves Benot, Paris, 1954. A magyar fordítás 1958-ban jelent meg.

fordítás az 1946-tól több alkalommal megjelent Pléiade sorozat kiadását jelöli meg forrásszöveggként.¹⁴ A legutolsó, 2005-ben megjelent magyar fordítás Diderot esztétikai írásainak 1959-es kiadását választja forrásként a *Beszélgések A törvénytelen fiúról* című drámaelméleti mű lefordításához.¹⁵ A *Rameau unokaöccse* 1997-es magyar fordítása támaszkodik első esetben az 1975-ben megindult francia kritikai kiadás szövegére.¹⁶ Az *Enciklopédia*-cikkek fordítása során a magyar fordítók a töredékesen lefordított írások forráshelyét nem jelölik pontosan, és még a szócikkek eredeti címét sem adják meg mindig, több esetben az említett Assézat-Tourneux-féle kiadásból kiindulva olyan írásokat is tulajdonítanak Diderot-nak, amelyekről azóta bebizonyosodott, hogy nem ő a szerzőjük.

Diderot-fordítások gyűjteményes kötetekben

Diderot filozófiai műveinek magyar fordítása nagyrészt olyan antológiákban jelent meg, amelyek kiadása évfordulókhöz kapcsolódott. A filozófus születésének kétszázadik évfordulójára készültek az első jelentős magyar fordítások, amelyeket Diderot *Válogatott filozófiai művei* címmel adtak ki, szinte minden magyar előzmény nélkül, az Akadémia által támogatott sorozatban, mely a filozófiatörténet klasszikusait mutatta be. 1895-ben és 1900-ban jelent meg a két kötet, a második kiadás előszava az évforduló évében, 1913-ban íródott. Diderot filozófiai műveinek első magyar fordítása kivételes helyzetben készült: a fordítók a nem sokkal korábban kiadott, Diderot „összes műveit” közlő Assézat-Tourneux-féle szövegre és a szövegek bemutatása során a filozófus „rehabilitására” vállalkozó nemzetközi értékelésekre támaszkodhattak, amelyekről a korabeli magyar folyóiratok is beszámoltak a kiadást megelőző évtizedekben.¹⁷ Az első kötetben természetfilozófiai műveket találunk, fordítójuk: Kun Samu bevallottan Auguste Comte „pozitivisták könyvtárát” követi

¹⁴ Diderot, *Œuvres*, éd. par André Billy, Paris, 1946. 'La Pléiade'

¹⁵ Diderot, *Œuvres esthétiques*, éd. par Paul Vernière, Paris, 1959.

¹⁶ Diderot, *Œuvres complètes*, éd. par Herbert Dieckmann, Jacques Proust és Jean Varloot, Paris. A 33 kötetre tervezett kiadásból eddig 25 készült el. A *Rameau unokaöccse* az 1989-ben megjelent XII. kötetben található.

¹⁷ Karl Rosenkranz, Joseph Reinach, Louis Ducros, Albert Collington műveit ismertetik. Vö. Raymond Trousson, *Images de Diderot en France (1784–1914)*, Paris, 1997.; Penke Olga „La réception des oeuvres et des idées de Diderot en Hongrie”, *Recherches sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, n. 4 (1988), 81–110.

a szövegek kiválasztásakor. A második kötet Alexander Bernát fordításában a *Rameau unokaöccse* mellett Diderot több esztétikai írását tartalmazza. A német filozófiában kivételesen jártas magyar filozófusra Diderot német fogadtatása nagy hatással volt, Goethére, Lessingre és Kantra többször hivatkozik a bőséges és gondosan elkészített jegyzetekben, amelyeket a kötet végén helyez el. A fordítás során végrehajtott kevés változtatást Alexander így indokolja: „ahol az eredeti nagyon sérti érzésünket, maradt ki néhány szava és mondata a fordításból”, konkrétan a „szabad szájú” előadásmódot bírálja.¹⁸ Alexander fordítása főleg a zenei kérdésekre érzékeny, amelyeket jegyzeteiben is kivételes részletességgel mutat be, kortárs francia zenetudósokkal is konzultálva. Ugyanakkor több Diderot-kiadást is figyelembe vesz, sőt bevallja, hogy egyes esetekben Goethe fordításában keresett ihletet a magyar fordításhoz (akinek művét a jegyzetekben is sokat idézi). A Goethe-fordítás (*Rameaus Neffe*, 1805), mint tudjuk, megelőzte a Diderot-mű francia nyelvű kiadását, sőt az első francia nyelvű kiadás a német szöveg „visszafordítása” volt.¹⁹ A fordításkötet fogadtatása vegyes: sikerét mutatja, hogy a második kiadás az elsőt alig tíz évvel követi, ugyanakkor a magyar sajtó fanyalogva fogadja Diderot magyar tolmácsolását a nagy filozófusokat bemutató sorozatban.

A második fordítás az *Enciklopédia* „Prospektusa” megjelenésének (1751) kétszázadik évfordulóját köszönti. Az előző kiadással megegyező címmel kiadott válogatás szintén két fordító: Győry János és Csatlós János kiváló munkája. Abban is megegyezik a fél évszázaddal korábban megjelent első fordítással, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának a filozófiai „nagyjait” bemutató sorozatában kap helyet, valamint hogy a fordításokat alapos jegyzetapparátus és elemző tanulmány kíséri. Ezek a korokban nagy jelentőségű fordítások is csak fenntartásokkal használhatók napjainkban, részben az önkényes szövegkihagyások és értelmezések miatt (amelyeket nem is mindig jeleznek a kiadásban), részben az időközben megváltozott nyelv és terminusok következtében. Az 1951-ben és 1983-ban kiadott kötet válogatásában a „harcos materialista” koncepció érvényesült, ahogyan már a kiadások élén megjelent tanulmányban Szigeti József ezt egyértelművé teszi. A fordítások jegyzeteinél így fogalmaz: „A válogatást a marxizmus klasszikusai által meg-

¹⁸ Diderot, *Válogatott filozófiai művei*, fordítás, bevezető és magyarázatok: Alexander Bernát, Budapest, 1915, II. köt., VII. (A továbbiakban: VFM 1915)

¹⁹ A mű kiadástörténete: Magnan, André, „Le Neveu de Rameau”, *Dictionnaire de Diderot*, réd. par Mortier, R. és Trousson, R., Paris, 1999. 345–352.

adott szempontokat érvényesítő Diderot-kép határozza meg.”²⁰ Mit jelenthet ez? Diderot természetfilozófiájában a materializmust hangsúlyozzák, politikai jellegű írásait úgy rövidítik meg, hogy a babonák, a papok szerepének bírálata, a hatalmi zsarnokság, a haladás kérdése kerüljön előtérbe. Az osztályharc témakörét felidéző *Enciklopédia*-cikkeket (illetve azok részleteit) tartják lefordításra érdemesnek: „Napszámos”, „Társadalmi ember”, „Elnyomó”, „Elnyomás”, „Üldözni”, „Zsarnok”. A terminusok lefordításában is felfedezhető némi tendenciózusság, bár a két kiváló fordító láthatóan önálló munkát végez. Ez a válogatás máig a legtöbb Diderot-írást közlő, leggyakrabban használt magyar nyelvű antológia, amely minden könyvtárunkban fellelhető.

A Diderot műveit magyar nyelven tolmácsoló gyűjteményes kötetek sorában Csehi Gyula 1943-as fordításkötetének az a jelentősége, hogy a korszakot jól ismerő szakember egyaránt válogat természet- és társadalomfilozófiai, etikai és esztétikai írásokból. Általában új szövegek magyar fordítását adja, de korábban magyarul megjelent művet is újrafordít (*Gondolatok a természet értelmezéséről*).

Diderot-írások fordítása olyan antológiákban is szerepel, amelyeket a 18. századi francia irodalomnak és művelődéstörténetnek szenteltek. Ezek az 1954 és 1975 között megjelent válogatások mutatják, hogy Diderot fontos szerzőnek látszik ekkor a kiadók számára, akik elsősorban a korábban magyarul még nem tolmácsolott művek (gyakran részletek) lefordítását ösztönzik. A francia felvilágosodás, az *Enciklopédia*, a természettudományok, a 18. századi színház és a szalonok vagy az esztétikai írások bemutatása céljából készült kötetekben a válogatott szemelvények között kapnak helyet Diderot írásai ezekben a sorozatokban. Rövid „aforizmákat” vagy kisebb részleteket közreadó gyűjteményes kötetekben is találunk Diderot-fordításokat az ötvenes évektől kezdve, amelyek nem feltétlenül az eddig említett válogatásokból származnak. Ezek a gyűjtemények azonban pusztán a szerző nevét említik, konkrét művekre való hivatkozás nélkül. A válogatás készítőinek nyilvánvaló szándéka, hogy nagyobb közönséghez juttassák el a kiválasztott „gondolatokat”.²¹

²⁰ Diderot, *Válogatott filozófiai művei*, ford. Csatlós János és Györy János, bevezető Szigeti József, második, bővített kiadás, Budapest, 1983. (A továbbiakban: VFM 1983) Az első kiadáshoz képest két új szöveggel bővült: *Uralkodók politikai elvei*, *Egy filozófus beszélgetése *** Marsallnéval*. Az idézet: 415.

²¹ Két válogatás, amely szélesebb olvasói körnek szól: *Gondolatok könyve. Az aforizma francia mesterei*, ford. Gábor György, Budapest, 1958, Magvető (ötvenhat „gondolatot” közöl Diderot-tól); *Diderot, Voltaire, Rousseau: a felvilágosodás általános és középiskolások számára*, szerk. Hamar Péter, Debrecen, 1998. 'A világirodalom nagyjai' (kisebb szövegrészek közlése)

Filozófiai és esztétikai írások

Diderot filozófiájának legalapvetőbb sajátossága, hogy hálószerűen összefüggenek benne természetfilozófiai, morálfilozófiai és politikai gondolatok, nem is szerencsés a három terület merev szétválasztása. Ugyanakkor a fordítók számára különös nehézséget jelent az a sajátos képes nyelv, amelyet eredeti gondolatainak megfogalmazása során alkalmaz Diderot: az analógiák és a metaforák sorának, vagyis a filozófus „költői” stílusának tolmácsolása.²²

Diderot természetfilozófiáját a 20. századi magyar fordítók nagy érdeklődéssel kísérik. Kun Samu 1895-ös fordításait követően Csehi Gyula 1943-as kötete, majd az 1951-es válogatás és az 1965-ben megjelent *Természettudomány a felvilágosodásban* címmel kiadott antológia ad ezeknek a fordításoknak helyet. A válogatások általában nem törekszenek a teljes mű magyar tolmácsolására olyankor, amikor Diderot eredeti írása önállóan is olvasható egységekre tagolódik, márpedig ez igen gyakori, mert a filozófus a párbeszédes formát kedveli: több személy, de akár a mű egyes gondolatai vagy fejezetei is dialógusban állhatnak egymással. Így a *Filozófiai gondolatok* című írás valamennyi „gondolata” nem jelent még meg magyar fordításban, pedig több fordító tolmácsolta, *A fiziológia elemeiből* című alakotás jelentős részei kimaradnak a fordításokból, anélkül, hogy jeleznék a kihagyásokat. Sajátos a *D’Alembert álma* magyar fordítása is. A mű *Beszélgetés Diderot és D’Alembert között* című első részét Csehi Gyula fordítja le először 1943-ban, az első és a második rész az 1951-es válogatásba kerül Csatlós János fordításában, míg *A párbeszéd folytatása* című harmadik rész még később jelenik meg Zsámboki Mária fordításában, 1975-ben *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című kötetben.²³

Diderot etikai gondolatainak magyar tolmácsolása szempontjából hoz újat az utolsóként említett antológia, amely Ludassy Mária válogatását és szöveggondozását dicséri. Ezzel együtt morálfilozófiai és politikai írásaiból

²² A témának szentelt gazdag szakirodalomból lásd: Chouillet, Jacques, *Diderot, poète de l’énergie*, Paris, PUF, 1984; Fontenay, Elisabeth de, *Diderot ou le matérialisme enchanté*, Paris, 1981; Stenger, Gerhardt, *Nature et liberté chez Diderot après l’Encyclopédie*, Paris, 1994; Seguin, Jean-Pierre, *Diderot, le discours et les choses*, Paris, 1978; Daniel, Georges, *Le style de Diderot. Légende et structure*, Genève, 1986; A kérdés magyar nyelvű bemutatása: Székési Dóra, *Emberkép Diderot természetfilozófiájában*. PhD-értekezés, Szeged, 2012. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1618/5/Szekesi_Dora_-_Ertekezés.pdf

²³ A *D’Alembert álma* három részének párbeszédeiben a szereplők sem azonosak: az első rész Diderot és D’Alembert, a második D’Alembert, Lespinasse kisasszony és Bordeu doktor, a harmadik az utóbbi két szereplő beszélgetése.

máig kevés magyar fordítás készült, ráadásul valamennyi töredékes. Ebben bizonyára szerepet játszanak a forrásszövegek kapcsán említett okok. Az is előfordul, hogy olyan írás került a Diderot-művek közé, amelyről a magyar fordítás megjelenése óta bebizonyosodott, hogy más szerzőtől származik, ilyen az *Esszé a tanulmányokról* című írás [*Essai sur les études en Russie*]. II. Katalin Friedrich Melchior Grimm-től és Diderot-tól egyszerre rendelt tervezetet az orosz oktatási rendszer megreformálására. Mindkét szerző elkészítette művét. A magyarra fordított – és a francia szakirodalomban is hosszú ideig tévesen Diderot-nak tulajdonított – írás szerzője Grimm.²⁴ Diderot a megrendelést követően *Plan d'une université ou d'une éducation publique dans toutes les sciences* [*Egyetemi vagy közoktatási tervzetet valamennyi tudományban*] címmel 1774–75-ben készítette el munkáját, amely nagyrészt a francia viszonyokra vonatkozik és sok gyakorlati javaslatot tartalmaz, magyar fordítása nincs.²⁵ A francia forrásszövegek legtöbbje Diderot írásaként tartja számon a *Bevezetés az alapelvekbe* [*Introduction aux grands principes ou réception d'un philosophe*], az *Apám és én* [*Mon père et moi, dialogue*], valamint a *Rameau unokaöccse* egyik társszövegének tekintett *Ő és Én* [*Lui et moi*] című műveket, amelyek magyarul is megjelentek, és ahol Diderot szerzősége vonatkozásában szintén van némi bizonytalanság.²⁶ A 2013-ban megjelent fordításkötet a francia szerző magyarul megismerhető képét Diderot utolsó alkotói korszakának politikai filozófiája vonatkozásában kivételes mértékben gazdagítja, követve a nemzetközi kutatásokat.

Diderot esztétikai írásait szoros szálak fűzik az előző művekhez. Drámaelméletének magyar fordítása sok olvasójához eljuthatott, ezeknek a műveknek ugyanis a teljes szövegre kiterjedő fordítása, Görög Livia értő tolmácsolásában, különálló kötetekben is megjelent (*Színészparadoxon, A drámaköltészetről*), ezen kívül több részletüket külön is publikáltak. Ezekhez az írásokhoz kapcsolhatjuk a *Beszélgetések A törvénytelen fiúról* című 2005-ös önálló kötetet, Lőrinszky Ildikó fordítását. Diderot esztétikai írásaival a magyar olvasó már 1900-ban, megismerkedhetett (Alexander fordításai alapján), festészetelméletéből és regényelméletéből ezt követően azonban csak rövid töredékeket olvashatott új fordításban, a 2013-ban megjelent fordításkötet Diderot

²⁴ VFM 1983, 404–414.

²⁵ A témáról lásd: Mortier, Roland, „Plan d'une université ou d'une éducation publique dans toutes les sciences”, *Dictionnaire de Diderot*, 403–405.

²⁶ VFM 1983, ford. Csatlós János, 198–206, 304–310. o.; *Ő meg én*, ford. Gyergyai Albert, *A francia felvilágosodás*, Budapest, 1954; *Ő és Én*, ford. Szívós Mihály, *Rameau unokaöccse. Első szatíra. Ő és Én*, Budapest, 1997.

Szalon-kritikái újabb részleteinek és regényelméleti gondolatainak (*Richardson dicsérete*) magyar fordításával járul hozzá megismerésükhöz.

Regények, elbeszélések és egyéb szépprózai művek

Egyetlen 18. századi író esetében sem figyelhetünk meg olyan versengést a magyar fordítók között, amelyet Diderot regényeinek lefordítása esetében tapasztalunk a 20. században. Az előző század fordítói még nagyjából hasonló érdeklődést tulajdonítanak Diderot, Montesquieu és Rousseau regényei iránt: *Az apáca* 1869-ben, a *Perzsa levelek* 1874-ben, a *Júlia, a Második Heloise* 1882-ben jelenik meg magyarul, egyik sem különösebben ismert fordítótól. Ezzel szemben a századfordulótól kezdve Diderot regényeinek tolmácsolására jeles magyar fordítók vállalkoznak. Ugyanakkor nálunk is érvényesül az a Diderot és Rousseau fogadtatásában megfigyelhető nemzetközi tendencia, hogy Rousseau-t elsősorban filozófusként ismerik el, elsősorban *Társadalmi szerződés* című művét értékelve, míg Diderot-t regényíróként (és az *Enciklopédia* vezéralakjaként).²⁷ Már a magyarul megjelent szépprózai művek változatosága és száma is feltűnő: tíz hosszabb-rövidebb mű. *Az apácából* és a *Rameau unokaöccséből* öt különböző fordítás készült (ha a művekből vett részletek fordításától eltekintünk). Több mint száz éven át foglalkoztatja a fordítókat az a kihívás, hogy Diderot regényeit a magyar közönséghez eljuttassák. *Az apáca* első fordítása 1869-ben, az utolsó 1961-ben készül, a *Rameau unokaöccse* című dialógust 1900-ban fordítják le először, utoljára 1997-ben.

Az apáca első magyar fordításait a kihagyások jellemzik, fordítói erkölcsfilozófiáját tartják túl merésznek. Az ötvenes években – főleg a regényből választott részletek fordítása során – a mű antiklerikalizmusát hangsúlyozzák. Az utolsó fordítást, Máthé Klára 1961-ben készült munkáját reprodukálja valamennyi későbbi kiadás. Említésre méltó, hogy ennek a fordításnak az első kiadását Kass János illusztrálta, grafikái még az olcsó könyvtárban megjelent köteteket is díszítik. Egyetlen magyar fordításban sem szerepel az *Előszó*, amelyet Diderot a regénnyel együtt közöl, és amely érdekes vallomás a mű születéséről és az író elképzeléseiről a valóság és a képzelet viszonyáról, ezt az írást a 2013-as fordításkötetben olvashatja először a magyar olvasó.

Diderot regényei között a *Fecsegő csecsebecsék* fordítása követi időrendben *Az apácáét*, amelynek szép kivitelű, számozott példányszámú kiadása is volt

²⁷ Vö. Marian Hobson, „Diderot et Rousseau, par Rameau interposé”, *Revue sur Diderot et sur l'Encyclopédie*, 39 (2005), 7–18.

(1923, 1924). Rexa Dezsőnek ezt a fordítását 1966-tól váltja fel Katona Tamás munkája. A magyar olvasó legkésőbb a *Jacques le Fataliste*-ot olvashatja, *Mindenmindegy Jakab* címmel 1960-tól.

A *Rameau unokaöccse* a legkiválóbb fordítókat inspirálta arra, hogy megbirkózzanak a kivételesen nehéz, sokoldalú tehetséget és tudást igénylő mű fordításával.²⁸ Diderot filozófiai dialógusa sokféleképpen értelmezhető. A dialógus két szereplőjét – Ő és *Én* – fel lehet fogni a Diderot gondolkodásában jelen levő ellentmondások megszemélyesítéseként, de azonosíthatók valóságos alakokkal is. A műben váltakozó szövegtípusok lefordítása sem egyszerű: a narráció és a dialógus mellett anekdoták, történetek, filozófiai eszme-futtatások, hosszan leírt pantomimok teszik egyedivé és eredetivé. Dialógusában Diderot felidézi a korabeli filozófiai, zenei és művészeti vitákat, és utal irodalmi harcaira, miközben a társadalmi élet és a művészi világ kivételesen gazdag szövedékébe ágyazza a beszélgetést. A felvetett morális gondolatok is rendkívül szerteágazók: az önazonosság fontossága, az öröklés és a nevelés szerepe az egyéniség kialakításában, a társadalmi és az egyéni boldogság ellentmondásai. Különböző magyar fordításai jól mutatják, milyen fontos a fordítók számára, hogy munkájuk közben kiválasztott olvasóközönségükre is gondoljanak. A dialógus-regény vagy filozófiai dialógus műfaji heterogenitása többféle fordítói egyéniséget vonzott. Kiváló fordítást készít belőle Bartócz Ilona, aki két másik Diderot-regényt is tolmácsol magyarul,²⁹ különösen a dialógus szövegritmusát és a heves vitákat tolmácsolja élvezetesen. A mű első és utolsó fordítója filozófus, a jegyzeteket mindketten maguk készítik, míg a többi fordítás esetében a jegyzetek készítője más. Érdekes összehasonlítani munkájuk eredményét. Alexander Bernát kiváló filozófus, Diderot esztétikai-filozófiai műveinek fordítója, úttörő munkát végez, és a dialógus lefordításakor felhasználja a rendelkezésére álló valamennyi szövegkiadást, köztük Goethe említett német fordítását és a Georges Monval által megtalált, és először 1891-ben kiadott eredeti kéziratot. Szoros fordítás, a hűség elvét követi,

²⁸ A fordítók: Alexander Bernát (1900), Kemény Gábor (1921), Gyergyai Albert (1954 – részletek), Győry János (1958), Bartócz Ilona (1960), Szívós Mihály (1997). A fordításokon kívül meg kell említeni Hajnóczy Péternek a dialógusból kiinduló adaptációját, amely *Az unokaöccs* címmel 1972-ben készült (megjelent: 1992). A témáról részletesebben lásd tanulmányunkat: „Un défi aux traducteurs : Le Neveu de Rameau hongrois” (elhangzott 2013. szeptember 10-én Kolozsváron az „Ars, cognitio” címmel megrendezett konferencián – megjelenés alatt).

²⁹ *Mindenmindegy Jakab* [Jacques le Fataliste], *Házasság és hűség* [Madame de la Carlière] címmel. Emellett francia regényírók, így Flaubert, Balzac, Zola, Jules Verne, Théophile Gautier műveinek fordítója.

a szűkebb, művelt olvasóközönségre számít. A korabeli nemzetközi szakirodalomra támaszkodik, a kiadást történeti-kultúrtörténeti vonatkozásban gazdag, ábécé-rendbe rakott jegyzetekkel látja el, a mű szerkezetére, gondolatmenetére, értékelésére vonatkozó gondolatait azonban nem a fordítás-kötetben, hanem különálló kismonográfiájában adja ki, amelyet a fordításokkal párhuzamosan jelentet meg.³⁰ A *Rameau unokaöccsének* utolsó fordítása szintén kivételes. Szívós Mihály is filozófus, a kritikai kiadást használja, sőt abban a műhelyben dolgozhat, ahol a kiadás készült, így kivételesen gazdag és értékes ismeretanyagot ad közre. A *Rameau* mellett, amely a „második szatíra” alcímet viseli, az *Első szatíra* és az *Ő és én* című töredék fordítását is közli. Könyve tartalmazza ezen kívül Diderot lánya, Mme Vandeul *Visszaemlékezéseinek* fordítását, valamint a dialógus műfajáról írt értékes tanulmányát. A fordítói és kiadói megjegyzéseket a középiskolás-egyetemista olvasó a szöveg mellett, lapszéli jegyzetek formájában találja, amelyekben érdeklődését a filozófiai dialógusra és az előadásmódra vonatkozó megjegyzésekkel és kérdésekkel is felkelti és irányítja a fordító. A fordítás gondos és élvezetes, készítője felhasználta a harmadik és a negyedik fordítást is.³¹

Diderot elbeszéléseinek nagy része megjelent magyarul. A forrásszövegekről írva említettük már Gyertyán Ervin fordítását, amely *Megtévesztés* címmel 1958-ban jelent meg. A Diderot magyarországi megismertetésében jeleskedő Dániel Anna és Bartócz Ilona *Három elbeszélés* alcímmel kapcsolja egybe 1963-ban az *Igaz mese* [Ceci n'est pas un conte], a *Házasság és hűség* [Madame de la Carlière] és az *Egy este otthon* [Entretien d'un père avec ses enfants] című szövegeket. A kötetet neves illusztrátor, Kondor Béla képei teszik vonzóvá. A három elbeszélés együttes közlése a Diderot által választott megoldásra látszik utalni. A francia író elgondolásában azonban a harmadik szöveg a *Pótlék Bougainville utazásához* [Supplément au voyage de Bougainville], amelynek végén a két elsőként említett „mese” hőseit idézi fel, Diderot erre az össze-

³⁰ Alexander Bernát, *Diderot-tanulmányok*, Budapest, 1900; A szöveg: VFM 1915, 55–133., a jegyzetek: 283–367.

³¹ Győry János és Bartócz Ilona fordítása; eljárása azért is említésre méltó, mert a magyar fordítók általában a korábban készült fordításokat figyelmen kívül hagyják. Diderot, Denis, *Rameau unokaöccse. Első szatíra. Ő és Én*, ford., jegyzetek, kiegészítő fejezetek Szívós Mihály, Budapest, 1997. 'Matúra bölcselet' (A Szegedi Egyetemi Könyvtár példányában a hallgatók bejegyzései tanúsítják, hogy a mű eljut választott közönségéhez: olvassák, párbeszédet létesítenek a művel, sőt a szöveg lehetséges értelmezéséről is vitáznak.)

tartozásra egy 1772 októberében írt levelében is utal.³² A magyar kiadásban a harmadik szöveg eltér, ennek oka az lehet, hogy fordítása már 1951-ben megjelent, Győry János munkájaként. A 2013-as fordításkötetben jelent meg először *A két bourbonne-i jóbarát* [Les Deux Amis de Bourbonne].

Diderot széprózai műveinek több fordításán és a fordítások nehezen számba vehető kiadásain kívül az is mutatja jelentős magyar sikerét, hogy a nemzeti könyvtárban készült, könnyen elérhető elektronikus változatban olvasható *Az apáca*, a *Fecsegő csecsebecsék* és a *Három elbeszélés*, *Az apáca* hangoskönyvként is. A kiadások között vannak szép kivitelűek, de a nagyobb közönségnek szánt olcsó könyvtárban és a diákkönyvtárban is megjelentek. *Az apáca*, a *Fecsegő csecsebecsék*, és a *Mindenmindegy Jakab* kivételes magyar sikerére utalnak a budapesti színházi előadások, amelyeket a regényekből készítettek.

Diderot levelei és írásai az Enciklopédiában

Diderot huszonöt levele jelent meg magyarul gyűjteményes kötetekben, azonban egyes levelek fordítása nem teljes. A szerkesztők vagy a fordítók láthatóan a levelek tartalma alapján válogattak. A legjelentősebb szövegegyüttes *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című kötetben található, ahol tizenkét levelet olvashatunk Ludassy Mária fordításában. A magyarra fordított levelek több mint felének címzettje Sophie Volland, Diderot lelki társa. Voltaire-nek írt levelei közül találunk még jelentősebb válogatást magyarul, bennük Diderot az *Enciklopédia* kiadásának nehézségeit, személyes gondjait osztja meg az általa nagyra becsült mesterrel, és kifejezi csodálatát a protestánsok védelmében kifejtett munkájáért.

Szinte minden 18. századi magyar könyvgyűjteményben megtalálható az *Enciklopédia* korabeli kiadása, és Diderot szerepét is ismerték a kortársak a kivételes vállalkozás megszületésében. Emiatt is elgondolkodtató, hogy a levelezés mellett Diderot munkásságának ez a területe elég későn talált magyar fordítóra, és mindmáig töredékes, hiányos az általa írt cikkek fordítása, noha Diderot intellektuális szerepe és sokoldalú munkája az *Enciklopédia*

³² Több francia kiadás követi a szerzői szándékot, arra hivatkozva, hogy Diderot a *Supplément*-t harmadik meseként említi. Vö. Diderot, *Contes*, éd., notes par Béatrice Didier, Paris, 1998, 171. Dániel Anna az egyetlen Diderot-ról készült magyar kismonográfia szerzője: Dániel Anna, *Diderot*, Budapest, 1971.; Uő., *Diderot világa*, Budapest, 1988. 'Írók világa'

kiadásában a francia kultúra magyar szakértői előtt jól ismert. 1943-ban jelenik meg az első fordítás Csehi Gyula Diderot-kötetében, majd 1951-ben Győry János és 1954-ben Gyergyai Albert fordításában jelennek meg részletek. Három különböző fordításban jelent meg az „Art” című szócikk („Művészet”, „Művészetek és mesterségek” címmel, 1943, 1951, 1962). A hatvanas években több próbálkozás történt az *Enciklopédia* magyar bemutatására fordítás formájában. A sok sikertelen vállalkozást követően végül az 1962-ben *A francia enciklopédia* címmel megjelent kötet mintegy húsz Diderot nevéhez köthető szócikket közölt Komoly Péter fordításában. Ezt követően Réz Pál 1992-es fordítását kell megemlítenünk, amely a „Beau” („A Szépről”) című írás fordítása, ez az egyetlen szócikk, amelynek fordítása folyóiratban jelent meg. Az *Enciklopédiában* eredetileg csillaggal jelölték a Diderot által írt cikkeket, de ez néha elmaradt. Magyar fordításban tizenöt Diderot-tól származó szócikk olvasható és ugyanennyi, amelynek szerzőségét tévesen tulajdonították neki. A fordítások esetében a kiadások általában nem pontosítják a francia címet, a szövegekből gyakran csak kis részleteket fordítanak.³³

Összegzés

A magyar közönség előtt a francia felvilágosodás irodalmából Diderot szépprózai műveinek és drámaelméleti írásainak fordításai a legismertebbek. Kihívást jelent a fordítóknak regényeit újrafordítani. Szépprózája tizenöt fordító munkájaként vált ismertté magyarul, köztük vannak a francia regények legkitűnőbb tolmácsolói, az utolsó fordítások a hatvanas évektől kezdve készültek. Filozófiai műveinek nagy részét is többször lefordították, a fordítók filozófusok, tudósok, a francia kultúra szakemberei. Fordításukhoz a rendelkezésükre álló legjobb francia forrást használják, és bár gyakori a szövegek megrövidítése, ugyanakkor kommentárokkal és jegyzetekkel igyekeznek megkönnyíteni a magyar olvasó számára Diderot gondolatainak megértését. Íróként és filozófusként egyaránt a huszadik század hajnalán kezdik el fordítani, és az első válogatásnak köszönhetően azonnal a sokarcú Diderot jelenik meg

³³ Gyakran a szerzők neve sem szerepel egyértelműen a magyar fordításokban. Az Assézat-Tourneux-féle kiadás meglehetősen sok szócikket tüntet fel Diderot írásaként, és máig viták folynak egyes írások szerzőségéről. Néhány magyarra is lefordított szócikk esetében a kutatások azóta bizonyították, hogy a korábban neki tulajdonított szövegeket más szerzők készítették. A magyarra fordított szócikkek közül például a „Luxe” címűt Saint-Lambert, a „Prêtres” címűt d’Holbach márki írta.

a magyar olvasók előtt. Filozófiai műveit húsz fordító ismerteti meg az olvasókkal, nagy részük válogatásban jelent meg, amelyek kiadása legtöbbször évfordulókhoz kötődik. Gyakori műveinek fordítása és kiadása az ötvenes évektől kezdve harminc éven át, amikor filozófiájának különböző területei kerülnek bemutatásra, legtöbbször az Akadémiai és a Gondolat Kiadó rangos sorozataiban. Tanulmányunk kiindulópontja: a 2013-ban megjelent gyűjteményes kötet bizonyos szempontból hagyományokat követ, hiszen Diderot születésének háromszázadik évfordulója alkalmából készült, a benne kiadott művek munkásságának és műveinek azokat a részeit mutatják meg, amelyek eddig ismeretlenek voltak magyarul, vagyis tovább árnyalják a korábban ismert Diderot-képet. A fordítást Diderot-kutatók kis csapata készítette, felhasználva a fordításokban az eredeti művek kritikai kiadását forrásszöveggként, valamint a legújabb kutatási eredményeket a jegyzetekben és a szövegek bemutatásában. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy szükséges lesz filozófiai művei közül lefordítani újabbakat és új fordításokat készíteni azoknak a szövegeknek egy részéből is, amelyek már korábban is olvashatók voltak magyarul. Diderot írásmódja, gondolatai a mai olvasó számára fontosak és érdekesek, filozófiája mindig aktuálisnak látszik. Írásainak többszöri újrafordítása mutatja, hogy minden kor mást vesz észre és mást hangsúlyoz műveiben. Az a gondolata, amely szerint alkotásaival nem tanítani akar, hanem gondolkodásra biztatni,³⁴ a magyar fordítókat is arra inspirálja, hogy ne fogadják el véglegesnek a korábbi megfogalmazásokat, közelítsék az olvasóhoz Diderot továbbgondolásra invitáló írásait.

³⁴ A *Gondolatok a természet értelmezéséről* című írás mottója (VFM 1983 71. o).

*Magnéta. Mit vonz magához a Jókai-mágnes?**

*Strausz János barátomnak!
Könnyű neked följutni az égbe, mert
birtokodban van a szükséges skála.
Budapest 1894. okt. 11.¹*

*El kellett hinnünk; - mert láttuk.
Jókai Mór: Magnéta²*

Jókai *Magnéta* című kisregénye a Pesti Hirlap tárcarovatában jelent meg 1894. október 14. és november 17. között, 30 folytatásban, többnyire az első oldalon. Kivételek a vasárnapi számok, amikor a lap mindig az előző hét politikai eseményeinek versekbe szedett, erősen ironikus összefoglalóját hozta Koboz [Kozma Andor] tollából. Ilyenkor Jókai a második oldalra szorult. A további ritka kivételek közé tartozik az október 23-i, (keddi) szám, amikor maga Jókai került elébe Jókainak. *A mi királynénk* című, elsőoldalas tárcacikk szerzőjeként ő tudósított ugyanis arról az eseményről, amikor Erzsébet királynénak bemutatták „legifjabb leánynemzedékét a magyar főuri világnak”, közben azonban párbeszédbe elegyedett Jókaiával is. Előbb ötvenéves írói jubileumának lefolyásáról kérdezgette, majd – ha hinni lehet az írónak – a következő párbeszéd zajlott le köztük:

- *Dolgozik ön még most is újabb műveken?*
- *Koromban már csak a munka az egyedüli életöröm.*
- *De már régen nem jelent meg öntől semmi. Min dolgozik most?*
- *Egy regényen, amely Bécsben játszódik.*

* A tanulmány eredeti változatának megjelenési helye: Hansági Ágnes, Hermann Zoltán (szerk.) Jókai & Jókai: Tanulmányok. Budapest: L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2013. 235–246.

¹ „A Neues Wiener Journal Strausz János jubileumára a világ összes nevesebb íróitól emléksorokat kért. Jókai Mór, akinek Cigánybáró című regényéből készült a jubiléum hasonló nevű operettjének szövegkönyve, a következő sorokat küldötte be:” Pesti Hirlap, 1894. október 19, 10.

² Általam használt kiadása: Jókai Mór: *Magnéta és más elbeszélések*, S.a.r. Majtényi Zoltán, Budapest, 2005, 8.

- *Ah, Bécsben nagyon ismerik az ön műveit, még pedig eredetiben. A magyar nyelv ismerete ott is nagyon terjed. Ami igen örvendetes. S mi a címe a regényének?*
- „Magnéta.” *Egy, közelmúltban hírhedett nevű bűvésznő.*
- *Hol lehet azt megkapni?*
- *Még csak hírlapban közöltetik, de intézkedni fogok, hogy azonnal nyomda alá adják könyvalakban s akkor, ha fölséged kegyes lesz elfogadni, megküldöm azt avant la lettre.*

A királynőről szóló tárcacikk után közvetlenül, a második oldalon aztán a *Magnéta* soron következő, nyolcadik részlete kapott helyet, ékes bizonyítékként annak, hogy Jókai szavának hitelt lehet adni. A két cikk közös olvasója pedig most már azt is megtudta, és miért ne hitte volna el, hiszen Jókai csak nem hazudik a királynénak, hogy a történet a császárvárosban játszódik, amire a regény korábbi folytatásaiban még csak utalás sem történt, valamint azt is, hogy hősnője valós alak, a közelmúltban valóban élt híres bűvész.

A kései irodalomtörténész-olvasó szája – ha szintén hisz Jókainak – e ponton elégedett mosolyra húzódik. Arra gondol, hogy csak bele kell lapoznia a korábbi évek sajtójába, s tömérdek, Magnétáról szóló hírre fog bukkanni. Ám ha valóban keresgélni kezd, akkor szája pár nap után lefelé görbül: a fényes színházban, előkelő közönség előtt könnyedén a Hold felé emelkedő tündéralak produkciójának nyomát sem találja. Egyetlen aprócska adatra lel csak a Pesti Hirlap 1890. szeptember 29-i számának hetedik oldalán, ahol az Első Budapesti Nyári Orfeum hirdeti műsorát, melynek harmadik száma a „Legujabb illuzio: Magneta Neptuna”. Neki azonban – nevéből ítélve – nem annyira a levegőéghöz, mint inkább a vízhez lehet köze. Produkcióját megidézi Molnár György *Vörös vurstli* című, 1991-es filmje³ is; ott Magneta Neptuna egy hatalmas akváriumban lebeg.

Az irodalomtörténész persze ma már a könyvtárba is lappal jár, dacosan összeszorítja hát a száját és félretolja a Magyar Hirlap (meg a Pesti Napló, meg a Fővárosi Lapok, meg a többi újság) elsárgult és erősen töredező, évnegyedekbe kötött hatalmas fóliánsait. Szörfözni kezd az interneten és pár pillanat múlva megint nyerő pozícióban érzi magát. Az Arcanum adatbázisában ugyanis a Vasárnapi Újság digitalizált változata mindjárt

³ <http://kereso.nava.hu/document/show/id/185936/highlight?description=v%C3%B6r%C3%B6s+vurstli&subjects=v%C3%B6r%C3%B6s+vurstli&participants=v%C3%B6r%C3%B6s+vurstli&imagegallery=v%C3%B6r%C3%B6s+vurstli&tv-guideinfo=v%C3%B6r%C3%B6s+vurstli> (Utolsó letöltés: 2012-11-30)

találatot jelez a Magneta keresési kifejezésre. Ám a *Fedéljáró* „Magneta” című írásból⁴ gyorsan kiderül, hogy ez a Magneta sem repül a Hold felé, noha a levegőhöz már kétségtelenül köze van, hiszen az amerikai nagyvárosok legújabb szenzációs cirkuszi produkciójaként pneumatikus korongok segítségével járkal egy, a plafonhoz rögzített fényes és sima deszkalapon fejjel lefelé. A mutatvány egyébként – s ezt éppen Jókaitól tudjuk – eljutott a pesti vurstliba, a népligetbe is, melyről a következő leírást adta *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című vállalkozás Budapest-kötetében:

Egy egész házcsoport ez, mely tarka-barka építészeti quodlibetben rend nélkül foglal tért a fák alatt; kisebb-nagyobb színházak, melyekben marionettek játszanak és igazi emberek. Kísértetek színháza, rémjelenetekkel és bűvészi csodákkal; nem hiányzik közülök az obligát Paprika Jancsi bódéja sem. Amott élőképeket mutogat egy szép barna hölgy, akinél csak az a fölösleges természet ajándéka, hogy nagy bajusza és kerek szakálla van; erős versenyt támaszt ellenében a kígyós leány, ki boa constrictorokat csavargat a dereka körül és alligátorok torkába dugja a fejét; de mindkettőn túl tesz a Magneta kisasszony, ki a szín közepéből jön elő, fejjel lefelé fordulva s függ a levegőben saját láthatatlan mágnesébe kapaszkodva.⁵

A Vasárnapi Újság képet is közöl a fedéljáró Magnetáról, ahol persze nem a vurstli körülményei között, hanem előkelő, páholyos nagyszínházban mutatja be produkcióját – akárcsak Jókai Hold felé emelkedő Magnétája.

Jó nyomon járnánk mégis?

Tovább keresgélve a világhálón⁶ fény derül még néhány érdekes dologra.

⁴ Vasárnapi Újság, 1890. 42. sz. 687.

⁵ Teljes szövege elérhető a Budapesti Negyed 57 (2007/3), *Jókai Budapestje* című tematikus számában, 25–32. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00041/jokai1.html> (Utolsó letöltés: 2012-11-21)

⁶ A következő bekezdésben olvashatók összeállításánál leginkább a következő forrásokra támaszkodtam: <http://www.illusionwiki.com/Astarte#column-one#column-one> (Utolsó letöltés: 2012-11-21); http://geniimagazine.com/magicpedia/Milton_Chase (Utolsó letöltés: 2012-11-21); http://geniimagazine.com/magicpedia/Will_B._Wood#cite_note-1 (Utolsó letöltés: 2012-11-21); <http://www.themagicdetective.com/2012/08/maid-of-moon-illusion.html> (Utolsó letöltés: 2012-11-21); Jim Steinmeyer: *The Glorious Deception. The Double Life of William Robinson, aka Chung Ling Soo, The „Marvelous Chinese Conjurer”*, New York, 2005.: http://books.google.hu/books?id=bx5Tk-67HVQC&pg=PA109&lpg=PA109&dq=Keyes+Robinson+Astarte&source=bl&ots=NSDWfNYBn2&sig=rb0KGVa8_aSy0dgkQ-Zy9eTPbdWE&hl=hu&sa=X&ei=fsj-T-KGDFLR4QTDuoTUBw&sqi=2&ved=0CB8Q6AE-wAA#v=onepage&q=Keyes%20Robinson%20Astarte&f=false (Utolsó letöltés: 2012-11-21)

Előkerül például egy *Astarte* névre keresztelt optikai illúzió, melyet William Robinson hozott létre 1889-ben: a produkció során egy hölgy a levegőbe emelkedett és ott piruettezett. Az előadáshoz felhasznált technikai apparátus Milton Chase és B. B. Keyes találmánya volt; a kor leghíresebb bűvészeinek eszközei egyébként rendre Chase műhelyében készültek. Aztán előkerül egy Will B. Wood nevű illuzionista és hasbeszélő, aki társulatával annakidején végigtornázta egész Dél-Amerikát és Európát. Ő *Edna, the Human Orchid* címmel (és Keyes ötlete nyomán) hozta létre és szabadalmaztatta mutatványát, melyben egy nő ég és föld között lebegett, forgott és a feje tetejére fordult a levegőben. Produkcióját úgy hirdette, mint az egyetlen, amelyben emberi lény sétál a pusztán, nyílt térben – üveg, drót és kötél felhasználása nélkül. A mutatványt Wood halála után egy német orvos Párizsban született fia, a leginkább a francia fővárosban működő, de a világ minden táján rendszeresen felbukkanó Alexander Herrmann vitte tovább *The Maid of the Moon*, illetve *Florine, the child of the air* címmel.

Produkciójának fennmaradt a plakátja, melynek fényképére több helyen ráakadhat a világhálón bárki, másolatát akár eredeti méretben, akár képe-lap-formátumban, sőt akár iPad háttérképként vagy hűtőszekrény-mágnesként, esetleg bögrére vagy trikóra nyomtatva néhány dollárért meg is vásárolhatja.⁷ Vegyük szemügyre azonban a képet bármelyik variációjában, rajta mindig jól látható a Jókai által leírt előadás központi eleme, a fénylő, mogorónyi gyémántra emlékeztető csillag, mely „csak úgy szórta maga körül a szivárványsugarakat”⁸, s amely Magnétát – mint ezt a kísérő verszet a nézők tudomására hozza – a feje fölött elhelyezkedve emeli felfelé az égbe.⁹ Látható a képen a Hold is, ugyanakkor a ruházat más, a lebegő hosszú haj másként viselkedik, mint a regényben – Jókai leírása tehát aligha e produkció nyomán készülhetett...

Alexander Herrmann 1903-ban posztumusz megjelent *Book of Magic* című könyvében¹⁰ egyébként számos bűvésztűkk leírását adja, azonban sem a Hold szolgálóleánya, sem a levegő gyermeke nem szerepel benne. Aligha

⁷ Például: http://www.zazzle.com/herrmann_maid_of_the_moon_vintage_magician_act_card-137870473502573535 (Utolsó letöltés: 2012-11-21); <http://www.imagekind.com/Herrmanns-Illusion--Maid-of-the-Moon-art?IMID=8c706b63-be0b-4252-ae57-967ce709cbdc> (Utolsó letöltés: 2012-11-21)

⁸ Jókai: i.m., 6.

⁹ Uo., 8.

¹⁰ http://www.fourmilab.ch/etexts/www/herrmann/book_of_magic/bom.html#143 (Utolsó letöltés: 2012-11-21)

kétséges azonban, hogy a lebegés illúziójának felkeltésére tükröket használt; legalábbis erre utal a *Human Head Floating in the Air* című trükk fortélyának feloldása. Magnéta viszont Jókai regényében a maga produkciójának minden részletet elmeséli Fedornak:

„A bűvészet gépezete áll négy óriás tükör-üveglapból, amik közül kettő egymás fölött jár szabadon, horizontálisan, gép által mozgatva; a harmadik, mely tükörré van amalgámozva, szögletbe hajlítva áll fölötte; a negyedik a színpad hátterét képezi. [...] Az alsó üveglap adja ki az északfényt, a hajnalvilágot, a csillagos eget, az elvonuló felhőket. A felső üveglap egyik végén a földteke, másik végén a holdgömb [...] E kettő között fekszem én [...] horizontális helyzetben vagyok. A haránt dülő tükör aztán az alsó üvegen át megvilágított alakomat a színpad tükörlapjára vetve, ott függélyes állásban tűnik fel az alakom. [...] A lábammal ellököm magamtól ma földtekét [...] azzal aláam csúszik a tükörlap. A színpadon úgy tetszik, hogy repülök felfelé. A hajamba van tűzve egy csillag. Egy remek gyémántutánzat, melyre villanysugárt irányoznak fölülről.”

És így tovább, egészen a Földre való visszatérésig.¹¹ Azt a rejtvényt, hogy a trükk leírására Jókai hol találhatott rá, egyelőre nem sikerült teljes bizonyossággal megfejtennem. Az ötletet magát vehette akár Jules Verne *Le chateau des Carpathes* című regényéből is, mely franciául 1892-ben, magyarul *Várkastély a Kárpátokban* címmel 1893-ben jelent meg a Franklin Társulatnál, Huszár Imre fordításában – miközben aligha kétséges, hogy Verne is kora bűvész-produkcióinak ismeretében dolgozott... Azt az optikai illúziót mindenesetre, melynek köszönhetően a halott Stella élethű alakban jelenhetett meg Teleki gróf előtt a vár fokán, majd az óratorony felső emeletének tágas termében, szintén tükrökkel érte el Orfanik, a lángelméjű, de meg nem értett és emiatt világgyűlölő feltaláló.

Verne regényével egyébként Jókai munkája további egyezéseket is mutat.

Magnéta produkcióját „remek szerkezetű” fonografon rögzített misztikus zene kíséri, Vernénél pedig az „akkoriban már bámulatosan tökéletes” fonografon rögzíti Orfanik, a páholy mélyén rejtőzködve, Stella énekét. Az Alexander Graham Bell által szabadalmaztatott találmányt, a telefont pedig lehallgató készülékként használják mindkét regényben. A készülék mikrofonját és hangszóróját Jókainál a színház éttermének egyik szeparéjában, Vernénél a falusi kocsmában rejtik el, a vonal pedig Magnéta szobájába, illetve a várkastélyba vezet. S a telefon, mind a szeparéban, mind a kocsmában ülők nagy döbbenetére meg is szólal: Jókainál az egymással titkos tárgyalást folytató Prokopin

¹¹ Jókai: i.m., 79.–82.

úr és Iván herceg fölött Magnéta gúnyos kacagása hallatszik, míg Vernénél a kastélyt felderíteni készülő erdészt óvja egy titokzatos hang: „Deck Miklós, ne menj holnap a várba!... Ne menj oda... mert szerencsétlenség ér!”¹²

Ami viszont a Borodinszky-fivérek produkcióját illeti a levágott fejjel, az már a középkori szemfényvesztők egyik legkedveltebb mutatványa volt¹³; leírása szerepel Herrmann könyvében is (*How to Cut a Man's Head Off, and Put It into a Platter, a Yard from His Body*).

Magnéta előadásához, mint ez az előbb idézett leírásból is kiderül, külön speciálisan kiképezett, háromszintes színházépületre volt szükség, melyet ráadásul a legelőkelőbb közönség számára, fényűzően alakítottak ki.

„[...] saját önkezelésű villanyvilágítást vezetnek be. (Azon időkbekben még egészen új intézmény; Bécsben a villanyossági kiállítás éve előtt.) A szöglet-parteren a legpompásabban fölszerelt étkezőtermet nyitnak, díszítve freskókkal, stukkókkal és kariatidákkal, s ellátva a szokatlan fényű villanyvilágítással.”¹⁴

Ez a leírás erősen emlékeztet a kor nem sokkal korábban megnyitott orfeumaira, a bécsi Ronacher-varietésszínházra és a pesti Somossy-mulatóra. Mindkettőt a Fellner & Helmer építésziroda tervezte, mindkettőhöz tartozott kávéház és télikert, és mindkettőt elektromos világítással szerelték fel.¹⁵ Az Etablissement Ronacher 1888-ban, Somossy-féle intézmény 1894 márciusában kezdte meg működését. Ezek, az általuk biztosított fényűző környezet által, mely a külvárosi népség, a baka-cseléd közönség számára nem volt megfizethető, a populáris kultúra produkcióit tették az előkelő polgári közönség számára szalonképpessé, amely a városligeti vurstlit társadalmi állásánál fogva nem látogathatta.¹⁶

¹² Verne, Jules: *Várkastély a Kárpátokban*. Ford. Gellért György, s.a.r. Majtényi Zoltán, Budapest, 2000, 52.

¹³ *Magyar mágia: Töredékek a magyar bűvészet történetéből*. Válogatta, szerkesztette és összeállította Kelle Botond. Budapest, 2000, 11.

¹⁴ Jókai: i.m. 13

¹⁵ Krúdy Gyula: *Ady Endre éjszakái*, s.a.r. Fábri Anna, Budapest, 1989, 56–60.; D. Magyar Imre: *Szellő szárnyán: Az operetről és az Operetről*, Európai Utas, 45 (2001/4): <http://www.europaiutas.hu/20014/index.html> (Utolsó letöltés: 2012. november 30.); Saly Noémi: „Itt élt és halt, mert másképpen nem lehetett”: *Krúdy és a pesti kávéház*, Budapesti Negyed, 34 (2001/4): <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00026/saly.html> (Utolsó letöltés: 2012. november 30.); Theater Ronacher in Wien: <http://de.wikipedia.org/wiki/Ronacher> (Utolsó letöltés: 2012-11-21); Molnár Gál Péter: *A pesti mulatók*, Budapest., 2001, 101–102.

¹⁶ Gyáni Gábor: *Nyilvános tér és használói Budapesten*, Századok, 128. (1994) 6. sz., 1057–1077.; Granasztói Péter: *Tömegszórakozás a Városligetben: A Vurstli*, Budapesti

Az orfeumok világát azonban mindez a komoly sajtó számára, mely presztízsvesztés nélkül nem adhatott helyet a kultúra lappangó kánonjának, nem tette befogadhatóvá. Somossy, mulatója megnyitásakor, tudatosan igyekezett áttörni ezt a gátat. A megnyitó díszelőadások programját a magas kultúra nemzeti elvárásaihoz igyekezett közelíteni, bevételüket pedig – a lapokban megjelent hirdetések szerint – az „erdélyrészi, dunántuli és felsőmagyarországi közművelődési egyesület”, illetve a „magyarországi hirlapírói nyugdíj-egylet és az *Otthon javára*” ajánlotta fel.¹⁷ Egy pillanatra úgy tűnt, hogy célját sikerül is elérnie. A megnyitó előadásokat a Pesti Hirlap a következőképpen harangozta be *Napi hírek* rovatában:

„[...] a főváros ezen előkelő és fényes berendezésű mulatóhelye e hó 17-én, pénteken nyílik meg. A régi dalcsarnoki szellem számos lenövésének és elfajulásának Somossy fényes palotájában örökre letűntnek tekinthető s a tulajdonos ezentúl hazafias szellemben vezeti műintézetét, mit a megnyitó két előadás célja is igazol. A megnyitási ünnepségek csütörtökön d.e. 11 órakor kezdődnek az új helyiségek bemutatásával, pénteken külön előadás lesz a sajtó, a hatóságok és a meghívott közönség jelenlétében, előadás után bankett a téli kertben a sajtó tiszteletére. Szombaton és vasárnap lesz a két megnyitó díszelőadás magyar nyitánynyal és magyar prologgal [...]”¹⁸

A lapnak a megnyitó előadás utáni tudósításából aztán kiderül, hogy a jótékony célokra való hivatkozással megemelt helyárák „csak csekélyszámú, bár igen előkelő közönséget” vonzottak. Ismét hangsúlyozta viszont, hogy az előadás „sokkal diszkrétebb”, mint korábban. Egészében véve pedig annak a véleményének adott hangot, hogy az új mulatóhellyel Budapest valóban világvárosias látványosságot nyert, melynek beosztása a bécsi Ronacher- és a párizsi Eden-színház szerencsés kombinációja, de fényűzés, ízlés és kényelem dolgában mindkettőt felülmúlja.

Egyetlen kifogásolta az volt, hogy az épületet díszítő szobrok és festmények nem magyar művészek munkái, szemben a berendezéssel, melyet magyar iparosok szállítottak, és „ez pompásan megállja helyét a fényes keretben.”¹⁹

A normál helyárákkal együtt a tradicionális orfeumi produkciókhoz fokozatosan visszatérő Etablissement Somossy azonban már csak egyszer jutott be a lapba. Akkor, amikor a Kossuth temetését követő gyásznapon felháborodott

Negyed, 16–17 (1997/2–3.): <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00014/granaszt.htm>
(Utolsó letöltés: 2012. november 30.)

¹⁷ Pesti Hirlap, 1894. márc. 11. 14.; márc 13. 15., stb.

¹⁸ U.o, március 14, 11.

¹⁹ U.o, 1894 március 18, 11.

tüntetőik zavarták meg az előadást, verték be kövekkel a kávéház nagy ablakait, majd a lovasrendőrök attakja következt, mindkét oldalon számos sebesülten. Erről az eseményről a Pesti Hírlap egész oldalas riportban tudósított,²⁰ de rövidebb terjedelemben beszámolt róla a többi újság is. A következő hetek rendszeres orfeumi műsora viszont már csak fizetett hirdetések formájában bukkanhatott fel a napi sajtó hasábjain. Kivétel lehetett volna a tárca-rovat, ahol tradicionálisan helyet kaphatott sok minden, amiről egyébként nem lett volna tanácsos magára valami adó sajtótermékben beszélni. Konkrétan a Somossy-mulatóról ugyan itt sem esett szó, ám a derék polgár a „vonal alatt” időnként mégiscsak olvashatott ezt-azt olyan világokról, sőt – Jókai esetében – egy olyan világ kulisszatitkairól, amelyekbe pillantani amúgy nem lett volna számára sem illendő, sem lehető.

A napi sajtó hasábjain megjelent szépirodalmi szövegek szerzői mindenütt és mindenkor szívesen éltek ilyen voyeur-eszközökkel. Florence Goyet a 19. századi végi tárcanovelláról szóló, nagy anyagot (Maupassant, Csehov, Verga, James és Akutagawa stb.) mozgató könyvében²¹ a hírlapokban közölt novellák (és folytatásos regények) egyik legfontosabb vonását éppen tárgyválasztásuk egzotizmusában látja. Persze többnyire nem abban az értelemben, hogy távoli, egzotikus tájakra vezették volna a befogadót. Sokkal inkább olyan világokba, amelyek ugyan földrajzilag nagyon közel fekszenek, de az odaértett olvasó számára, társadalmi státuszánál fogva, mégis ismeretlenek és megközelíthetetlenek. Maupassant például a párizsiaknak a nagy párizsi lapokban mesélt rusztikus vidéki történeteket.²²

A *Magnéta* világa ebben az értelemben a Pesti Hírlap olvasóinak többsége számára egyszerre volt nagyon közeli és nagyon távoli, egzotikus világ. Vastag fekete vonal alá szorulása pedig egyértelműen megnehezíti Jókai konkrét forrásainak a megnevezését: míg a színházak bemutatóit rendszeresen és részletesen értékelték, addig az orfeumok műsorszámairól hallgattak a korabeli lapok. Jókait ismerve erősen kétlem egyébként, hogy egyetlen forrásról lenne szó; sokkal inkább itt-ott látott és hallott, innen-onnan összeszedett elemek, személyes élmények hozhatták működésbe fantáziáját. Az Üstökös élcei és karikatúrái²³ nyomán arra következtethetünk például, hogy figyelemmel

²⁰ *Tüntetések a Somossy mulató előtt*, uo. 1894. március 23.

²¹ Florence Goyet: *La Nouvelle: 1870–1925*, Paris, 1993.

²² Uo. 94–100.

²³ A Népszínház megnyitó előadása kapcsán: 1875. október 23. 519, 521, 523; A képzelt beteg kapcsán: 1875. december 11. 606, „A népszínház homlokzatáról lebukott a múzsza. »Semmi közöm hozzá!« mondá Molnár s helyére állítá a fejer elefántot.”: 1875.

kísérte Molnár György rendezéseit, aki *A szinpad és titkai* című könyvének egyik fejezetében²⁴ a szinpad illúzió minél tökéletesebb megteremtése mellett érvelt, s ennek érdekében a párizsi színházakban használatos szinpadtechnika²⁵ bevezetését sürgette. Saját nagy sajtóvisszhangot kiváltott rendezéseiben erre kísérletet is tett. A párizsi előadás mintájára állította szinpadra *Az ördög piluláit* 1863-ban, noha a Budai Népszínházban ennek csak nagy erőfeszítéssel lehetett megteremteni a technikai hátterét.²⁶ A bemutatóról Vadnay Károly korabeli kritikája nyomán alkothatunk képet:

„A pilulák valóban csodákat tesznek. Csak akarni kell, s minden megtörténik, emberből pulyka lesz, sziklából lugas, az útmutató fa jobbra balra forgatja karjait s ellövi a fegyvert; az erkély elválk, meg visszatér a házhoz, sat. sat. Ki tudná előszámlálni e tűnő, forgó, növekvő gyertyákat, székeket, asztalokat, a sülylesztők meglepő munkáit, a festett állatok mozgásait, a légberepült vagon, felfordult kórházat, szétszakadt meg összeállított embert...”²⁷

Az 1875-ben megnyitott pesti Népszínház viszont – melynek szinpadai technikáját ugyanaz a Galó György műasztalos készítette, aki már a Budai Népszínházban is Molnár mellett dolgozott – eleve alkalmas volt a valóság illúziójának különböző szinpadai trükkök általi megteremtésére.²⁸ Egyelőre nem találtam adatot arra, hogy ekkortájt használt-e Molnár a Jókai által leírthoz

december 11. 604, „Ahonnan a múzsa lebukott” címmel gúnyvers: 1875. december 18., 613; a közönségtoborzáson élcélődő, „Elefantazmagorilla” című gúnyrajz és szöveg: 1875. december 25. 629 – vö. M. Császár Edit: *Molnár György, a rendező*. Budapest, 1964, 124–126.

²⁴ *A szinpad, diszletek, világítás* = Molnár György: *A szinpad és titkai*, Budapest, 1876, 41–63.

²⁵ A Párizsban tanulmányozott, látványosságra törekvő boulevard-színházi előadásokról: Molnár György: *Világostól Világosig: Emlékeimből*, II. könyv, Arad, 1881, 366–372.; M. Császár: i.m. 44–51.

²⁶ „A Párisból hozott francia gépész, a szinpad tetejét, alját csaknem újra építette, mert csupán a legszükségesebb és legprimitívabb módon volt a szinpad fölszerelve, nem vala sinorpadja sem, sülyesztője is csak egy [...]” Molnár, *Világostól Világosig...*, i.m., 390.; vö. M. Császár: i.m., 52–54.

²⁷ Az Ország Tükre című lap 1863. december 21-i számából idézi M. Császár: i.m., 55.

²⁸ „A szinpad, a zsinorpad, gépezetek mintaszerűek; Európának nincs az az első rangu szinpada, mely szerkezetére nézve jobb, tökéletesebb volna. Galó György gépész valódi remeket csinált ez óriási szinpad szerkezetével [...]” Molnár: *Világostól Világosig...*, 479; vö. M. Császár: i.m., 79–85. – Galó később az 1890-ben a Városligetben megnyitott Hököm Színház gépész mestere lett, ahol az általa megvalósított szinpadai technika szintén látványos előadásokat tett lehetővé; v.ö. Békés István: *Szegény ember gazdag városban: Fejezetek Budapest művelődéstörténetéből 1867–1917 között*, Budapest, 1973, 274.

hasonló tükör-technikát. Korábban, a Budai Népszínházban viszont bizonyosan; erre először emlékiratainak abban a passzusában utal, amelyben egyik 1863-as párizsi színházi élményét kommentálja a következőképpen:

„A Chatelet a háborús darabok és Don Caesar után a szellemalakokat mutogatta »Auróra titkai« című rosz drámában, mely akkor Londonban nagy zajt csinált s aztán az egész világon. Ez érdekes optikai csalódás egyszerű előidézésére Pfeffer londoni fizikus tanárt a vasuton éjjel tett utazása vezette, midőn a kocsiban ülőket s magát is a tetőzetten égő lámpától megvilágítva egész élethűségben a kocsi ablakain át a sötétben visszatükröződni látta. – Ezt szinpadra alkalmazva, roppant pénzt szerzett vele, míg Robin párisi bűvész és fizikus elvesvén a dolgot, sokkal nagyszerűbben és egyszerre több alakkal utána csinálta s tultett a londoni fizikuson, mert azután minden színház Robin előállításai módja szerint vette meg a mutatványt, így a budai népszínház is.”²⁹

Néhány oldallal később pedig részletesebben is beszámol a szellemalakoknak a Budai Népszínházban való megjelenéséről. Július 18-án, nem sokkal Franciaországból való hazatérése után először színészként lépett itt szinpadra III. Richard szerepében, de tíz nappal később már a párizsi látványosságot varázsolta a nézők elé.

„Tetszett a közönségnek, hogy e mutatványokat [...] London és Páris után legelőször is Pesten láthatja. Az óriási két tükör üveg – melyhez hasonló nagyságú egész Pesten sem volt és a melyek a pozsonyi vasút alagutján a lorikra [!] állítva alig fértek át, mikor a népszínház szinpadára beszállították, már akkor bámuló csoportokat vonzott a népszínház környékére. [...] nagy közönség gyűlt az első előadásra, mindenki sietett megnézni a csodaszerű új fizikai mutatványt, melyről a londoni és párisi lapok után a világ minden lapjaiban annyit olvastak.”³⁰

Hasonló előadásokat persze Jókai láthatott külföldön is. Bécs csak egy lépésnyire volt Budapesttől (ahová egyébként Molnár maga vitte el a mutatványt, amikor a pesti közönség ráunt³¹), de azt sem tudni például, hogy mi minden került a szeme elé Itáliában, amikor felesége halála után fogadott lányával hosszabb körutat tett olasz földön. És nem tudni azt sem, mi mindent olvashatott azokban a külföldi lapokban, amelyek nyilván a kezébe kerültek, amikor aktuális tárcájának szövegét vitte a Nemzet, a Pesti Hirlap vagy a Magyar Hirlap szerkesztőségébe.

De vajon milyen regény született mindebből?

²⁹ Molnár: i.m., 384.

³⁰ U.o., 388–389.

³¹ U.o., 390.

Ennek a kérdésnek a megválaszolásában a szakirodalom nem sokat segít. Korabeli (konzervatív) kritikusa, Zoltvány Irén írása³² és a kisregényről néhány évvel ezelőtt érdekes tanulmányt publikáló Fried István³³ között talán csak Szabó Magda esszéjében bukkant fel a *Magnéta*. Szabó Magda alább idézendő sorai egyébként összecsengenek az idős Jókai modern vonásait hangsúlyozó Fried-tanulmányok intenciójával:

„Ebben az inkább meghökkentő, mint megnyerő kisregényben már nem Bálványdék küszködnek a közönség megnyeréséért, hanem a századforduló nemzetközi varietévilágát idézik a lapok, azt a világot, amely később minden nyugatosnak olyan döntő élménye lesz, bohócaival, szemfényvesztőivel, artistáival. *Magnéta* titokzatos függönyei egy ráncába még Krúdy Gyula is belekapaszkodik majd valahol, akkor is, ha Jókai artitalányának palotája és saját vendéglője van minden jelentős európai és amerikai városban, s az udvarlók az asztalon a családtagok képét őrző album helyett a hölgy adókönyvét találják, amelyből kiviláglik, hogy *Magnéta*, aki harisnyakötőjében koralltört visel, virilista.”³⁴

Fried a kisregény tematikájának újszerűsége mögött modern világ- és személységszemléletet fedez fel. Véleménye szerint a *látszat* elsődlegessé válása mögött „a Schein und Sein szecessziós antinómiái”³⁵ sejlenek fel, látszat és valóság szétválása és szembekerülése pedig Jókai kései regényeinek alaphelyzetét képezi. E megállapítások újszerűségét elismerve és velük lényegében egyetértve vitatkoznék viszont azzal a *Magnéta*-ra vonatkozó konkrét megállapítással, mely szerint Jókainak ez a műve azért lenne a századfordulós modernséghez köthető, mert

„[...] az összművészeti alkotás (*Gesamtkunstwerk*) pervertálódását, annak tömegszórakoztatássá süllyedését demonstrálja. Ez esetben aligha lehet eltekinteni attól a tényről, hogy a művészeti élvezet helyébe az élvezkedés, az erotikus-perverz képzelgés lép (azaz amit a kor kritikusai annak tartottak), a társalgási lét rafináltabb »műélvezetet« tesz lehetővé, melynek nemigen van szüksége másra, mint látszatra.”³⁶

A regényben megjelenített nézők többségének reakciói ezt az értelmezést teljes mértékben alátámasztják, a szintén jelenlévő, ugyanakkor a kulisszák

³² Zoltvány Irén: *Jókai legújabb regényei* Katholikus Szemle, 9. évf., 4. sz. 1895, 631–641.

³³ Fried István, *Az elfelejtett regény: Magnéta* = F. I.: *Öreg Jókai nem vén Jókai: Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*, Budapest, 2003, 149–166.

³⁴ http://dia.pool.pim.hu/xhtml/szabo_magda/Szabo_Magda-Kivul_a_koron.xhtml (Utolsó letöltés: 2012. november 30.)

³⁵ Fried: i.m., 151.

³⁶ U.o, 151.

mögé pillantani is képes elbeszélő azonban más álláspontot képvisel. Ha arra figyelünk, amit tőle Magnéta életvezetéséről, a produkciók létrehozását lehetővé tévő, aszkézist követelő kemény munkáról és önmegtartóztatásról megtudunk, akkor egy másféle, nem-tradicionális művészet létrejöttéről beszélhetünk, melynek bölcsőjét ugyan a vásári (karneváli, orfeumi) kultúra ringatta, de amely mögött az igazi művészet tisztaságát megőrző, klasszikus polgári erények, munkával társult őszinte és mély érzelmek sejlenek fel.

Magnéta produkciója a szó szoros értelmében véve *összművészeti alkotás*, melynek Wagnerhez képesti modernségét éppen az adja, hogy egyszerre építkezik a populáris és a magas kultúra elemeiből, azaz a szemfényvesztők és a tradicionális művészet (zene, költészet) világának különböző elemeit szervezi új és organikus egységbe a modern technika segítségével. A „remek szerkezetű” zenegép misztikus zenedarabok motívumainak összekapcsolódását teszi lehetővé, a színpadi masinéria, a laterna magica ködfátyolképeinek a bűvésztükrökkel való társítása szecessziós festők alkotásait idézi és változtatja mozgóképekké. Csípőn keresztülvetett lenge bajadér, fekete, ragyogó, tüzet, égi ihletet és földi vágyat sugárzó szemek, tiszta szépségvonalakból összeálló termet, a maga csodálatos hajlékonyságával,

„[...] *deli mozdulatok természetes változékonyságával. – S a háttér, a hajnalpiros ég, az egész márványfehér tündéralakon valami bűbajos zöld színt ömlesztte el láttatni színellentét kicseréltével, úgy, hogy az inkább léleknek látszott, mint emberi testnek; zöld pára, ember alakú füst a bíboros égen.*”³⁷

A produkciót kísérő és magyarázó költemény pedig „valóságos költői mű volt, hibátlan strófákban, meleg fantáziával írva”, előadója pedig rutinos színész, aki igaz művészettel találja el „a középutat a pátosz és kedélyesség között”.

Az elbeszélő tehát nem annak az átlagnézőnek a pozícióját foglalja el, aki mondjuk Egon Schiele képeit szemlélve a pusztá erotikát érzékeli csupán, hanem a modern művészet minden rezdülésére érzékeny befogodójáét.

Ahhoz, hogy Magnéta produkciója létrejöhessen, a középpontjában álló „figuránsnőnek” olyan erényekkel kell rendelkeznie, testi és szellemi értelemben egyaránt, amellyel a közönséges ember nem rendelkezik. Csáth Géza egy évtizeddel később született *Cirkusmulatság* című írásában a modern világ artisták iránti csodálatát azzal magyarázza majd, hogy a kultúrélet az ember izomrendszerét megfosztotta a komplikált izommozgások végrehajtásának képességétől, ugyanakkor megnövelte csodálatát azon kevesek iránt, akik még mindig képesek mind a 600 különböző izmukat koordináltan mozgatni.

³⁷ Jókai: i.m., 7.

Minél többet veszítünk az ősi képességeinkből, annál csodálatosabbaknak és félelmetesebbeknek fogjuk találni az artistanép nyakficamító mutatványait, annál érthetlenebb, rejtélyesebb lesz e komédiások ruganyos, hajlékony teste.³⁸

Magnéta birtokában van az izommozgatás ősi képességének, derekát hátrafelé hajlítva fejével csaknem képes megérinti felemelt sarkait, azaz képes testéből hátrafelé hajolva karikát képezni. Izmai feletti uralmát megőrizni és művészetének szolgálatába állítani azonban csak a modern élet élvezeteiről való lemondás árán lehet képes: a modern művész nem a modern élet hedonista embere. Egész nap koplal, hogy testét ne terhelje az esti előadás előtt, bort még utána sem iszik, csak egy darab félig sült húst és kenyérhajat vesz magához.

„Másoknak az ágy gyönyörtanya [...] nekem kínzópad; vizes lepedőkbe, pokrócokba burkolva, eleven múmia vagyok. Aztán kibontanak, jeges vízbe dobnak, ledörzsölnek [...] Akkor következnek a testgyakorlatok, kötélén, trapézon, nyújtón, a tagficamításig, s ezt mindennap meg kell tennem, mert ha egy-két nap elmulasztom, másnap minden ízületem fáj s az izmaim nem szolgálnak jól.”³⁹

Életét művészet szolgálatába állítja, bámulatos könnyedsége mögött kemény munka áll, produkcióját tudatos aszkézis emeli a „deszkán ugrádozó szépségeké”⁴⁰ fölé. S ennek köszönhető az is, hogy képes a klasszikus polgári erények gyakorlására: pénzét nem önmagára költi, hanem mások segélyezésére.

A Magnéta által létrehozott *Gesamtkunswerk* tehát nem pervertálja a művészetet, hanem annak egy új, több szinten befogadható, a pervertálódott modern ember számára is élvezhető formáját hozza létre. A produkció részletes leírása a kisregény nyitó fejezetében éppen ezt teszi nyilvánvalóvá. A rákövetkező történet pedig – az én olvasatomban – arra keresi a választ, hogy az orfeum világán belül létrehozott magas művészet életképes lehet-e a modern világ körülményei között.

Jókai válasza egyértelműen negatív.

Magnéta művészetének köszönheti létét, hogy a szemfényvesztést képes bekapcsolni a magas művészet eszköztárába, de éppen ezért nagyon sérülékeny. Mutatványának titkát az egyszerű bűvészekhez hasonlóan szigorúan kell őriznie, akárcsak a másik világszám birtokosainak, a Borodinszky-fivéreknek. Tudják: ha lelepleződnek, az művészetük végét jelenti, mehetnek ők is a többi csepűragó közé a vurstli közönségét szórakoztatni. Tisztelik és kerülik

³⁸ Csáth Géza: *Rejtelmek labirintusában: Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek*, Budapest, 1995, 14.

³⁹ Jókai: i.m. 31.

⁴⁰ U.o, 31.

egymást, mindig a világ különböző pontjain turnézna, nem támasztanak egymásnak konkurenciát.

A pénz azonban mégis szembefordítja őket egymással és tönkreteszi művészetüket.

Pedig Magnéta, a modern világ illúzióvesztett realistája, immunis a pénz csábításával szemben. Nem hisz a szerelem tartós voltában sem. Csak az érdeken bíz: olyan párt választana magának, aki maga is szemfényvesztő, mert úgy véli, ha kölcsönösen elárulnák egymásnak művészetük titkát, az örökre egymáshoz bilincselné őket. Fedor, az íratlan szabályt megszegő, s most furcsa módon ugyanabban a városban felbukkanó Borodinszky-fivérek egyike, éppen ezt nyújtja neki: szerelmük zálogául kölcsönösen elárulják egymásnak titkukat. S ezzel Magnéta mégiscsak a pénz kiszolgáltatottjává válik, mert Fedort a lány kegyeire pályázó dúsgazdag orosz, Propokin úr pénzeli, akinek ily módon kerül a kezébe Magnéta titka, a zsarolás eszköze.

Magnétát azonban nem lehet megzsarolni; ellenáll, bár tudja, hogy ez művészetének a végét jelenti. De végét jelenti a Borodinszky-fivérek produkciójának is, amelynek titkát a bosszúálló Magnéta leplezi le a város egyik sokak által olvasott lapjának hasábjain. A másik Borodinszky-fivér pedig, értesülve Fedor árulásáról, a produkció során most valóban levágja Fedor fejét.

Becsületüket ő is, Magnéta is megmentik, de művészetüket képtelenek megmenteni.

A regény a művészet haláláról szólna tehát?

Ez talán túlzás.

Csáth Géza azzal zárta a cirkuszmulatságról szóló írását, hogy a modern embert izmai összjátékának elvesztéséért kárpótolja agyának kifinomult működése, melyben nem hatszáz, de százezer elem kombinálódik:

„Az izmoké a múltunk, jelenünk és jövőnk pedig ezé a csodálatos szervvé: az agyvelőé!”⁴¹

A fiatal Csáth-tal szemben az idős Jókai nem hitt a csodákban. Az emberi agy csodájában sem: a *Magnéta* azon regényeinek sorába tartozik, amelyekben a modern kor érzékeny művészenek, a tárcarovat mutatványosának – esetenként bölcs ironia által élhetővé tett, itt a rémdrámák véres megoldásához vezető – pesszimizmusa nyer kifejezést.

⁴¹ Csáth: i.m. 14.

Benyegyikt Livsic: A másfél szemű ijász: az orosz futurizmus elméleti memoárja. Marinetti látogatása Oroszországban

Benyegyikt Livsic könyve az orosz futurizmus korai történetének egyik legfontosabb forrása, monográfiák, tanulmányok sora hivatkozik rá. Több nyelvre, köztük világnyelvekre már régen lefordították, magyarra még nem. Ez a dokumentumértékű könyv, amelyet először 1933-ban adtak ki Moszkvában, nevenségesen alacsony példányszámban, Oroszországban újra csak a gorbacsovi időszakban, 1989-ben jelenhetett meg.¹ Addig „tamizdatban” (nyugati utánnyomásokban) terjedt, én is így jutottam hozzá az 1980-as évek elején egy New-York-i kiadáshoz.² Azóta már az orosz futurista mozgalom többi résztvevőjének visszaemlékezései is hozzáférhetővé váltak: például Mihail Matyusin visszaemlékezései,³ David Burljuk memoárjai,⁴ Roman Jakobsonnak a világszerte ismert nyelvésznek és irodalomtudósnak csak a halála után, 1988-ban *A tudomány lesszistája* címen publikált önéletrajzi jegyzetei⁵ és Alekszej Krjucsonih dokumentumgyűjteménye.⁶

Ki volt Benyegyikt Livsic? A szlavistákon kívül nem hiszem, hogy neve széles körben ismert lenne. Ez a zsidó származású, odesszai születésű, jogi végzettségű költő, műfordító, elméletíró széleskörű műveltséggel rendelkezett. Már fiatal korában is a kortárs francia költészet egyik legjobb ismerője volt, valamint szakértője a kortárs külföldi és orosz avantgárd képzőművészetnek. A képző-

¹ Бенедикт Лившиц: *Полтороголазый стрелец: Стихотворения, воспоминания, переводы*. Ленинград, 1989.

² Бенедикт Лившиц *Полтороголазый стрелец*. New York, 1978. A továbbiakban a hivatkozás erre a kötetre történik, az oldalszámok zárójelben szerepelnek.

³ *Русские кубофутуристы. Воспоминания М. В. Матюшина* // Н. К. Харджиев: *К истории русского авангарда*. К. Малевич, М. Матюшин. Стокгольм, 1976.

⁴ Давид Бурлюк: *Фрагменты из воспоминаний футуриста. Письма, стихотворения*. Санкт-Петербург, 1994.

⁵ Роман Якобсон: *Будетлянин науки* // Бенгт Янгфельдт: *Якобсон-будетлянин*. Stockholm, Almqvist&Wiksell International, 1992. гл. Будетлянин науки. с. 11–73.

⁶ Алексей Крюченых: *К истории русского футуризма, воспоминания, документы под ред. Н. Гуряновой*. Москва, 2006.

művészet azért is volt számára rendkívül fontos, mert költészetében szinte pályája során mindvégig, festészeti analógiákat próbált találni a költői szóhoz. 1909-ben kezdett verset írni, első kötete, a *Marsias fuvolája (Flejta Marszija)* 1911-ben jelent meg Kijevben. A futuristákkal, először közülük a Burljuk-testvérekkel 1911 telén ismerkedett meg, s a kezdeti periódusban a *Hylaea (gruppa Gileja)*, később *kubofuturista*, illetve *lesszista (bugyetljanye)* csoport egyik legaktívabb tagja volt. 1922-ben Kijevből Szentpétervárra költözött, 1928-ig 4 verseskötetet publikált, műfordítással foglalkozott, a francia költészetén kívül a grúz lírikusokat ültette át orosz nyelvre. Versei 1928-tól nem jelenhettek meg. Az 1930-as években műfordításaiból egy XIX–XX. századi francia költészeti antológiát állított össze, illetve valamiféle csoda folytán megjelenhetett *A másfélszemű íjász (Polutoroglazij sztrelec)* című könyve is. 1937 októberében letartóztatták, és a hivatalos adatok szerint 1938. szeptember 21-én agyonlőtték. Mint a sztálini terror áldozatát, a XX. kongresszus után rehabilitálták.⁷

Livsic visszaemlékezései akkor jelentek meg a Szovjetunióban, mikor a hivatalos irodalompolitika szinte már teljesen megszüntette az orosz avantgárd emlékezetét, sőt a szovjet ideológiával eleve ellenségesnek tekintette. A futurista mozgalom résztvevői közül többen meghaltak már, mint például Jelena Guro, Vlagyimir Majakovszkij, Velimir Hlebnyikov, Olga Rozanova, számosan emigráltak (pl. David Burljuk, Natalja Goncsarova, Szergej Larionov), az Oroszországban maradtak pedig vagy beálltak a sorba, a hivatalos művészettel próbálkoztak, vagy a szó szoros értelmében életük kockáztatásával folytatták korábbi munkásságukat. A könyv megjelenését követő gyér kritikai visszhang főként arról szólt, hogy Livsic restaurálni kívánja a múltat, s hogy ez mennyire káros. A kritikusoknak abban azonban igazuk volt, hogy Livsic híven idézte vissza az eseményeket, minél több tényrt kívánt feltárni a futurista mozgalom keletkezésével kapcsolatban, ugyanakkor a szerző figyelmének homlokterében mindig az elemzés állt. *A másfélszemű íjász* valóban „elméleti” visszaemlékezés, szerzője egyszerre szemléli belülről, mint a mozgalom aktív résztvevője és kívülről, mint a már 1916-ban a futurizmustól eltávolodott költő az orosz futurizmus történetét, egyúttal feltárva annak alapvető ellentmondásait is.

A másfélszemű íjász furcsa rövid, egy oldalas előszóval kezdődik. Itt Livsic itt arról ír, hogy az orosz futurizmust lehetetlen feléleszteni, hisz már 18 éve halott. Szerinte ez az irányzat Oroszországban mindössze 3 éven át, 1912-től 1915-ig tartott.⁸ Az orosz futurizmus örökösök nélkül halt meg, az 1917-es

⁷ <http://livshic.ouc.ru>

⁸ Az orosz futurista mozgalom más résztvevői szerint (Burljuk, Majakovszkij, Malevics, Krjucsonih) az irányzat még az 1920-as években is produktív, főleg a festészetben. L.

forradalom után megjelenő „balos” irányzatokat, a Majakovszkij és Oszip Brik vezérelte Balfrontot (LEF), illetve a különböző komfuturista csoportokat nem tekinti az irányzat folytatóinak. Megfogalmaz egy eléggé markáns véleményt is: Majakovszkij nem a futurizmus apropóján került közel a forradalomhoz, hanem inkább annak ellenére. Ha arra gondolunk, hogy ezekben az években már folyt Majakovszkij hivatalos kanonizációja, melynek kapcsán többé nem adták ki korai futurista verseit, ezen a megjegyzésen nincs mit csodálkozni. Szintén a kor szellemének felel meg az olasz és az orosz futurizmus ideológiájának leegyszerűsítő összehasonlítása. Az olasz futurizmus alapjaiban benne volt a művészet faji jellegéről való elképzelés, míg az orosz lesszisták keletimádatukban soha nem mentek ilyen messzire, noha bizonyos mértékben ők is a nacionalizmus csapdájába estek. (1)⁹

Livsic könyve 1911-től 1914 nyaráig követi nyomon az orosz futurizmus kialakulását és fénykorát. Könyve első fejezetében a *Hylaea* csoport megalakulásáról ír. A *Hylaea* elnevezés Hérodotosztól való, ő nevezte így a szkíták által lakott Dnyeper-vidéket, ahol, Herszon közelében, egy Csernyanka nevű településen volt a Burljuk család birtoka. Alekszandra Ekszter, a kubofuturista-szuprematista festő, aki a modern francia festészet szerelmese volt és gyakran járt Párizsban, ismertette meg Livsicut David Burljukkal Kijevben, 1911. decemberében. Burljuk festészetről és irodalomról való nézetei provokálták Livsicut, hiszen ő is ekkoriban kísérletező korszakában volt, s az izgatta módfelett, hogyan lehet az új festészeti módszereket átvinni a költészetre. 1910-ben már megjelent az *Ítészek ketrecének* (Szadok szugyej)¹⁰ első kötete, a korai

erről: Ю. П. Романовская: «Кубофутуризм». *Пространство термина. //Русский кубофутуризм*. Санкт-Петербург, 2002, с. 11–16.

⁹ Az olasz és az orosz futurizmus összehasonlításával az utóbbi időszakban számos tanulmány és disszertáció is foglalkozott, mind orosz, mind olasz nyelven, melyekben nemcsak a poétikai hasonlóságokat és különbségeket vetették össze, hanem az irányzatok ideológiai platformját is jóval pontosabban, mint Livsic értelmezték. Néhány közülük: Cesare G. de Michelis: *I contatti politico-culturali fra futuristi italiani e Russia. // Futurismo, cultura e politica. A cura di Renzo de Felice*. Claudiana ed. Torino, 1988. Cesare G. de Michelis: *Il futurismo italiano in Russia 1909–1929. Temi e problemi*. De Donato ed. Bari, 1971. И. А. Азизян: *Художественные идеи итальянского футуризма. Их отголоски в русском авангарде. // Русский кубофутуризм*. Санкт-Петербург, 2002. 23–30. М. И Вагнер: *Футуризм в Италии и в России: общее и особенное*, 2004. <http://belpaese2000.narod.ru/Univer/Ricerca/Teri/vagnert.htm>

¹⁰ „Az Ítészek ketrece” elnevezést, szemben a magyar tanulmányokban és fordításokban használatos „Bírák keltetőjével” azért használom, mert, ahogy az orosz futurizmus számos dokumentumából, így Livsic könyvéből is kiderül, a futuristák a konzervatív kritikusokat akarták elsősorban meghökkenteni, „ketrecbe” zárni.

futurista próbálkozások első irodalmi dokumentuma, onnan ismerte Burljuk és Hlebnyikov verseit. David Burljuk, akit voltaképpen „az orosz futurizmus atyjának” tekintettek, azzal a céllal hívta meg magához Csernyankába, hogy rendezzék Hlebnyikov kéziratait. Itt alakult meg a *Hylaea* csoport, az orosz futurizmus magva, melynek kezdetben a három Burljuk-fivér, David, Vlagyimir és Nyikolaj, Hlebnyikov és Livsic voltak tagjai.¹¹ Livsicut a művészeti ágak közül leginkább a festészet érdekelte, s itt munka közben figyelhette meg, hogyan készülnek David és Vlagyimir kubista-futurista képei. Mihail Matyusin visszaemlékezéseiben így ír a két Burljuk-testvér korai képeiről: „A Burljuk-testvérek festményei eredetiek és bátrak voltak. Ezek a képek jelentették a kubofuturizmus kezdetét. Dekoratíván leegyszerűsített és kihangsúlyozott felülettel rendelkeztek, noha nem tértek el teljesen az impresszionista gyakorlattól.”¹² Livsic Vlagyimir Burljuknak modellt ült, aki futurista portréját készítette el. Az igazi élményt számára azonban Velimir Hlebnyikov kézirataival való megismerkedés jelentette. Hlebnyikov szokása szerint szétdobálta kéziratait, melyeket a Burljuk testvérek egy kosárban gyűjtöttek össze. Nyikolaj és Livsic válogatták ki a szövegeket – melyek között voltak versek és filológiai kísérletek –, s mindegyik közülük egy újra konstruált, meghökkentően eredeti nyelven volt megírva. Hlebnyikov a szótövek lecsupaszításával, az „értelmentült nyelvvél” (zaumnij jazik) folytatott kísérleteivel az orosz futuristák, sőt később az orosz formalisták szemében az új Puskin rangját vívta ki. Livsic nem kis párosszal így ír róla: „A humboldti nyelvelmélet Hlebnyikov műveiben igazolást nyert. Egy nép kollektív tudata egy emberben öltött testet.” (23) Viszont maga Livsic nem kívánta a hlebnyikovi nyelvi kísérleteket folytatni, ő inkább az új festészetből merített ihletet. Akkoriban született verseiben az irodalmi anyag kubista elrendezésére tett kísérletet, s mint bevallotta, a két művészeti ág közötti párhuzamot a végletekig vitte. A kubista, síkban elmozdított kompozíció (szdvinutaja kompozicija) mintájára új szemantikai rendszert próbált alkotni, „elmozdítani” a megszokott elemeket a metaforák, hiperbolák és jelzők segítségével, vagyis fel akarta rúgni a köztük levő sablonos viszonyt.

A továbbiakban Livsic ismerteti az orosz futurista mozgalom kialakulásának legfontosabb állomásait, többek között a két, egymással ellenségeskedő

¹¹ Más vélekedések szerint a *Hylaea* csoport megalakulása korábbra tehető, David Burljuk Mihail Matyusin és Jelena Guro szentpétervári lakásán már 1910 februárjában kezdeményezte. L.: Елена Баснер: *Феномен Давида Бурлюка в истории русского авангардного движения. // Давид Бурлюк (1982–1967). Каталог выставки.* Санкт-етербург, 1995. 11–32. с. 18.

¹² Русские кубофутуристы. Воспоминания Матюшина, с. 140.

festészeti csoportosulás, a *Károró bubí* (Bubnovij valet) és a *Szamárfarok* (Oszlinij hvoszt) 1911 végén rendezett kiállításait. Először Moszkvában a *Károró bubí* állított ki, melynek tagjai Alekszandra Ekszter, Nyikolaj Kulbin, Arisztarh Lentulov és Pjotr Koncsalovszkij voltak. A *Szamárfarok*hoz Natalja Goncsarova, Szergej Larionov, Vlagyimir Tatlin és Alekszej Morgunov tartoztak. Valójában nem volt lényeges különbség a két tábor esztétikai felfogása között; mindnyájan tagadták az akadémikus művészetet, s míg Burljuk számára az antik görög, egyiptomi és asszír művészet jelentette a kiindulópontot, addig Goncsarova a primitív művészetet kultiválta, a szkíta kőasszonyokat és a festett vásári figurákat. Mindkét tábor festői már futuristáknak tartották magukat, de ahogy Livsic megállapítja, „...mind Burljuk, mind Goncsarova számára a futurizmus csak stílus és módszer volt, nem szigorúan átgondolt művészeti rendszer, mint például Umberto Boccioni számára. Művészetükben a francia kubizmus és az olasz futurizmus jól megfért egymással.” (54) Ugyanakkor a Nyugattal szemben, keleti őserőként, a szkíták leszármazottjaiként határozták meg magukat. Ebben a kontextusban nyer értelmezést Livsic könyvének címe is – az orosz futurista olyan szkíta lovas, aki csak fél-szemével kacsint Nyugat felé, a másikkal hunyorít, hogy célba találjon – tehát ő a „másfélszemű íjász”.

A könyv harmadik fejezetében Livsic az 1912-es év eseményeit ismerteti. Ez az év volt az irodalmi mozgalom csúcspontja Oroszországban. Ekkor jelent meg a *Pofonütjük a közízlést* (*Pososcsina obsesztvennomu vkuszu*) című kiáltvány és kötet, az *Ítészek ketrecének* második kötete, a *Döglött hold* (*Dohlaja luna*) és a *Hárma szertartáskönyve* (*Trebnyik trojih*). A csoporthoz csatlakozott Majakovszkij és Alekszej Krucsonih, valamint a pétervári festészeti egyesülés, a *Fiatal művészek szövetsége* (*Szojuz mologyozsi*), Olga Rozanovával az élen, illetve David Burljuk régi jó barátai és eszmetársai, Jelena Guro és Mihail Matyusin. A Hylaea csoport már a kubofuturisták, illetve a lesszisták névvel illette magát, s ekkorra már a sajtóban sem számított a futurizmus szitokszónak. Egyébként ezt a szót az irodalmi kritikában a szimbolista Valerij Brjuszov írta le először a *Russzkaja miszl* című irodalmi folyóiratban, mikor összehasonlította a moszkvai és az Igor Szeverjanyin által vezérelt pétervári, egofuturista csoportot. A *Döglött hold*nak az alcíme már a következő volt: „A világ egyedüli futuristáinak, a Hylaea költőinek gyűjteményes kötete”. A lesszisták fellépéseik alkalmával, külsejükkel is sokkolták a közönséget. Mindannyian cilinderben jártak, Majakovszkij sárga blúzt hordott, mellényzsebében sárgarépával, Livsic sárga-fekete csíkos kabátban piperkőcködött, Hlebnyikov pedig egyáltalán nem adott az öltözködésére, gyakran úgy nézett ki, mint egy hajléktalan.

Livsic könyvének hatodik fejezete 1913 telének eseményeivel foglalkozik. A legjelentősebb esemény a futuristák színházi bemutatkozása volt a pétervári Luna parkban, december másodika és ötödike között. A páros napokon Vlagyimir Majakovszkij *Vlagyimir Majakovszkij* című tragédiáját adták elő, a páratlan napokon Mihail Matyusin *Győzelem a Nap felett* (*Pobeda nad szolncem*¹³) című futurista operáját, melynek librettóját Alekszej Krucsonih írta. A *Majakovszkij-tragédiában* maga Majakovszkij játszotta a főszerepet, saját szerepét, a többi szereplő csupán sematikus kartonfigura volt. A futurista előadásban elmosódott a határ a líra és a dráma között. Matyusin operájának díszleteit Kazimir Malevics készítette el; Livsic szerint ő volt az egyedüli, aki szuprematizmusa tárgy nélküli világában, a festészetben az értelmetlenti nyelvet valósította meg. Ekkor csatlakozott a csoporthoz a filológus, Viktor Sklovskij is, aki később az orosz formalisták vezéregyénisége lett. A *Kóbor kutya* kabaréban *A futurizmus helye a nyelvtörténetben* címmel tartott előadást, ahol a „szókép megkövesedéséről” és a „szó feltámasztásának” szükségességéről beszélt. A kubista-futurista „elmozdított kompozíció” elméletét Sklovskij szerint a filológia is hasznosíthatja, mikor a halott nyelvi rétegek eltávolítását tűzi ki célul. Az orosz futurista mozgalom bővült egy zeneszerzővel is, Artur Lurjével, a korszak egyik legtehetségesebb zenészevel, aki már az egyik legdivatosabb kortárs orosz zeneszerző, Igor Sztravinszkij ellen is lázadt.

* * *

Az 1914-es év az orosz futuristák számára egy jelentős eseménnyel, Filippo-Tommaso Marinetti moszkvai és pétervári látogatásával indult, ami felerősítette a lesszisták megosztottságát. Marinettit Genrih Taszteven, kritikus – egyébként ő fordította le oroszra Marinetti futurista kiáltványait –, mint a Société des grands conférences orosz delegáltja hívta meg.¹⁴ Livsic visszaemlékezéseiben e látogatás elemző leírása képezi az egyik központi fejezetet. Miután ezzel az eseménnyel kapcsolatban, az utóbbi évtizedben több dokumentumot publikáltak, ezért Livsic visszaemlékezéseit kiegészítem kortársai reflexióival is. A látogatás mintegy három hétig tartott, január 27-től, február 14-ig. Az olasz futurizmus vezérének megérkezését megelőzte Larionov nyilatkozata, aki szerint az volna a legjobb, ha záptojással dobálnák meg a futurizmus pápáját, mivel megtagadta korábbi elveit. Malevics és Vagyim Sersenyevics kelt Marinetti védelmére, ez utóbbi fogadta őt Moszkvában, a pályaudvaron.

¹³ Алексей Крюченых. *Новая Библиотека Поэта*. Малая Серия. Санкт-Петербург, 2001. 386–404.

¹⁴ Будетлянин науки, с. 21.

Az olasz futurizmus vezérért az orosz újságok ünnepelték, tele voltak botrányos kijelentéseivel, melyek szerint szét kell zúzni a múzeumokat és könyvtárakat, csámcsogtak nőellenes és sovíniszta megnyilvánulásain. Ugyanakkor példának állították az orosz futuristák elé, mivel nem festi az arcát, és nem lármázik. Moszkvában nem volt botrány, hiszen – Livsic véleménye szerint – az olasz futurizmus hősi időszaka már régen lezárult, vége Milánóban a „véres” csatának a parnasszistákkal, amelyekre Marinetti oly szívesen emlékezett. Krjucsonih visszaemlékezéseiben egyébként az a tény is szerepel, hogy az orosz futuristák tiltakozó nyilatkozatokat küldtek a különböző újságoknak, melyekben megindokolták, hogy miért ellenszenves számukra a „külföldi mester”: „Az olasz futuristákkal a néven kívül nincs bennünk semmi közös, hiszen manapság Olaszországban a festészetben siralmas a helyzet – nem lehet összehasonlítni az utóbbi öt esztendő kiemelkedő, dinamikusan lüktető, orosz művészeti életével. A költészetben pedig utunkat, a fiatal orosz irodalom útját az orosz nyelv történetileg elkülönült, a gall medertől függetlenül fejlődő rendszere határozza meg. Arról, hogy bármiben is utánoznánk az olaszokat (vagy ők minket), szó sem eshet.”¹⁵ Livsic könyvében hallomásai alapján arról ír, hogy az olasz futurizmus vezére Moszkvában unta magát, miután jóformán senkit sem látott az orosz futuristák közül. Viszont Roman Jakobson, aki Aljagrov álnéven akkoriban futurista verseket is írt, mint szemtanú, árnyaltabban számol be a moszkvai eseményekről. Hallgatója volt az olasz futurizmus vezére két-három előadásának, melyeket ő is eléggé unalmasnak tartott. A következő, nem éppen hízelgő jellemzést adta Marinettiről: „Korlátolt ember volt, temperamentumos és nagyon hatásosan adott elő. De ez minket nem hatott meg. Egyáltalán nem értette az orosz futuristákat.”¹⁶ Egyébként Jakobsonnak, jó francia tudásának köszönhetően – futurista barátai tolmácként alkalmazták – arra is alkalma nyílt, hogy kettesben beszélgesen Marinettivel. A Konzeratórium kis termében 1914. január 30-án tartott előadása után Larionovval együtt meghívták egy közös ivászatra az Alpesi Rózsa nevezetű orosz–német étterembe. Miután kifecsegték magukat a nőkről, Jakobson beszámolója szerint Marinetti megkérdezte tőle, kit tart az orosz költők közül futuristának. Jakobson Hlebnjikovot nevezte meg. Mire Marinetti azt válaszolta, hogy az a költő, aki a kőkorszakról ír, nem költő, hiszen nem ismeri korunkat. Mellesleg Marinetti az orosz futurista költők közül egyedül Majakovszkijt ismerte el, bizonyára amiatt, mivel az ő költészetében dominál a városi, civilizatórikus

¹⁵ Алексей Крюченых: *Кукиш прошлякам: Фактура слова. Сдвигология русского стиха. Апокалипсис в русской литературе.* Москва–Таллин, 1992. с. 142.

¹⁶ *Будетлянин науки*, с. 21.

tematika. Még az 1930-as években is azt hangoztatta, hogy Majakovszkij volt az a költő, „...aki megpróbálta a bolsevizmust „futurizálni”, olasz irodalmi és művészeti szellemet kölcsönözve neki”.¹⁷ A Hlebnjov-kritika után Jakobson epésen megjegyezte, hogy az olasz futurista vezér, úgy tűnik, jobban ért a nőkhöz, mint a költészethez. A beszélgetés végén Marinetti konkrét utalást tett arra, hogy bekövetkezik az I. világháború, ezért még egyszer biztosan nem jön Oroszországba. Később elküldte neki, Aljagrov költőnek ajánlva *Zang Tumb Tuum* című könyvét.¹⁸

Benyegyikt Livsic a szentpétervári eseményeknek volt tanúja és aktív résztvevője. Szentpéterváron kissé más volt a helyzet, mint Moszkvában. A lessziszták már azon összevitakoztak, hogy békésen fogadják-e – ez volt Kulbin véleménye –, vagy botránnyal csapjanak; ez utóbbit Hlebnjov és Livsic támogatta. Ők azon a véleményen voltak, hogy el kell határolódnuk az olasz futurizmustól. Az olasz futurista kiáltványokban az irodalomra nézve nem találtak semmi újat; a kiáltványok szerintük csak a művészet „technológiáját” érintették, s az oroszok számára a „filozófia”, az eltérő körülmények miatt nem volt aktuális. Elhatározták, hogy megírják egy röpiratot az olasz futurizmus ellen, *Két ázsiai kiáltványa* címen, és Marinetti előadásain három nyelven (olasz, francia, orosz) terjesztetni fogják. A kiáltvány lényege tulajdonképpen az volt, hogy legyen végre vége Oroszországban a Nyugat előtti hajbókolásnak: „...ismerjük be ázsiai eredetünket és rázzuk le magunkról a Nyugat igáját” (144), valamint azzal a hatásos mondattal fejeződött be, hogy ugyan betartják a vendégszeretet szabályait, de „íjük azért ki van feszítve”.

Mindezek után Livsic Marinetti szentpétervári előadásait írja le. Leginkább az olasz futurizmus vezérének előadói modora fogta meg, gesztikulációja, „sámántánca”, amit előadásai közben lejtett. Marinetti első előadása Olaszország helyzetének kritikájával kezdődött, majd ismertette az orosz futuristák számára már az olasz futurista kiáltványokból ismert téziseket. Ez eléggé unalmasnak tűnt, hiszen már ekkorra az összes olasz futurista kiáltványt lefordították oroszra. Végül éltette a militarizmust és a patriotizmust. Livsic könyvében nem is annyira Marinetti előadásának ismertetése a figyelemre méltó, hanem az, ahogy Marinetti kapcsán meghatározza a lesszizmus lényegét, s egyben a különbséget az orosz és olasz futurizmus között: „*A lesszizmus nem volt befejezett világnézet, mint a marinettizmus. Miután legyőzte az alkotás és*

¹⁷ *Русский кубофутуризм* /РАН. Гос. Ин-т. искусствознания. Комис. по изучению искусства авангарда 1910–1920 гг.; отв. Ред. Г. Ф. Коваленко. Санкт-Петербург, 2002. с. 274.

¹⁸ *Будетлянин науки*, с. 23.

rombolás hagyományos, egymással való szembeállítását, mint antidinamikus előítéletet, egyben el is utasította azt, mint merev formulát, mint abszolút jellegű előfeltevést. A lesszizmus attól rettegett legjobban, hogy kánonná, dogmává, doktrínává merevedjék. Csak negatívan akarta meghatározni önmagát.” (148) Marinetti előadását egy esti összejövetel követte, Kulbin lakásában. Itt Marinetti az ún. „onomapoétikus” verseit olvasta fel, többek között friss kötetéből, a *Zang Tumb Tuum*-ból. Livsiccel megbeszéltek az ellene irányuló kiáltványt is, és kitértek a Marinetti-féle „felszabadított szó” és a lesszista „értelmentüli nyelv” (zaum) viszonyára. Végül abban jutottak egységes platformra, hogy ami összeköti őket, a közös ellenség – a passzeizmus. Marinettit utána egy teljes héten át ünnepelték a *Kóbor kutya (Brodjacsaja szobaka)* kávéházban, ahol a futurista vezér, mintegy beteljesítvén hivatását, hisz azért jött, hogy „nevelői funkciót” lásson el Oroszországban, ha valaki odaült a zongorához, felkiáltott: „Le a tangóval és Parsifallal!” Marinetti azzal is büszkélkedett, hogy rengeteg levelet kapott az orosz nőktől. Második szentpétervári előadása Livsic szerint már elméletibb jellegű volt. A futurizmus festészeti világszemléletéről beszélt, a viszonylagos és abszolút mozgás elvéről, Boccioni fizikai transzcendentilizmusáról. Az előadás második részében a zaj művészetével foglalkozott, elemezte Russolo és Pratelli zajkísérleteit. Ennek apropóján Livsic nem felejt el megjegyezni, hogy mindezt az olaszok előtt Artur Lurje már kitalálta.

A fentiekből az is világossá válik, hogy az orosz futuristák az elvi különbségek mellett, jókora kisebbségi érzéssel is rendelkeztek, mivel őket Európa nem ismerte, nem úgy, mint az olaszokat. Marinetti előadása után Livsic és Lurje külön ülést szervezett *Válaszunk Marinettinek* címmel, a híres nyelvészprofesszor, Bauduin de Courtenay elnökletével, az olasz futurista és a lesszista kiáltványok összehasonlításának apropójából. Marinetti nem várta meg az ülést, visszament Moszkvába. Az ülés végül a keleti elv deklarációjába csapott át. Livsic és Lurje szerint az orosz művészet megőrizte az anyag érzetét, szemben a nyugatival, amely azért van válságban, mert elvesztette azt. Az orosz művészet kozmikus elvekre épül, s egyedül a Nyugat hipnózisa az oka, hogy nem ismeri fel tisztán keleti rendeltetését. Az oroszoknak be kell látniuk, hogy túlhaladhatják Európát, ha tudatosítják magukban keleti forrásaikat. Az orosz futurizmusnak valóban jellemzője volt ez a szlavofil utópiáktól sem mentes gondolkodásmód. Mint ismeretes, nemcsak az orosz szociális, de az esztétikai identifikációban is mind a mai napig fontos szerepet játszik a Nyugat-Kelet dichotómiában való gondolkodás. Természetesen felvetődhet és fel is vetődik a kérdés, hogy akkor mi volt a valós tartalma az orosz avantgárdban a hagyomány tagadásának. Marinetti 1914-es oroszországi látogatásának egy késői visszhangja a szentpétervári művész,

Mihail Karaszik *Marinetti drámája vagy az egyetemes futurizmus vezérének megtörettetése Oroszországban* című, 11 képből álló albuma, amelyet 2009-ben, Marinetti futurista manifesztuma megjelenésének századik évfordulója alkalmából állított ki. Az album az orosz futuristák ismert és kevésbé ismert fényképeiből összeállított kollázs, az egyes oldalak úgy néznek ki, mint a régi postai levelezőlapok, melyeken Marinetti az orosz futuristákkal levelezett.

* * *

Livsic könyve a kor leghíresebb kávéháza, a *Kóbor kutya* bemutatásával zárul. Ez a kávéház-kabaré 1912–1915 között működött, számos irodalmi estet, színházi eseményt rendeztek itt, Szentpéterváron a bohémvilág legkedveltebb találkozóhelye volt. Itt jól megfértek egymással a szimbolisták, akmeisták és futuristák, az írók, színészek, filozófusok és képzőművészek. Mindennek a pezsgő kulturális életnek véget vetett az I. világháború, majd a forradalom. Noha Livsic könyvének egyes elméleti tézisein már túlhaladt az idő, *A másfél-szemű íjász* mindmáig a korszak és az orosz futurizmus történetének alapvető forrásául szolgál.

*Néhány szó a perzsa és magyar költészet viszonyáról*¹

Anvari (kb. 1126–1189) a szeldzsukkor egyik legnagyobb perzsa udvari költője rendkívül finoman megalkotott ghalaljaiban legtöbbször igen kemény pesszimizmusról és kérlelhetetlen társadalomkritikáról tanúskodik. Egy ízben például így bélyegzi szemtelen koldusnak a tartomány legfőbb urát, azaz a kormányzót:

Mondta egy fénylő-eszűnek, mondta egy tán együgyű:
„Tudd, a kormányzónk mi: nem más, kapzsi koldus, szemtelen.”
Szólt amaz: „Hogy volna koldus? Kalpagának gombja csak
Száz olyanak, mint mi, sokszáz évre szóló élelem!”
„Jaj, szegény – így szólt a válasz –, tévedésed éppen ez!
Köntös, étek nála, mit vélsz, honnan oly töméntelen?
Tudd: a nyakláncán a gyöngyök – gyermekemnek könnyei;
Nem rubint – árváitoknak vére csillog fényesen
Fönt a nyergén; nincs pohár víz, mit ne tőlünk kérne ő.
Kenyerünkéből teste, húsa csontja, vizsgáld, teljesen.
Hívd tizednek, hívd harácsnak: tudd, a kérés – koldulás.
Egy igazság mondja ezt, hívd tíz neven vagy száz neven.
Az, ki kér, az koldul, így van, s kéregessen bárki is,
Salamon vagy Qárun, egy csak: koldus, és más semmisem.”²

Minden perzsa olvasó felismerheti Szimin Behbaháni „A szenvedő ige”³ című versének ősmintáját, hiszen a költő alkotásmódjának lényeges része a klaszszikus allúziók állandó beépítése, a saját, hangsúlyozottan mai és köznapi helyzeteket tematizáló költeményeibe, azért hogy a transztextuális játék állandósuljon és a múlt tekintélye így hitelesítse és gazdagabbá tegye a jelent.

¹ A tanulmány eredeti változatának megjelenési helye: Perzsául a magyar költészetben
In: Szimin Behbaháni Szöcs Géza, Weiner Sennyey Tibor, Jeremiás Éva (közrem.) (szerk.)
Elhagyott szentély. Budapest: PEN Club-Pluralica, 2013, 95–101.

² Anvari: Mondta egy fénylő-eszűnek. Devecseri Gábor fordítása. In Klasszikus perzsa költők. Szerkesztette Simon Róbert. Budapest, 2002.

³ Ld.: Szimán Behbaháni: A szenvedő ige. Szöcs Géza fordítása. – Szimán Behbaháni: *Elhagyott szentély*. Szerk.: Szöcs Géza, Weiner Sennyey Tibor. Pen Club – Pluralika. Budapest. 2013. 43–46.

Korábban egymásról jóformán semmit sem tudó kultúrák hirtelen, robbanás-szerű egymásra ismerése az egyik legizgalmasabb tüneménye az összehasonlító irodalomtörténetnek. Feltétlenül ilyen pillanat volt a tizennyolcadik században báró Reviczky Károly (1736–1793) kis latin értekezése: *Specimen Poeseos Persicae*. A tudós magyar arisztokrata, aki egyébként osztrák diplomata volt, 1771-ben adta ki eredetiben és saját latin fordításában Háfiz 16 ghazalját, írt hozzá hallatlanul gazdag és szellemes bevezetést a perzsa költészetéről általában, továbbá látta el a török Szúdi tizenhatodik századi kommentárja alapján gazdag filológiai és költészeti magyarázattal. Osztatlan sikert aratott egész Nyugat-Európában, hamar lefordították angolra, majd németre is. Tudjuk, hogy a későbbi nagy orientalista William Johnesot mintegy tanítványaként vezette be a perzsa ismeretekbe; később azután az egész felfedezés érdemét magának Johnesnak tulajdonította. Mindenesetre Goethe Nyugat-keleti dívánja nem jöhetett volna létre a Háfiz költészetében koncentrálódó és megragadható keleti másság-azonosság, hit és szkepszis, élet- és halálvágy, dicsőségszomj és nihil-sóvárgás sajátos együttese nélkül, amelyet Reviczky zseniális könyvecskéje egyszerre csak felkínált az európai irodalomnak, mégpedig archaikusabb és igazabbnak tűnő formában, mint amit akár a korban értelmezett Anakreón, akár a Herder által újráfelfedezett Jakob Balde, a neolatin jezsuita költő nyújthatott. Ami pedig Magyarországot illeti: egyszerre csak felragyoghatott Csokonai teljességgel rendhagyó és ezerszínű költészete, amelyben a neolatin jezsuita Attila-eposz (Répszeli László) hatása testvériesen összesimul Metastasio áriáival és Háfiz verseivel. (Jellemző a kor magyarországi perzsa divatjára, hogy Vizer Ádám – professzor a nagyszombati egyetemen, majd később Budán – Szádi verseivel példálózik, amikor bibliai hermeneutikára tanítja a kispapokat; Kármán pedig Leila és Medzsun regéjét fordítja, szintén Szádiból, az első magyar, nőknek szánt folyóirat, az Uránia számára; a tihanyi bencés monostor könyvtárában egy időben még megvolt a leghíresebb Indiában kiadott perzsa költői értelmező szótár: a *Heft qolzum*).

Sajnos ezúttal nincs terünk hosszabb fejtegetésre, a kedves olvasó rengeteg adatot találhat még Simon Róbert tanulmányában (A klasszikus perzsa költészet születése és alakulása), amely bevezető a *Klasszikus perzsa költők* című, szintén Simon Róbert által szerkesztett antológiához (Magyar Könyvklub, Budapest, 2002). Kivételt kell azonban tennünk néhány szerzővel, de legelső sorban Arany Jánossal kapcsolatban. Arany legelőször egy igen terjedelmes és alapos német nyelvű, a különböző orientális költészeteket ismertető antológiában találkozott perzsa költőkkel. Azután szerzett magának – egyelőre szintén német nyelvű – Firdauszit. Mindenesetre 1851-ben már úgy ír a *Sáhnáme* szerzőjéről, mint aki számára akkor a legfontosabb költő, és mintegy Héraklészként vezérli őt az ismeretlen, a Gibraltári-szoroson túl elterülő világoceán

megismerésében. Tudjuk, hogy mindenestre a *Sáhnáme* kompozíciója bátorította abban, hogy a klasszikus homéroszi szabályokat félretéve több nemzet életének időtartamára tágítsa ki az Irán – Turán mintájára fölépített örök harcot, a hunok és germánok, illetve utódaik között; ám sajnos a *Csaba-trilógia* egészében sosem készülhetett el. Egy véletlenül fennmaradt kézirat lapja tanúskodik arról, hogy hozzáfogott – mégpedig nagy-nagy odaadással – a *Sáhnáme* fordításához. Később megszerezte Mohl perzsa–francia kétnyelvű kiadásának köteteit is, még a perzsa nyelv tanulásához is hozzáfogott. Azután gondoljunk csak a *Toldi szerelmének* prágai epizódjára; korábban még túl mesésnek, azaz saját céljaira felhasználhatatlannak ítélte ezt az epizódot, azután pedig micsoda remek mesét konstruál belőle! Hiszen Lajos és Toldi között úgy osztja meg a *Sáhnáme* Bézsan és Manézse történetében szereplő Ruzstem szerepét, hogy Lajos találja ki a kereskedelmi karavánnak álcázott had-becsempészést Prágába, Toldi pedig buzogányával ott dolgozza meg a helyi erőket, hogy attól is koldulnak (Lajos és Toldi Arany koncepciója szerint ellentétes, de elválaszthatatlan ikrek; Ruzstemről pedig tudjuk, hogy Szondi maga volt ő...) De nemcsak a nagyepika izgatta a perzsa költészetből: teljességgel magáévá tudta tenni – Csokonai székepszisénel sokkal keserűbben – a perzsa líra rezignációját is:

*„Ez az élet egy tivornya:
Inni kell, ha rád jön sorja,
Az örömbül, búbánatból,
Karcos borból, kéj-zamatból.*

*Inni hosszút és körömré,
Kedvet búra, bűt örömré;
Sok megissza vad-őszintén:
Egy-kettő vigyázva, mint én.*

*Kivel egykor én mulattam,
Többnyire már pad alatt van:
Én, ki a mámort kerültem,
Helyt maradék, hol leültem.*

*De, ha végignézek romján:
Oly sivár, dúlt e tivornyám!
Mért nem ittam úgy, hogy jó-rég
Én is a pad alatt volnék?...”*

(1878. március 23.)

Omar Khajjám pedig így ír:

„Mondják: Ha iszol pokolra jutsz – mást ne remélj!
Ez szófia szó: Igazsághoz fel sosem ér.
Ha a szeretők és borivók elkárhoznak:
Holnap már pusztá lesz a menny, mint a tenyér.”⁴

Arany pedig – érezhetjük – még ennél a búsvidorságnál is keserűbb; mintha inkább Abú Szaidra hajazna:

„Könyvből kitöröljék, mit e kéz rája vetett,
Égből ledobálják, mit e kéz égbe emelt,
Minden butaság volt, mit eszem csak kiagyalt,
Lám, semmire tettem fel egész életemet.”⁵

De egyes motívumok egybecsengetésénél, amelyet az újabb kutatások állandóan új találatokkal gazdagíthatnak, sokkal fontosabbnak látszik, hogy Arany János a perzsáktól eltanulta a hagyományos műfaji keretek fellazításának és az egyes műfajok egybejátszásának nem könnyű tudományát. Elég azokra a körülírásokra gondolni, amelyekkel akár ő maga, akár a későbbi kritikusok jelölték az ő verseit: elegico óda; ódához emelt dal; humoros elégia, stb... Ady, amikor éppen ütni akart egyet Aranyon – ezt később aztán alaposan megbánta (*Strófák Buda haláláról*, 1911.) –, akkor azzal vádolta, hogy minden epikuma, balladája mögött valamifajta rejtett elégikus személyiség lapang, amelyet azonban Arany titkolni akar! (Ma talán úgy gondoljuk, hogy ez érdem, nem hiba.)

Ady nem csupán Aranyt akarta sértegetni, hanem egyszerre Kosztolányit is. Ezért Desiré legelső kötetét (*Négy fal között*) a legnagyobb perzsa-magyar költő művének nyilvánította. Pedig akkor hol volt még Kosztolányi a *Halotti beszédtől*, amelyet nyugodt lélekkel elvállalhatna Háfiz is.

Megint ugranunk kell egyet a legutóbbi évtizedekre. Harmincegy évvel halála után Hajnóczy Péterről elmondhatjuk, hogy mint sokminden más téren, a kisregény műfajában is úttörő volt; *A halál kilovagol Perzsiából* és annyi más írása mögött ott sejlik egyik fő ihletője Szádeq Hedájat, a sok évre Indiába emigrált, majd végül Párizsba költözött és ott az önkéntes halált választó író és irodalomtörténész, aki *A vak bagoly* című, Hajnóczy által imádott regényében

⁴ Simon i.m. 130. o.

⁵ Simon i.m. 123. o.

a perzsa költészet pesszimizmusát sikerrel ötvözte az európai expresszionizmus képalkotásával.

Szabó Lőrinc háromszor írta újra Omar Khajjám fordítását egyre csiszolván és alakítván Fitzgerald angol fordításán, amelyet alapul vett, s egyre inkább közelítvén saját, sőt legsajátabb költői hitvallásához. Az Eötvös-kollégista tudós költő és irodalomtörténész, Képes Géza ezek után mégis mert az újrafordításra vállalkozni, immár az eredetiből, ám – ha ezeket olvassuk – folyamatosan úgy érezzük, hogy igazságtalan verseny alakul ki a két költő-fordító között. Ezt Képes Géza is érezhette, hiszen az ő egész életművének csúcsa (nem csak a költőié) az ő Háfiz fordítása, amelyet régebben sokan tudunk kívülről. Ám ez nem elég, a magyar és a perzsa költői génusz talán leginkább Weöres Sándor azon fordításaiban találkozott, amelyet a két nagy misztikusból, Rumiból és Dzámiból készített. Ám ez olyan elemzést kívánna, amely meghaladja egy röpke utószó kereteit.

Még egy fiatal költőt kellene említenünk: Halasi Zoltánnak volt bátorsága – igaz, hogy már edzve magát előzőleg Goethe Dívánjának fordításával – Szabó Lőrinc és Képes Géza után újra nekiveselkedni Omar Khajjám fordításának, nem is eredmény nélkül, mert hiszen megtudott valamit éreztetni a korabeli költői kánont is lábbal taposó Omar Khajjám merészségéből, akit éppen ezért az iráni irodalmi tudat csak az Európában aratott siker hatására tudott nemcsak tudósként, hanem költőként is elfogadni.

„Hogy adhat a gaznak annyi jót, Ég, kereked:
fürdőt, fogadót meg malmot oszt szét kereked.
míg éhezik s zálogházba járkál az igaz?
Szarunk ilyen égre! Ejtjük, rossz Gép, kereked!”⁶

Aranyt és legkedvesebb tanítványát Szilády Áront, akire kötelező feladatként hagyta a *Sáhnáme* továbbfordítását, nyilván vonzotta a makacs és elpusztulni csak azért sem hajlandó, tehát mintegy Attila-maradék Csaba-népeként viselkedő perzsák hagyományörzése.

Janus Pannoniust pedig, ha egy kicsit később él, és megismerkedhetett volna a perzsa költészettel, csodálkozó és boldog felkiáltásokra készíthette volna a klasszikus udvari költészet minden tulajdonsága, amelyet ő is gyakorolt csodagyermek és csodaifjú neolatin költőként. Először is: a perzsa költészet csodája, mint nemzeti közösségteremtő erő egy idegen kihívásra adott választ: ez az idegen – az arab – ráadásul elpusztította a régi iráni birodalmat

⁶ Simon i.m. 135. o.

és fokozatosan rákényszerítette a maga vallását az iráni nemzetre. Vesd össze pogány hunok – keresztény magyarok ellentéte; ráadásul ezen keresztény magyarokat a művelt Nyugat továbbra is előszeretettel tekinti pogány barbárok; Janus ezt úgy hidalja át, hogy mikor a művelt olasz osztálytárs az ő anyját barbár medveasszonynak titulálja, akkor ő a derék osztálytárs mamáját „művelt farkasnőnek”. Ő persze nem tehet arról, hogy a latinban ez a szó egyúttal örömlányt is jelent, sőt egykor „örömasszonyt” is jelentett, aki a Rómát alapító ikerpárt szoptatta. Másodszor az egész perzsa klasszikus költészet a minél gazdagabb és sűrűbb célzásrendszerre épül, amelyet az elmúlt korok nagy költői legfontosabb műveire – de emellett akár tudományos vagy teológiai művekre – rejt el a szerző saját szövegébe, s ezek az elődök lehetnek arabok vagy perzsák, de sokszor arab fordításból megismert görögök is. A neolatin költészet ugyanígy dolgozik. Harmadszor alapvető követelmény a félelmetesen nagy és folyamatosan bővülő memória, amelyet azután a hálás utókor kommentárok tucatjaival próbál legalább részben feltárni. Janusról tudjuk, hogy naponta akár ezer sort képes volt megtanulni és egy életre megjegyezni. Tizenhat éves korától kezdve bármely feladott témára tudott rögtönözni és utána végleges, leírható formában át is adni költeményeket. Végül: mindezen bravúros és páratlan technikát egy udvar szolgálatában tanulta meg, azért, hogy egy másik hazai udvar szolgálatában kamatoztathassa Ferrarában és Padovában szerzett tudását. Mint tudjuk, minden perzsa költő kötődött valamilyen módon az udvarhoz – kivéve a szufik egy részét – és valódi nagyságuk és egyediségük ezzel a kötöttséggel együtt és részben ennek ellenére tudott kibontakozni. Janus például azért tanulta meg a horoszkópvers készítését, hogy csillaghívó uralkodójának segíthessen; de ha ezt nem tudja, akkor sosem írja meg a halálfélelem és az életszeretet kettős szólamát mozartian kicsengető, *Saját lelkéhez (Ad animam suam)* címzett elégiáját. Nem hiba tehát Szimin Behbaháninak Janus Pannonius-díjat adni.

Baktay Ervin Kámaszútra-fordítása

Mallanága Vátszjájana Kámaszútrájának modern felfedezése, majd angol fordításának megjelenése 1883-ban „forradalmasította az indiai kultúra nyugati megközelítését. Megmutatta, hogy az indiai gondolkodás és élet számára mennyire központi és természetes a szex.”¹ Baktay Ervin halhatatlan érdeme, hogy 1920-ban, amikor ez a témakör még tabutémának számított egész Európában és Magyarországon, e remekmű magyar fordításának megjelentetésére vállalkozott. Baktay teljesítményének értékét, és a korabeli magyar közvélemény egy szűk csoportjának a befogadó készségét mi sem jellemezheti jobban, mint az, hogy az európai nyelvek közül negyedikként vált magyarul elérhetővé ez a klasszikus mű, megelőzve a lengyel, olasz vagy orosz fordításokat.

A Kámaszútrát magában Indiában is újra fel kellett fedezni, mert nagyjából a 13. század után a mű már nem igazán tartozott a szanszkritul tudók olvasmányaihoz. A 16. században élt Madhuszúdana Praszthánabhéda című, a tudományok rendszerét összefoglaló munkája a *kámasásztrát*, a *kámáról* szóló tudományt, az *ájurvédát*, az orvostudomány kategóriájába sorolja.² Szerencsére azonban néhány indiai kéziratgyűjteményben, a névtelen másolóknak köszönhetően, fennmaradt a szöveg és vele együtt Jasódhara Dzsajamangalá című 13. században készült kommentárja.

A mű angol fordításának elkészítése és megjelentetése a Bombayban született és Indiában hivatalnokoskodó Foster Fitzgerald Arbuthnot és a híres Afrikautazó, arabista Sir Richard Francis Burton, létezésének „felfedezése” pedig Arbuthnot érdeme. A munka 1874-ben kezdődött, amikor Arbuthnot az Indiában dolgozó Georg Bühler, a későbbi világhírű bécsi szanszkritista tanácsára kapcsolatba lépett Bhagvánlál Indrádzsi (Bhagvanlal Indrají) hagyományos szanszkrit tudóssal (pandit), aki már korábban együtt dolgozott angol tudósokkal régi szanszkrit nyelvű feliratok lemásolásában és értelmezésében. A kéziratok felkutatása, majd a fordítás munkáinak megszervezése már ketőjük munkája. A mű kézírataihoz és a kommentárhoz Benáresz, Kalkutta

¹ Archer, W. G.: Preface [to the] *The Kama Sutra of Vatsyayana*. transl. by Sir R. Burton and F.F. Arbuthnot. Ed. by W. G. Archer. Introduction by K. M. Panikkar. London, 1980, 41.

² Weber, A.: *Akademische Vorlesungen über indische Kulturgeschichte*. Zweite, vermehrte Auflage, Berlin, 1876, 285, 305. jegyzet.

és Dzsaipur közelebről meg nem nevezett könyvtáraiból jutottak hozzá. A fordítás elkészítésének a részletei körül sok máig tisztázatlan kérdés van. Az látszik a legvalószínűbbnek, hogy első lépésként Indrádzsi a kéziratokból megállapított egy szanszkrit szöveget, és ezt maga anyanyelvére, gudzsarátíra le is fordította. Az angol nyersfordítás elkészítéséhez a munkálatokba bevonták a Bombayban tanuló, angolul jól tudó, fiatal bráhmanát, Sivaram Parasurám Bhidét (Shivaram Parashuram Bhide).³ Ezt a nyersfordítást először Arbuthnot vette kézbe, aki előszót és bevezetőt is írt a munkához. Burton 1876-ban kapcsolódott be a munkálatokba, amikor Bandorában, Arbuthnot Bombay környéki vidéki házában tartózkodott. Ő volt az, aki a következő hét évben irodalmi formát adott a fordításnak. Amint William George G. Archer találoán mondja, Burton kisimította Arbuthnot szövegét, stílust adott neki.⁴ A nem indológus Eitel Friedrich Zielkének, a klasszikus angol fordításból 1966-ban készült német fordításhoz írt bevezető szerzőjének azt a feltevését, hogy az angol fordítás elkészítésében részt vett volna maga Bühler, és ebben segítségére lehettek az ugyancsak nagynevű német Franz Kielhorn, valamint az angol James Burgess,⁵ semmilyen tényanyag nem támasztja alá. A fordítók személye körüli bizonytalanság fő forrása az, hogy a Brit Birodalom területén 1857-től érvényes Obscene Publications Act (Obszcén kiadványokról szóló törvény), más néven Lord Campbell's Act (Lord Campbell törvény), amelyet csak 1959-ben enyhítettek,⁶ lehetetlenné tette a könyv nyilvános megjelenését. A törvényt Arbuthnot és Burton úgy kerülték meg, hogy London–Benáresz székhellyel 1883-ban létrehozták a Kama Shastra Societyt (Káma Sásztra Társaságot), amely a kiadvány megrendelőjeként szerepelt. Noha a könyvet Londonban nyomtatták, a címlapon a megjelenés helyének Cosmopolit tüntették fel, a fordítók vagy közreműködők neve pedig lemaradt.⁷

³ Werba, C.: Frauen sind den Blumen gleich, gar zärtlich zu behandeln oder auch Lust bedarf der Methode. Das Kamasutra des Mallanaga Vatsyayana zwischen Erotomanie und Sanskritphilologie. *Österreich-indische Gesellschaft 7 Newsletter*, Frühjahr/Sommer, 1999 (Mai 2000), 8.

⁴ Archer: Preface, 1980, 36.

⁵ <http://www.payer.de/kamasutra/kamas001.htm> (letöltve: 2012. 05.23.)

⁶ Ennek értelmében az 1883-as fordítás először csak 1963-ben jelenhetett meg Londonban a George Allen & Unwin Ltd. gondozásában!

⁷ *The Kama sutra of Vatsyayana*. Translated from the Sanscrit in seven parts with preface, introduction, and concluding remarks [by Sir R.F. Burton]. Cosmopoli. For the Kama Shastra Society of London and Benares and for private circulation only, 1883.

Baktay napjainkig sok kiadást megért és igen népszerű Kámaszútrafordításának a története hiányosan ismert, sőt mit több, az erről megjelent írásokban sok tárgyi pontatlanság és hibás megállapítás olvasható. A legnagyobb bizonytalanság akörül uralkodik, hogy Baktay milyen szöveg vagy szövegek alapján készítette fordítását. Az átdolgozás tényének pusztá említésen túl ugyanis arról sem esett szó, hogy az 1920-as kiadás mennyiben tér el az 1947-estől, vagy a mostani kiadások alapjául szolgáló 1970-estől. Ezekre a kérdésekre az első három kiadás elő- és utószavai nagyrészt választ adhatnak, bár sajnos korábban senki sem vette a fáradságot, hogy ezeket alaposan elolvassa és összehasonlítsa.

Az 1920-as bibliofil kiadás a hagyományos indiai könyvek, a *pusztakák* formáját utánozza, ahol az egyes leveleket fatáblák között helyezik el.⁸ A nyomtatott szöveg minden oldalon díszes keretben helyezkedik el. A jelen esetben a merített papírra nyomtatott és fűzött leveleket két barna fatábla közé helyezték, a felső-táblán *dévanágarí* betűkkel a Kámaszútram cím áll. A használt betűtípus félkövér *Hajdúch-antiqua*, a nyomtatás a Korvin Testvérek nyomdájában készült. A kötet formáját maga Baktay tervezte, a könyvdíszek, jelen esetben az előzéklapon látható szerelmespár rajza és a szövegkeret Parlagi Dóra, a kötés Zolnay Vilmos munkája. A sajtó alá rendezés igényes munkája Sugár Jenőt dicséri, aki 1917 óta ugyanennél a nyomdánál gondozta Baktay Bain-fordításait.⁹ A könyv 500 – és nem 1000, mint egyes források állítják – példányban jelent meg, s kizárólag megrendelők számára készült. Kereskedelmi forgalomba nem került. Úgy tűnik, hogy az Országos Széchényi Könyvtár nem kapott köteles példányt, vagy azt valamikor ellopták, mivel a könyvtárban most megtalálható egyetlen példány a jövedéki napló adatai szerint csak 1978-ban került megvásárlásra.¹⁰

Az érdekes előszóban Baktay megjegyzi, hogy fordítása csupán Vátszjájana szövegét foglalja magába, Jasódhara kommentárját nem. Ezt azzal indokolja, hogy „Ezek a kommentárok (Dzsajamangalá) ugyan magukban véve becsesek és érdekesek, de a fordításban elvesztik jelentőségüket.”¹¹ A kommentár szerepéről azt mondja, hogy a szanszkrit már Vátszjájana korában – ezt ő kissé túl tágan az időszámításunk első és hatodik százada közé teszi – „is

⁸ Vátszjájana: *Káma-szutra: régi hindu ars amatoria*. Ford. Baktay Ervin, sajtó alá rendezte Sugár Jenő., Budapest, 1920.

⁹ Bain, F. W.: *A hajnal leánya*. Hindu elbeszélés szanszkrit kézirat nyomán. Ford. Baktay Ervin, sajtó alá rendezte Sugár Jenő. Budapest, 1917.

¹⁰ A kötet a 137. példány, és Fernbach Bálint számára készült.

¹¹ Vátszjájana: *Káma-szutra*, 1920, 10.

csak klasszikus irodalmi nyelv volt, melyet csupán a legmagasabb osztályok műveltjei használtak. Így a szanszkrit szöveghez multhatatlanul szükséges volt a kommentár, mely részletesen taglalta a szöveget.”¹² A mű méltatására szánt néhány mondat ugyancsak érdekes. Többek között azt írja, hogy „szinte lehetetlen volna elképzelni az emberi művelődést, irodalmat, művészetet és bölcséletet a szexualitás mozgató rúgói nélkül. Csak a szemforgató hipokrata (*sic!*) tagadhatja a nemiség szerepét az életben, az irodalomban és a művészetben.”¹³ Vátszjájanát olyan embernek mutatja be, aki a „tout comprendre, c’ est tout pardonner” [mindent megértetni annyi, mint mindent megbocsátani] elvére emlékeztető, a franciáknál honos, fölényes ténykonstatálás és rendszerező, osztályozó németes professzorkodás együtt van jelen.” Felhívja olvasója figyelmét arra, hogy a munka egyes megállapításai ugyan naivnak tűnhetnek, de ezekben a megállapításokban „felismerhető a közvetlen megfigyelés, a helytálló lélektani tapasztalat és az igazi emberismeret.”¹⁴

A kötet végén a legfontosabb fogalmak magyarázatát nyújtó Függelékben 27 jegyzet található. Némelyik különösen szellemes. A 13. jegyzet például így szól: „Píthamarda jelentése: „széknyomó” mert a hátán összecsucskható széket hordott, amelyen ülve bárhol oktatást adhatott a hatvannégy művészetben, amelynek mestere volt. Megfelel körülbelül az »illemtanár« fogalmának.” Ez a jegyzetapparátus változatlan formában megjelenik az 1947-es kiadásban, de a mai olvasó kárára kimaradt az 1970-es kiadásból, és az azon alapuló későbbi kiadásokból.

A könyv előszavában Baktay így ír a fordítás technikai háttéréről. „Bár szerény szanszkrit nyelvtanuló létemre is abban a helyzetben lettem volna, hogy a fordítást egy kiváló szanszkrit nyelvismerő támogatásával az eredeti szövegből eszközöljem, de lehetetlen volt teljes szanszkrit példányt szereznünk. Így tehát a fordításnál a benáreszi angol, egy francia és a német Schmidt-féle kiadás szolgált alapul.”¹⁵ A közelebről meg nem nevezett francia fordítás vagy Isidore Liseux 1885-ös, vagy Pierre Eugène Lamairesse 1891-es munkája lehetett.¹⁶ De mivel mindkettő közvetlenül az angol fordításból készült, nincs

¹² Vátszjájana: *Káma-szutra*, 1920, 10.

¹³ Vátszjájana: *Káma-szutra*, 1920, 7–8.

¹⁴ Vátszjájana: *Káma-szutra*, 1920, 9.

¹⁵ Vátszjájana: *Káma-szutra*, 1920, 12.

¹⁶ *Le Kama Sutas de Vatsyayana. Manuel d’erotologie. Traduit sur la première version Anglaise (Bénarès, 1883) par I. Liseux, Paris 1885: Hollandiában jelent meg és előjegyzésre árulták és Théologie hindoue. Le Kama Soutra. Regles de l’Amour de Vatsyayana (Morale des Brahmanes) Traduit par E. Lamairesse, George Carré, Paris, 1891.*

bennük semmi eredetiség, és így Baktay ezeknek nem sok hasznát vehette. Richard Schmidt, a zseniális német szanszkritista német fordítása viszont már Baktay fordításának elkészítése előtt ismert volt Magyarországon. A fordításról ugyanis Schmidt József 1916-ban egy kétmondatos, csupa általánosságokban kimerülő ismertetést írt.¹⁷

Légből kapott állítás, hogy több német fordítást használt fel saját fordítása elkészítéséhez.¹⁸ Az igazi kérdés tehát csak az, hogy a három említett fordítás közül érdemben melyiket használta. Vekerdi József professzor 1970-ben világosan leírta, hogy Baktay az 1883-ban Benáreszben készült angol fordítást ültette át magyarra, és a fordítás „híven követi az angol szöveget”.¹⁹ Ezek után némi zavart okozott az újságíró Izsák Norbert 2002-ben megjelent cikke, amelyben a szerző azt írja, hogy Vekerdi „ellentétben az orientalisták többségének a véleményével” már a hetvenes évek elején felvetette annak a lehetőségét, hogy Baktay feltehetőleg nem a szanszkrit eredetiből, hanem „esetleg az angol és német fordításból” dolgozott. A németből történő fordítás mellett a nők számára előírt 64 ismeret 32. tétele tanúskodna, amennyiben Baktay a német fordításban „valószínűleg *fechtent* (vívni) olvasott a *flechten* (fonni) ige helyett”, és ezért fordította úgy, hogy „a nőnek értenie kell a kardforgatáshoz.”²⁰ Mindezzel csak az a baj, hogy Vekerdi sehol sem ír erről a hipotéziséről, ugyanakkor a 32–33. ponthoz a következő magyarázatot fűzi: „(kardvívás, következtetések levonása stb.) más szövegváltozatokban nem szerepel; helyette „nádfonás” áll, ami kétségkívül jobban illik a női foglalatosságok közé.” Ennél is fontosabb azonban az, hogy Richard Schmidt német fordításában a *flechten*, „fonni”, igét találjuk,²¹ viszont a Brunton–Arbuthnot-fordításban a kard gyakorlat, *practice with sword* áll. Baktay tehát az angol fordítást követte.²² A szanszkrit eredeti: *pattikávánavétravikalpáh* jelentése „a szövetfonás és nád (fonás) különféle módjai”. Ez persze nem zárja ki azt, hogy Baktay belenézhe-

¹⁷ Schmidt József: *Das Kamasutram des Vatsyayana*. Fünfte verbesserte Aufl., Berlin, Barsdorf, 1915. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1916/40, 72.

¹⁸ Wikipédia (Hozzáférés: 2012. 05.24.)

¹⁹ Vekerdi József: Jegyzetek [A Káma-szútra magyar fordításához] *Vátszjájana: Káma-szútra. A szerelem tankönyve*. Ford. Baktay Ervin, Bécs, 1970, 225.

²⁰ Izsák Norbert: Hibák a Kámaszútra fordításában? Utójáték az előjátékhoz. *Heti Világ-gazdaság*, 2002. január 19, 83.

²¹ *Das Kamasutram des Vatsyayana. Die indische Ars Amatoria Nebst dem vollständigen Kommentare (Jayamangala) des Yasodhara*. Aus dem Sanskrit übersetzt von R. Schmidt. Fünfte verbesserte Auflage. Berlin, 1915, 44.

²² *The Kama sutra of Vatsyayana*, 1883, 109.

tett a német vagy valamelyik francia fordításába. Erre azért is szükség lehetett, mert ebben az időben Baktay aligha rendelkezett olyan elsőrangú angol nyelvtudással, ami a Burton–Arbuthnot szöveg igényes és szellemes angolsága minden finomságának pontos megértéséhez elegendő lett volna. Német nyelvi ismereteit Baktay müncheni évei során nyilván alaposan elmélyíthette, de a kérdéses fordításnál nem teljesen elhanyagolható körülmény, hogy Richard Schmidt „A különböző fekvésmódokról és az egyesülés különböző fajtáiról”, „A férfi szerepét játszó nők és a férfi tevékenysége” és „Az auparistaka, azaz szájközösülés” című fejezeteket latinra fordította annak érdekében, hogy elkerülje az erkölcstelenség vádját a vilmosi Németországban.²³ Baktay magyar szövegét a kérdéses angol fordítással más helyeken is egybevetve, és a magyar illetve az angol fordítás szerkezeti felosztását tekintve, Vekerdivel együtt ma is azt mondhatjuk, hogy Baktay az angol fordítás alapján dolgozott.

Egy ide kapcsolódó fontos kérdés, hogy Baktay az 1920-at megelőző háborús években miként jutott az általa említett angol, német és francia fordításokhoz. Az közhely, hogy az angol fordítás eredeti első 1883-as kiadása rendkívüli könyvritkaság volt. Még ugyanabban az évben napvilágot látott Benáreszben egy egységesített kiadás, és ismeretes egy valószínűleg 1885-ből származó kiadás is.²⁴ Azt feltételezzük, hogy ezek közül valamelyik meglehetősen sógorának, Umrao Singhnek, aki azt Baktay rendelkezésére bocsátotta. Annyi bizonyos, hogy Umrao Singh a Káma-Szútra kiváló ismerője és rajongója volt. Ezt tanúsítja 93 rajza, ami kettős szerelmi jelenetet ábrázol, és ami egyfajta „egyéni kivitelezésű Káma-Szútrának” tekinthető.²⁵ A német és a két francia fordítás valamelyikének a megszerzése ennél lényegesen egyszerűbb lehetett. Némileg bonyolítja a helyzetet Umrao Singh Kégl Sándorhoz írt, keltezés nélküli, angol nyelvű levele, amely egy utólagos, ellenőrizhetetlen bejegyzés szerint 1920. október 21-én (?) íródott. Ebben Umrao Singh arra kéri Kégl Sándort, hogy ha Pestre jön, hozza magával Szádi költeményeit és a Vátszjájam Kámaszúrtamot (dévanágarí írással, *sic!*), ha éppen megvan neki. Ezekben bizonyos dolgoknak utána kíván nézni néhány napig.²⁶ Ezzel kapcsolatban az a feltételezésünk, hogy Umrao Singh a szanszkrit szövegre, annak 1891-es vagy 1905-ös kiadására és nem a Brunton–Arbuthnot-fordításra

²³ Ezt a „vádát” végső soron nem sikerült elkerülnie, a német indológusok egy része Richard Schmidtet mindmáig úgy tartja számon, mint aki mániákusan szerette a szexet.

²⁴ *The Kama sutra of Vatsyayana*. Translated from the Sanskrit in seven parts [by Sir R. F. Burton]. Benares, Printed for members of the Kama Shastra Society, 1885.

²⁵ Losonci Miklós: Ki volt Umrao Singh? *Pestmegyei Hírlap* 1989. január 29., 8.

²⁶ A levél az MTAK Kézirattárában Ms 4758/10 jelzet alatt található.

gondolt. Amennyiben a levél dátuma helyes, akkor a kérés semmiképpen nem érinthette Baktay fordítását, mivel az 1920-ban, vélhetően még október előtt nyomtatásban megjelent.

Ugyancsak izgalmas kérdés, hogy a vesztes háború, majd az azt követő romboló forradalmak utáni nehéz időszakban miként jelenhetett meg Budapesten ez a mind tartalmában, mind formáját tekintve különleges könyv. Ez több szerencsés véletlen egybeesésével magyarázható: Baktay Umrao Singh segítségével még a háborús években, amikor éppen szabadságon volt, kezdett szanszkritul tanulni. Ugyancsak Umrao Singh volt az, akinek a javaslatára Baktay elkezdte fordítani és 1917-től megjelentetni Francis William Bain indiai elbeszéléseit.²⁷ A fordítás elkészült, sikerült megtalálni a megfelelő kiadót és nyomdát, a tehetséges munkatársakat, és mindehhez akadt még 500 megrendelő is, akinek a befizetése fedezte a kiadással kapcsolatban felmerülő költségeket. Úgy látszik, hogy az indiai irodalom és kultúra iránti fokozott érdeklődés, amely a húszas években elsősorban Tagore műveinek magyar átültetésében csúcspontot ért el, ekkor már elevenen élt. Az indiai kultúrának ez a különleges darabja megfelelő fogadtatásra talált a korabeli magyar társadalom azon szűk körében, akik ismerték és lelkesen tanulmányozták az ebben az időszakban diadalútját járó freudi pszichoanalízis vagy a szépirodalom és a szociológia azon szerzőinek a munkáit, akik a férfi-nő kapcsolatának merőben új dimenzióit tárták fel a megszokottól merőben eltérő hangon.

A könyvet ezután több évtizedes csend vette körül. Mindaddig nem sikerült korabeli írásos reflexiókra bukkanunk. Az is feltűnő, hogy Schmidt József az 1923-ban megjelentetett szanszkrit irodalomtörténetében egyáltalán nem tesz említést a Kámaszútráról és a Baktay-féle fordításról.²⁸ Lehet, hogy az 1919-es szereplése miatt politikailag üldözött tudós egyszerűen nem értesült a kötet megjelenéséről, annál is inkább, mert a kötet hamar tiltott könyvek listájára került. Nem véletlen, hogy az Országos Széchényi Könyvtár „Terjesztését megtiltom” című kiállításán Baktay 1920-as kötete is szerepelt.²⁹

Baktay alkotókedvét, életszeretét, és töretlen optimizmusát mi sem jellemzi jobban, mint hogy a második világháború romjaiból feltápáskodó országban, a koalíciós időszak halvány reménysugarában, átdolgozta az első kiadást.³⁰

²⁷ Keserű Katalin: *Amrita Sher-Gil*. Budapest, 2007, 15.

²⁸ Schmidt József: *A szanszkrit irodalom története*. Élet és Tudomány 3, Athenaeum, Budapest, 1923.

²⁹ Budapest 2011. 11. 04 – 2012. 02. 10.

³⁰ Vátszjájana: *Káma-szutra: régi hindu ars amatoria*. Ford. Baktay Ervin, sajtó alá rendezte Kis Mihály. „Barka” Kiadóvállalat, Budapest, 1947.

Mint immár a Hopp Ferenc Keletázsiai Múzeum munkatársáról az 1948-as évi munkajelentés többek közt ezt írja: „átdolgozta az általa már korábban eredetiből fordított és kiadott Kámaszútrát második kiadás alá, amely 1947 decemberében hagyta el a sajtót.”³¹

A kötet a „Barka” Kiadóvállalat kiadásában, a pestszenterzsébeti Béke-nyomdában készült, nem tartalmaz illusztrációkat, és az előzéklap szövege szerint „1000 példányban kizárólag megrendelők számára készült, számozott, névre szóló és díszkötésű példányokban.” A könyv bordó egésvászon kötést kapott, illusztrációk nincsenek.³²

Valójában ez a kötet nem nevezhető átdolgozásnak, sokkal inkább helyenkénti stilizálásnak. Az teljesen érthető, hogy az 1920-as kiadás előszavában szereplő „árja szellem” 1945 után nem maradhatott változatlan formában, ez itt „indiai szellem” formában jelenik meg. Jelentősebb – nem pozitív – változás hogy az előszó végéről elmarad a fordításhoz használt művek felsorolása, és ez a későbbiekben többféle félreértés forrása lett. A szanszkrit szavak átírására vonatkozó megjegyzés is egyszerűbb megfogalmazást nyert, itt már nem szerepelnek a speciális szanszkrit hangokat jelölő tudományos terminusok (cerebrális „n” stb).

A közismert latin mondás, *habent sua fata libelli*, azaz „a könyveknek megvan a maguk sorsa”, Baktay fordítására is érvényes. 1948 után Magyarországon hosszú évtizedekre megszűnt a demokrácia, a sajtó és lelkiismereti szabadság. Baktay Ervin 1963-ban bekövetkezett haláláig a kötetet ismét néma csönd övezte. A Kámaszútra újból csupán 1970-ben jelent meg a bécsi Novák kiadónál Vekerdi József jegyzeteivel. A kötet utószavában Vekerdi azt írja, hogy „A kiváló magyar indológus iránti tiszteletből lényegében változtatás nélkül közöljük fordítását az 1947-ben megjelent második kiadás alapján.”³³ Ez a kiadás nem tartalmazza az 1947-es kötetből Baktay előszavát és a függelékét, a kötet esztétikai értékét viszont nagyban emelik az indiai templomszobrok-ról készült fotók, a papír minősége, a garamond antikva betűsor és a szép egésvászon kötés a szintén templomi fotót ábrázoló borítólap. A kolofonban szereplő „könyvgyűjtők számára” megjegyzés finom utalás arra, hogy a könyv nem került könyvesboltokba. A kiadás költségeit a Kultúra Könyv és Hírlap

³¹ HMA, 340/1948. Kelényi Béla közlése.

³² Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányból (jelzete: 161950) hiányoznak a 246., 247., 251., 254. és 255. oldalak. Mivel más példánnyal nem volt módunk egybevetni, jelenleg nem tudjuk eldönteni, hogy a kiadás valamennyi példánya hiányos, vagy csupán ez az egyetlen kötet.

³³ Vekerdi: Jegyzetek, 1970, 225.

Külkereskedelmi Vállalat fedezte, és ugyanez a vállalat forgalmazta a külföldön élő magyar olvasóknak. A hazai olvasóközönségnek mindössze egy évet kellett addig várnia, amikor végre a Medicina Kiadó gondozásában 1971-ben kézbe vehette Baktay fordítását, Würtz Ádám illusztrációival.³⁴ Ezt többször újranyomták, majd 1990 után több kiadó is vállalkozott a mű kiadására.

Baktay fordítását csak akkor értékelhetjük reálisan, ha valamennyire tisztában vagyunk azokkal a roppant nehézségekkel, amelyekkel a Kámaszútra fordítói szembesülnek. Jellemző, hogy Richard Schmidt az indiai erotikáról írt 1902-ben megjelentetett nagyszabású monográfiájában azt írja, hogy a Kámaszútra szöveghagyománya meglehetősen romlott,³⁵ és 13 évvel később, saját fordításának ötödik kiadásához (1915) írt rövid előszavában még mindig szükségesnek tartja megemlíteni, hogy a szöveg kritikai kiadására a kutatások akkori állása szerint még gondolni sem lehetett.³⁶ Az azóta elvégzett szövegtörténeti és szövegkritikai kutatásokat összegezve elmondhatjuk, hogy száz év sem volt elegendő egy kritikai kiadás elkészítéséhez,³⁷ Richard Schmidt klasszikus fordítása a latin betétekkel és kétségtelen fogyatékoságaival pedig mindmáig a legjobb német fordítás maradt. A kritikai kiadás hiányában vagy attól függetlenül is, a műnek nincsen kifogástalan modern angol, francia vagy olasz fordítása. Ugyanez mondható el H. Tieken 2005-ös helyenként megdöbbentő holland fordításáról is. Tudományossága alapján jelenleg az egyik legmegbízhatóbb munka A. Ja. Szürkin orosz fordítása.³⁸

A romlott szöveghagyomány mellett a jelentéstani nehézségek képezik a legfélelmetesebb akadályt a szöveg megértésében, és így idegen nyelvekre fordításában. A munka az úgynevezett *szútra* stílusban íródott, amire a rövid, tömör mondatok a jellemzők. A mű mellett, hogy az erotika művészetének kézikönyve, a Kr.u. 3. század körüli India tudományos és kulturális ismereteinek enciklopédiája, amelyet ráadásul a felsőbb társadalmi rétegekbe tartozó városiak mindennapi életére, szórakozásaira vonatkozó sajtószerű szókincs gazdagít. Más korabeli források hiányában és a korra vonatkozó gyér régé-

³⁴ *Vátszajana Káma-Szútra. A szerelem tankönyve.* Ford. Baktay Ervin. Illusztrálta Würtz Ádám. A jegyzeteket összeállította Vekerdi József. Medicina, Budapest, 1971.

³⁵ Schmidt, R.: *Beiträge zur indischen Erotik. Das Liebesleben des Sanskritvolkes nach den Quellen dargestellt.* Leipzig, 1902, 13.

³⁶ *Das Kamasutram des Vatsyayana,* 1915, VI.

³⁷ A mindmáig legjobb szövegkiadás: *The Kamasutram of Sri Vatsyayana muni, with the Jayamangala Sanskrit Commentary of Sri Yasodhara.* Ed. with Hindi Commentary by Sri Devadutta Sastri. Chowkhamba (The Kashi Sanskrit Series, 29.), Varanasi, 1964.

³⁸ *Vátszajana Mallanaga: Kama-szutra.* Perevod A. Ja Szürkina, Moszkva, 1993.

szeti anyag fényében ennek a nyelvnek a megfejtése és más nyelveken történő szöveghű, tárgyhű megszólaltatása szinte reménytelen vállalkozás.

Az elmondottak illusztrálására talán a legjellemzőbb példa magának a *káma* fogalomnak az összetettsége. A szanszkrit *káma* szó legáltalánosabb jelentése „vágy”, nem szerelem! A modern *indoárja* nyelvekben (*hindí, gudzsarátí, maráthí* stb.) a *prém* vagy a szanszkritban is megtalálható *príti* szolgál a „szerelem” szó megjelölésére. Werbának igaza van, hogy a Kámaszútra I, 2, 37-ben szereplő *saríraszthitihétutvád áháraszadharmánó hi kámáh* mondatban, amelynek jelentése „mert a test állapotának fenntartása okából a vágyak a táplálékfelvétellel azonos természetűek”, a többes szám alanyesetben álló *káma* szó semmi esetre sem „szerelem” jelentésű. Itt sokkal inkább arról van szó, mint erre már korábban utaltunk, hogy a *kámáról* szóló tanítási rendszer a hagyományos indiai felfogásban az *ájurvéda*, a „hosszú életről szóló tudomány” része volt.³⁹ Amikor az V, 1, 5 a *káma* tíz állapotát (*szthána*) leírja, akkor valamiféle betegségről beszél, amelynek megvannak a pszichoszomatikus tünetei, s amely halállal is végződhet. Ha mindez nem eléggé világos, akkor Vátszjájana saját definíciója az. A kérdéses definíció (I, 2, 11) így hangzik: *srótravakcsaksurdzsihvághránánám átmaszamjukténa manaszádhithitánám szvésu-szvésu visajésv ánuküljatah pravrittih káma*, Baktay fordításában: „Káma a tulajdonukká vált dolgok élvezete a hallás, tapintás, látás, ízlés és szaglás öt érzékének segítségével, melyek azonban a szellemmel és a lélekkel váljanak eggyé.” Ez a fordítás pontatlan, de Baktay mentségére szólva valamennyi modern idegen nyelvű fordítás is az. Vekerdi József a definíció fontosságának tudatában szükségesnek találta, hogy Baktay fordításához megjegyzés gyanánt utószavában a mondatot újralfordítsa. Nála ez így hangzik: „A szerelem a hallás, tapintás, látás, ízlelés és szaglás szerveinek tevékenysége, mindegyiké a maga területén; ezeket a lélek (vagy: öntudat) által irányított gondolkodás fogja össze.”⁴⁰ Mi ennél kicsit pontosabban, igaz nehezkesebben, így fordítjuk a mondatot: „A káma (vágy) az énnel (vagy a lélekkel) összekapcsolt elme ellenőrzése alatt álló hallás, tapintás, látás, ízlelés és szaglás (érezék) szerveinek a megfelelő tevékenysége a saját külön hatáskörében (területén).” Baktay mentségére szólva, ezt minden modern fordító vagy félreértette, vagy a saját célnyelvének megfelelően eltorzította.

Baktay Richard Burton angol szövegét a legtöbb helyen jól megértette, és kitűnő írói vénája alkalmassá tette arra, hogy lendületes és olvasmányos magyar fordítást készítsen. Burtonhoz hasonlóan erős érzelmi töltéssel és

³⁹ Werba, Ch.: *Frauen sind den Blumen gleich*, 1999, 5.

⁴⁰ Vekerdi: *Jegyzetek*, 1970, 227.

gazdag fantáziával látott munkához, s elmondhatjuk, hogy mindez munkájának előnyére vált. Vekerdi József jegyzeteiben a szaktudós felelősségével, de mindig jóindulattal, helyenként utal arra, ha Baktay valamit betoldott az eredeti szövegbe. Ezek a betoldások azonban több okból megbocsáthatók. A szanszkrit eredeti tömör, túl szabatos, túl tudományos mondatai valósággal követelik az oldottabb visszaadást, és a helyenként homályos szövegrészek alaposan próbára teszik a fordító nyelvtudását, és az ókori indiai kultúrára vonatkozó ismereteit. Baktay, a művész, India rajongó szerelmese, ilyenkor szabadon engedi fantáziajátékát, mi filológusok pedig hosszú, az átlagolvasót nem mindig igazán érdeklő tudományos fejtegetésekbe kezdünk, vagy éppen kényszeredetten beérjük azzal, hogy újabb és újabb kérdéseket tegyünk fel, amelyekre egyelőre nincs mindig kielégítő válasz.

Baktay múlhatatlan érdeme, hogy fordításával Európában a legelsőek között ajándékozta meg a magyar közönséget. Itt is, máskor is Baktay szórakoztatva tanít, és sokakat India szeretetére és megismerésére csábít. Kámaszútra fordítása olyan klasszikus mű Magyarországon, mint Arbuthnot–Burton angol verziója az angol nyelvű világban. Baktay ezt a jól sikerült angol szöveget lelkiismeretesen és nagy beleéléssel fordította remek magyar prózára; klasszikus fordításának sikeres jövője biztosítva van a magyar olvasóközönség körében.

A magyar szlovakisztika kérdésfeltevései – Sziklay László emlékezete

A 2012 januárjában századik életéhez érkezett Sziklay Lászlóra¹ emlékezéssel megcélozható a magyar irodalomtudományi szlavisztika meglehetősen kevesek által művelt területének helyzetéről, lehetőségeiről, feladatairól, problémáiról való töprengés. Igaz, leszűkítően Sziklay László máig kellően fel nem mért, nemcsak a szlovakisztikára kiterjedő, hanem részint a jugoszlavisztikát, részint a bohemisztikát és a polonisztikát és mindenképpen egy tágabb körben meghatározott hungarológiát, valamint kelet-közép-európai vonatkozásokat magában foglaló tudományos teljesítményének jelentőségét, ha kizárólag a szlovák irodalmat/művelődéstörténetet, a szlovák–magyar irodalmi/művelődési kapcsolatokat alapkutatásokkal, filológiai feltárásokkal, szintézis-kísérletekkel gazdagító, jórészt létesítő (tanulmány)köteteire (Sziklay 1974a, Sziklay 1977),² terjedelmes szlovák irodalomtörténetére (Sziklay 1962) terjedne ki figyelmünk; és elhanyagolnók az 1960-as 1970-es évek magyar összehasonlító irodalomtudományi kezdeményezéseiben való igen aktív munkásságát, (Adamová et al., 1965, Csapláros et al. 1969, Köpeczi – Sziklay 1975, Sziklay 1983). Előre vetítve egy lehetséges végkövetkeztetést, szinte tanulságot: Horváth János és Eckhardt Sándor iskolájából kilépve a magyar szlovakisztikát közegében (kontextusában) a megértés hermeneutikájának jegyében igyekezett művelni, munkálkodása egyben nyitást jelentett egy regionális szemléletre (az 1930-as esztendőkből szerveződő „közép-európai humanizmus”, a magyar és a szomszédos kultúrákat összelátó igyekezet elfogadtatása, tudományos kérdésként tárgyalása történéseinek elemzésével), részint nem elhanyagolva a kétoldalú kapcsolatok feltárását (éppen Sziklay László életműve igazolja, mennyi feltárnivalója akadt, feladatmegjelöléseinek egyike-másika még manapság is filológus munkására vár!), ezeket a kétoldalú kapcsolatokat nem önmagukban, a merev kontaktológia öncélúságával mutatta föl. (Sziklay 1963, 311–315, Sziklay 1966b, 715–723). Nagyjában-egészében *A szlovák irodalom története* című, nemcsak terjedelmével kiemelkedő monografikus

¹ Sziklay László munkásságát több dolgozatomban elemeztem, korábbi megállapításaimat nem ismétlem meg. A jelen írás folytatja legutóbb közölt tanulmányomat, amelynek végén található a Sziklay Lászlóról szóló írásaim bibliográfiája: FRIED 2003, 64–73.

² E kötet bemutatása tölem: Nagyvilág, 1978, 936–937.

vállalkozásában jelölte meg a maga (tudományos) szemléletének fő jellemzőjét: magyar kutatóként nem magyar nyelvű, de történetével a magyarral számos ponton összefonódó, közös irodalomról kívánt számot adni, a szlovákról, amelynek sosem tagadta „önállóság”-át, kimondatlanul annál inkább „önelvűség”-ét, meghatározott korokban nem pusztán a kétnyelvűséget, illetőleg a diglossziát, valamint a kettős irodalmiságot gondolta hangsúlyozandónak, hanem a kettős otthonosságot is (Ďurišin 1992, 124, 129), amelyre igyekezett nem a magyar irodalom – és/vagy a (hivatalos) magyar kultúrafelfogás felől tekinteni, hanem egyfelől az olykor az önmeghatározás nyelvi/irodalmi/kulturális kiegyensúlyozatlanságával küszködő szlovák művelődés belső vitáinak megértésével, másfelől azzal a regionális megközelítéssel megvalósított (tágabb) horizont érvényesítésével, amely a kettős irodalmiság szlovák változatát az egyik lehetséges válaszként fogta föl a nemzeti-irodalmi kétségek/kételkedések/ambivalenciák történetét végigkísérendő. Egyszerűbben szólva: tagadta, de értelmezte a szlovák irodalomtörténészek egyikének-másikának határozott elfordulását a történeti Magyarország kulturális kontextusától; a Niederhauser Emil által megfogalmazott, *bon mot*-nak szánt, ám le nem írt „ad hoc territorialitás”³ gondolatát vitatva olyan szlovák irodalomtörténet megírását valósította meg, amely úgy érzékeltette a részint cseh, részint magyar kulturális és irodalmi átszövődéseket, hogy megláttatta a kifejezetten szlovák válaszkísérleteket is egy-egy periódus fölvetődő regionális és anyanyelvi vonatkozású kérdéseire. Anélkül, hogy egy éppen időszerű földrajzi határ között született szerzőt vagy alkotást, kultúrateremtődést feltétlenül egyik vagy másik kultúrának ajándékozta volna. Éppen Sziklay László életművének egyik vezérfonala a többnyelvűségnek nem csupán egy-egy szerző, mű vagy éppen város, vidék nyelvének, hanem sokkal inkább kultúrájának meghatározó voltával kapcsolatos kutatás. (Sziklay 1987). Összehasonlító irodalom/kultúratudományi nézetei között korán körvonalazódik a többnyelvű/többkultúrájú Pest-Budának modellszerű felfogása (Sziklay 1964b, 327–354, Sziklay 1968, 113–127, Sziklay 1991): ez a ma már meglehetősen széles körben elterjedt, kutatott nézet (főleg Bécs, Trieszt, Lemberg, illetőleg Pozsony,⁴ Prága, a Szepesség, az Alpok-Adria régió, Isztria művelődéstörténetében játszik számottévó szerepet részint a többnyelvűség, amely nemcsak a lakosság, hanem egyes szerzők többnyelvűségét is jelent(het)i, valamint a kultúrák egymásra/egymásba épülését az 1960-as esztendőök elején, óvatosan ugyan, de

³ Niederhauser Emiltől először a magyar szlavisták asztaltársaságában, a Kruzsokban hallottam az 1970-es esztendőök elején.

⁴ A legújabban Kollai 2009, régebben vázaltszerűen vö. Fried 2003, 35–45.

jól láthatóan tekintett vissza az 1930-as esztendőök vállalkozására, az 1934 és 1939 között megjelentetett *Apollo* című folyóiratra, melynek egésze, az egyes szlavisztikai és romanisztikai cikkek összessége lényegében megalapozta azt a kelet-közép-európai kutatást és szemléletet, amely Németh László fontos esszéiben inkább ötletszerűen, körvonalaiban, feladatmegjelöléseiben tűnt föl, de amelyet Bartók Béla népzene gyűjtői és elméleti munkássága máig érvényesen megszólaltatott, akár a dallamok kereszteződéséről és visszakereszteződéséről értekezve, akár szlovák és román népzenei gyűjtését rendszerezve.⁵ Sziklay László szlovakisztikai munkásságával tűnt föl az *Apollo* című folyóiratban, miközben doktori értekezését Horváth Jánosnál védte meg, szülővárosának, Kassának is hódolva, Kazinczy irodalmi nézeteit összefoglalva.⁶ A Horváth János (és Eckhardt Sándor) közvetítette pozitivistá filológiai ihletettséggel szellemiség mestereinek szellemtörténeti érdeklődésétől sem teljesen elzárkózó munkásságát igyekezett továbbvinni. Az *Apollo* azonban másfelé is orientálódott, az úgynevezett esszéíró nemzedék (Halász Gábor, Cs. Szabó László etc.)⁷ szóhoz juttatásával, a babitsi európai irodalmi tájékozódás közvetítésével eltért az 1930-as esztendőök akár pozitívnak is nevezhető egyetemi stúdiumaitól (Horváth János); és éppen az *Apollo* ifjú szerzőinek a szláv világra ablakot nyitó törekvéseivel egy addig csupán magános elődök népszerűsítette, inkább filológiai búvárlás révén művelt diszciplína irodalmiságát igyekezett elfogadtatni. Noha kezdetben érthető módon a szláv–magyar kulturális/irodalmi kapcsolatok domináltak, és az, hogy az 1930-as esztendőökben sürgetővé lett feladat népszerűsítésével legalább az irodalomtörténeti kutatásban kell és lehet szorgalmazni, közös problémaként elismertetni a magyarral évezredek óta közös államkeretben élt kultúrák egymáshoz közelítését. Éppen annak dokumentálását, hogy az együttélés miféle kulturális hagyományokat teremtett, pontosabban szólva: az együttélés érdeklődő, kevésbé „nemzeti látószögű” tanulmányozása miféle kulturális hagyományokat képes tudatosítani? Nem tagadva, hogy nem feltétlenül esik egybe a szlovák és a magyar „látószög”, még akkor sem, ha a kutató felek mellőzik az oktalan gyanú és eleve bizalmatlanság hermeneutikáját, amelynek átvilágítása szemléleteket „magyarázhat” meg, azokat sem kizárva, sem nem elfogadva a kutatási lehetőségek között.

Visszatérve a Sziklay László készítette helyzetfelméréshez: Közvetlen indítást Eckhardt Sándortól kaphatott, aki egy 1931-es előadásában egy

⁵ Vö. Fried 1981, 3–8, Fried 1995, 51–61.

⁶ Sziklay 1934.

⁷ Az *Apollo* jelentékeny kortársi befogadást mondhat a magáénak. Monografikus feldolgozása várat magára.

közép-európai összehasonlító irodalomtörténet szükségességéről, példák alkalmazásával lehetőségeiről szólt – a korszak retorikájával. (Eckhardt 1932a).⁸ Melynek elsősorban nem abban jelölhető meg problematikus volta, hogy – későbbi kifejezéssel éve – „hungarocentrikus” volt, azaz kissé elmozdulva a dolgozattól, a magyar önismeretet szorgalmazta, ám olyképpen, hogy a magyar irodalmat/kultúrát csupán az átadó/kisugárzó voltában érzékelte, és nem a kulturális kölcsönösség érdekelte, hanem az, hogy a magyar irodalmi hatások elsőbbségét dokumentálja. A „hatásológia” egyébként a korszak, mindenekelőtt a franciák „elméleti” alapozású komparatiztikájának volt alapelve, s ha Eckhardt nem fogadta is el kritika nélkül van Tieghem kézikönyvét (Eckhardt 1932b, 67–68), főbb vonalaiban követte. Ugyanakkor mintegy hivatalos részről mégis jeladás volt a germanisztikai, romanisztikai stb. kutatások mellett a nem nyelvészeti jellegű szlavisztikai kutatások komparatiztikai, kontaktológiai megindítására. Sziklay László szlovák–magyar érdeklődései tanulmányai mellett ettől kezdve születtek meg Hadrovics László horvát–magyar, szerb–magyar, Sárkány Oszkár cseh–magyar tanulmányai, a Sziklay Lászlóhoz hasonlóan kisebbségi sorból érkező Kovács Endre szlovák tárgyú értekezései csatlakoztak a sorhoz, ebbe a körbe sorolandók Gáldi László és Makkai László kutatásai is.

Horváth Jánostól irodalomszemléletet tanult Sziklay László, de mestere olymértékben maradt „önelvűség” eszméje mellett, hogy még ott sem nyitott szlovák, horvát vagy szerb problémákra, ahol az kézenfekvő lett volna; így például az „irodalmi népiesség”-ről máig megkerülhetetlen monográfiát közreadva, (Horváth 1927.) nem tért ki a „költészet” többnyelvűségére, mint a mai közköltészeti kutatások erre fényt derítettek,⁹ e természetesen messze nem csupán a szűkebb értelemben vett nyelvi megnyilatkozásra. Itt említem meg, hogy Vargha Balázs bukkant rá két olyan szlovák átültetésű Csokonai-versre, amelyeket aztán Sziklay László úgy elemzett, mint közös „közköltészeti” örökséget, amelyben persze nem lényegtelen, hogy Csokonai a versek szerzője (más kérdés, hogy éppen mi vált szlovák közkinccsé, szintén nem lényegtelen), de az sem elhanyagolható, hogy éppen ezen a téren, mennyi nyelvi, kulturális, mentalitásbeli hasonlóság, olykor azonosság található, nem egyszerően „kapcsolat” (noha e címszó alatt is tárgyalható!), hanem az együttéléstől fakadó regionális jellegzetesség. Ezt erősítendő, idézem Sziklay Lászlónak Ján Chalupkával kapcsolatos kutatásait). (Sziklay 1957, 103–115) A már a „nemzeti

⁸ Kortársi nézőpontból Eckhardt tanulmánya a közép-európai komparatiztika kezdeményezéseként fogható föl. Mai nézőpontból az volna fölróható, amit Bhabha (1994) tesz szóvá: idegen kultúrák összehasonlításakor a „másik” alacsonyabb szintre helyeződik.

⁹ Közköltészet 1–2. S. a. r. Csörsz Rumén István, Küllös Imola Budapest 2000, 2006.

ébredés”-nek nevezett korszakban, 1791–1871 között élt költő, drámaíró, pamfletregény-szerző sárospataki diáksága alatt ismerkedett meg, a jelek szerint igen alaposan, a már említett közköltéssel, diákfolklórral, valamint életre szólóan Csokonai költészetével. Nem szokatlan, hogy egyforma biztonsággal mozgott a szlovák, a német meg a magyar nyelvben és irodalomban, szlovákul verset, színművet, magyarul vígjátékot, németül regényt, újságcikket írt. Ő a szlovák vígjátékírás megteremtője, vígjátékai nem egészen függetlenek Kisfaludy Károly vígjátékaitól, illetőleg azoktól a „források”-tól, amelyek Kisfaludy Károlyt elemezve is szóba szoktak kerülni: Kotzebue, Molière, Goldoni, *A vén szerelmes* (1835) című magyar nyelvű vígjátékával részt vett (sikertelenül) a Magyar Tudós Társaság pályázatán (ennek „átneveződése” a Magyar Tudományos Akadémia). Életművében, színművének fordulataiban, regényének mottóiban azok a közköltészeti szövegtörödékek tűnnek föl, amelyek akár a későbbi népszínművekben is helyet kaphatnának. Olyannyira, hogy akár megfordítható is a kutatás iránya. A XIX. század második felében jelennek meg az úgynevezett nemzetiségi népszínművek (köztük a szlovák tárgyú: *A tót leány*, Almási Balogh Tihamér színdarabja – Almási 1923), ezeknek sem zenei anyagát, sem verseit nem dolgozta föl még valójában senki, jóllehet a korszakban sikerük volt. Minden bizonnyal azért, mert egyrésztől megfeleltek a népszínművekkel szemben általában támasztott igényeknek, ezzel belesimultak a magyar tárgyú népszínmű-„termés”-be, szerep- és énekelhetőséget kínálva a korszak ünnepeelt magyar színészeinek (Blaha Lujzának), másrésztől megfeleltek annak az érdeklődésnek, amellyel az akkori nemzetiségek nép (népies) -költészete felé fordult a közvélemény: emlékeztetnek a Kisfaludy Társaság nemzetiségi népköltészeti antológiáira, az idevonatkozó etnográfiai kutatásra,¹⁰ Jókai és Mikszáth műveinek megfelelő helyeire stb. Hadd tegyem hozzá, hogy – és Sziklay László ez irányban is tett kezdeményező lépéseket – ez a népiség/népiesség az 1840-es esztendőkbeli magyar és szlovák irodalom kulturális programjának megfelelt. Az 1840-es esztendők szlovák és magyar elbeszélő költeményei (Arany, Sládkovič), lírai műfajai, népköltési gyűjtést szorgalmazó tevékenysége olyan párhuzamos jelenségek, amelyek között az egymás felé vezető szálak is fölfedezhetők. Horváth János szemléletét Sziklay László az anyag feldolgozásának módszerében, a filológiai feltárás eljárásaiban követte, de elsősorban „tárgyilag” reagált a Bartók-életmű említett szegmensére, továbbá a szlovák kutatásra, amelynek talán a szláv

¹⁰ *Tót népdalok*. Ford. Szeberényi Lajos, Lehoczky Tivadar, Törs Kálmán. Bev. Szeberényi Lajos Pest 1866, *Magyar–oroszlalok*. Ford. Fincicky Mihály. Pest 1870, *Román népdalok*. Ford. Ember György, Grozescu Julián etc. Bev. Vulcanu József Pest 1877.

„önelvűség” lehetne jellemzője. Ennek bemutatására azonban kissé messzebb-ről kell indulnunk, annak hangoztatásával, hogy Ján Kollár életműve egész életre szóló kihívást jelentett Sziklay László számára.¹¹ A közel harminc esztendőn át a pesti evangélikus egyházban lelkeskedő Kollár nevéhez elsősorban talán a szláv (előbb nyelvészeti, majd irodalmi) kölcsönösség gondolatának kibontása, röpiratba foglalása fűződik. A szláv nyelvrokonság tényének egyre részletezőbb és tudományosabb fogalmazása nem tartóztatta meg a költő-lelkészt, hogy ne merészkedjék a délibábos nyelvészet olyan területére, amely valójában történetietlen etimológiák és igen célirányosan értelmezett történeti-földrajzi „adatok” alapján népesítette be a nyugati Európa (Itália, Bajorország etc.) egy részét is dicső szláv ősökkel, nem is szólva a Dunántúlról, amely a karantán-pannóniai, később a szlavisták által megcáfolt elmélet szerint a szláv nyelviség–kultúra egyik bölcsője volt (Kiss Szemán 2010). Ez a délibábos nyelvészet hasonló a nagyhatású Horvát Istvánéhoz, aki például annak alapján, hogy a 'siculum' szicíliait és székelyt egyként jelent, nem habozott innen messzemenő következtetéseket levonni. Kollárt nem elégítette ki az éji homályban késő régi dicsőség hajszolása, rekonstruálása, évtizedei egyházi és nyelvi küzdelmeiben is részt vett, majd megalkotta tézisét, miszerint a különféle szláv államokban élő szlávok valójában egyetlen nemzet, amely néptörzsekre, nyelvjárásokra, nyelvi változatokra tagolódik. (Nem ő volt az egyetlen, aki például a szlovák nyelvet lényegében a cseh alá rendelte, a bibliai cseh nyelven alkotott, és egy cseh nyelvi dominanciájú szlovák–cseh kölcsönösséget gondolt el.) Ez olyan irodalmi szövetségrendszer megalapozása volt, amely később (de csírájában már ekkor is) nem kizárólag a „szellemi értékek cseréjére” korlátozódott, és tekintettel a nyelvkérdés megoldatlansága (megoldhatatlansága?) miatt egyre éleződő szlovák/szláv magyar viszonyra (innen a lengyeleket kivehetjük) potenciálisan magyar- és németellenes célzatúnak is érezhető volt. Noha Kollár műve, világnézete erősen át volt itatva a német kultúra szellemiségével, az „ősi” szláv–német ellentéteket is tematizálta; egyik első, röpiratszerű műve pedig egy svájci német lapban publikált cikke volt (1821) a szlávok elmagyarosítása ügyében. Ugyanakkor – érthető módon – Kollár életművében elhanyagolhatatlan a magyar tényező, többnyire negatív előjelekkel ellátva mindazt a magyar elemet, amelyet a maga szlovák nézőpontja szerint a szlovákok számára károsnak tart, ám rejtetten ott érzékelhető az a magyar kulturális kontextus is az életműben, amely a negatív

¹¹ Az Apolloban közölt publikáció jelölte meg Sziklay László kutatási irányát, amelynek máig érvényes összegzése: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In Adamová et al., 1965, 4. sz. jegyzet.

„hozzaállás” ellenében egy regionális tudat megnyilatkozása: Kollár „petrar-kizmusa” valamilyen módon rokon(ítható) a Kisfaludy Sándoréval (Fried 2004, 51–68), eposzának, *A szlávság leányának* ossziános előhangja pedig a *Zalán futása* hasonló soraira emlékeztet, függetlenül az esetleges, bár nem valószínűsíthető érintkezési kapcsolattól. E talán túlságosan röviden fölvázolt problémakör az első ízben Sziklay Lászlónak az *Apollóban* közzétett értekezésében látott napvilágot, ekkor még inkább a „jelenség” körvonalazására, a szlovák romantika „pánszláv” jellegére koncentrálna. *A szlovák irodalom* című tanulmánykötetében (1942) részletező pályaképet vázol föl, *A szlávság leányát* számos szemelvényel mutatja be. Amikor belefog említett kutatásába, kimutatván, hogy a XVIII. század végétől Pest-Buda hányféle kultúrának, nemzeti mozgalomnak volt otthona, e párhuzamosan alakuló, egymást figyelő törekvések (akaratlanul) miként példázták egy élő kulturális régió létrejöttét, akkor helyeződött Ján Kollár abba a kontextusba, amelyben kifejtette messzire ható munkálkodását. Hátterül egy háromnyelvű intézmény szolgált (Fried 1991, 19–25), a szlovák, német és magyar hívekkel rendelkező evangélikus egyházon belül kísérelte meg a németekkel szemben megteremteni a szlovákok önállóságát. Itt Pest-Budán létesíthetett kapcsolatokat olyan személyiségekkel, akik szintén többnyelvű intézmények reprezentánsai voltak/lettek. Ilyen volt a néhány szlovák novellát közlő Anton Ottmayer, aki egy időben a pesti egyetem dékánja is volt, s a pesti egyetemen nem pusztán magyar öntudatú tanárok tanítottak, illetőleg a szlovák almanachot kiadó Martin Hamulják, aki viszont a Helytartótanács tisztviselője volt. A szlovák egyházközség lelkészeként és költőként levelezésével azonban a szláv világot is behálózta, miközben eljutott Széchenyi Istvánhoz, ismeretség fűzte Toldy Ferenchez, egy házban lakott az evangélikus egyházközség első magyar lelkészével, Székács Józseffel, a reformkor pesti eseményeinek neves szereplőjével. Az említett almanach *Zora* címen jelent meg, ez valójában a Kisfaludy Károly kiadta almanach címének fordítása (Hajnal = Aurora). Kollár figyelemmel kísérte a reformkor magyar eseménytörténetét, s ezen az sem változtat, ha viszonya a magyar kulturális jelenségekhez többnyire a sértett személyé, az el nem ismert, nem egyenjogúnak tartott értelmiségé. A pokolra szánja azt a Láng Ádám Jánost, aki németből magyarította *Viszkots Jankóját*, amely Bécsben sikerdarab volt, csehesített változatát Prágában is bemutatták. A komikus színben feltüntetett szlovák szereplőt vélte fölfedezni a színpadon, ha egyáltalában látta, amit a magam részéről nemigen tartok valószínűnek. Hogy olvasta-e, az sem egészen bizonyos, mivel az „énekes vígjáték” (amint a színlapon áll), nyomtatásban nem jelent meg. Ellenben az tudható volt, hogy a zenéjét az a Vinzenz Tutschek (Tuček) szerezte, aki anyanyelvére és

születésére nézve prágai volt, cseh zenészként fordult meg a Monarchia országaiban, míg nem lett a pesti Német Színház karmestere. Csehként nem állhattott tőle messze a szlovákos dallamvilág, az énekes vígjátékban előforduló szlovák dalok és táncok alá készült zene komponálása nevéhez fűződik. Kollár ez láthatólag nem érdekelte, viszont nehezményezte, hogy Hans Klachelből magyarítva szlovák alak lett, aki a színpadon nevetés tárgyává válik. Amennyiben azonban a kultúrák komplementaritásának nézőpontjából értelmezünk, és a pest-budai németiség hírlapjai és folyóiratai közvetítésükkel ezt próbálták elfogadtatni, akkor Sziklay Lászlónak a többnyelvű/kultúrájú Pest-Budáról alkotott téziseinek közelébe érünk. Elsőül annak tudatosításához, hogy a török kiverését követő időszakban különféle anyanyelvű, hagyományú lakosság telepedett le a két városban, amely a XVIII. század végétől elindult a fővárossá alakulás útján. Ezt a többnyelvűséget a városok hivatali intézményei mozdították elő, mind az említettekben (Helytartótanács, Egyetem), mind a magisztrátusban, az Egyetemi Nyomdában kifejeződött a vegyes nyelvű lakosság ténye. Így nyílt arra lehetőség, hogy ez intézményekben foglalkoztatott értelmiség, hozzávéve az egyházi értelmiséget, a kulturális önszerveződést kezdeményezze, a német és magyar sajtó mellett Pest-Buda jódarabig a szerbnek is központja volt, a város nyomdáiból a német, magyar és latin könyvek, nyomtatványok mellett szlovák, horvát, szerb, román, újjörög, ukrán nyelvűek is kikerültek, ezekhez megfelelő nyelvtudással rendelkező nyomdászokat, korrektorokat kellett foglalkoztatni. A különféle nyelvű szerzők és vállalkozásaik között a német nyelv szolgált közvetítőül, az *Iris*, *Der Spiegel*, *Pester Tageblatt* (Sziklay 1966a, 405–412) hasábjain jó-rossz fordításokban olvashatók voltak az eredetileg magyar vagy valamely szláv nyelven fogalmazott alkotások. Nem egy szerző fontosnak gondolta, hogy anyanyelvén kívül németül is publikáljon, így Ján Kollár írásait is közölte a pest-budai német sajtó. Sziklay László fölismerte a pest-budai német sajtó jelentőségét, elkezdte kicédulázni például a *Der Spiegel*t. Méghozzá nem csupán abból a szempontból, milyen magyar (vagy szlovák) tárgyú anyagot ad közre, hanem figyelmet szentelt a színházi programnak, a társasági életről, a zenei életről szóló tudósításoknak is. Azt kívánta volna bemutatni, hogy Pest-Budának a reformkorban még többségében németül beszélő lakossága miféle tudattal, milyen elkötelezettséggel (ha kimutatható ilyen), miféle kulturális vonzáskörrel rendelkezett, s a kutatás egy jóval későbbi fázisában lehetett (volna) arra gondolni, hogy németnyelvűsége, „alap”-műveltsége, biedermeierbe hajló polgárfelfogása mennyire egyedi és mennyire tipizálható, a régió-tudat felé mutató vonásokkal rendelkezik. Hogy ennek a kutatásnak csak töredéke valósult meg, nem kisebbíti a kezdeményezés jelentőségét. Kiegészítésül azonban fontos elmon-

dani, hogy a pest-budai kötöttségű Kollár és szlovákság mellett szinte kismonográfia-terjedelemben vázolta föl a magyar–szerb szerző, Vitkovics Mihály pályaképét (Sziklay 1972, 203–258). A magyar irodalomtörténetben Kazinczy pesti triászának képviselőjeként jut szerephez, epizodistaként az irodalmi népiességről szólva is kaphat néhány bekezdést. S noha akadtak előtanulmányok, szerb és magyar irodalmi jelentőségét, e jelentőségnek két irodalmat gazdagító hozadékát, a kétnyelvűségnek egy, az eddigiektől eltérő változatát állította az előtérbe Sziklay László. Vitkovics ugyanis részint a pest-budai irodalmi/kulturális társasági életnek volt aktív, népszerű, szervező tényezője (költőként, színművek fordítójaként, vendéglátóként), élettársa szalonjában akár szerbek és magyarok is találkozhattak, ugyanakkor keresett ügyvédként, jogászként bejáratos volt (szintén) magasabb magyar és szerb körökbe. Nem pusztán közvetítőként, hanem társadalmi szerepek különféle nyelvű megtestesítőjeként járult hozzá a két város életének sokszínűségéhez, tanúsította az átjárhatóságot a nyelvek, kultúrák között. Ez egy darabig éppen Pest-Budán, szerb–magyar viszonylatban működőképes magatartásformákban mutatható ki. Itt mellőzöm annak a kettős közvetítő tevékenységnek bemutatását, amelyre Vitkovicsnak szerb és magyar átköltései szolgáltattak példát: az ő szerbesítésében jelent meg a *Fanni hagyományai* szerbül, magyar népdalhoz hasonításban szerb népdalok magyarul, levelezése szerb és magyar személyiségeket vont be egy kulturális körbe. Aligha vitatható az az elkötelezettség, ami Vitkovicsra jellemző, és amely a magyar irodalom szolgálatával jeleskedett. Éppen olyan kevésbé kételkedhetünk szerb kapcsolatainak jelentőségében, egyházi és nyelvi-irodalmi vonzódásának szerb meghatározottságában. A különleges magatartás az 1820-as esztendőkből válik valóban azzá, amikor a nemzeti mozgalmak eldöntendő kérdéseket tesznek föl, megkezdődik, egyelőre még szűkebb körben, a kétnyelvűség, a kettős kulturáltság hiteltelenítése. Vitkovics példája nem egy korábbi világnézet, magatartás-változat utóvédharca, hanem a többnyelvű város többnyelvű polgárának önmeghatározási kísérlete, annak a lehetőségnek fölmérése, amellyel tanúságtétel, hogy származás, iskoláztatás, hivatás/foglalkozás, egyszóval egymástól esetleg eltérő társadalmi helyzetek összhangba hozhatók, egymást–megint így írom – látzólag kizáró elkötelezettségek egymással komplementerek lehetnek, nem feltétlenül a vagy-vagy erőszakos választás-igénye, hanem a mellérendelés „és”-e alapján gondolható el egy életpálya, egy kulturális részvétel, egy társaság-szervezés. Sziklay László részletes elemzésében nem tér ki a szerb Vitkovics-művek magyar vagy szerb forrásaira (persze, a *Spomen Milice*, a szerb *Fanni hagyományai* esetében igen), ellenben azt a dalszerzői, műformálói „akart”-ságot érzékelteti, amely árulkodik, miként kívánt mind a szerb, mind

a magyar irodalom (megkerülhetetlen) részese lenni Vitkovics. Annak ellenére, hogy a szerb és a magyar irodalomtörténekek interferenciáival szembe-sülnie kellett. Vitkovics pest-budaisága valójában a Kolláré mellé kívánczodik, a két esettanulmány nem oltja ki egymást. Éppen ellenkezőleg, azt hirdeti, hogy az 1820-as években nemcsak a kollári össz-szláv–szlovák érdeklődés és műformálás rendelkezett eséllyel, hanem a Vitkovics képviselte szerb-magyar „megoldás” is. Pest-Buda soknyelvűsége kettejük életútjában különféleképpen példálózott. 1821-ben jelent meg a prágai német nyelvű *Hesperus* című lapban Csaplovics János (Johann von Csaplovics, Ján Čaplovič) írása a szabad királyi városról, Pestről. Megállapítja, hogy a nemesség társalgási nyelve nagyjából a magyar, noha gyakran fordítják a szót németre. A magyar mellett a latin is használatos. A többi lakos többnyire németül beszél, és minden idegen csodálkozik, hogy a társasági és az üzleti életben, a kávéházakban és a vendéglőkben, a színházban és minden nyilvános szórakozási helyen, akár a polgári házak nagyobb részében a német nyelvet hallják.

A Józsefvárosban ellenben nagyjából szlovákul beszélnek. A görögök és a szerbek mind vallásukhoz, mind nyelvükhöz hívek maradnak. A nyelvek legváltozatosabb egyvelege a hetivásárokon hallható, s mint egy szólás tartja, akár egy megszállottnak, minden nyelvet birtokolnia kell ahhoz, hogy minden jelenlévővel megértesse magát.

Annyi nyilván magyarázatra szorul, hogy éppen ebben az időszakban szünetelt a magyar színjátszás Pesten, melynek keretében a magyar segítséggel megindult szerb színjátszás sem folytatódhatott (az első szerb felkelésről, újságcikkek alapján készült színműben Déryné szerbül énekelt népdalt és városi folklórba tartozó éneket); a szerző Csaplovics néhány évvel ez írásának megjelenését megelőzve adta ki szlovák verseskötetét, kezdte el német nyelvű magyarországi etnográfiajának közlését, hogy az 1820-as évekre magyar folyóiratok munkatársa is legyen. Ami Sziklay László tézisét erősíti: a kétoldalú (adott esetben szlovák–magyar, Vitkovicsról szólva: szerb–magyar) kapcsolatok, kulturális érintkezések egy nagyobb egységben, regionális együttesben értékelhetők hívebben, a többnyelvűség nem pusztán szociológiai jelenség, nem korlátozható társadalmi rétegek (nyelvi) kultúrájára (belső érintkezéseire), azokat szétfeszíti, régiós együttesek együttélési formáit, kommunikációs terét alkotja. Pest-Buda esetében az intézmények központosítása, a célszerűség és a kormányozhatóság érdekeit az előtérben tartva, egy központban történő elhelyezése egyfelől valóban a dominánsnak tűnő nemzeti mozgalmat erősítette, másfelől viszont teret biztosított más mozgalmaknak is. A szerbek Pest-Budán alapították meg 1826-ban Maticájukat, amely a szerb kulturális élet összefogásának, szervezésének jegyében jött létre (talán nem teljesen füg-

getlenül Széchenyi István 1825-ös akadémiai felajánlásától), és amely egészen 1864-ig Pesten működött, hogy aztán áttegye székhelyét a szintén többnyelvű Újvidékre, ahol mind a mai napig folytatja tevékenységét. Ugyancsak Pest volt a színhelye az elsősorban almanachszerkesztői/kiadói tevékenységéről ismert, említett Martin Hamulják kezdeményezésének, *A szlovák nyelv és irodalom barátai egyesületének*, mint ahogy Kollár – érzékelyen, mit tehet egy egyetemi katedra – minden követ megmozgatott a Pesten létesítendő egyetemi szláv tanszék érdekében (amely aztán 1849-ben meg is valósult, a varasdi horvát származású Ferencz József alkalmazásával). Itt nem térek ki a pest-budai németiség társasági életének ecsetelésére, a társasági események meg-megjelentek a pest-budai német sajtóban. Érdekes kölcsönösségnek lehetünk tanúi: ezek a hírlapok, divatlapok, tudósítói, átvételek révén, a hasonló prágai, brnói, ljubljanai, zágrábi színházi, kulturális, társadalmi/társasági életről is hírt hoztak, ezzel párhuzamosan az említett városok német nyelvű sajtójának a hírei között meglepő gyakorisággal lelhetünk pest-budai vonatkozásúakat. A magyarországi németiség kutatása Gragger Róbert, még inkább Bleyer Jakab, majd Pukánszky Béla révén alaposan és tüzetesen kutató területnek számított a XX. század negyvenes éveit, megmagyarázható okok miatt hanyagolódott el 1945 után, míg – többek között – Sziklay Lászlónak többnyelvűség/többkulturáltság kutatásai/feltárásai nem legitimálták újra ennek a munkának jelentőségét az egész régió szempontjából. Hiba lenne, ha pusztán szlovák szerzők német és magyar tájékozódásáról beszélünk, még nagyobb hiba azonban nem tudomásul venni a városi polgárság jó darabig erőteljes németiségét, a németnek mint kötelező gimnáziumi tárgynak szerepét a magyarországi polgárság kultúrájában, a cseregyerekek spontán mozgalmának fontosságát; német és szlovák területről érkeztek magyar szóra magyar családokhoz, magyar családok gyermekei viszont német tanulás céljából indultak német polgárcsaládokhoz (Jókai így tanult meg Pozsonyban németül, így ismerkedett meg a szlovák mozgalommal; s ez regényeiben is hangot kap).

Látszólag távolabb kerültem Sziklay László szlovakisztikájától, valójában azt jártam körbe. Ha a hungarológiai kutatás nem merőben a meghatározott területhez (országhatárhoz) kötött, magyar nyelvű kutatásokat jelenti, esetleg hozzávéve az emigráns szerzőket, hanem tágabb értelemben magyar „vonatkozásúakat” is, a földrajzi jellegű országhatártól függetlenül, nem a politikai, hanem a kulturális nemzet szempontját szem előtt tartva, de szem előtt tartva az úgynevezett hungarus tudat legkorábbi megnyilatkozásait is, a szlovakisztika sem csupán a mai Szlovákia területén született szerzők tevékenységét, mozgalmait, vállalkozásait fogja össze. A szlovák irodalom „területileg”

nemcsak a mai Szlovákia területén keletkezett, Kollár pest-budai, P. J. Šafárik újvidéki és prágai példája, a vajdasági vagy Békés megyei szlovák művelődés további érveket szolgáltat az „ad hoc territorialitás” ellenében. További megfontolásra készítet, hogy a szlovák kultúra éppen úgy nem önmagában álló entitás, része egy nagyobb egységnek (nyelvrokonsági alapon egy szláv-nak, regionális alapon egy európainak, kelet-közép-európainak), mint ahogy a magyar sem áll önmagában, számos kapcsolat fúzi a környező, a vele sokáig együttélt/együttélő művelődésekhez (Bartók!). Önmagában a kapcsolattörténet (noha elhanyagolhatatlan kutatási terület) leszűkíti, szegényíti még két kultúra, két irodalom találkozásait is. Hiszen a kapcsolattörténet „nivellál”, ami fontos számára, az a közvetlen kapcsolatok kimutatásának „ténye”, adata, és ez nem feltétlenül lesz jellemző az irodalomtörténetben kiemelkedő szerephez jutó személyiségekre. Így a „történet” eltorzul; az irodalomtörténet sosem mellőzi a közvetlen kontextust, ám igyekszik föltárni a más irodalmakra és a saját hagyományokra történő reflexió arányait, azt nevezetesen, hogy az anyanyelvi és világirodalmi, más irodalmi tájékozódás miként kap szerepet az anyanyelvi irodalomtörténekek során. Mindenféle érintkezésen alapuló, közvetlen kapcsolat megérdemli a föltárást, a regisztrálást, csak-hogy nem árt különbséget tenni a szociológiai meg az esztétikai-poétikai jelentőség között. Míg egy réteg olvasottságát, olvasmányait a nem feltétlenül élvonalbeli irodalom körében találjuk, az akár közösnek is mondható szubkultúra föltárása a közönségszociológiai megközelítést indokolja; e közös szubkultúra (a zenében Bartók Béla jogosan szólt a közép-európai zsargonról, műnépdalok „közös” népszerűségéről) kapcsolatrendszerének kutatása ugyan szintén a regionalitás jobb ismeretét szolgálja, de másképpen, mint az élvonalbeli irodalom kontextusainak, világirodalmi érintkezéseinek elemzése. Megjegyzem: eltekintek az értékelés tényezőitől, pusztán a közönségszociológiai, esztétikai nézőpont eltéréseire figyelmeztetnék. Rudolf Chmel (Chmel 2005, 265) egy megjegyzésén nem árt eltöprengenünk: „A kutató számára ugyanis nem teljesen mindegy a kapcsolatok minősége, jelszerűsége, hierarchiája. Valóban más az, ha ezekben a kapcsolatokban Hviezdoslavról, Banšellről, Škultétyről, Krčméryről, Rázusról, Lukáčról vagy Smrekről van szó, s megint más, ha Lüdovít Haanról, Szeberényi Lajosról, Jakub Grajchmanról, Daniel Bachát-Dumnýról, Belo Klein-Tesnoscalskýról, Gáspár Imréről, Adolf Pechányról vagy éppen Gömöri Jenőről. Egészen más az, ha – a közvetlen kapcsolatoktól és tipológiai egyezésektől eltekintve – a magyar irodalmat Hviezdoslav, Banšell, Roy, Krčméry olvasta nagy érdeklődéssel eredetiben, vagy a szlovák irodalmat az említett magyar szerzők, akiknek jelentősége az adott korszak fő árama szempontjából szinte mellékes, ők maguk pedig vagy egé-

szen ismeretlenek vagy kevésbé jelentősek voltak.” Chmel ugyanis arra reagál, miszerint jelentéktelen szerzők és művek egy másik irodalomban jóval fontosabb szerephez jutnak, mint az anyanyelviben, így kapcsolattörténeti hozadékuk semmiképpen nem elhanyagolható. Chmel azt ajánlja az irodalomtudósoknak, hogy ügyeljen, miszerint a „jelentős alkotók ne mosódjanak össze a kevésbé jelentősökkel, hogy ne legyenek egyformák, vagyis hogy ne csupán a kapcsolatokat vizsgálják önmagukban, hanem a kapcsolatok minőségét, funkcióját, okait és következményeit is.” Lényegében Sziklay László kutatói gyakorlatához térhettünk vissza, hiszen róla elmondható, nem mondott le a megtalált adatok hierarchizálásáról, azt két (nemzeti) irodalom „fejlődési” sorába állította be, és regionális érdekű értekezéseiben szembesítette más, kapcsolattörténeti kutatásokból kinyert/kinyerhető adatokkal, hogy az alakulási folyamatok felismeréséig/felismertetéséig jusson. Az újabb problémát jelent, hogy természetszerűleg mások a kortársak meg az utókor prioritásai, és ez az irodalomkutatás történeti elemzésekor érzékelhető/érezkeltethető. Ha az 1930-as esztendőben az irodalomtörténeti szlavisztika, a szláv–magyar kontaktológiai kutatások nagy lendülettel történő művelését tapasztalhatjuk, innen folytatta munkásságát Sziklay László, akkor ennek a fajta kutatásnak csendjét állapíthatjuk meg jó ideje. Nem pusztán a filológiai feltárásban jeleskednek kevésbé a szlovák–magyar érintkezések munkásai (meglehetősen kevesen vannak), és nem csupán azért, mert Sziklay László és nyomában mások elvégezték a munka zömét. Inkább azért, mivel az újabb irodalomelméleti irányzatok nem kedveznek az ún. „kisebb” irodalmak elkötelezett elemzésének, a komparatistikán belül a kontaktológiáról általában igen kedvezőtlen vélemény alakult ki. Egyáltalában: az irodalmon kívülinek vélt „referenciák” meg az irodalom viszonyának értelmezése meglehetősen különbözik attól a korszaktól, amely ugyan nem kizárólag irodalompedagógiai szerepet tulajdonított az irodalomtörténeti kutatásnak, de nem tagadta, hogy például a szlovák–magyar pozitív hagyományok feltárásától a kulturális (és talán nem merőben kulturális) közeledés előmozdítását várja. Azt készséggel elismerem, hogy ez az „elvárás” jórészt az utópiák közé sorolható, a szlovák–magyar történelem nem lett „rózsásabb” attól, hogy jórészt megismertük Hviezdoslav magyar nyelvű zsengeit, a szlovák olvasók egy része nem tekint kedvezőbben sem a csallóközi, sem a magyarországi magyarokra E. B. Lukáč magyar költészeti antológiájának megjelenése óta, mint ahogy jeles magyar költők ugyan sok szlovák verset adtak közre magyarul, verseskötetekben, antológiákban, ettől azonban a lakosság szlovákság-kepe nem változott meg. Hozzáteendő, hogy az irodalomtörténetesek egyre kevésbé tartják szem előtt, mennyire írható meg a régebbi szlovák irodalom története magyar irodalmi/kulturális ismeretek

nélkül, és megfordítva, joggal tehető föl a kérdés: a régi (régebbi) magyar irodalomban, ideértve a kéziratos énekeskönyveket, valóban annyira jelentéktelen lenne a szlovák tényező, amennyire az az átlag irodalomtörténetben/irodalomtörténészek előtt?

Nem tagadható, hogy a magyar és a szlovák irodalomtörténet-írás eltérő utakat járt be, részint azért, mert a szlovák irodalmi gondolkodás később alakította ki módszeres eljárásait, mint a historizmus és a pozitivizmus „iskola”-jában tanult magyar (XIX. század), hanem azért is, mert a cseh és orosz „hatás” eredményeképpen a strukturalizmus a szlovákban jelentékeny szerepet játszott (XX. század), viszonylag korán megismerkedtek az orosz formalizmussal, a két világháború között pedig előbb a cseh poétizmussal részint párhuzamos szlovák költészet, majd a szürrealizmus irodalma igényelte, hogy a szlovák kritika mozduljon el szellemtörténeti elgondolásaitól, és alkalmazza a korszerűbbnek tartott módszereket. Ez a strukturalista készítés a dogmatikus irodalomszemlélet enyhülésekor ismét megjelent a szlovák kritikában és irodalomtörténetben, Mikuláš Bakoš munkássága egy nem túlságosan épületes kitérőt követőleg a folyamatosságot képviselte, s ez lehetőséget adott a szlovák komparatistikának, a fordításelméletnek az irodalomtörténeti innovációra. Sziklay László ugyan több tanulmányban közvetítette a cseh strukturalizmust (Sziklay 1961, 41–66, Sziklay 1970, 99–141) és a poétizmust, értekezést írt a szlovák avantgárd képviselőjéről, Ladislav Novomeskýről, (Sziklay 1974b, 169–181), szlavisztikai munkásságában mégsem érvényesítette, az akkori viszonyok között nem is érvényesíthette a strukturalista irodalmi elgondolásokat, ez a feladat a fiatalabb nemzedékre hárult, igaz, éppen nem a szlovakistákra. Ugyanakkor a szlovák kutatás állandó ismertetése a *Világ-irodalmi Figyelő*, majd a *Helikon* című folyóiratban, a szlovák–magyar kontaktológiai kutatás komparatív vonulatának erősítése és beillesztése az eleinte kelet-európainak nevezett kontextusba, egy új szemléletet alapozott meg. Egyfelől a pest-budai többkultúráltságra irányuló feltáró munka nem merőben irodalmi, inkább kulturális régiót célzott meg, másfelől ezt alátámasztotta az egymással rivalizáló, de szemléletében jócskán átfedéseket is felmutató eperjesi kollégiumi (szláv-szlovák, német, magyar) önképzőkörök anyagának feltárása; és az irodalom téri és intézményi kontextusa egymásra hatásának dokumentálása egyben többnyelvű irodalom, többnyelvű intézmények és regionális irányok szembesítését hozta magával. Ennek révén óvatosan előlegeződött meg az, ami napjainkban a kultúratudományi stúdiumoknak is éltetője. Még egy ponton mutat talán még kitűzött céljánál is messzebbre Sziklay Lászlónak ez a fajta kutatása. Akiket bemutat, szerzőket, többnyire olyan témákat választanak, amelyek több kultúra, nemzettudat igazolására

szolgálnak; amely művekről szó esik, tematológiailag egy közösnek bizonyuló hagyomány (az 1830-as esztendőktől már erőteljesen nemzeti szempontú) (re)konstruálását hajtják végre. Igen jellemző, hogy az oligarcha Csák Máté figurája mind a szlovák, mind a magyar irodalomban fölbukkan, Kisfaludy Károlytól, illetőleg L'udovit Štúrtól kezdve, hogy aztán a XX. század magyar és szlovák történetírása (természetesen) egymástól eltérő módon értelmezze a rozgonyi csata hőségét; önállósulási törekvései, szembeszegülése a központi királyi hatalommal ekképpen lehetnek egy korai szlovák önállóság, egyenrangúság jelennek szóló példázatává. Hadd tegyem hozzá, hasonló karriert futott be a Vág-völgyi várak mondakincse mindkét irodalomban: fő forrásként Mednyánszky Alajos két kötete (Mednyánszky 1826, Mednyánszky 1829) szolgál, közülük az egyik németül a magyar történeti előidőket idézi, s a XIX. századi magyar költészet számára szinte kimeríthetetlen anyaggal szolgált (Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, a XX. századból a vágújhelyi születésű Szántó Györgyöt említhetjük), a szlovák irodalomban szintén a helyi monda műfajaként köszön vissza a romantika irodalmában. A párhuzamosságokon túl (melyek a feldolgozás mikéntjére is kiterjeszthetők), e helytörténeti nézőpont alapján másként rajzolódik ki egy-egy kulturális táj, nem feltétlenül a nemzeti látószög kizárólagossága jegyében, inkább a monda- és legendaképződés jórészt egymással végig párbeszédben álló ütemében. Mindez nem tagadja a politikátörténet szétválasztó törekvéseit, és nem kívánja a rossz politikusok és a jó kulturális szereplők szembeállítását feltételezni, mivel – sajnos – a kevés „jó” politikus mellett az ellenséges indulatú kulturális munkások száma sem mondható jelentéktelennek.

Sziklay László éppen ennek nyomába eredt, mi történt és hogyan történt, hogy a XVIII. században élénk és termékenyítő hungarus patriotizmust kiszorította a nemzeti ébredésnek eufemizált nyelvi nacionalizmus? Melyek ennek a folyamatnak az állomásai? És mi őrződött meg még Hviezdoslav és Ady költészetében (tegyük hozzá nyomokban Miroslav Krležánál) is? Csupán az egymás kultúrájának jobb ismeretét sürgető munkálkodás (mint például Emil Boleslav Lukáčnál)? A nosztalgia az egykori együttélés pozitív vonásai iránt? Miképpen változott még a magyar kultúra telítettségével bíró szereplők esetében is a haza-, állam-, országfelfogás, és lett a közös örökség tagadásává, a magyar irodalom ignorálásává már (egyeseknél) a XIX. század nyolcvanas éveiben? És megfordítva, miként fordult el a többnyelvű „haza” gondolatától a magyar politika az „egy politikai nemzet” merev tézisének érvényt szerezni akarva? Hogyan lett Mocsáry Lajos méltányos nemzetiségi politikájával „fehér hollóvá”? Miért maradt visszhangtalan Kossuth Lajos Duna-konföderációs elképzelése (nemcsak a magyar politikusoknál)? És mindezzel némileg(?)

összefüggésben, miképpen szorult ki az irodalomtudományi szlavisztika a magyar tudományosságból az 1930-as esztendőig (míg a nyelvtudományi szlavisztika mindig európai színvonalon produkált)? Sziklay László a maga szlovakisztikájának előzményeit kutatva, egyrészt kénytelen volt művelődés-politikai, intézménytörténeti, de éppen úgy mentalitástörténeti és kultúra-szemléleti kérdésekkel is szembenézni, másrészt föltárni azt, hogy többek között a Chmel által is említett Pechány Adolf és Gáspár Imre (kiről Sziklay László kandidátusi értekezését írta) jelentik nagyrészt a XIX. század magyar szlovakisztikáját. S ha a személyes történetet sem mellőzöm, akkor megkockáztatom, a kisebbségi sorsot megtapasztaló Sziklay László jobban és pontosabban érzékelt, hogy a magyar művelődésnek (de politikának is) egzisztenciális érdeke a nyelvtudományi mellett a szlavisztika más ágainak ismerete. A szlovák önértékelés, helyválasztás nem ismerete már a XIX. században következményekkel járt, nem is szólva a XX. század tragikus eseményeiről.

A saját életében elszenvedett méltánytalanságok (a Beneš-dekrétumok egészen közvetlen hatása) is csak azt a ráismerést erősítették, hogy a nem egyszer mesterségesen és erőszakkal mélyített árkok fölé kell hidat verni, s ettől a jószándékú elképzeléstől az sem tántorította el, hogy mennyi félreértésbe ütközött, mikor tudatosította, nem egymástól függetlenül leélt múltra hivatkozhat például a szlovák, a magyar, a szerb, a horvát, a román kutató, részben azon kell munkálkodni, hogy e közös múlt őszinte föltárásával ne csak egyes álláspontok kerüljenek közelebb egymáshoz (azok is persze), hanem megteremtődjék a bizalom légköre, amelyben az úgynevezett „kényes” kérdéseket is meg lehet vitatni, nem vádpontokként és nem önigazolásként. Sziklay László felkészültségével, szlovák nyelvtudásával, nyíltságával elérte, hogy – noha szlovák részről érték támadások – meghallgatták, nem egyszer elfogadták nézeteit, publikációinak helyet adtak a szlovák folyóiratokban, tanulmánykötetekben, személyét – tanúsíthatom – általános tisztelet övezte Szlovákiában. Amiképpen el tudta fogadtatni álláspontját a komparatisták nemzetközi kongresszusain, regionális szemléletével híveket tudott szerezni a magyar (Kelet-) Közép-Európa-gondolatnak. Életműve nyitott maradt, a megkezdett kutatások (amilyenek a már említett több-nyelvű Pest-Budáé, de folytathatnám a tervezett, de el nem készült Hviezdoslav-monográfiával, amelyből külön kötetben csak az ifjú Hviezdoslavról szóló irodalomtörténeti füzet készült el) (Sziklay 1965) folytatóra várnak. A kétoldalú kapcsolatok terén is maradt elsősorban filológiai tennivaló, de ezek beillesztése az irodalomközi együttesekbe (hogy Dionýz Ďurišin terminusával éljek) több területen kutatójára vár. Sziklay László egy Lenau-tanulmányával kezdeményezte az osztrák irodalom bevonását is, a XIX. század második fele, a XX. század első fele időszakára vonat-

kozott az osztrák kutatás jócskán haladt előre, igaz, a magyar tényező ezúttal elhanyagolódott. Sziklay László sokrétű életműve, maga is feldolgozásra vár. Annyi már most elmondható, hogy a magyar szlovakisztika kiemelkedő kezdeményezője, művelője, aki a szlovák kutatással egyenrangú félként folytatott folytatásra váró, arra érdemes párbeszédet.¹²

(Tiszatáj 2012.)

Irodalom:

- Adamová, Zuzana, Karol Rosenbaum, Sziklay László (szerk.): *Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1965.
- Almási Balogh Tihamér: *A tót leány. Népszínmű dalokkal. Zenéjét szerző Serly Lajos*. Budapest, 1883, új kiadás: Budapest, 1923.
- Bhabha, Homi K.: *The location of culture*. London, 1994.
- Chmel, Rudolf: *Új kapcsolatok – régi problémák?* Ford. Fazekas József. *Forum*, 2005, 4, 265.
- Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reychman, Sziklay László (szerk.): *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest, 1969.
- Ďurišín, Dionýz: *Čo je svetová literatúra?* Bratislava, 1992.
- Eckhardt Sándor: *Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában*. Budapest, 1932a.
- Eckhardt, Sándor: Van Tieghem: La littérature comparée. *Egyetemes Philologiai Közöny* 1932b, 67–68.
- Fried, István: Die Sagen des Waagtales in der slowakischen und der ungarischen Literatur. *Studia Slavica* 1970, 93–114.
- Fried István: Bartók Béla alapvetése. *Alföld* 1981, 3, 3–8.
- Fried István: Három nemzetiségű gyülekezet ünnepe. Adalékok a reformkori nemzetiségi kérdéshez. *Diakónia* 1991, 1, 19–25.
- Fried István: Bartók Béla és a kelet-közép-európai komparatisztika. *Szi-várvány* 1995, 3, 51-61.

¹² Ideje volna fölmérni Sziklay Lászlónak a magyarországi szlovák iskolaügy érdekében tett munkálkodását, ezen belül tanszékvezetői és pedagógiai tevékenységét a budapesti, majd az időben jóval nagyobb távot átfogó szegedi tanárképző főiskola szlovák tanszékén. Sziklay László a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának címzetes egyetemi tanáráként is funkcionált, ebben a minőségben, amíg tehette, félévenként egy-egy előadást tartott a magyar szakosoknak, többnyire a magyar és a szomszédos irodalmak kapcsolatairól.

- Fried István: *Ján Kollár és a magyar irodalom*. In A névadás lehetségesége (Nemzetiség, régió, Európa). Pozsony-Bratislava, 2004.
- Fried István: Pozsony-Pressburg-Bratislava-Posonium, „a nagy kézfogások városa”. *Irodalmi Szemle* 2003, 8, 35–45.
- Fried István: Sziklay László pályájának emlékezete. *Tiszatáj* 2003, 9, 64–73.
- Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. Budapest 1927, 2. kiadás: uo. 1978.
- Kiss Szemán Róbert: *Szláv pokol Pesten. Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között*. Budapest, 2010.
- Kollai, István: *A Capital on the Borderland. Traditional Multikulturalism in Contemporary Bratislava*. Preface: Elena Mannová. Budapest, 2009.
- Köpeczi Béla, Sziklay László: „Sorsotok előre nézzétek”. *A francia felvilágosodás és a magyar kultúra*. Budapest, 1975.
- *Közköltészet* 1–2. S. a. r. Csörsz Rumén István, Küllös Imola Budapest, 2000, 2006.
- *Magyar–oroszlalok*. Ford. Fincicky Mihály. Pest, 1870.
- Mednyánszky, Aloys: *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn. mit 12 (colorierten) Ansichten*. Pest, 1826.
- Mednyánszky, Aloys: *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*. Pest, 1829.
- *Román népdalok*. Ford. Ember György, Grozescu Julián etc. Bev. Vulcanu József. Pest, 1877.
- Sziklay László: Ján Kollár magyar kapcsolatai Pesten. In ADAMOVIČ et al., 1965.
- Sziklay, K László: *Mad'arsky pisaná veselohra slovenskéhoho dramatika*. Slovenské divadlo 1967.
- Sziklay László: *Kazinczy az irodalom kérdéseiről*. Košice-Kassa, 1934.
- Sziklay László: Modernizmus és haladás a cseh lírában a két háború között. *Világírodalmi Figyelő* 1961, 1, 41–66.
- Sziklay László: *A szlovák irodalom története*. Budapest, 1962.
- Sziklay, László: Einige methodologische Fragen der vergleichenden Literaturgeschichte. *Studia Slavica* 1963.
- Sziklay, László: *K Csokonaiho popularitate v slovenskej literatúre*. Sbornik filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava, 1964a.
- Sziklay, László: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes*. In *Littérature hongroise-littérature européenne*. Réd. Par István Sötér et Ottó Süpek. Budapest, 1964b.
- Sziklay László: *Az ifjú Hviezdoslav*. Budapest, 1965.

- Sziklay, László: Slowakische Volkslieder im »Pester Tageblatt«. *Studia Slavica* 1966a, 405–412.
- Sziklay, László: *Literaturhistorische Slawistik oder vergleichende ost- und südosteuropäische Geschichtsschreibung*. In *Ost und West in der Geschichte des Denkens* (...) Berlin, 1966b.
- Sziklay, László: *Das Zusammenleben und Zusammenwirken mehrerer südosteuropäischen Völker in Ofen-Pest zu Beginn des XIX. Jahrhunderts*. Südosteuropa-Jahrbuch, 8.Bd. München, 1968.
- Sziklay László: A prágai iskola. In *Irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány történetéből*. Szerk. Nyíró Lajos. Budapest, 1970, 99–141.
- Sziklay, László: Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő. In *Szomszédtság és közösség. Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*. Tanulmányok. Szerk. Vujicsics D. Sztoján. Budapest, 1972.
- Sziklay László: *Szomszédainkról. A kelet-európai irodalom kérdései*. Budapest, 1974a.
- Sziklay, László: Na okraj maďarských súvislosti. In *Nenahodná stretnutia Zborník o diele Laca Novomeského v socialistickom svete*. Szerk. Karol Rosenbaum, Stanislav Šmatlák. Bratislava, 1974b, 169–181
- Sziklay László: *Visszhangok. Tanulmányok, elemzések, értékelések*. Bratislava, 1977.
- Sziklay, László (Hg.): *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*. Aus dem Ungarischen übers. von Ferenc Gottschlig, Peter Lieber und Heribert Thierry. Budapest, 1983.
- Sziklay László: *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*. Utószó Fried István. Budapest, 1987.
- Sziklay, László: *Pest-Buda szellemi élete a 18–19. századfordulóján*. Budapest, 1991.
- *Tót népdalok*. Ford. Szeberényi Lajos, Lehoczy Tivadar, Törs Kálmán. Bev. Szeberényi Lajos. Pest, 1866,

NAGY L. JÁNOS

Weöres Sándor költői nyelvéről

Péntek Jánosnak

*A költemény nem a papíron van,
hanem bennünk.
(Kosztolányi Dezső)*

1. Ebben a cikkben a költői nyelv sajátos megközelítése a hangzásból kiindulva teszi föl a kérdést: mi a szerepe a mai irodalom alkotói és befogadói körében a köznyelvnek, illetve a köznyelvtől való eltérésnek. S a kérdést továbbgondolva: a szociolingvisztikai nézőpontból meghatározható-e a köznyelvtől való eltérés nyelvváltozata mint költői nyelvváltozat. A két kulcsfogalom az alábbiakban a *regionalizmus* mint táji változat, illetve a *vernakularizmus* mint szociováltozat vagy egyéni változat. (Az utóbbinak természetesen pszicholingvisztikai relevanciája is van.)*

A gondolatmenet az adott két terminust járja körül, abban a vonatkozásban, melyikük érvényes Weöres Sándornak a *Valse triste* című szövegére. A textus az *Első szimfónia* 3. darabja, 1932 és 1934 között keletkezett, első megjelenése a Nyugat 1935. évfolyama első számában és *A kő és az ember* című kötetben (1935, reprint 1986). Az érvényesség kérdése azért vetődik fel, mert az első kötetbeli megjelenéstől némileg eltér az Egybegyűjtött írások kiadásainak (1965... 2003) írásformája, s mindegyiktől különbözik a hanghordozókon elérhető változata.¹ A kérdés előző felvetéséhez lásd Nagy L. János 2013b-t a Fűzfa Balázs szerkesztette *Valse triste* 2013-as kötetében; a kiadvány élén az Egybegyűjtött írások változata szerepel, abban csupán a „hüvös” szóalak tér el az AkH. írásmódjától.

Az alábbiakban előbb A) a regionalizmus-feltevés (2), majd B) a vernakularizmus-feltevés (3) vizsgálata következik, s azt követően a hiteles szöveg kérdése (4), majd a szövegtípusra vonatkozó tanulságok rövid összefoglalása (5). Az első lehetőségben (A) a tájnyelv játssza a főszerepet, a másodikban (B) pedig a szerzőnek az édesanyjától tanult magyar nyelvi változata. Elvileg nem zárható ki, hogy egybeessék a két lehetőség, de ebben a szövegben jelentős különbségek tapasztalhatók közöttük.

* Közvetlen előzmény: Nagy L. 2014: 303–318

¹ I. Weöres Sándor: saját verseit olvassa a költő, Hungaroton 1992: MK 13918 (hangkazetta). Első kiadása: Hungaroton 1982, SLPX 13918 (hanglemez).

2. A regionalizmus (az A feltevés szerint) a régió nyelvhasználatára utal, az irodalmi szövegben mint táji sajátosság érvényes. Szerepe a kifejezésben és a stílus-elemzésben hagyományosan a *couleur locale*, az adott táj, a vidékiség érzékeltetése. Ha a szövegre a regionalizmus jellemző, akkor ez a nyelvtudományban a dialektológia, a szociolingvisztika illetékességébe tartozik, s innen vonhatók le a következtetések az irodalomtudomány, általánosabban a szövegtudomány és a stilisztika számára. A téma kutatásában Ronald Wardhaugh így fogalmaz: „egy meghatározott ország vagy régió beszéde ... a beszéd olyan elsődleges formája, amely a kommunikáció elsődleges formájaként száll szülőről gyerekre” (Wardhaugh 1995: 38). A két idézett részlet együttese közül az egyik (elsősorban) a regionalizmusról, a második (elsősorban) „a szülőről gyerekre” származtatott vernakularizmusról szól. A szociolingvisztikai megközelítés az adott nyelvközösségre jellemző nyelvváltozatként tárgyalja a fogalmat, lásd Milroy és Milroy 1987, Trudgill 1997, Wardhaugh 1995, Brown ed. 2006 stb. Például Ronald Wardhaugh monográfiájában fejezetcím: Regionális és szociális eltérések (Wardhaugh i. m. 115–139). William Labov a szekuláris nyelvészet körébe utalja a regionalizmust, hétköznapi változatokról ír (Labov 1972, idézi Wardhaugh 1995, 72).

A nyelvi változatoktól elválasztja a stilisztikai változatokat az Elsevier-enciklopédia (Brown ed. 2006): *dialect* – user; *register* – use; ahol a dialektus a nyelvhasználóra, a regiszter a stílusváltozatra érvényes. (Fontos, hogy a *dialect* fogalma a *variety* fogalmával egyezik meg – ’nyelvváltozat’ jelentésben ebben a felfogásban.) Deme László magyar terminusa Weöres szövegére nézve a regionális köznyelv: ez a nyelvi változat az irodalmi nyelv (a köznyelv) és a tájnyelv között helyezhető el (Deme 1955, 27–81). A stilisztikában Bárczi Géza alaptanulmányát követik az elemzők (Bárczi 1961, 65–112). Bárczi az irodalmi nyelvben regionalizmuson egyértelmű tájnyelviséget, nyelvjárásiasságot ért. A regionális köznyelv terminus megfelel Peter Trudgill mezolektus-fogalmának: a mezolektus a makrolektus és a mikrolektus közötti fogalom (lásd Trudgill 1997: 50–51).²

² Szombathelyen a magyar nyelvészeti tanszéken kutatták a regionális köznyelvet Szabó Géza, majd Molnár Zoltán Miklós vezetésével, Bokor József, Guttmann Miklós, Vörös Ottó részvételével. A téma irodalmából:

Bárczi Géza 1961. *Nyelvjárási és irodalmi stílus = Stilisztikai tanulmányok*. Magvető, Budapest, 65–112. – Bartha Csilla 1998. *A szociolingvisztika alapjai*. ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. Uő 1998. *A kétnyelvűség alapkérdései: beszélők és közösségek*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. – Bíró A. Zoltán 1984. *Beszéd és környezet*. Kriterion, Bukarest. – Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta, Budapest, 78–88 – Deme László 1955. *Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárásiasság* = Pais Dezső szerk. *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai, Budapest, 27–81 – Kiss Jenő 1995. *A regionális köznyelviség mint kutatási probléma*.

2.1. 2008-ban került a kezembe az a reprint kiadvány, amely a másodikként kiadott Weöres-kötetet, az *A kő és az embert* jelentette meg az 1935-ös Nyugat-kiadás alapján. Ennek a betűhíven újra kiadott változatnak a magánhangzói között vasi kiejtésű is található, köznyelvi is. Mellékelve olvasható az első kötetbeli megjelenéssel együtt a vasi nyelvjárási forma: kérésemre Rozmán László csöngői lakos olvasatában hangzott a szöveg 2013. április 27-én (Balogh Lajos nyelvjáráskutató ellenőrzésével lejegyezve). A két változat egybevetése jól szemlélteti, miben tér el a regionális köznyelvi variáns a nyelvjárástól. Az *ä* hangértéke a legalsó nyelvállású *e*, az *ë* a középső nyelvállású *e*. Az első oszlopban az 1935-ös változat (regionális köznyelvi), a másodikban a nyelvjárási (regionalizmus). Ilyen módon jól szemlélteti az egybevetés a regionalizmus kétféle megjelenését. (Az írásképe nem érzékelteti a rondóformát.)

Valse triste

Hüvös és öreg az este.
Remeg a venyige teste.
Elhull a szüreti ének.
Kuckóba bujnak a vénék.
Ködben a templom dombja,
villog a torony gombja,
gyors záporok sötétben
szaladnak át a réten.
Elhull a nyári ének,
elbujnak már a vénék,
hüvös az árny, az este,
csörög a cserje teste.

Valse triste

Hüvös és örög az äste.
Rämög a ványige täste.
Älhull a szüräti ének.
Kuckóba bujnak a vénék.
Ködbän a tämplom dombgya,
villog a torony gombgya,
gyors záporok sötétän (!)
szaladnak át a rétän. (!)
Älhull a nyári ének,
älbujnak már a vénék,
hüvös az árny, az äste,
csörög a csärje täste.

Magyar Nyelv 91 (1995), 1–9. – Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. – Sebestyén Árpád 1981. *A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése*. Magyar Nyelvőr 105 (1981), 319–328. – Vörös Ottó 2012. *A regionalitás néhány újabb jelensége és hatása a „határtalan” magyar közoktatásra*, Magyar Írók Alapítványa Széphalom Könyvműhely, Budapest. (megjelenőben); Allan Bell 1984. *Language Style as Audience Design*. *Language in Society* 13 (1984), 145–204. – Fónagy Iván 2001. *Languages within language: an evaluative approach*. *Foundations of semiotics* 13. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia, 174–190. – Susan Gal 2006. *Linguistic anthropology* = Keith Brown szerk. *Encyclopedia of Languages and Linguistics*. Elsevier, Oxford, 7, 191–185. – Keith Brown szerk., *Encyclopedia of Languages and Linguistics I–XIV*. Elsevier, Oxford, 2006. 2nd ed. 13. vol. 413–427. – Peter Trudgill 1997. *Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába*. JGYTF, Szeged. – Ronald Wardhaugh 1995. *Szociolingvisztika*, Osiris, Budapest.
Itt köszönöm meg Kontra Miklós szíves tanácsait.

Az ember szíve kivásik.
 Egyik nyár, akár a másik.
 Mindegy, hogy rég volt, vagy nem-rég,
 Lyukas és fagyos az emlék.
 A fákon piros láz van.
 Lányok sírnak a házban.
 Hol a szádról a festék?
 kékre csipik az esték.
 Mindegy, hogy rég, vagy nem-rég,
 nem marad semmi emlék,
 az ember szíve vásik,
 egyik nyár, mint a másik.
 Megcsörren a cserje kontya.
 Kolompol az ősz kolompja.
 A dér a kökényt megeste.
 Hüvös és öreg az este.
 (A kő és az ember, 19)

Az ämbër szivä kivásik.
 Ęgyik nyár, akár a másik.
 Mindëgy, hogy rég volt, vagy nãm-rég,
 Likas és fagyos az ämlék.
 A fákon piros láz van.
 Lányok sirnak a házban.
 Hol a szádról a fãsték?
 kékrã csipik az ästék.
 Mindëgy, hogy rég, vagy nãm-rég,
 nãm marad sëmmi ämlék,
 az ämbër szíve vásik,
 ëgyik nyár, mint a másik.
 Mëgcsörren a csãrje kontya.
 Kolompol az ősz kolomptya.
 A dér a kökényt mëgãste.
 Hüvös és öreg az äste.
 (Rozmán László, 2013. április 27.)

3. Ha a szövegre a vernakuláris nyelvi változat jellemző (B feltevés), akkor Weöresnek a művelt édesanyjától, Blaskovich Máriától tanult anyanyelvváltozata hatott elsősorban a szöveg hangzására. Ez a terminus Peter Trudgill és mások írásaiban az *alapnyelv* fogalmának felel meg. A vernakuláris változat pszicholingvisztikai megközelítést jelezhet: az egyén anyanyelvváltozatát, amelyen a legtermészetesebben, a legteljesebben fejezheti ki magát. A vernakuláris változat (lásd vernacular variety, Keith Brown szerk. 2006, 13: 413–427) a szociolingvisztikai elemzésekben a közösség stabil normahalmazát is jelenti (Lesley Milroy 1980 belfasti kísérletére utal Wardhaugh 1995, 158). Ennek a változatnak ugyanis szociohatása: közösségépítő és identitásjelző szerepe van (i. m. 34).

Cseresnyési László a vernakuláris változat jellemzésében három tényezőt emel ki: a sztenderdtől való függetlenséget, a kifejezés legteljesebb, legspontánabb voltát és az identitás fontos építőjét, érzékeltetőjét. Az elsőt azért, mert a kisgyermekkorban elsajátított nyelvváltozat a világba való beleszocializálódást is jelenti, s fel sem merül, hogy más is szabályozhatja a használatát, mint a legszűkebb családi környezet beszéd szokásai. A másodikat azért, mert a vernakuláris változat használata az egyén számára kézenfekvő, nem igényel stíláris vagy tematikus tervezést: nem kell a beszélőnek keresnie a szavakat, kifejezéseket. A harmadikat pedig azért, mert a kisgyermekkorban elsajátított és automatizálódott *ejtésmódok*, a szóhasználat, a mondatfűzés a nyelvi otthonosságának az érzetét nyújtja, beleértve a családhoz, a rokonsághoz tartozást is (Cseresnyési 2004, 78–88).

Ilyen megközelítésben az egyéni vernakuláris jellemzők a közösség konstituens tényezőivé lesznek, azaz szocolingvisztikai relevanciát nyernek.

Csőngei magánhangzókkal néhány szó így hangoznék: *hüivös, bujnak, elbujnak, szíve, sirnak, csípiik*. Hogyan hangzik a költő olvasásában a *Valse triste*? Valószínű, hogy Weöres számára „csöngeien” is; ebben osztozik vele a dunántúli táj nyelvének beszélője. Mert a csőngei hangzással együtt – akár az íráskép hatására – olykor az Egybegyűjtött írások nyomtatott változata is hat. Az eddigi változatokhoz hasonlít is, el is tér tőlük az a hangzás, amellyel maga Weöres olvassa ezt a textust. Mindkét alkalommal *szíve*, illetve *csípiik* hallható; az elsőnek metrikai-ritmikai oka van, ott a keringő lüktetéséhez hosszú szótagra van szükség; a *csípiik* első szótagja röviden hangzó hosszú szótag. A legjelentősebb különbség a zárt, azaz középső nyelvállású *ë* hang ejtése, beleértve a *nëm/nem* váltakozást is.

3.1. A *Robogó szekerek* szövegének lüktetésében is a dunántúli regionális köznyelv szól.

ROBOGÓ SZEKEREK

Ménnek a fuvarosok, a fekete dobosok a kerekékën éjszaka – a tanyai kutyaugatásokon át, tova! s a falusi zárt kapuk álmain át, tova! az uton a kétfele meredekën árny-hëgyü jegényesor innen is onnan is árkai mëntén.

A gyerekek alszanak, elviszi őket a fuvalom az égbe, hol érik a csillag, e gömbölyü, de tövisës alma, s a hold-fele kanyarog a hintafa bársonya, cifra szalagja, de virrad, a kicsi öcsik és hugok álmai hajnali légsiga fonatain újra lë, földre pörögnek.

Súlyos muraközi ló dobog, a kövön a pata kopog, a paripa fölnyihog – a falon a ló feje, hó-szinën a fekete, tovasuhan – ablakon és puha keszekusza mënnyei álmokon átfut az árnyék.

Ménnek a fuvarosok, aluszik a köpönyegük, ők maguk éberek – az uton a kikeleti lombokon a szekerek erezete iramodik – ágyban a kisfiu és huga mënnyei hintafa ágain ezër üvegizmu, salátabokájü, kakukkfejü tarka lovat lát.

Weöres olvasatában a zárt *ë* ejtése tűnik fel. További vernakuláris rövidülések a magánhangzóknál: ...az uton ...árny-hëgyü ...gömbölyü ...a hold-fele ...hugok ...hó-szinën ...aluszik ...az uton ...a kisfiu és huga ...üvegizmu, salátabokájü, kakukkfejü. Ugyancsak érzékelhető, bár kevésbé feltűnő a nyelvhegyvel ejtett, dunántúli -t hang.³

³ A *Valse triste* irodalmából: Bori Imre 1984. *A látomások költészete. Weöres Sándor = Uő: Huszonöt tanulmány a XX. századi magyar rodalomról*. Forum, Novi Sad, 447–495 – Domokos Mátyás szerk. 1993. *Egyedül mindenkivel*. Szépirodalmi, Budapest. – Hajdu

3.2. Magának *A kő és az ember* kötetnek a szövegeiben 145 szóalak tér el az AkH.-tól. A versek textusain kívül érdemes az utószóra is hivatkozni: a szerkesztő, Tüskés Tibor mondataiban tizenkét szóalak magánhangzói vasi ejtésűek. Ennek bizonyító ereje nyilvánvaló: Weöresnek a szerzői nyelve meg-egyezni látszik a regionális köznyelvvvel. (A nyomdai korrektúra egy-egy esetben hibákat is hagyott: ugyanazon szóalakok különböző nyomtatott alakban is megjelennek, például a „kultura” és „kultúra” szóban; de ezek nem befolyásolják az összbenyomást.)

3.3. Mi jellemzi ezt a nyelvváltozatot? Az utóbbi években a pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai kutatások, főként az észak-amerikai publikációkban, kiemelik a személyes/személyi változat (personal variety) jelentőségét. Weöres személyes nyelvváltozatát vizsgálva, édesanyjától pécsi, édesapjától és csöngői, szombathelyi, pécsi környezetétől dunántúli jellemzőket vehetett át. Czigány György kérdésére adott válasza is ezt tükrözi.

- *Gyermekkorodban mit s kitől tanultál Csöngén?*
- *A néptől... Az ember Csöngén beszélget öregasszonnyal, öregemberrel, fiatal-sággal; mindegyiknek megvan a saját idiómája, majdnem azt mondhatnám, mindenkinek saját külön dialektusa, – és ebből sokat lehet tanulni.*
(Domokos Mátyás szerk. *Egyedül mindenkivel* 425)

András 1990. *A Bóbita ritmikájáról*. = *Magyar Orpheus*: 307–322 – Kecskés András 1990. *A magyar vers hangzásszerkezete*. Akadémiai. – Kenyeres Zoltán 2013. *Weöres Sándor*. Kossuth, Budapest. – Lapis József 2007. *Az emlékezet keringője – A Valse triste érzéki-sége*, Parnasszus XIII. (2007), 4, 82–88 – Lator László 1996. *Vers, zene, verszene*. Mozgó Világ 1996/11, 109–112 – Lócsei Péter 2013. *Őszi este – Őszi melódia – Valse triste*. = Fűzfa Balázs szerk. *Valse triste. A tizenkét legszebb magyar vers* 12. Savaria, Szombathely, 88–99 – Nagy L. János 2003. *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében*. – Akadémiai, 64–66 – Uő 2007. „...vadrózsából tündérsipot csináltam.” *Weöres Sándor, a falusi költő*. Parnasszus XIII. (2007), tél, 95–104 – Uő 2013a. *Keresztvezető jelentések világában*, SzTE – JGYF, Szeged, 33–34 – Uő 2013b. *Vasi keringő*. = Fűzfa Balázs szerk. *Valse triste. A tizenkét legszebb magyar vers* 12. Savaria, Szombathely, 142–153 Uő 2014: *Regionalizmus és vernakularizmus* = Palkó Gábor szerk. „tánc volnék, mely önmagát lejti” ELTE-PIM, Bp. 303–318 – Schein Gábor 2002. *Weöres Sándor*. Nap, Budapest. – Szepes Erika 1996. *Magyar költő, magyar vers*. Akadémiai. – Szuromi Lajos 1990. *Szimultán verselés*. Akadémiai. – Tamás Attila 1978. *Weöres Sándor*. Akadémiai. – Tarján Tamás 2013. *Az este teste* = Fűzfa Balázs szerk. *Valse triste. A tizenkét legszebb magyar vers* 12. Savaria, Szombathely, 81–87 – Tüskés Tibor szerk. 1993. *Weörestől Weöresről*. Tankönyvkiadó, Budapest. Uő 2003. *A láthatatlan énekese*. Masszi, Budapest, 13–14 – *Valse triste* 2013. *A tizenkét legszebb magyar vers* 12. Fűzfa Balázs szerk. Savaria, Szombathely.

Ismerte Weöres természetesen a népnyelvi ízeket is, de a szövegeiben a képzett(ebb), tanult(abb), olvasott(abb) személyiség nyelvi profilja rajzolódik ki. Az idézet „saját idiómája” az említett emberek személyes, vernakuláris változata (Bell 1984). A költő anyanyelvváltozata, a szociolingvisztika műszavával *vernakuláris* változata (l. Kiss Jenő 1995, Cseresnyési 2004) érvényesül az 1982-ben fölvetett Valse triste-olvasatban.

Hüvös és öreg az este.
 Remög a venyige teste.
 Elhull a szüreti ének.
 Kuckóba bujnak a vének.
 Ködben a templom dombja,
 villog a torony gombja,
 gyors záporok sötéten (!)
 szaladnak át a rétén. (!)
 Elhull a nyári ének,
 elbujnak már a vének,
 hüvös az árny, az este,
 csörög a cserje teste.
 Az embër szíve kivásik.
 Egyik nyár, akár a másik.
 Mindëgy, hogy rég volt, vagy nem-rég,
 Lyukas és fagyos az emlék.
 A fákon piros láz van.
 Lányok sírnak a házban.
 Hol a szádról a festék?
 kékre csípi az esték.
 Mindëgy, hogy rég, vagy nem-rég,
 nem marad sëmmi emlék,
 az embër szíve vásik,
 ëgyik nyár, mint a másik.
 Mëgcsörren a cserje kontya.
 Kolompol az ősz kolompja.
 A dér a kökényt mëgeste.
 Hüvös és öreg az este. (1982)

A hangfölvételen rögzített variáns különbözik mind *A kő és az ember*, mind az *Egybegyűjtött írások*, mind a vasi tájnyelv változatától; az utóbbira bizonyíték, hogy a vasi *gombgya*, *dombgya*, *kolomptya* szóalakok nem hangzanak a költő szájából. Megállapítható, hogy a fölolvastott variáns dunántúli ízekkel

rendelkezik (*Hüvös, bujnak, sirnak*), mindenütt a zárt *ë* hangzik (még a rím ellenére is: *sötéten – rétén!*), a -t hangzása is megfelel a régió szokásainak. A regionális köznyelv Weöres olvasatában egyéni módon szól: ez a költő vernakuláris változata, anyanyelvi változata. Föltűnő a *nëm* nem váltakozik.

Péntek János gondolataira hivatkozom az irodalom alkotóinak anyanyelv-változata szerepéről: „A vernakuláristól senki nem képes szabadulni, de feltehetően az írókban és a költőkben nincs is ilyen szándék. Számukra bizonyára ez a biztos háttér és a tartalék. Az erdélyi irodalomban minden fellelhető, ami a beszélt nyelvben transzszilván jellegű. Ez nyilvánvalóbb a prózai szövegekben (képekben, jelentésekben, sejtésekben és sejtetésekben, hangulatokban) és a szókincsben, némelyeknél erőteljesebben, másoknál kevésbé, de mindig szervesen, nem külsőségként. Az is természetes, hogy a költőknél ez az inspiráló háttér, forrás a hangzásban vagy a hangzásban is feltételezhető. A vernakuláris többnyire inkább hangzásában válik nyilvánvalóvá, és az a maradandó (»artikulációs bázis«), feltehető, hogy a költők általában is a vernakuláris hangzására építenek.

Még annyit: én a vernakulárist általánosan értem. Annak is van vernakuláris nyelvváltozata, akinél ez sztenderdközeli. Kérdés, hogy nyelvi inspirációban vagy a nyelvi gátlásban mi jelenti a többletet, a »hátrányt« vagy az »előnyt«. De mindenképpen másságot jelent, más hangot. És ez lényeges.”⁴

3.4. Az erdélyi irodalmi nyelvben is, Weöres szövegeiben is nyilvánvaló a vernakuláris hangzás elsődlegessége. Aki a költő sokféle szövegét ismeri, jól tudja, hogy a prózájában számos vasi ejtéssajátság érvényesül az írott sorokban is, például *míly, Teljes gyönyörűség* (A teljesség felé); *zuzmarája, húnyszemü, százlábuak, tejsürü, bucsuzás* (Otthonok) stb.

A versek anyagából álljon itt a *Meghalni* rövid textusa, így összevethető Weöres olvasatával (a költő 1982-es fölvételén).

MEGHALNI (1947)

*Birsalma-illatú, gyöngyház-tekintetű
s a hangja mint harang és messzi hegedű
s mind több és tétován sűrűdő lépteikre
felbödül és lerogy az úr sok-szarvu ikre,
átzúdul a hideg, mindent elönt a kék!*

MĚGHALNI (1982)

*Birsalma-illatu, gyöngyház-tekintetű
s a hangja mint harang és messzi hegedű
s mind több és tétován sűrűdő lépteikre
félbödül és lërogy az úr sok-szarvu ikre,
átzúdul a hideg, mindënt elönt a kék!*

⁴ Péntek János 2013. *A vernakuláris változatról*. Levél Nagy Jánosnak, 2013. április 1.

*Elönt a kék vonzás és villámló ekék
s égő tüskék fölött a Meztelen viharja
redőzve ráborul a horpadó talajra,
megreng az édesség vad fészke, cifra tál,
s a mozdulatlanul terjengő fénybe száll.*

*Elönt a kék vonzás és villámló ekék
s égő tüskék fölött a Meztelen viharja
redőzve ráborul a horpadó talajra,
mögöng az édesség vad fészke, cifra tál,
s a mozdulatlanul terjengő fénybe száll.*

A legszembeütőbb: számos hosszúnak írt magánhangzó röviden szól: *illatu, tekintetü, hegedü, sűrüdő, ráborul, mozdulatlanul*. Az utóbbi kettő a nyomtatott variánsban hosszú ú-s, nyilvánvalóan a költő által szándékosan változtatva, szolgálva a jambikus lüktetést; a második *-nul* szótagja hosszú volna a nyúlás nélkül is a következő szó t-je miatt, az előzőben azonban a *redőzve ráborul* a jambikus sort töri meg: **ti-tá-ti tá-ti-ti**. Az előbbieket rövidülésükkel ritmikail eltérést valósítanak meg az első két sor metrikájában és zárásában (a *tekintetü ti-tá-ti-tá* helyett **ti-tá-ti-ti** és a *messzi hegedü tá-ti ti-ti-tá* helyett **tá-ti ti-ti-ti**). A *sok-szarvu* mindkét változatban rövid véghangzós: ez vasi ejtésű, s megfelel az előző sor lüktetésének is, a *lépteikre* hangzása **tá-ti-tá-ti**, a rímelő sorban a *sok-szarvu ikre* metrikája pedig **tá-tá-ti tá-ti**.

Ami a zárt *ë* hangokat illeti, a magyar nyelvközösség jelentős része ejti az adott helyeken. Ennél fontosabbnak vélhetőek azok a metrikai-ritmikail változtatások, amelyek a költő fölolvadásában valósulnak meg, jól érzékelhető dunántúli ízt adva a hangzásnak.

4. Török Gábor⁵ elvi kérdést tett föl Illyés Gyula szöveggözléseinek tényeit elemelve (Török 1993). „A saját gyönyörűségére verset olvasó laikus is tudja, hogy az irodalmi műveknek, köztük a verseknek általában az a véglegesnek tekinthető hiteles formája, amelyet a szerző maga tekintett át, maga korrigált, s ha több kiadásban jelent meg a költemény, akkor közülük az, amelyet legutoljára javított, nézett át az alkotó. (bek.) Ez az általános nemzetközi minősítési gyakorlat is, lényegében ezt követte »A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata« (Bp., 1962, 5–22), s ennek javítása is (vö. Stoll 1987)... A ritmikail hitelesség aprólékos vizsgálatára azonban még a tudományos szövegkiadók sem fordítanak elég gondot, a tömegeknek szánt kötetek szerkesztői még kevésbé» (i. h. 40).

Elvileg a Weöres jóváhagyásával megjelent Egybegyűjtött írások nyomtatott változata számíthat hitelesnek, benne csupán a „hüvös” magánhangzója tér

⁵ Török Gábor 1993. *Azonos-e a hiteles végső és a ritmikailag hiteles versforma?* Magyar Nyelv LXXXIX (1993), 40–48.

el az AkH.-tól. Az *A kő és az ember* 1935-ben, a Nyugatban (és ennek nyomán az 1986-os reprintben) a *bujnak, elbujnak* írásmódja is rövid tőhangzós. Weöres versolvasásának szóalakjai között a rövid (az Egybegyűjtött írásformájától különböző) magánhangzók szavai a metrikai-ritmikai struktúrában hangozhatnak hosszan is, röviden is, utánuk két mássalhangzó következik. Ez indokolja, hogy a rövid ejtésben a szerző vernakuláris változatának bizonyítékait írjuk le: *bújnak – bujnak, elbújnak – elbujnak, sírnak – sirnak*. Ez a legutóbbi (*sírnak*) hosszú magánhangzós a nyomtatásban – és mégis röviden hangzik az olvasásban. Így a kiejtés rövidülése csatlakozik a *hűvös – hüvös* írásmódváltáshoz.

A kérdés az, Weöres jóváhagyó „ultima manus” változatának higgyünk az *Egybegyűjtött írások* kiadásaiból, vagy fogadjuk el „ultima manus” variánsnak Weöres olvasását? Weöres *Valse triste*-jének az igazi, a hiteles hangzása meghatározható: az idézett Hungaroton-fölvétel tekinthető irányadónak. Textológiai tanulság: a versek esetében az „ultima manus” változata a költő olvasta hangzó szövegváltozat. Péter Mihály szóbeli nyilatkozata szerint: „A költő olvasata a döntő.”

Illyés Gyula úgy válaszolt a verseinek rövid-hosszú hangzóival kapcsolatos kérdésre: „Én úgy írom a szavakat, ahogyan hallom”. (Ugyanígy korábban Babits Mihály.) Weöres *Valse triste*-je is úgy szól, ahogyan a szerző Filippinyi Évának beszél verseiről: „...hiába tervezi meg az ember, csak az valósul meg belőle, ami az ember egész alkatával összhangban van” (Domokos szerk. 1993, 414). A versnek pedig a hangzás nélkülözhetetlen tényezője, Kányádi Sándor szavaival: „A vers az, amit mondani kell.”⁶

4.1. Ami pedig a versalkotás folyamatának elemzését illeti, abban a vernakuláris változat érvényesülése a pszicholingvisztikai megközelítéshez áll közelebb, a téma ezenkívül persze az alkotáslélektan, a művészetpszichológia, a filológia, a textológia relevanciájával is rendelkezik. Maga Weöres a doktori értekezésében a költői memória működésében írja le, ahogyan a vernakuláris változat kifejti hatását: „... a költő agyában mindig nagyszámmal (sic!) vannak kész motívumok; véletlenül létrejött foszlányok vagy előbbi versekből kiszorult részletek – és többnyire akad köztük néhány, ami a kialakulófélben levő költeménybe épen (sic!) beleillik. Ezerszámra lappanganak bennünk a kész és felhasználatlan motívumok; néhányat esetleg le is jegyeztünk, mint vázlatot, töredéket; ha mondanák, hogy említsünk párat közülük, tán egy se jutna eszünkbe, de versköltéskor automatikusan jelentkezik az éppen odaillő.

⁶ Kányádi Sándor 1992. Vannak vidékek. Dácia, Kolozsvár, 5

Az ilyen törmelékek rögtön mint szilárd részek illeszkednek a megírandó versnek még bizonytalan testébe, és ezáltal megfoghatóbbá teszik, támasztékot jelentenek a bizonytalanságban. Mikor pusztán csak a hangulatunk kényszeríti a versírást, sokszor egy-egy kész motívum szolgál elindulásként, köréje kristályosodik az első strófa.⁷ Igen jelentős a versírásakor az a poétai automatizmus, amely szinte magától írja a verset (mottószerűen: „...önmagát lejti...”). Ezt hangsúlyozza másutt értekezésében Weöres: „A kidolgozás – a leendő vers formába-öntése és megfogalmazása – tudatos és szándékos munka. Persze a vers tulajdonképpeni létrehozását nem az akarat és meggondolás végzi, hanem a poéta szellemi automatizmusa (mely egyrészt emlék- és gondolat-raktár, ahonnan, amikor éppen szükség van rá, mindig készséggel kiváltódnak az éppen alkalmas elemek –, másrészt alakító-beidegzettség); az akarat és meggondolás nem bírna létrehozni semmit, csak válogatja, rendezi és ellenőrzi a rendelkezésre álló motívumokat.”⁸

Ebből az következik, hogy Weöres Sándor vernakuláris nyelvvaltozatának igen jelentős hatása van szövegei hangzására. Minthogy költői nyelve éppen a határozott ritmikájával tűnik ki, a vershangzásban – legalább a Hungaroton-fölvételén adott textusok esetében – ezek a hangzások számítanak hitelesnek. Joggal vetődik fel a kérdés: hogyan értékelhetők más szövegei, amelyekről nem maradtak fenn saját olvasatok. Általánosabban: hitelesek-e a költők olvasatai saját szövegeikről? Hitelesebbek-e, mint az írott/nyomtatott változatok? Ha pedig többféle olvasat maradt fenn, melyik lehet hiteles?

A téma a múlt század nyolcvanas éveinek végén nyugvópontra látszott érni⁹ (l. az MTA Textológiai Munkabizottságának közreműködésével); a korunkban divatos hangoskönyvek azonban újragondolásra intenek.

5. A PIM–ELTE konferencia (2013. szeptember 17–18.) mottója: „...tánc volnék, mely önmagát lejti...” A Valse triste szövege nem csupán a címében jelez keringőt, Weöres olvasata (Hungaroton 1982, 1992) a háromnegyedes ritmikára lüktet, a metrikai-ritmikai helyzet átértékelheti a szótagok eredeti rövidségét/hosszúságát. Például a *Mindéggy, hogy rég volt vagy nem rég* nyolc hosszú szótagjából vagy a *Hol a szádról a festék?* hat szótagjából kell a háromműtemű,

⁷ Weöres Sándor 1939. *A vers születése*, 1939, 27–28 (Reprint 1986. Baranya Megyei Könyvtár, Pécs.)

⁸ Uott, 33–34.

⁹ Stoll Béla 1987. *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*. Akadémiai. – Péter László szerk. és vál. 1988. *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*. Akadémiai. (Az MTA Textológiai Munkabizottsága közreműködésével.)

nem több mint kilenc nyolcadnyi sort építeni. (Tehát nem „dreiviertel Takt, hanem „dreiaachtel Takt” a pontos megjelölése.) Ezért az elsőben csupán a *nēm* számít hosszúnak, két nyolcadnyinak; a másodikban a *Hol* ugyancsak két nyolcadossal hangzik, ugyanígy a *fes-* szótag. Egészen különleges módon Weöres úgy olvassa a *gyors záporok sötéten/ szaladnak át a rétén* sorokat, hogy az első szótag háromegységnyi hosszú, ezt a sorban csupa rövid szótag folytatja; majd a nyolcadok aprózó, ikonikus sorjázása folytatódik, ezt követi a két trocheus.

Mindëgy hogy rég volt vagy nēm-rég értékei ti-ti ti/ ti ti ti/ tá-ti
Hol a szádról a festék? értékei tá ti/ ti-ti ti/ tá-ti

gyors záporok sötéten értékei tá-i/ ti-ti-ti/ ti-ti-ti
szaladnak át a rétén értékei ti-ti-ti/ tá ti/ tá-ti

A teljes szövegben számos szótagnyújtó és szótagrövidítő hatás eredményeként lüktet a keringő. Mindez gyakorlatilag igazolja Gósy Mária megállapítását: a ritmika a hétköznapi típusú szövegekben és az irodalmi nyelvben egyaránt módosíthatja a szótagértékeket.¹⁰ (Az itteni textusban az ejtéshez igazodik a szóalakok írásmódja; az ütemekben a szavak határát betűhely jelzi.)

Hüvös és öreg az este.	ti-ti ti / ti-ti ti / tá-ti
Remëg a venyige teste.	ti-ti ti / ti-ti-ti / tá-ti
Elhull a szüreti ének.	ti-ti ti / ti-ti-ti / tá-ti
Kuckóba bujnak a vének.	ti-ti-ti / ti-ti ti / tá-ti
Ködben a templom dombja,	ti-ti ti / tá-ti / tá-ti
villog a torony gombja,	ti-ti ti / ti-tá / tá-ti
gyors záporok sötéten	tá-i / ti-ti-ti / ti-ti-ti
szaladnak át a rétén.	ti-ti-ti / tá ti / tá-ti
Elhull a nyári ének,	ti-ti ti / tá-ti / tá-ti
elbujnak már a vének,	ti-ti-ti / tá ti / tá-ti
hüvös az árny, az este,	ti-ti ti / tá ti / tá-ti
csörög a cserje teste.	ti-ti ti / tá-ti / tá-ti
Az embër szíve kivásik.	ti ti-ti / tá-ti / ti-ti-ti
Ëgyik nyár, akár a másik.	ti-ti ti / ti-ti ti / tá-ti
Mindëgy, hogy rég volt, vagy nēm-rég.	ti-ti ti / ti ti ti / tá-ti
Lyukas és fagyos az emlék.	ti-ti ti / ti-ti ti / tá-ti

¹⁰ Gósy Mária 2000. *A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése*, Magyar Nyelvőr 124. (2000), 3, 173–187

A fákon piros láz van.	ti ti-ti / ti-tá / tá ti
Lányok sirnak a házban.	tá-ti / ti-ti ti / tá-ti
Hol a szádról a festék?	tá-ti / ti-ti ti / tá-ti
Kékre csípi az esték.	tá-ti / ti-ti ti / tá-ti
Mindégy, hogy rég, vagy nem-rég,	ti-ti ti / tá ti / tá-ti
nem marad sèmmi emlék,	ti ti-ti / tá-ti / tá-ti
az embèr szíve vásik,	ti ti-ti / tá-ti / tá-ti
ègyik nyár, mint a másik.	ti-ti ti / tá ti / tá-ti
Mègcsörren a cserje kontya.	ti-ti-ti / ti ti-ti / tá-ti
Kolompol az õsz kolompja.	ti-ti-ti / ti tá / ti-ti-ti
A dér a kòkényt mègeste.	ti ti ti / ti-tá / ti-ti-ti
Hüvös és öreg az este.	ti-ti ti / ti-ti ti / tá-ti

A szóhatárokat a leírásban következetesen betartottuk, azaz a rímelő egységek kedvéért sem tagoltuk át az adott helyeket: nem ritmizáltunk a *kivásik* – *vásik* rímben az elsőnek ti-/ tá-ti lüktetést a második tá-ti-jához; ugyanígy a *mègeste* – *este* rímelésben sem adtunk ti-/ tá-ti tagolást a záró tá-ti-hoz. Az írásmódban és az olvasatban egyaránt hosszú szótaggal indul a *szíve*, a *csípi* első szótagjának azonban rövidnek kell lennie stb. Értelemszerűen vannak rövid hosszú szótagok, pl. *csí-(pi)*; és hosszú rövid szótagok (pl. *Hol*); – annak analógiájára: írott beszélt nyelv vs. beszélt írott nyelv. Ennek elméleti következtetései azonban már másik gondolatmenetbe kínálkoznak.

A Valse triste szövegvariánsai közül kettőnek a lehetősége állt a középpontban a fentiekben: lehetséges választással a táji sajtóságok (azaz a regionalizmus) és az egyén első nyelvváltozata (a vernakularizmus) között. Ez a fentiek szerint megengedő választást jelent a Valse triste esetében: az adatok szerint Weöres textusa a költő vernakuláris variánsában íródott, s ennek a nyelvi változatnak meghatározható dunántúli regionális jellemzői vannak.

6. A továbbgondolás lehetőségei között szerepelhet a hangoskönyvek textológiai szabályozásának kérdése, az alkotáslélektan elemzése a vernakuláris nyelvváltozat működéséről, a befogadás vizsgálata különböző nyelvváltozatok beszélői szempontjából stb.

*Szintaktikai nyelvjárások a tagadásban*¹

1. Bevezetés

A jelen tanulmány a mai szintaktikai kutatásokban terjedőben lévő hullámot lovagol meg. A kissé nagyképuen magát „elméletinek” nevező generatív mondatlan ugyanis sokáig elhanyagolta a nyelv variabilitásának a kérdéseit, ezzel részben jogos, részben megalapozatlan kritikának téve ki magát főleg a szociolingvisták részéről, különösen pedig azoktól, akik – megint csak nem a szerénység mezében tüntetve – magukat a „szekuláris” nyelvészet művelőinek tartják. Amíg persze a társasnyelvészet kutatói a térbeli (földrajzi) és társadalmi rétegek szerinti elterjedtséget vizsgálják, addig az explicit strukturális alapú érveket és összefüggéseket kereső generatív nyelvészek a szabályszerűségek mögöttes rendszerét keresik, és ezzel igyekeznek indokolni a felszíni megvalósulásukban eltérő formákat. A két típusú kutatás, mint azt egy más kontextusban épp tíz éve igyekeztem kifejteni, egymással nem ellentétben áll, hanem egyikük éppenhogy kiegészíti a másikat és viszont.

Cikkem a tagadás egy váratlan és minden bizonnyal nagyobb horderejű, de önmagában kicsiny részterületével foglalkozik, és nem törekszik e széles témakör teljes bemutatására, amit az olvasó többek között a Hivatkozások alatt felsorolt művekben is megtalál. Az itt bemutatandó probléma a kontaszív fókusz, a tagadószó és a hazai irodalomban „tagadó névmásként” ismert kvantor azonos tagmondatban való megjelenésének az egyes beszélők

¹ Megjelent: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és dialektológia*, PPKE, *Piliscsaba*, 110–121. Köszönöm Lipták Anikó, továbbá a Nyelvtudományi Intézetben, illetve a piliscsabai „Nyelvelmélet és dialektológia” konferencián megjelent közönség, közülük is elsősorban Bende-Farkas Ágnes, É. Kiss Katalin és Surányi Balázs hozzászólásait, tanácsait. Külön köszönettel tartozom a két névtelen lektornak a cikkben felvetett problémák továbbgondolásáért és az ehhez kapcsolódó kérdésekért. A tanulmány az OTKA NK 100804 „Átfogó magyar nyelvtan” c. kutatásának a keretében készült. Jelen kutatási eredmények megjelenését továbbá „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú projekt támogatja. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

közötti eltérő megvalósulásának köszönhető: így két vagy három nyelvjárást is azonosíthatunk a magyarban. Mielőtt magát a problémát illusztrálnánk, lássuk, hol helyezkedhet el a *nem* tagadószó, amely akár több példányban is előfordulhat ugyanabban a mondatban, vö. pl. Puskás (2000), É. Kiss (2002), Kenesei (2009).²

1. *A tagadószó elhelyezkedése a magyar mondatban*

	Topik	Neg	– Kvantor/ Q-XP	Neg	FÓKUSZ (Q-XP)	Neg	Ige+T ...
a)	...	nem	mindenki		A LEVEST	(nem)	ette meg
b)	...		senki	nem	A LEVEST	(nem)	ette meg
c)	...		ki	nem	A LEVEST	(nem)	ette meg
d)	...		ki		mikor	(nem)	ette meg a levest?

A magyar tagadás-egyeztető (*negative concord*, TE) nyelvnek számít és a tagadó kvantor mellett ugyanabban a tagmondatban lennie kell egy tagadósónak is.³ Az ilyen nyelvekben hiába van több tagadó kvantor is egy mondatban, továbbra is csak egyszeres tagadás valósul meg. A jelen tanulmányban azt a nézetet vallom, hogy a tagadó kvantornak egy értelmezhetetlen [uNeg] jegye van, amelyet a NegP fejében álló tagadószó értelmezhető [iNeg] jegyével kell leellenőrizni, illetve engedélyeztetni, akár követi a tagadó kvantor az időjeles igét, akár megelőzi azt. Ha a tagadó kvantor követi az igét, akkor az Egyesítés (*Merge*) és az Egyeztetés (*Agree*) műveleteinek kell működésbe lépniük. Ha megelőzi az igét, akkor ezekhez még a Mozgatás (*Move*) művelet is hozzájön. Az alábbi példákban a tagadó kvantort dőlt betűvel, a tagadószót félkövérrel jelöltük.

2. a) [_{NegP} **Nem** [_{TP} mondott erről *senki senkinek semmit* (sem)]]
 b) [_{NegP} *Senki*_i [_{NegP} *senkinek*_j [_{NegP} *semmit*_k [_{Neg} **nem**] [_{TP} mondott *t_i t_j t_k* erről]]]]]

² Az (1) táblázatban szereplő példák forrása Kenesei (2009); a kiskapitálisok a kontrasztív fókusz jelölik, “Q-XP” = kérdőszavas kifejezés, “T” = Igeidő.

³ A tagadás-egyeztetés általános tulajdonságait többek között Haegeman and Zanuttini (1991), Giannakidou (2000), Brown (2000); magyar vonatkozásait például Puskás (1996, 2000), Tóth (1999), Surányi (2002, 2006), Olsvay (2006), É. Kiss (2008, 2011) írta le.

Amennyiben a tagadó kvantor és a tagadószó nem ugyanabban a tagmondatban vannak, a mondat grammatikailag helytelen lesz annak ellenére, hogy a kvantorok átmozoghatnak az alsó mondatból a felsőbe (3a-b), illetve hogy a felső tagmondatban álló tagadószó megengedi az alsó tagmondatban álló negatív polaritású kifejezést, tehát a tagmondathatár nem minden műveletet akadályoz meg (3c-d).

3. a) **Senkit_i* hiszek [hogya *e_i* **nem** volt beteg]
- b) *Senkit_i* **sem** hiszek [hogya *e_i* beteg volt]
- c) *Anna **nem** hiszi [hogya *senki* volt beteg]
- d) Anna **nem** hiszi [hogya valaki is beteg volt]

Az egyedüli kivétel ez alól az azonos tagmondati követelmény alól a főnévi ige-neves mondatok esete, mert itt az ige-neves tagmondatban lévő tagadó kvantort nemcsak a saját tagmondatában, hanem a beágyazó mondatban álló tagadószó is engedélyeztetheti – de ez értelmezési különbségekkel jár együtt a szemantikai komponens szokásos szabályainak megfelelően, amint azt az alábbi példák mutatják.

4. a) Anna **nem** képes elmondani *semmit* (tehát ne kérd fel szónoknak)
- b) Anna képes [n**em** elmondani *semmit*] (tehát rá lehet bíznod a titkaidat)

Lehetséges, hogy a (4a) alatti példában ábrázolt jelenség egyfajta mondat-egyesítés vagy „keveredés” (*scrambling*) eredménye, amint azt több szerző is állítja, pl. Koopman és Szabolcsi (2000), Den Dikken (2004), és Szécsényi (2009, 2010).

A fókusz és a tagadás összefüggéseit is számosan kutatták, többek között Puskás (2000), Surányi (2006), Olsvay (2006), É. Kiss (2008, 2011). Egyik előző tanulmányomban (Kenesei 2009) azt javasoltam, hogy az ige előtt megjelenő fókuszos kifejezés önálló propozíciónak felel meg, vagyis – a szintaxis terminológiájával élve – önálló fázist alkot. Ezzel tudjuk magyarázni a (valódi) kettős tagadást, amely csakis a fókusz jelenlétében érhető tetten, amint azt az (1b-c) példákban mutattuk be, és amelynek a szerkezeti vázát az (5)-ben szemantikusan illusztráljuk.

5. [_{CP} (Neg) Fókusz [_{CP} (Neg) TP]]
- 1. fázis – – 2. fázis –

Így tehát egy vagy akár több tagadó kvantor is elhelyezhető a tagadott fókusz előtt, azaz a fenti 1. fázisban, vö. (6), de a fókusz mögött egyetlen tagadó kvantor

sem lehet jelen, ha az időjeles ige nincsen tagadva, azaz nincsen tagadás a 2. fázisban, l. (7).⁴

6. a) [_{NegP} Senki_i nem/sem [_{FP} ANNÁT_j [_{TP} dicsérte $t_i t_j$]]]
 b) Soha_k (*sem) senki_i *(nem/sem) [_{FP} ANNÁT_j [_{TP} dicsérte $t_i t_j t_k$]]]
7. a) * [_{NegP} (Nem) [_{FP} ANNÁT_i [_{TP} dicsérte senki t_i]]]]
 b) [_{NegP} (Nem) [_{FP} ANNÁT_i [_{NegP} nem [_{TP} dicsérte senki t_i]]]]]

A (6b) példa kapcsán itt csak utalni tudunk arra, hogy a *sem* a fókusz előtt csak a *nem* alternatívájaként fordulhat elő és mindig közvetlenül a fókusz előtt, azt tagadva. A tagadott fókuszt megelőző tagadó kvantor előtt már nem, bármennyi további tagadó kvantor legyen is a mondat „bal szélén”. A *sem* tagadószó tehát – Puskás (2000) állításával szemben – egyáltalán nem része a tagadó kvantornak.

2. Adatok és problémák

Tovább lépve az itt megválaszolatlanul maradt érdekes kérdésektől a bennünket érdeklő tárgykör irányában az irodalomban egy érdekes példasorra bukkanhatunk, amelyet megítélésünk szerint nem dolgoztak fel kellő alaposággal idáig. É. Kiss Katalin egy szóbeli közlésére hivatkozva Puskás (2000: 344) azt állapítja meg, hogy a (8a-b) mondatok a hangsúlyozástól függően egyszeres

⁴ Első lektorom a *sem* státuszával kapcsolatban vet fel kérdéseket. Könnyű lenne arra hivatkozni, ami egyébként indokolt volna, hogy egy ekkora terjedelmű cikkben nem lehet a tagadás minden megoldatlan kérdésével foglalkozni, de annyit hadd jegyezzek meg, hogy a *sem*-et kezdettől fogva (l. Kenesei 1973, 1989) az *is* tagadott kontextusban kötelező alternánsának tartottam. A *semmi sem* típusú kifejezések preverbálisan egy (*semmi*) *is+nem* együtteséből, posztverbálisan pedig a tagadószóval való egyeztetés (Agree) révén előálló *is* → *nem* művelet révén keletkeznek. Más szóval a *sem* preverbálisan a NegP feje, posztverbálisan opcionális klitikum.

Ugyancsak ez a lektor tette föl azt a fontos kérdést, hogy miért nem mozoghat a tagadó kvantor a fókusz és a tagadószó közé, pl. (7b)-ben így: * [FP Annáti [NegP senki_i nem [TP dicsérte $t_j t_i$]]]. Tulajdonképpen már az is rejtélyes, hogy az egyébként megszakíthatatlan „Fókusz – Ige” együttesbe hogyan és miért ékelődhet be a tagadószó és csak az. Rendszerszintű válaszom egyik kérdésre sincsen. (A kérdést a lektor a (19b) példa kapcsán ismételt felveti.)

tagadást, más szóval tagadó egyeztetést (TE), illetve kétszeres tagadást (KT) fejeznek ki.⁵

8. a) Senkivel nem beszéltem ”semmiről” (= TE)
 b) Senkivel nem beszéltem semmiről (= KT)

Surányi (2006) szerint a (9) alatt látható fókuszos mondatban szintén kettős tagadás található.

9. Sehova sem MA jött el senki se (= KT)

Végül É. Kiss (2008) egy hasonló szerkezetet mutat be, amelyben a fókuszot tartalmazó mondatban a hangsúlyos tagadó kvantor az ige mögött áll. É. Kiss cikkének (5b) sorszámú példáját az itt használt jelöléssel közöljük (10)-ben.

10. Nem A DÉLI VONATTAL érkezett ”senki

Ezek az adatok egymással is összeegyeztethetetlennek látszanak. Ahhoz például, hogy a (8b) mondat kettős tagadást valósítson meg, a hátul álló tagadó kvantort tagadott univerzális kvantorként kell tudnunk értelmezni (’Nincs egyetlen ember sem, akivel *semmiről sem* beszéltem’, azaz ’Mindenkivel beszéltem valamiről’), de ez esetben az elől álló tagadószó nem vonatkozhat rá, hiszen akkor tagadó egyeztetés valósulna meg, ami pedig a (8a) jelentésének felelne meg (’Nincs egyetlen ember sem, akivel valamiről is beszéltem volna’). De csak akkor lehetne önálló tagadó kvantor, ha a tagmondatában lenne még egy tagadószó, de hát pont ez hiányzik itt.

A kép talán még tisztább a (9) esetében, ahol a fókusz előtti tagadószó engedélyezi a mondatkezdő tagadó kvantort, de az ige mögötti tagadó kvantorhoz nem lehet semmi köze, hiszen ez egy kis hatókörű kvantor, amint azt a mondat kvázi-logikai fordítása is mutatja: ’Egyetlen helyre sem igaz, hogy ma volt az, hogy egyetlen ember sem jött el oda.’

⁵ A második lektorom hiányolta a hangsúlyok rendszeres és teljes jelölését a példákban. Ennek a kíváncságnak azonban több okból sem tudok eleget tenni. Először is a másoktól átvett példákban nem vagyok jogosult további jelöléseket elhelyezni. Azután a saját kísérletemben szétküldött példákat az utólag elhelyezett jelölés meghamisítaná. Ezért arra hagyatkozom, hogy a magyar anyanyelvű beszélők az ige előtti hangsúlyokat maguktól is el tudják helyezni, az ige mögött pedig az eredeti példáimban is jelölve volt a hangsúly ott, ahol más szerzők vagy én magam erre hivatkoztam.

Ezzel szemben a (10)-ben szereplő tagadó kvantoroknak nagy hatóköre van, amint az É. Kiss cikkébe illesztett ábra is mutatja. Vagyis összegezve: a (8a)-ban illusztrált hangsúlyminta, azaz az ige mögötti tagadó kvantorra eső nagy hangsúly a kis hatókörű kvantor tagadó egyeztetéses értelmezését eredményezi, míg ugyanez a hangsúlyminta a (10)-ben nagy hatókörű olvasatot ad. Végül, ha az ige mögötti kvantor hangsúlytalan, akkor kis hatóköre van, de önálló tagadással egyenértékű.⁶

3. Szintaktikai nyelvjárások

Mielőtt e nem egészen egyértelmű adatsort elemezni kezdenénk, bemutatok egy kisebb sugarú felmérést, amelyben a (10) típusú szerkezeteket vizsgáltam, azaz olyanokat, amelyekben tagadott fókusz és ige mögötti tagadó kvantor szerepel. A tíz válaszoló közül csak egy fogadta el a (10) mondatot, egy másik kérdésesnek jelölte, a többiek elutasították. Meg kell jegyezni itt, hogy a tagadó kvantoron nem volt hangsúly és kis hatókörüként kellett értelmezniük a tesztben résztvevőknek, tehát a (11)-ben megadottak szerint. Annak, aki elfogadta a mondatot, a (11) kettős tagadást fejez ki.

11. Nem a DÉLI VONATTAL érkezett senki.

‘Nem a déli vonat volt az, amellyel senki sem érkezett.’

A vizsgálat adataiból az derült ki, hogy a beszélők három nyelvjárásra oszlanak a tagadás, a fókusz és a tagadó kvantor (TQ) viszonyát tekintve.

A többségi „A” nyelvjárásban nincsen kettős tagadás. Itt a (8a) és a (8b) nem különbözik egymástól: mindkettő tagadó egyeztetéssel értelmezendő – ezért van megcsillagozva a kettős tagadás lehetősége az alábbi mintázatban, melyben a nyelvjárásai különbségeket mutató kulcsfontosságú példák félkövérrel vannak jelölve.

12. a) *Neg – Fókusz – V – TQ	* (7a) ; *(9)
b) ✓(Neg) – Fókusz – Neg- V – TQ	✓(7b)
c) ✓TQ – Neg – V – TQ	✓(8a) = TE – bármely hangsúlyozással
d) *TQ – Neg – V – TQ	* (8b) = KT – bármely hangsúlyozással

⁶ Második lektorom ama kérdésére sincsen válaszom, hogy a tagadó kvantoroknak a kétféle lehetséges (disztributív univerzális, illetve egzisztenciális) értelmezése hogyan befolyásolja a grammatikalitási ítéleteket. Ehhez ugyanis további vizsgálatok lennének szükségesek.

A „B” nyelvjárásban lehetséges a kettős tagadás, és az ige mögötti tagadó kvantor nagy hatókört vehet fel – ebben különbözik a „C” nyelvjárástól.

13. a) ✓Neg – Fókusz – V – TQ ✓(10) = ‘TQ < Fókusz < ...’; ?(9)
 b) ✓(Neg) – Fókusz – Neg– V – TQ ✓(7b)
 c) ✓TQ – Neg – V – TQ ✓(8a) = TE
 d) ✓TQ – Neg– V – TQ ✓(8b) = KT

A „C” nyelvjárásban is van kettős tagadás, de itt az igét követő tagadó kvantornak nem lehet nagy hatóköre.⁷

14. a) ✓Neg – Fókusz – V – TQ ✓(11) = ‘Fókusz < TQ < ...’; ✓(9)
 b) ✓(Neg) – Fókusz – Neg – V – TQ ✓(7b)
 c) ✓TQ – Neg – V – TQ ✓(8a) = TE
 d) ✓TQ – Neg – V – TQ ✓(8b) = KT

Mielőtt az egyes nyelvjárások közötti különbségeket számba vennénk, tekintsük azt a problémát, amelyet az azonos tagmondatbeli engedélyező nélkül szereplő tagadó kvantor jelent, azaz például a (8b) mondatot, amely mind a B, mind a C nyelvjárásban elfogadhatónak mutatkozott. Elvben két utat követhetünk. Egyfelől feltehetjük, hogy kétfajta tagadó kvantor van a magyarban. Az egyiknek elve megvan a tagadó jelentése például azért, mert lexikálisan hozzá van rendelve az [iNeg] értelmezhető tagadó jegy, vagyis itt egy „valódi” tagadó kvantorról lenne szó, mint az alábbi olasz példákban.

15. a)	Nessuno	(*non)	ha	visto	niente/Paolo.
	senki	nem	AUX	látott	senkit/Pált
b)	*(Non)	ho	visto	nessuno.	
	nem	AUX	láttam	senkit	

A (15a) példában az önállóan tagadó értelmű kvantort látjuk a mondat elején; a (15b)-ben az ige mögött a másik változata, amelynek értelmezhetetlen [uNeg] jegye van, már csak az őt k-vezérlő tagadószó engedélyezése révén jelenhet meg. Ez az utóbbi változat azonos a Bevezetőben bemutatott általános magyar tagadó kvantorról. A probléma azonban az, hogy az önálló tagadó

⁷ Az MTA Nyelvtudományi Intézetben 2011 szeptemberében tartott előadásomon a 45–50 fős hallgatóság az első vizsgálat arányainak megfelelően oszlott meg a nagy többségben lévő A, és a sokkal csekélyebb számú B, valamint a még kisebb C nyelvjárás között.

kvantor az olaszsal szemben a magyarban soha nem jelenhet meg olyan mondatban, ahol nincsen tagadószó, akár van benne tagadó kvantor, mint az olasz (15a)-ban, akár nincsen. Vagyis a magyarban az önálló tagadó kvantor csak olyan mondatban fordulhat elő, amelyben már van egy öt k-vezérlő tagadószó, amely azonban nem a tagadó egyeztetés műveletét valósítja meg.

A másik megoldási javaslat is hasonló gondokkal terhes, de azért van némi különbség is.

Ha ugyanis a szokásos tagadó egyeztetésre támaszkodunk, akkor a tagadó kvantornak önmagában nem lehet tagadó jelentése, de akkor miképpen lehet az ige mögötti tagadó kvantornak saját jogán tagadó értelme?

Nincs más választásunk, mint azt feltenni, hogy a B és C nyelvjárásokban van egy további tagadásjelölő, amely a tagadó kvantort tartalmazó szerkezetet, illetve tagmondatot tagadó értelművé alakítja. Ez a tagadásjelölő azonban láthatatlan vagy „üres” operátor kell legyen, amely a többi tagadó operátorhoz hasonlóan az időjeles ige előtt kell, hogy elhelyezkedjen. Más szóval egy további NegP-t kell feltennünk a mondat ige előtti szakaszában, azaz a „bal periférián”, és ez az összetevő ellenőrzi és hagyja jóvá az ige mögött álló tagadó kvantor [uNeg] jegyét a szokásos módon.

Természetesen az alapesetekben mindhárom nyelvjárás követi a tagadó egyeztetés szabályait. A különbségek akkor bukkannak fel, amikor bonyolultabb szerkezetekkel van dolgunk, amelyekben például fókusz és/vagy egynél több tagadó kvantor van.

Kezdjük a C nyelvjárással. Itt ahhoz, hogy az ige mögötti tagadó kvantort engedélyezni lehessen, a láthatatlan Neg tagadó operátort a fókuszos összetevő és a ragozott ige (azaz a TenseP) közé kell helyoznünk. A fenti (11) példa alapján felvázolt (16a)-ban a bal szélén álló tagadószó a fókuszos kifejezésre vonatkozik, és azt egy tagadó propozícióvá „alakítja át” a következő (rész) jelentéssel: 'Nem a déli vonat volt az, ...'. A második, a láthatatlan tagadó operátor pedig az ige mögötti tagadó kvantorról gondoskodik, vagyis azt tudja engedélyezni a teljes mondat további jelentésrészét kitöltve: '...amellyel nem érkezett senki'. A többségi A nyelvjárásban ugyanezt a feladatot egy látható tagadó operátor, azaz egy a szerkezetben jelen lévő tagadószó végzi el, amint azt a (16b)-ben illusztráljuk a fenti (12b) mondat szerkezeti vázlatával.

16. a) [_{NegP} Nem [_{FP} A DÉLI VONATTAL [_{NegP} Neg [_{TP} érkezett senki]]]]
 b) [_{NegP} Nem [_F A DÉLI VONATTAL [_{NegP} nem [_{TP} érkezett senki]]]]

A C nyelvjárásban a (9)-ben látható kettős tagadásért is a láthatatlan Neg a felelős, vö. (17):

17. [_{NegP} Sehova sem [_{FP} MA [_{NegP} Neg [_{TP} jött el senki (sem)]]]]

És ugyancsak ez a rejtett Neg áll a (8b)-ben a kettős tagadás mögött, ahogy azt a (18) alatt ábrázoljuk:

18. [_{NegP} Senkivel nem [_{NegP} Neg [_{TP} beszéltem semmiről]]]

A többségi A nyelvjárásban a (18) mondat párja nem egyszerűen úgy fest, hogy a láthatatlan operátor helyén a látható tagadószó áll, mivel két azonos alakú tagadószó valószínűleg a grammatika más szintjén működő tiltásnak köszönhetően egymás mellett nem állhat. Ha viszont az első tagadószót *sem*-re cseréljük, a mondat minden további nélkül rendben lesz.

19. a) * [_{NegP} Senkivel nem [_{NegP} nem [_{TP} beszéltem semmiről]]]
 b) [_{NegP} Senkivel sem [_{NegP} nem [_{TP} beszéltem semmiről]]]

Ismert tény, hogy a szintaktikai nyelvjárások sokszor abban különböznek egymástól, hogy egy vagy több funkcionális kategória látható vagy láthatatlan formájában van jelen egyikükben vagy másikukban. Szabolcsi (1981, 1994) például azt mutatta be, hogy a magyar birtokos szerkezetben a keleti nyelvjárás kiteszi a határozott névelőt, a (regionális) köznyelv viszont nem. Más szóval a keleti nyelvjárásban a D funkcionális kategória látható formájában van jelen, a többségi nyelvjárásban pedig a láthatatlan alakjában. Az alábbi illusztrációban a (20a-b) mondatokban a jelöletlen (vagy alanyesetes) birtokos szerkezetek két változatát látjuk, míg a (20c)-ben a datívuszos (részesesetes) szerkezetben azt, hogy a névelő itt mindig látható kell legyen.

20. a) [_{SpecDP} [_D az [_{NP} [_{DP} Anna [_{NP} almája]]]]] *keleti nyelvjárás*
 b) [_{SpecDP} [_D Det [_{NP} [_{DP} Anna [_{NP} almája]]]]] *többségi nyelvjárás*
 c) [_{SpecDP} Anná-nak_i [_D *(az) [_{NP} [_{DP} e_i [_{NP} almája]]]]] *minden nyelvjárás*

Az alárendelt mondatokról közölt munkámban (Kenesei 1992) is hivatkoztam a *hogy* kötőszó, azaz a mondatbevezető funkcionális kategóriája elhagyásának a lehetőségére, különösen az alárendelt kérdésekben és a főnévi igenév vonatában lévő tagmondatokban, amely szintén megkülönböztethet egymástól nyelvjárásokat. A szakirodalomban továbbá számos olyan megfigyeléssel találkozhatunk, amelyek az olyan „láthatatlan” funkcionális kategóriákra utalnak, mint a Det (névelő), a Comp (alárendelő kötőszó, mondatbevezető),

Tense (igeidő), Mood (igemód) stb., vö. Han and Siegel (1996), Leiss (2007). Közöttük pedig a Neg is előfordul, mint például Zeijlstra (2004) disszertációjában, ahol a nem látható Neg annyira általános, hogy ennek adoptálásától inkább tartózkodunk itt.

Feltehetjük tehát, hogy hasonló látható/láthatatlan választások mentén különböznek egymástól a magyar nyelv mondattani nyelvjárásai. Például a (17) mondat, amely a B és C nyelvjárásokban elfogadható, az A nyelvjárásban csak egy második látható tagadószóval számít helyesnek.

21. [_{NegP} Sehova sem [_{FP} MA [_{NegP} nem [_{TP} jött el senki (sem)]]]]

Jogos viszont az a felvetés, hogy a láthatatlan Comp, és a hasonló Det vagy Neg között azért van más különbség is, nevezetesen az, hogy az utóbbiaknak szemben az előbbivel jelentésbeli következményeik vannak. Ha például a mondatbevezető (a *hogy*) nem látható a mondatban, attól a mondat értelme még nem változik meg. Ha viszont a tagadószót hagyjuk el, a mondat értelme az ellenkezőjére fordul, vagyis nem marad tagadó értelmű. Ugyanígy ha a határozott névelő marad el egy köznévv mellől, akkor ismét változik a mondat értelme, pl. *Nem találtam könyvet/a könyvet*). Az általunk feltett láthatatlan tagadószó vagy határozott névelő azonban feltételekhez van kötve, vagyis nem lehet akármely mondatban előfordulniuk.

A birtokos szerkezetben az ún. birtokjel, vagyis a birtokos szerkezet feje garatálja, hogy a szerkezet egésze határozott lesz. A többszörös tagadó mondatban pedig az ige mögötti tagadó kvantor kényszeríti ki, hogy őt k-vezérelje egy tagadószó, különben nem lesz leellenőrizve az [uNeg] jegye, és ettől a mondat helytelennek lesz minősítve, hiszen nem lehet tagadó jellegűként értelmezni a magyarban általánosan működő tagadó egyeztetés szabályai szerint.

Az itt alkalmazott megoldás a tagadó egyeztetésnek a Bevezetőben vázolt tulajdonságaira épít. A tagadó kvantort csak akkor lehet engedélyezni, ha értelmezhetetlen [uNeg] jegyét az értelmezhető [iNeg] jegyű – látható vagy láthatatlan – Neg funkcionális kategória ellenőrizni tudja. Ehhez hasonlóan a PossP birtokos szerkezet fejében álló birtokos inflexió értelmezhetetlen [uDef] jegyét a – látható vagy láthatatlan – határozott névelő értelmezhető [iDef] jegye ellenőrzi és hagyja jóvá. A láthatatlan Neg fejet azonban egy látható Neg fejnek kell k-vezérelnie ahhoz, hogy jogosult legyen a mondatban megjelenni. Ehhez hasonló feltétellel találkozunk például a *hogy* mondatbevezető törlésekor (azaz annak láthatatlan változata esetében), amikor is az őt k-vezérlő igének meghatározott osztályba kell tartoznia, vö. Kenesei (1992).

Ennek a feltételnek tudható be, hogy az alábbi mondatban nem lehet láthatatlan tagadószó.

22. *_{[NegP Neg [TP jött el senki (sem)]]}

Úgy véljük egyébként, hogy a Teljes értelmezés elve gondoskodik arról, hogy az olyan mondatokban, amelyekben nincsen birtokos szerkezet vagy tagadó kvantor, a láthatatlan Det vagy Neg ne jelenhessen meg.

A két nyelvjárás csoport, azaz egyfelől az A, másfelől a B és C között abban áll a különbség, hogy az A-ban nincsen láthatatlan tagadó operátor, a másik kettőben viszont van. Különösen érdekes a B nyelvjárás esete. Láttuk, hogy a (10) és (13a) mondatokban az ige mögötti tagadó kvantor úgy kerül meg a tagadó egyeztetés követelményeit, hogy egy ún. nem látható mozgatással a fókuszos kifejezést k-vezérlő pozícióba kerül és így nagy hatókörre tesz szert.⁸ Ezzel szemben a (8) vagy (13d) példákban a tagadó kvantor a helyén marad, és további tagadó értelmű kifejezéseként van értelmezve, vagyis ugyanúgy egy láthatatlan tagadó operátortól függ, mint a hasonló mondatokban a C nyelvjárásban. Ennélfogva a B nyelvjárást úgy tekinthetjük, mint amely átmenetet képez az A és a C között, és amelyben a fókusz funkcionális kategóriája engedélyezheti a tagadó kvantor láthatatlan mozgatását (nagy hatókörű pozícióba), míg minden más esetben – a C nyelvjárás általános szabályainak megfelelően – a láthatatlan tagadó operátor jelenhet meg ott, ahol az A nyelvjárásban a tagadó operátor csak látható formájában, tagadószóként fordulhat elő. További érdekes kérdés lehetne azt megvizsgálni, hogy a B nyelvjárás beszélői, akik megengedik a tagadó kvantor láthatatlan mozgatását, vajon egybeesnek-e azokkal, akik a fókusz és az ige mögötti univerzális kvantornak nagy hatókört tudnak tulajdonítani, vö. É. Kiss (2002) és pl. a (23) mondatot.

23. Tegnap _{[FP A DÉLI VONATTAL [TP érkezett „mindenki]]}
‘Mindenki a déli vonattal érkezett tegnap.’

⁸ A pontos levezetés nem tárgya a jelen cikknek, de megemlítyük, hogy É. Kiss (2008) egy sajátos hozzárendelési (adjunkciós) művelettel a mondat jobb oldalára helyezi a kvantort, amely ebből a jobbszéli pozícióból k-vezérlő a fókuszban lévő összetevőt. Viszont nem említi meg olyan lehetséges problémákat, mint a jobb oldali nagy hatókörű kvantor mögött álló további kifejezések pontos elhelyezkedését a mondat szerkezetében, mint például az (i) példában:
(i) Nem a déli vonattal érkezett “senki (se) tegnap.

4. Összefoglalás

Jelen munkámban az ige mögött előforduló tagadó kvantorok értelmezési különbségeit annak tulajdonítottam, hogy a magyarban olyan mondattani nyelvjárások léteznek, amelyek a tagadó operátor látható, illetve láthatatlan formájának alkalmazásában térnek el egymástól. Ennek köszönhető, hogy egyes nyelvjárásokban a magyarban egyébként általános tagadó egyeztetés és a többségi nyelvjárásban ezzel járó legfőljebb egyszeres tagadás egyes kisebb nyelvjárásokban többszörös tagadást is lehetővé tesz, amikor az – esetleg ige előtti tagadó kvantort is tartalmazó – mondatban az ige mögött egy vagy több tagadó kvantor jelenik meg. A láthatatlan tagadó operátor feltevése a magyar nyelv vonatkozásában összhangban áll más nyelvek hasonlóan láthatatlan funkcionális kategóriáival, beleértve a tagadó operátort is.

Irodalom:

- Brown, Sue. 2000. Negative concord and Attract-all-F in Russian. MS. Harvard University.
<http://www.people.fas.harvard.edu/~sbrown/papers/Browninpress.pdf>
- Den Dikken, Marcel. 2004. Agreement and ‘clause union’. In *Verb clusters: A study of Hungarian, German and Dutch*, ed. by Katalin É. Kiss and Henk van Riemsdijk, 445–498. Amsterdam.
- É. Kiss, Katalin. 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge.
- É. Kiss, Katalin. 2008. Tagadás vagy egyeztetés? A *senki, semmi* típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása. *Magyar Nyelv* 104: 129–143.
- É. Kiss, Katalin. 2011. On a type of counterfactual construction. In *Approaches to Hungarian, Vol. 12*, ed. by Tibor Laczkó and Catherine O. Ringen, 85–108. Amsterdam.
- Giannakidou, Anastasia. 2000. Negative ... concord? *NLLT* 18: 457–523.
- Haegeman, Liliane, and Raffaella Zanuttini. 1991. Negative heads and the Neg criterion, *The Linguistic Review* 8: 233–251.
- Han, Chung-hye, and Dorothy Siegel. 1996. NPI Licensing in Adjunct WH-Questions. In *Proceedings of the Berkeley Linguistic Society* 22.
- Kenesei, István. 1973. Egyes névmások generálásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 75., 125–155.
- Kenesei, István. 1989. Logikus-e a magyar szórend? In: Telegdi Zsigmond és Kiefer Ferenc (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.*, 105–152.

- Kenesei, István. 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer (1992), 529–714.
- Kenesei, István. 2006. Focus as identification. In *The architecture of focus*, ed. by Susanne Winkler and Valeria Molnár. 137–168. Berlin,
- Kenesei, István. 2009. Multiple focus and multiple negation in Hungarian. *Lingua* 119: 564–591.
- Kiefer, Ferenc (szerk.). 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Budapest.
- Kiefer, Ferenc and Katalin É. Kiss. (eds.) 1994. *The syntactic structure of Hungarian. Syntax and Semantics* 27. San Diego–New York.
- Koopman, Hilda, and Anna Szabolcsi. 2000. *Verbal complexes*. Cambridge.
- Leiss, Elisabeth. 2007. Covert patterns of definiteness/indefiniteness and aspectuality in Old Icelandic, Gothic, and Old High German. In *Nominal determination: typology, context constraints, and historical emergence*, ed. by Elisabeth Stark, Elisabeth Leiss, Werner Abraham. 73–102. Amsterdam.
- Olsvay, Csaba. 2006. Negative universal quantifiers in Hungarian. *Lingua* 116: 245–271.
- Puskás, Genovéva. 1998. On the NEG-criterion in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 167–213.
- Puskás, Genovéva. 2000. *Word order in Hungarian: The syntax of A'-positions*. Amsterdam.
- Surányi, Balázs. 2002. Negation and the negativity of n-words in Hungarian. In *Approaches to Hungarian, Vol. 8*, ed. by István Kenesei and Péter Siptár (eds.). 107–132. Budapest.
- Surányi, Balázs. 2006. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116: 272–313.
- Szabolcsi, Anna. 1981. The possessive construction in Hungarian: a configurational category in a non-configurational language, *Acta Linguistica Hungarica* 31: 261–289.
- Szabolcsi, Anna. 1994. The noun phrase. In: Kiefer and É. Kiss (eds.). 179–274.
- Szécsényi, Krisztina. 2009. On the double nature of Hungarian infinitival constructions. *Lingua* 119: 592–624.
- Szécsényi, Krisztina. 2010. An LF-driven Theory of Scrambling in Hungarian Infinitival Constructions. PhD Dissertation, University of Szeged.
- Tóth, Ildikó. 1999. Negative polarity item licensing in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 119–142.
- Zeijlstra, Hedde. 2004. Sentential negation and negative concord. PhD Dissertation, University of Amsterdam.

*Fejezetek a táj hermeneutikájából: Simmel és Heidegger**

Ismert dolog, hogy mérvadó tanulmányában Wilhelm Dilthey még úgy határozta meg a hermeneutikát, mint „írással emlékeket értelmező művészet tanát” (Dilthey 1974, 476). Ezen az állásponton Martin Heidegger alapvető változtatásokat hajtott végre; esetében nemcsak arról van szó, hogy kiterjesztette a hermeneutika szkoposzát, hanem arról is – és főként arról –, hogy egyúttal rákérdezett minden lehetséges hermeneutika lehetőségfeltételeire is. Ennek alapján fogalmazta meg a *Lét és időben*, hogy – a jelenléthez eredendően hozzátartozó létmegértés folytán – „a jelenvalólét fenomenológiája *hermeneutika* a szó eredeti értelmében”, vagyis a jelenvalólétet keresztül-kasul átszővi a hermeneutikai jelleg, vele egylényegű. Ebből pedig az következik, hogy bármely jelenség, dolog értelmezése is csak az emberlét értelmezésén keresztül végezhető el; így kijelenti, hogy „ez a hermeneutika egyszersmind abban az értelemben is ’hermeneutika’ lesz, hogy kidolgozza valamennyi ontológiai vizsgálódás lehetőségének feltételeit” (Heidegger 2001, 55). Míg a mitológiai Midász király mohóságában mindent arannyá változtatott, amit csak megérintett, az ember – nem mohósága, hanem létezésének jellege folytán – mindent hermeneutizál, amivel csak kapcsolatba kerül.

Így a tájat is. Azt a közeget, mely mindig is körülölelte az embert, s melyet az európai bölcsélet, furcsa módon, hosszú időn át figyelemre sem méltatott. E sajátos filozófiai „tájvakság” megalapítója Szókratész volt, aki a *Phaidrosz*-ban kijelenti: „Tanulni vágyó ember vagyok, s a tájak és a fák semmire sem tudnak tanítani; csak az emberek, ott a városban” (Platón 1984, 719). Balvégzetűnkre azonban Szókratész, aki nem tartja sokra az embert övező tájat, egy másik tájat nagyon sokra becsül; ez pedig *az ég fölötti táj*, a *hüperurániosz toposz*: „Az ég fölötti tájat még nem énekelte meg földi költő, és méltóan nem is fogja megénekelni, de ilyesféle lehet. (...) A színtelen, külső alak nélkül való, meg nem érinthető valóság ugyanis, amely igazán létezik, csak a lélek kormányosa: az ész számára szemlélhető. Körülötte lakozik az igazi tudomány”

* A jelen tanulmány átdolgozott és lerövidített változata a *Filozófiai elmélkedések a tájról* című monográfia egyik fejezetének, melyet szerzőtársammal, Juhász Anikóval közösen írtunk. A kötet rövidesen megjelenik az Attraktor Kiadó gondozásában.

(Platón 1984, 746–747). Az a táj tehát, melyre a filozófiai vizsgálódás irányul, fizikailag nem látható, érzékileg nem tapasztalható, pusztán *intelligibilis táj*, mely csakis a filozofikus ész előtt tárul fel.

Szókratész tájvaksága hosszan tartó és fertőző kórnak bizonyult. Több mint másfél ezer esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az európai ember megdörzsölje a szemét, és újból rányissa azt a tájra. Ez a vállalkozás, mint tudjuk, Petrarca nevéhez kötődik, aki egy szép tavaszi napon, 1336. április 26-án vágott neki a *Mont Ventoux* megmászásának. Az első látvány úgyszólván kezelhetetlen kábulatát, ami a hegytetőn tárult elé, híven adják vissza levelének alábbi sora: „Első pillanatban a roppant látványtól *megrendülve* álltam, és mintegy *elzsibbadtam* a szokatlanul könnyű levegő *bűvöletében*” (Petrarca 1962, 82). Ezt az állapotot, melyet Petrarca ragyogóan ír le, bizvást lehetne *értelmezési defektusnak* nevezni; azért látott zavarosan és kaotikusan, mert azt megelőzően nem értett, nem volt „megértési módban”. Vajon még az ő tekintetében is ott táncolt a szókratészi tilalom, mely letiltotta az ég alatti tájjal való foglalkozást? Könnyen meglehet, bár ő, mint a keresztény éra szülötte, pillantását már nem a *hüperurariosz toposz*, hanem saját lelke felé fordította, önmagában mélyedt el. Már ez a két világtörténelmi példa, Szókratész és Petrarca esete is azt mutatja, hogy a táj észlelése – bármennyire is „ott van” előttünk objektíve – mindig is valamilyen értelmezési sémába illeszkedik, mely viszont egy előzetes tájmegértésen alapul.

A táj felfedezése – ha az egyszerűség kedvéért most eltekintünk a szórványos antik és középkori előzményektől – egyértelműen az újkor századaiban történik meg, mégpedig több lépésben: először a festészet fedezte fel, valamikor az 1520–30-as években,¹ aztán a tudomány, a 19. század kezdetén, végül pedig a filozófia, még később, a 20. század elején.

Mielőtt rátérnék a táj filozófiai felfedezésének és értelmezésének tárgykörére, egy olyan széles körben elterjedt elméleti tévképzetre szeretnék utalni, melynek mérvadó megfogalmazása újabb időkben Joachim Ritter nevéhez fűződik. Ő a tájról írt tanulmányában kérdés formájában az alábbi módon vet fel a problémát: „Mi kényszeríti a szellemet, hogy az újkor talaján kialakítsa az egész természetet mint az 'isteni' teóriájának szervét, mely a természetet mint tájat nem a fogalomban, hanem az esztétikai érzésben, nem a tudományban, hanem az irodalomban és a képzőművészetben, nem a fogalmi *transcensusban*, hanem a *transcensusban* mint a természetbe való élvező kilépésben jeleníti meg?” (Ritter 2007, 127) Ritter itt voltaképp azt a szemléleti hasadást veszi alapul, mely valamikor az újkor hajnalán erősödött meg, és

¹ Vö. ezzel kapcsolatban Nils Büttner alapvető munkáját: Büttner 2006, 70.

az embernek a természethez fűződő viszonyát két egymással szembenálló, ugyanakkor egymást ki is egészítő területre osztja: az egyikben a természethez *tudományos-technikai* módon viszonyulunk, a másikban pedig – mintegy a természetet tájjá emelve – *művészi-esztétikai* formában.

Ritternek ez az értelmezése történetileg számos ponton megállja a helyét; így például az *extenzió* descartes-i fogalma, mely a természetet mintegy bele-süllyeszti egy fiziko-matematikai megalapozottságú térszerkezetbe, s mely a későbbi természettudományos fejlődés szempontjából mérvadónak bizonyult, valóban nem sok helyet biztosít a táj megfelelő koncipiálása számára. Azonban Ritter felfogását mindenek ellenére nemcsak egyoldalúnak, hanem kifejezetten veszélyesnek is gondoljuk. Egyoldalúsága elsősorban abban áll, hogy – valamilyen osztó igazság képzete alapján – a *gondolkodó-intellektuális* embernek éppúgy próbálja megadja a maga „jussát” – a természet tudományos alapokon nyugvó megismerésében, alávetésében és kizsákmányolásában –, mint az *érző-észlelő* embernek – a természet mint táj önfeledt esztétikai szemléletének formájában. Merthogy az ember, mielőtt még gondolkodó és érző lényre kezdenénk hasogatni, eredendően mégis csak konkrét, egységes lény, eleven egész, s ekként viszonyul ahhoz is, amit természetnek vagy tájnak nevezünk. Ugyanakkor Ritter koncepciója azért is veszélyes, mert statikus felosztása figyelmen kívül hagyja a két elem – tudomány és művészet – állandóan mozgó, dinamikus oldalát, konkrétan azt, hogy e két tényező kapcsolata mindig is a *hatalmi viszonyok* függvénye. Nagyon jól mutatja ezt Ritter Baumgarten-parafrázisa, mely szerint azt, ami „*az észfogalomba nem fér bele*, azt a szép művészetek ismerik meg az érzékelés útján, s emelik esztétikai igazsággá. Baumgarten ezért egymás komplementerének tekinti az esztétikai művészetet és a logikai tudományt”² (Ritter 2007, 135). Ezzel a felosztással Ritter óhatatlanul egy *védekező* pozícióba szorítja a táj művészi-esztétikai megragadását, mert hiszen ebben a „leosztásban” csak azért és abban a mértékben birtokolhatjuk a tájat *művészileg-esztétikailag*, mert a tudomány *még nem volt képes* azt *tudományosan* birtokba venni. E felfogás szerint a táj esztétikai koncipiálása legfeljebb csak azokban a zugokban, refúgiumokban tapadhat meg, melyet a diadalmasan előretörő tudományos viszonyulásmód még nem fedett le, mintegy „üresen hagyott”. Vagyis a természet tájként való „*elesztétizálása*” magát a tájesztétikát is *védtelessé, kiszolgáltatottá* teszi. Tudomány és művészet alakjában nem egyenrangú felek kapcsolatáról van szó, hanem „üldöző” és „üldözött” egyenlőtlen viszonyáról, mely viszony kialakulásának döntő elméleti oka abban keresendő, hogy a tájhoz való tudományos és művé-

² Kiemelés tőlem – Cs.D.

szi viszonyulás előtt szükség van a táj mibenlétének filozófiai – ha úgy tetszik, ontológiai – tisztázására. Nos, e feladatnak szegődött nyomába a maga módján először Simmel, utána pedig Heidegger, valamint a spanyol gondolkodók, Unamuno és Ortega y Gasset is.

Simmel tájesszéje (Simmel 1990, 99–114) azért jelentős, mert ez tekinthető a tájjal kapcsolatos *első* jelentős filozófiai elemzésnek; a szókratészi hályog tkp. itt hullik le az európai filozófia szeméről. Ugyanakkor tanulmánya, éles meg-látásai és minden gondolatgazdagsága ellenére is komoly fogyatékoságokban szenved, jobban mondva szinte valamennyi értékes felvetése elgondolkodtató problémákba torkollik. Elemzésünk ezért szükségképpen ebben a kettősségben mozog. Vegyük akkor ennek alapján szemügyre a főbb pontokat!

- *Szubjektivizmus*. Simmel helyesen ismeri fel, hogy a táj nem eleve, kezdet-től fogva „adott” képződmény, hanem *szubjektív emberi teljesítmény* – ha úgy tetszik: értelmezés – terméke. Valamely előttünk elterülő természeti – vagy épp nagyvárosi – látványt voltaképp mi *avatunk* tájjá azáltal, hogy azt értelmezzük, bizonyos vonásokat kiemelünk belőle, másokat elhagyunk, és a kiragadottat egységes szemléleti képbe foglaljuk. A probléma itt a következő: azt nem lehet tagadni, hogy a *mi hozzájárulásunk* is szükséges a táj létrejöttéhez; ugyanakkor viszont a természetnek mint magában való „előzetes” tájnak is megvan a maga saját megformáltsága, konfigurációja, artikulálódása, melyet mi azután tájjá „emelünk”. Nemcsak mi szólítjuk meg a leendő tájat azzal, hogy megfelelő módon rátekintünk; hanem ezt megelőzően maga az, amiből táj lesz, úgyszintén megszólít bennünket. A mi tájformáló tekintetünk csupán *válasz* erre az előzetes megszólítottságra. S a túlságosan erős szubjektivisztikus kiindulópont aztán lehetőséget biztosít másoknak arra, hogy a tájjal szemben is *uralmi, birtokló* álláspontot vegyenek fel. Ez a szemlélet időközben hatalmassá vált korunk globális turizmus-iparában.

- *Esztéticizmus*. Ezen azt értjük, hogy Simmel a táj megalkotását, mint szubjektív szellemi teljesítményt a *művészi alkotás analógiájára* képzei el. „Azt hiszem, úgy tehetünk szert legalább közelítő értékekre, ha a tájat a festői műalkotás formájában vesszük szemügyre. Egész problémánk megértése ugyanis a következő motívumtól függ: a táj mint műalkotás fokozott mértékben és letisztított formában folytatja azt a folyamatot, amelyben az egyes természeti dolgok pusztá hatásából valamennyiünk számára létrejön a mindennapi szóhasználat értelmében vett táj. A művész a közvetlenül adott világ kaotikus áramlatából és végtelenjéből kiemel egyetlen részt, ezt egységként fogja fel és formálja meg, amely önmagában találja meg értelmét, elmetszttvén a világhoz kapcsoló szálakat, hogy azokat saját középpontjában ismét összekösse – s alacsonyabbrendű, kevésbé alapvető mértékben, töredékesebb, a határookban

bizonytalanabb módon ugyanezt tesszük mi is, amikor a rét, a ház, a patak és a felhővonulat helyett most már egyetlen 'tájat' látunk" (Simmel 1990, 102). Ezzel, talán akaratán kívül, ő is ugyanabba a fogalmi sémába szorítja be a táj témáját, amibe azt a korábbi évszázadok tették s majd Ritter is tenni fogja. A problémát nem az jelenti, mintha a tájnak nem lenne *sui generis* esztétikai minősége, hanem éppenséggel az, hogy a táj teljes egészében esztétikai minőséggé stilizálódik s ezáltal, a fentebb mondottak értelmében, ontológiailag védtelenné, kiszolgáltatottá válik.

- *Szemléletiség.* Simmel fő hibáját ezen a téren abban látjuk, hogy az általa képviselt és hangoztatott aktivitás csupán csak *szemléleti* aktivitás; kimerül abban, hogy az ember valamilyen módon szellemi-szemléleti egységbe foglalja a tájat, de *nem nyúl bele abba*, nem formálja azt alkotó módon. Mintha Simmel akaratlanul is tartaná magát ahhoz a korábban már említett „munkamegosztáshoz”, melynek szellemében a természethez (szűkebb értelemben a tájhoz) való *aktív-gyakorlati* viszonyt mintegy rá kell hagynunk a tudományra, és a művészetre maradna annak művészi-szemléleti „újraalkotása”, ami kimerül annak megjelenítésében, leképezésében, *reprezentációjában*. A szemléletességnek ez a beszűkítő értelmezése pedig tovább erősödött azáltal, hogy Simmel még a *művészeti* megközelítést is voltaképpen egy *esztétikai* alapbeállítódásra redukálta – mintegy megfeledkezve a művészet eredendően *poiétikus-alkotó* természetéről vagy figyelmen kívül hagyva azt –, s ezáltal a tájat óhatatlanul a pusztán esztétikai „tetszés” körébe utalta. Így állt elő nála az a furcsa hasadás, hogy egyik oldalról a táj művészi elsajátítása – sőt megteremtése – mellett foglalt állást, a másik oldalon viszont ezt a teremtő elsajátítást merőben szemléleti természetűvé stilizálta.

- *Hangulatiság.* Ennek a terminusnak, vagyis a hangulatnak Simmel elég nagy jelentőséget tulajdonít; szemmel láthatóan arra törekszik, hogy egy olyan megnevező fogalomra tegyen szert, amely a táj intuíciójának egészét átfesti, ugyanakkor nem oldódik fel azok részleteiben. A fogalmat ekként vezeti be: „Táj, állítjuk, akkor jön létre, amikor természeti jelenségeknek a földfelszínen kiterjedt egymasmellettségét sajátos egységgé fogjuk össze, amely eltér attól, ahogyan az okságilag gondolkodó tudós, a vallásosan érző természetimádó, a teleológiai irányultságú szántóvető vagy stratégia ugyanezt a látóteret átfogja. Ennek az egységnek a legjelentősebb hordozója valószínűleg az, amit a táj 'hangulatának' nevezünk” (Simmel 1990, 106–107). Simmel jó irányban tapogatózott, mikor a hangulatban lelte meg a táj bölcseleti megragadásának alapkategóriáját. Azonban a körülíró meghatározás során a pontos jelentés már kicsúszott a keze közül. Ezt olvashatjuk: „Amint az ember hangulatán azt az egységes valamit értjük, ami tartósan vagy éppen most megadja egyes

lelki tartalmainak színezetét, miközben maga nem egyedi, gyakran nem is mutatható ki valamelyik részletben, s mégis az az általános, amelyben mind-ezek az egyediek most találkoznak – nos, ugyanúgy hatja át a táj hangulata valamennyi elemét, gyakran anélkül, bármelyik részlethez kapcsolhatnánk; nehezen leírható módon mindegyik részlet osztozik benne, de ő maga nem áll sem e részleteken kívül, s nem is belőlük tevődik össze” (Simmel 1990, 107). Simmel látható módon egyrészt analógiát állít fel az ember általában vett hangulata, illetve a táj hangulata között – mintegy az előbbivel magyarázva az utóbbit –, másrészt pedig megkísérli megadni a hangulat előzetesét, „transzcendentális” horizontját. Felismeri, hogy az, amit hangulatnak nevezünk, túlmegy az egyes lelki tartalmakon, azonban nem jut el oda, hogy ezt a hangulatot – s jelesül a táj hangulatát is – olyan *hangoltságként*, *diszpozícióként* ragadja meg, mely lehetőségfeltételét képezi a táj hangulati „koloritjainak”. Simmel megmarad az életfilozófiai pozíció keretein belül és nem jut el egy ezt megalapozó *ontológiai* bázishoz. Ezért válnak rövid hangulat-elemzésének kontúrjai olyannyira elmosódottá, bizonytalaná, és így válik maga a hangulat kategorémája – még a legjobb esetben is – afféle pszichikai előzetessé, mely híján van az egyértelmű filozófiai relevanciának.

S a hangulat felemás, töredékes elemzésének megvan az a negatív következménye is, hogy – hiányos báziskategória révén – ki- vagy feltöltetlen marad az a hermeneutikai mező, melynek kitöltéséhez épp a helyesen felfogott hangulat szolgáltatathatna alapot. Ezért azt mondhatjuk, hogy a táj problematikája Simmelnél hermeneutikai szempontból is torzó maradt. Kár, mert Simmel vállalkozása mégis csak úttörő jelentőségű volt, amikor elsőként próbálta vázolni a táj filozófiáját; mivel azonban vállalkozása felemásra sikeredett, végeredményben több problémát vetett fel, mint amennyit megoldott.

S ezen a ponton jutunk el *Martin Heidegger*hez. Ő ugyan, gondolkodásmódja egészét tekintve, szinte predestinált lett volna arra, hogy egy hiteles tájfilozófiát írjon, azonban – néhány megjegyzéstől eltekintve – tudomásunk szerint soha nem foglalkozott részletesen a táj filozófiájával. Ugyanakkor gondolatai, felvetései jó néhány támpontot nyújtanak ahhoz, hogy néhány ponton továbbgondoljuk egy majdan megírandó, lehetséges tájfilozófia néhány elemét.

Célszerűnek tűnik, ha Heidegger gondolatait előbb Simmel imént felvetett problémaköröihez kapcsoljuk.

- *Ad szubjektivizmus.* Ezzel kapcsolódva megjegyeznénk, hogy értelmezésünk szerint heideggeri alapon a táj elsődlegesen nem szubjektív konstitúció, hanem *a fűszisz küldötte*. Ezen azt értjük, hogy a táj, *mielőtt még* a szubjektív konstitúció tárgyává válna – s ekként *megszületne* –, prenatális állapotban, *magzatként* már előzetesen megvan a *fűsziszben*. Ezért a táj bizonyos

értelemben már megszületése előtt „világra jött”, ugyanakkor vár is arra, hogy explicite is „világra hozzák”.

Ha a tájat a *fűszisz*ből eredeztetjük, akkor azt hatalmas hermeneutikai potenciállal ruházzuk fel. Ezzel kapcsolatban érdemes – Heideggeren keresztül – egészen Hérakleitoszig visszanyúlni, kinek híres apotegmája szerint „*fűszisz kriüpteszhai filei*”, szokványos fordítás szerint „a természet rejtekezni szeret”, Heidegger átültetésében: „A dolgok működése magától fogva törekszik arra, hogy elrejtőzzön” (Heidegger 2004, 53). Anélkül, hogy most részletesebben belebocsátkoznánk elrejtőzés és feltárultság dialektikájába, megállapíthatjuk, hogy a táj osztozik a *fűszisz*nek ebben az alapvonásában. Szokványos értelemben a táj egyszerűen feltárul előttünk, megmutatja magát, hiszen a „szemünk előtt van” és csak kellő pillantást kell vetni rá, hogy megnyíljon előttünk. Heidegger alapján viszont azt kell gondolnunk, hogy a táj olyan „küldött”, amely természeténél fogva *visszahúzódik*; bár „ott van előttünk”, valójában azonban még sincs „ott”, hanem „őrzi önmagát”. Azt jelentené ez vajon, hogy a tájnak „titka van”? Aligha. A titokhoz ugyanis már szubjektivitás tapad, ha másként nem, a titok „megfejtésének”, „feltárásának” akarásában. A táj azonban már *az előtt* visszahúzódik, hogy „titokzatossá válna”; másfelől még *az után* is rejtett marad, hogy – mint „titokról” – esetleg már „lerántották róla a leplet”. Attól, hogy a szubjektum úgy véli, hogy – egy különösen sikerült rátekintés, odapillantás formájában – megalkotta magának a tájat, talán csak a táj *képét* mondhatja magáénak, annak *mögöttes lényegét* azonban nem. A mély-táj feltárása – vagy inkább feltárulkozni *engedése* – pedig komoly hermeneutikai kihívás.

• *Ad esztéticizmus*. Heideggeri alapon radikálisan megkérdőjelezhető a táj lényegének esztétikai megközelítése. Ez ugyanis a második hatványon való degradálódást jelent. Az első hatványt az jelenti, amikor a művészettől megvonják a létfeltárás erejét, és azt pl. a tudomány illetékességi körébe utalják. A másodikat pedig az, amikor ezt a tudomány által már előzetesen kivéreztetett művészetet tovább-esztétizálják, az esztétikába vonják vissza. Erre a folyamatra utal *A világkép kora* című tanulmányának ismert sora is: „Az újkornak egy harmadik, éppily lényeges jelensége rejlik abban a folyamatban, melyben *a művészet az esztétika látókörébe kerül*. Ez azt jelenti: a műalkotás *az élmény tárgyává* válik, és ennek köszönhetően számít a művészet az emberi élet kifejezésének”³ (Heidegger 2006, 70). Vagyis a művészet esztétika általi felszippantása még nagyobb eltávolodást jelent a léttől, a *fűszisztől*, melynek küldötte éppenséggel a táj lenne; márpedig Simmel – és a nyomában Ritter – esztétikai alapú megközelítése épp ide akarja bezárni a tájat. Vagyis, Hei-

³ Kiemelések tőlünk – Cs.D. és J.A.

degger gondolatait parafrázálva azt mondhatjuk, hogy a táj voltaképp *kettős megszabadításra* szorul: egyrészt ki kellene szabadítani a *művészet* fogságából, ahová valamikor az újkor kezdetén a tudomány sorolta, másrészt pedig abból a még szűkebb fogságából is meg kellene szabadítani, melybe a művészet *esztétizálódása* során került.

- *Ad szemléletiség.* Simmelnél, mint láttuk, a tájhoz való viszonyra döntően a szemléleti passzivitás jellemző. Holott a táj – túl azon, hogy eredendő értelemben *nem* vagyunk annak alkotói – másodlagos vonatkozásban *mégiscsak* emberi alkotás. Kérdés, milyen értelemben és hogyan.

Abból a különbségből kiindulva, amit az egyik Heidegger-értelmező, Michael E. Zimmerman fogalmazott meg az alkotás két módusza kapcsán – *schaffen*, ill. *schöpfen* (Zimmerman 1990, 122) – a táj létrehozásának is legalább két módjáról lehet beszélni. Az egyik esetben szimpla „*tájtermelésről*” beszélhetünk, ami megrendelésre ugyanúgy állítja elő a tájat, mint bármilyen más terméket, tekintet nélkül annak inherens tulajdonságaira. S már most fontos hangsúlyozni, hogy ez a fajta tájtermelés akkor is elevenen hat – sőt, igazán csak akkor hat elevenen –, ha közben „egy ujjal sem nyúltak” a tájhoz. Egy kilátó beépítése valamilyen kiemelkedésbe önmagában véve a turizmus „látványiparának” nyersanyagává teszi a belőle feltárulkozó tájat; s ez a viszonyulásmód hatalmasra terebélyesedett korunk turistaiparában. A másik esetben viszont nem „*tájtermelésről*”, hanem a táj „*világra segítéséről*” beszélhetünk, amikor hagyjuk, engedjük, hogy a természetben eleve megbúvó „proto-táj”, „táj-mag” úgymond felmutathassa „igazi önmagát”. S hangsúlyoznánk, hogy ebben az esetben is aktivitásról van szó, csak nem ki- és ráerőszakoló aktivitásról, hanem ama táj „színre hozásának”, „napvilágra hozásának” *elősegítéséről*, *előmozdításáról*, ami eleve benne rejlik abban. S ebben a második értelemben a világra segítő alkotás visszavezet a *fűszisz*hez, merthogy – Heidegger megfogalmazása szerint – „a *fűszisz* a legmagasabb értelemben vett *poiésisz*” (Heidegger 2004, 115). amennyiben, az ember közreműködése révén, magamagát hozza létre. Ennélfogva a táj *poiésisz*e messze nem azonos annak *poétikájával*; tájfilozófiai szempontból Simmel és Heidegger felfogása talán ekkor van a legtávolabb egymástól. Az utóbbi ugyanis a táj *esztétikai* megragadását jelenti csupán, az előbbi viszont annak *létszerű megteremtését*.

- *Ad hangulatiság.* Legalább ilyen előrelépést és távolságtételt jelent az, ahogyan Heidegger túllép a pusztá *hangulat* simmeli értelmezésén és – a *hangoltság*, *diszpozíció* formájában – megadja annak ontológiai alapját, lehetőségfeltételét. Simmel a hangulat tájfilozófiai elemzése során a hangsúlyt főleg két elemre helyezte:

- a) a hangulat – bár nem azonos az egyes hangulatállapotokkal – alapvetően *szubjektív és pszichológiai* természetű tényező;
- b) a hangulat beillesztése a tájfilozófiába elsősorban *művészi-esztétikai* szempontból történik meg.

Ezzel szemben Heidegger hangoltság-elemzését felhasználva az alábbi eredményhez juthatunk:

- a) a hangoltság döntően az *objektum*, maga a táj felől konstituálódik;
- b) a hangoltság beépítése a tájfilozófiába eredendően *lételméleti* szempontból történhet meg.

További különbség, hogy míg Simmel esetében a hangulat elsősorban szubjektív *lelkiállapot*, a heideggeri hangoltság ezzel szemben inkább *létállapotnak* nevezhető. Ilyen módon a hangoltság heideggeri koncepciója a hangulat *destrukciójaként* is jellemezhető, s ekként illeszthető bele egy tájfilozófiai alapvetésbe.

Külön kérdés a táj hangoltságának *objektivitása*. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a hangulat nem valami finom tüllből készült lepkeháló, melyet mintegy ráterítünk a tájra, úgy, hogy „annak még hímporát se dörzsöljük le vele”, hanem megvan a maga sajátos tárgyléte. A *fűsziszben* mint „önmagát kibontakoztató működésben” – melynek küldötte a táj” –, mint élő és eleven ősvilágban ott hat, működik az is, amit hangulatnak nevezünk, s ami rajtunk keresztül közvetítődik. A táj hangulatát nem mi „állítjuk elő”, hanem az rajtunk keresztül *szólal meg*. Ebben az értelemben a táj hangulata is *válasz*: a „hang”-ot, ami *hangolttá* tesz bennünket, nem mi adjuk, hanem *fel-hangzik* a *fűszisz* – ill. küldötte a táj – felől. S mindehhez még egy további momentum járul: ha a *fűszisz*, mint tudjuk, „rejtekezni szeret”, akkor annak küldötte, a táj a hangoltságon keresztül *fed fel*, ill. *rejt el* önmagát. S ezért annyira nehéz „kitapintani” egy táj valódi hangulatát. S ez vezet át bennünket egy további lényeges momentumhoz, a *táj hermeneutikájához*. Ha ugyanis Heidegger az ontológiai alapkérdést „a lét értelmének” kérdéseként teszi fel, akkor a *fűszisz*ként értett lét folyományára, a hangolt tájra is hasonló módon lehet rákérdezni: *mi a (hangolt) táj értelme?* Mire fut ki, milyen *teloszt* emelhetünk ki belőle? Mi lehet a „tájban-való-lét” *értelembeteljesítése?* S mindebben komoly szerepet játszik a hangoltság. Korántsem véletlen, hogy Heidegger már a *Lét és időben* egyazon fejezetben belül tárgyalta *diszpozíció* és *megértés* kérdését; ez a tartalmi összekapcsolódás most tájfilozófiai értelemben is alkalmazható: *milyen vonatkozásban járul hozzá a táj hangulata a táj értelmének feltáráshoz?* A táj hangoltsága a *fűszisz*nek az az *értelemhordozó* része, síkja, felülete, melyet az az ember felé bocsát ki magából, *afelé küld* – hiszen a táj, mint mondtuk, az ő küldötte. Ha viszont a *fűszisz*, melynek küldötte a táj,

„rejtekezni szeret”, akkor a táj hangulati feltárása eminensen *hermeneutikai* jellegű.

A fentiek alapján talán tézisszerűen is megfogalmazható az, hogy *lételméleti szempontból a táj filozófiája a hangoltságra épül*. S ezen a ponton merül fel a kérdés: vajon tájfilozófiai szempontból lehet-e valamilyen *alaphangoltságról* beszélni? Bár a kérdés sok fejtörésre nyújt alkalmat, ilyen szempontból az *áhitat* fenoménjét neveznénk meg, melynek latin megfelelője a *devotio*. Jelen fejtegetés nem tesz lehetővé hosszabb fenomenológiai elemzést, ezért csak azt jegyeznénk meg, hogy az áhitat egyszerre foglal magában egy erős *szubjektív* készletet – ha erősen kívánunk, óhajtunk valamit, vagy hön vágyunk valamire, akkor mondjuk, hogy „áhitunk” valamit –, ugyanakkor hangsúlyosan jelen van benne a *szubjektum önfeladásának* momentuma is (felajánlkozás, odaadás, feláldozás stb.) Emellett megvan benne az a *szenség-érzés* is, ami nem feltétlenül jelent valamilyen kikristályosodott, ekkleziasztikus szakralitást. Ezért úgy gondoljuk, hogy egy majdani tájfilozófia megalkotásakor az áhitat fenoménjének részletes elemzésére is szükség lenne.

S most merülne fel az a kérdés, hogy heideggeri alapon definitíve mit lehetne tájon érteni. Ehhez *A metafizika alapfogalmai* című előadásának egyik mondatát hívnánk segítségül. E mondatban kijelenti: „*A legnagyobb, amivel az ember rendelkezik, az elrejtetlen mondása és ezzel együtt a cselekvés kata fűszin, azaz általában a világ egész működésébe és sorsába való illeszkedés, az ehhez való igazodás*” (Heidegger 2004, 54). Ez a kijelentés csodálatos pontossággal adja vissza azt roppant kényes, ingatag helyzetet, mellyel az ember rendelkezik; egyrészt a világ működésébe és sorsába csak az tud illeszkedni, aki valamilyen módon már *eltávolodott* attól; az ásvány-nak, növénynek, állatnak nincs *mibe* illeszkednie. Ezért az illeszkedni tudás méltósága csakis az embert illetheti meg. Másrészt viszont az ember ennek a kitüntetett alapvonásának, hogy egyáltalán *képes* illeszkedni, legméltóbb módon csak akkor tud eleget tenni, ha – illeszkedik, azaz nem ragadja magával a *hübrisz*.

S ennek a kijelentésnek az alapján mondhatjuk azt, hogy a táj heideggeri szempontból nem lenne más, mint a *fűszisnek* az emberi *illeszkedésen* keresztül való *önteremtése*.

Végezetül egy olyan szövegre szeretnénk kitérni, mely eddigi fejtegetéseinknek nagyobb plauzibilitást kölcsönöz, és a táj értelmének, hermeneutikumának kutatását mintegy egybefogja a lét értelmének vizsgálatával. Arról a dialógusról van szó, melyet még 1944–45-ben vetett papírra, de csak 1959-ben látott először napvilágot; a dialógus a *Zur Erörterung der Gelassenheit* (*Aus einem Feldweggespräch über das Denken*) címet viseli. Ebben egy kutató,

egy tanár és egy tudós közötti beszélgetésnek lehetünk tanúi. Tájfilozófiai szempontból az a roppant érdekes, hogy a sejtelmes, misztikus hangvétel és szilárd gondolati keret szinte ráfeszül, ráborul egy *topológiai* alapzatra, egy meghatározott *helyszínre*, ahol a beszélgetés folyik. Ennek pedig az a következménye, hogy maga a táj, ahol a beszélgetés folyik, szinte *beemelődik* abba, átítatódik a beszélgetés sejtelmes fogalmiságával; vagy másképpen szólva, maga a dialógus *táji jelleget ölt*, áthatja a környezet sajátos hangulata. Ezekről a táji körülményekről csak annyit tudunk, hogy a beszélgetés valahol egy *dűlőúton* zajlik a három ember között, *távol* minden *emberi lakhelytől* és *az éj beállta előtt* veszi kezdetét; ám ez a néhány jel is épp elég ahhoz, hogy mintegy az olvasót is e sejtelmes közeg részesévé tegye.

A beszélgetés különleges jelentőségét tájfilozófiai szempontból az adja, hogy – terminusként – mindvégig jelentős szerepet játszik benne a *táj, tájék*, (Gegend) szó, melyről a dialógus angol fordítója, John M. Anderson azt mondja, hogy „a beszélgetésben Heidegger nem használja a *Lét* szót; azonban, hogy nyomatékosítsa a *Lét* benső nyitottságát és aktivitását, helyette a *tájék* szót és annak származékait használja.”⁴ E megjegyzés alapján is valószínűsíthető, hogy a „táj”, „tájék” terminus a beszélgetésben a *Lét* fedőneveként szerepel.

Heidegger azonban nem áll itt meg: a „tájék” szót egy régebbi nyelvi változattal cseréli fel, mely a délnémet nyelvjárásokban olykor még ma is használatos: ez pedig a *die Gegnet* terminusa. Bevezetése a következőképp történik:

„Tudós: Régebbi formájában „Gegnet”-nek hangzik és szabad tágasságot jelent. Nos, kivehető ebből valami annak lényegére nézve, amit tájéknak nevezhetünk?

(...)

Tanár: A Gegnet az elidőző tágasság, amely, mindent egybegyűjtve, feltárul, úgyhogy benne a nyitott van meg- és fenntartva, s mindent felolvasztva hagy a nyugalomban” (Heidegger 1960, 42).

A „Gegnet” szó igen furcsa nyelvi képződmény. Alaktani szempontból főnév, de lehetetlen nem kihallani belőle az igei természetet (pl. regen – regnet). Heidegger ekként kívánja megőrizni benne azt az eredendő *dinamikát*, ami a *Lét* működésére is jellemző. Ha tehát a lényeg „lényegzik”, a semmi „semmizik”, akkor a táj – mint a *Lét* megjelenésmódja – „tájzik”.⁵

⁴ John M. Anderson bevezetése Martin Heidegger: *Discourse on Thinking* című munkájához. In: Heidegger 1969, 27.

⁵ John M. Anderson fordításában: „az-ami-tájzik”, (that-which-regions).

Mindezt a nyelvi leleményt Heidegger még azzal is megtoldja, hogy a „Gegnet” szót igei alakban is használja: így jön létre a „vergegenen”, ami – a Lét hatványozott dinamikájának értelmében – „el-tájjást” jelent.

Miben látjuk mármost mindennek tájfilozófiai jelentőségét? Legfőképpen abban, hogy e terminusok révén Heidegger közvetlen kapcsolatot létesít Lét és táj között. A dialógus alapján *a Lét a tájon át tűnik fel, a tájon keresztül tájzik, ad hírt önmagáról*. A Lét elevensége, mozgása, dinamikája a tájban manifesztálódik. A Lét immáron nem „a teljességgel transzcendens”, hanem akár érzékileg is megjeleníthető. Vagyis az a mégoly banálisnak tűnő tevékenység, amit az ember valamely táj elmélyült *szemlélése* során gyakorol, valójában a legmélyebb momentum, amire az ember egyáltalán képes: hogy *ráhangelődik, elmerül a Lét értelmében*.

Most nincs időnk arra, hogy számba vegyük a dialógus főbb gondolatait. Helyette inkább a beszélgetés záróképéhez fordulunk. A három ember beszélgetésének csúcspontját egyetlen héraikleitoszi szó képezi, mely – a 122. töredékként – egy szál magában, egyedül árválkodik: ez az *ankhibaszié*. Ez a magányos szó úgy hever a papíron, mint egy rovar, melynek szárnyait és lábait mind kitépték már, de még mindig él és vergődik. Nincs semmilyen kontextusa, nem tudjuk, milyen összefüggésben hangzott el. Az elemzések ezért – mivel nem tudtak vele mit kezdeni – nem sokra taksálták, többnyire elhaladtak mellette. Heidegger viszont e csonkolt szóban az egész dialógus summázatát pillantja meg.

Hogyan is fordítható ez az egyetlen szó? A Diels–Kranz-féle gyűjtemény *közeledés*ként (Annäherung) adja vissza. (Diels–Kranz 1968, 178) A dialógusban először a tudós nyilatkozik, aki azt mondja, hogy általában a „Herangehen” szóval fordítják németre. A probléma ezzel az, hogy a szónak a „közeledés” mellett olyan jelentései is vannak, mint valaminek „nekilátni”, „nekifogni”, sőt valakire „rátámadni”. Vagyis egy olyan magatartást implikál, ami a legélesebb ellentétben áll a beszélgetés egész szellemével, mely épp a ráhagyatkozás körül forog. S a kutató nem is restelli levonni ezt a következtetést: „A görög szót éppenséggel arra is használhatnánk, hogy világossá tegyük: a természettudományos kutatás valamiféle rátámadás a természetre, mely egyúttal azt szóhoz is juttatja. *Ankhibaszié*, „felé-menetel”. Héraikleitosznak erre a szavára akár kulcsszóként is gondolhatnánk egy, a modern tudomány lényegéről szóló értekezésben” (Heidegger 1960, 71). Majd jönnek a további próbálkozások és végül a feszültséget feloldó megoldás:

„Tanár: De végül is eldöntött dolog, hogy az *ankhibaszié* felé-menetelt jelent?

Tudós: Szó szerint lefordítva azt jelenti, hogy ’közel-menés’ (Nahegehen).

Tanár: Talán arra is gondolhatunk, hogy 'közelbe-menetel' (In-die-Nähe-gehen).

Kutató: Arra az egészen szó szerinti értelemre gondolnak, hogy 'magát-közelbe-belebocsáttatás' (In-die-Nähe-hinein-sich-einlassen)?

Tanár: Nagyjából igen.

Tudós: Akkor ez a szó lenne a név – meglehet, a legszebb név – arra, amit találtunk.

Tanár: Amit, a maga lényegét tekintve, mindamellet még most is keresünk.

Tudós: *ankhibaszié*: 'Közelbe-menetel'. Most úgy tűnik számomra, hogy a szó inkább neve lehetne a dűlőúton megtett mai sétánknak” (Heidegger 1960, 72).

Vagyis egy magányos görög szó fejezné ki a Léthez való leghitelesebb viszonyt, ami nem annak megtámadását, lerohanását jelentené, hanem a Léthez való tiszteletteljes közeledést. Hozzátehetnénk: a Léthez *a tájon át való* tiszteletteljes közeledést.

Közben a dűlőút visszakanyarodott az emberi lakhely közelébe, ám

„Tanár: bevezetett bennünket az éjszaka mélységébe ...

Kutató: mely egyre fenségesebben tündököl ...

Tudós: és a csillagokat ámulattal tölti el ...

Tanár: merthogy égi távolságait egymáshoz közelíti ...

Kutató: legalábbis a naiv szemlélő számára, de nem úgy az egzakt kutatónak.

Tanár: Az emberben lakozó gyermeknek az éj a csillagok varrónője (Näherin) marad.

Tudós: Varrat, korc és cérna nélkül illeszt egybe.

Kutató: Az éj a varrónő, mert csakis közelséggel dolgozik.

Tudós: Ha egyáltalán dolgozik és nem inkább pihen ...

Tanár: amennyiben a magasság mélységein ámul el.

Tudós: Így akkor az ámulat lenne képes megnyitni az elzártat?

Kutató: A várakozás módja szerint ...

Tanár: ha ez a várakozás ráhagyatkozó ...

Tudós: és az emberlényeg sajátja marad annak ...

Tanár: ahonnan előhívtunk” (Heidegger 1960, 72–73).

Ezek a költői mélységű heideggeri zárósortok – melyekben mintegy az egekbe emeli a beszélgetésben befutott utat a Lét tájszerű természetéről – sarkított ellentétbe állíthatók az „ég fölötti tájról” szóló platóni útibeszámolóval. Szókratészt „a tájak és a fák” semmire sem tudják tanítani, csak az emberek ott, a városban. Heidegger számára viszont a „tájzó” Lét csak is az emberi lakhelytől távol, azon túl sejlik fel. Az „ég fölötti tájon” tett utazást

– bár erről Platón kifejezetten nem szól – valamilyen fény hatja át, hiszen az „igazán létező” látványa által keltett megvilágosodásról esik benne szó, Heidegger beszámolóját viszont az éji sötétség uralja, melynek mélykék bársonykárpitján ott villóznak a csillagok. Platón utasait a megszállottság, az elragadtatottság lendülete röpti ki az ég fölötti tájra, Heidegger társalkodóit pedig a ráhagyatkozó várakozás nyugodtsága, szenvtelensége.

Az autentikus tájat keresvén mindketten az égre vetik tekintetüket. Amit Platón talál ott, az a „színtelen, külső alak nélkül való” létező, melynek kedvéért ő minden evilági, földi tájat elhagy. Heidegger viszont a csillagos égen mint legfőbb tájon az éjt mint varrónót leli meg, aki láthatatlan öltéseivel nemcsak a csillagokat hozza közel egymáshoz, hanem bennünket is a legfőbb egybeillesztőhöz, a Léthez. Ekként testesítik meg az európai ember tájkeresésének kezdetét és lezárulását.

Utazásunk az „ég fölötti tájtól” az „éji tájig” ezzel befejeződött.

Irodalom:

- Büttner, Nils: *Geschichte der Landschaftsmalerei*. München, 2006.
- Diels, Hermann – Walther Kranz: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Erster Band Dublin – Zürich, 1968.
- Dilthey, Wilhelm: A hermeneutika keletkezése. In: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Fordította Erdélyi Ágnes Budapest, 1974.
- Heidegger, Martin: *A metafizika alapfogalmai. Világ – végesség – magány*. Fordította Aradi László és Olay Csaba Budapest, 2004.
- Heidegger, Martin: A világnép kora. Fordította Pálfalusi Zsolt. In: *Rejtektetek* Budapest, 2006.
- Heidegger, Martin: *Discourse on Thinking* New York, 1969.
- Heidegger, Martin: Kérdés a technika nyomán. Fordította Geréby György. In: *A későújkor józansága II*. Budapest, 2004, Göncöl Kiadó.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Fordította Vajda Mihály et al. Budapest, 2001.
- Heidegger, Martin: Zur Erörterung der Gelassenheit (Aus einem Feldweggespräch über das Denken). In: *Gelassenheit* Pfullingen, 1960.
- Petrarca: Az első hegyi túra: út a Mont Ventoux-ra. In: *Petrarca levelei*. Fordította Kardos Tibor Budapest, 1962.
- Platón: Phaidrosz. Fordította Kövendi Dénes. In: *Platón összes művei* Budapest, 1984, II. kötet.

- Ritter, Joachim: A táj. Az esztétikum funkciója a modern társadalomban. In: *Szubjektivitás. Válogatott tanulmányok*. Fordította Papp Zoltán Budapest, 2007.
- Simmel, Georg: A táj filozófiája. In: *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Fordította Berényi Gábor Budapest, 1990.
- Zimmerman, Michael E.: *Heidegger's Confrontation with Modernity: Technology, Politics, and Art* Bloomington and Indianapolis, 1990.

A fraxinetumi csata

942-ben a magyarok nagyszabású kalandozást hajtottak végre Nyugat-Európában. Ennek során Észak-Itálián és Dél-Franciaországon keresztül eljutottak Hispániába az Ebro folyó vidékére. Ibn Hajján, a hispániai mór történetíró műve alapján ma már bizonyított tény, hogy mind az itáliai, mind pedig a hispániai hadjárat – egymást követően – 942-ben zajlott le.¹

Véleményünk szerint ennek az „attilai” méretű hadjáratnak képezte részét a magyarok és az arabok (szaracénok) között Dél-Franciaországban megvívott fraxinetumi csata is. Tanulmányunkban elsősorban ezen csata konkrét időpontjával és kiváltó okaival kívánunk foglalkozni.

942 tavaszán a Kárpát-medencéből magyar sereg indult Észak-Itáliába. A jól bevált úton – a Dunántúlról kiindulva a Dráva–Száva közén át Aquileia vidékén elvonulva –, amit a 10–11. századi latin források *Strata Hungarorum* (Magyarok útja) néven illettek, érkeztek meg a magyar csapatok Hugó itáliai király (926–948) országába.²

A főseereget magyarok alkották, az elő- és utóvéd azonban főleg kavarokból állott, hiszen a kazárok közül kiszakadt és a magyarokhoz csatlakozott három kavar törzs a 9. század óta a Magyar Fejedelemség katonai segédnépének számított.³

A 942. évi itáliai hadjárat pontos idejét nem ismerjük, minthogy arról a források közvetlenül nem szólnak. A magyarok általában tavasszal – eltérő időpontokban – indították katonai vállalkozásaikat Európa különböző tájai

¹ Ehhez l. például Györffy György: *A kalandozások kora*. In: *Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. Székely György. Budapest, 1984. 646.; Bóna István: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest, 2000. (Historia Könyvtár. Monográfiák 12.) 46., 49–50.; Makk Ferenc: *A kalandozások kora*. In: Kristó Gyula–Makk Ferenc: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest, 2001. (Magyar Századok.) 124–125.; Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, 2003. (Osiris Tankönyvek.) 59.

² Az útvonalra l. például Bóna I.: *A magyarok és Európa* i. m. 31., 44. A könnyűlovas sereg összetételére l. Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 115.

³ A kavarok csatlakozásának időpontja vitatott. Az azonban biztosra vehető, hogy 881-re lezárult. Erre l. Tóth Sándor László: *Levediától a Kárpát-medencéig*. Szeged 1998. 61–68.; Makk Ferenc: „Sátorlakó nép” (*Monográfia az etelközi magyarokról*). Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 125. (2007) 38.

felé.⁴ Az itáliai hadjárat ideje azonban a tavaszi időszakon belül közelebről is meghatározható, ha figyelembe vesszük a megközelítő földrajzi távolságokat, a magyar lovasok napi haladásának lehetséges mértékét és a későbbi – itáliai hadjáratot közvetlenül követő – hispániai betörésről tudósító muszlim kútfők megfelelő adatait. Utóbbiak alapján – amint ezt egy korábbi tanulmányunkban kimutattuk – a magyarok június 10-e táján érkeztek meg a Pireneusokhoz, és a félszigeten naponta kb. 30 km-t tettek meg.⁵

Mi ezt a napi 30 km-es menetteljesítményt tartjuk érvényesnek a magyarok egész, 942. évi – itáliai és hispániai – hadjárata idejére. Meggyőződésünk az, hogy a magyarok más hadjárataik során is nagyjából napi 30 km-es menetteljesítményt értek el.⁶ Paviától, az Itáliai Királyság fővárosától, ahol Hugó király tárgyal velük, a dél-franciaországi Fraxinetumig (Genova mellett vonulva) a tengerparton kb. 350 km az út, innen a Pireneusokig újabb 450 km-es távolságot kellett megtenniük. Ez azt jelenti, hogy – 30 km-es napi sebességgel haladva és négy-öt naponként egy-egy pihenőnapot tartva – Paviából május 4–5-e körül indultak el, és Fraxinetum vidékén május 20-a előtt voltak. Az itt megvívott – később tárgyalandó – csata miatt egy-két napot a korábbi vonulási időhöz hozzátéve, június 10-e körül jutottak el a Pireneusok lábaihoz.

Magyar földről pedig Paviáig a kb. 600 km-nyi távolságot – 30 km-es sebesség mellett – mintegy 20 nap alatt tették meg, ehhez jön még négy-öt pihenőnap is. Mivel a Hugó királlyal folytatott paviai tárgyalásokra is kell egy-két napot (május 3–4.) hagyni, ezért szerintünk magyar földről április 8-a táján indultak el.⁷ Ebből következően itáliai hadjáratuk 942-ben az április és május hónapok nagyobbik részét vette igénybe.

⁴ Györffy Gy.: *A kalandozások kora* i. m. 646.; Kristó Gyula.: *A magyar kalandozó hadjáratok szezonálisága*. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészeti–történelem*. Szerk. Pálfi György–Farkas L. Gyula–Molnár Erika. Szeged, 1996. 12–13.

⁵ Makk Ferenc: *Kronológiai megjegyzések a magyarok 942. évi hispániai kalandozásához*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 127. (2007) 8.

⁶ A magyarok könnyűlovas seregének korabeli és közelkorú napi menetteljesítményére nagyjából hasonló adatok találhatóak a következő munkákban. Breit József: *A magyar nemzet hadtörténelme* IV. Budapest, 1929. 16.; Erdélyi Gyula: *A magyar katona. (A magyar hadszervezet és hadművészet fejlődése.)* Budapest, 1929. 150.; Vörös István: *A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján*. In: *Honfoglaló őseink*. Szerk.: Veszprémy László. Budapest, 1996. 133.; Torma Béla: *Gondolatok a 907. évi pozsonyi csatát megőrkítő források hitelességéről*. Felderítő Szemle 5. (2006/3. sz.) 141.

⁷ A magyar szakirodalom rendszerint megelégedett annak kimondásával, hogy a kalandozók serege – közelebbi időpontot nem jelölve meg – 942-ben tavasszal, illetve a június-július

A magyarok katonai vállalkozás keretében nem 942-ben keresték fel először Itáliát. Első alkalommal 899 tavaszán vonultak Itáliába, ahonnan csak 900 tavaszának végén távoztak el. Ezt követően még legalább kilenc ízben jártak meg Itália földjét 942-ig. Az Appennini-félszigetre is zsákmányszerzés céljából lovagoltak a magyar harcosok. Zsákmányuk legjelentősebb részét az az évpénz és zsold tette ki, amelyet az itáliai uralkodóktól kaptak nagy rendszerességgel részben katonai szolgálataikért, részben pedig a béke megváltása címén. Az Arnulf császártól (896–899) kapott zsold után először minden bizonnyal I. Berengár (888–924) fizetett nekik – 904–905-től kezdve – évi adóként 10 mérő ezüstpénzt (kb. 375 kg ezüstöt) „a jó béke” (*pax bona*) biztosítása fejében, amit azután majd minden utóda ugyancsak megtett egészen 951-ig. Ugyanabban a korszakban hasonlóan évi adót fizettek a magyaroknak országaik nyugalma biztosítása érdekében hosszabb-rövidebb ideig a Bajor Hercegség, a Német Királyság, Bizánc és Bulgária uralkodói is. Tény azonban az, hogy a magyarok harci préda, évi adó és zsold révén legnagyobb jövedelmükre Itáliában tettek szert, amit a magyarországi pénzleletek arányai is jelezhetnek. A 10. századi sírokban talált pénzermék száma – nem véve figyelembe a kereskedelemből származó arab dirhemeket – jelenleg mintegy 536 darab, ebből 251 itáliai denar, kb. 200 darab bizánci pénz, a többi francia, német és angol érme.⁸

hónapok előtt indult el Itáliába. Györffy Gy.: *A kalandozások kora* i. m. 675.; Kristó Gy.: *A magyar kalandozó hadjáratok* i. m. 13.; Bóna I.: *A magyarok és Európa* i. m. 46., 50.

⁸ Minderre l. a kalandozásokra vonatkozó hatalmas magyarországi irodalomból Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől* i. m. 229–392.; Györffy Gy.: *A kalandozások kora* i. m. 654–716.; Tóth Sándor. László.: *Les invasions des Magyars en Europe*. In: *Les Hongrois et l'Europe et intégration*. Textes réunis par Csernus, Sándor et Korompay, Klára. Paris–Szeged 1999. 201–222.; Bóna I.: *A magyarok és Európa* i. m. 29–65.; Kristó Gy.: *Magyarország története* i. m. 48–68.; Kovács László.: *A kalandozások hadművészete és zsákmányának régészeti emlékei*. In: *Válaszúton. Pogányság–kereszténység. Kelet–Nyugat*. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. 23–37.; Makk F.: *A kalandozások kora* i. m. 95–159. – Az említett pénzermék mennyisége a különböző módon szerzett hatalmas összegű pénzeknek csupán igen szerény töredéke. Ennek a jelenségnek több okára mutatott már rá a kutatás. Egyrészt a hazahozott pénz óriási többségét a magyarok itthon beolvastották, és az így kapott nemesfémből (ezüsből, aranyból) saját maguk számára készítették ötvöstárgyakat, ékszereket stb. Másrészt a nemesfémet itthoni és külföldi vásárokon fizetőeszközként is használták. De legalább ilyen fontos hangsúlyozni azt, hogy az évpénz, zsold, ajándék, váltságdíj fejében kapott, illetve szerzett pénz jelentős részén a kalandozás helyszínén a számukra oly értékes drága ruhákat, kelméket, posztót, brokátot, szőnyeget és egyéb luxuscikkeket vásárolták meg megfelelő átszámítás alkalmazásával (l. a 937-es capuai fogolykiváltást). Ezek az anyagok azonban később a földbe kerülve jórészt nyomtalanul elpusztultak. Azaz a kialakított pénzt általában

942 tavaszán valószínűleg az évi adó behajtására érkezett Itáliába a magyar sereg, amelynek létszámát nem tudjuk, de 2–3 ezer főnél többre semmiképpen sem becsülhetjük. Hugó király, aki talán 927-ben fizetett első ízben a magyaroknak, miután megadta nekik az évi adó szokásos összegét, a 10 mérő ezüstpénzt, a magyar hadat – az ilyenkor nyilvánvaló tárgyalások után – a távoli Ibériai-félszigetre küldte. Erről a kortárs történetíró, Liudprand – aki 942-ben még az itáliai uralkodó környezetéhez tartozott, s csak jóval később csatlakozott I. Ottó német király udvarához – *Antapodosis* című művében tájékoztat bennünket eléggé tömören. Eszerint „Ebben az időben a magyarokkal békét kötött [ti. Hugó], miután 10 mérő pénzt adott nekik, őket pedig – kezeseket kapván tőlük – Itáliából kiűzte, s vezetőt adva melléjük, Hispániába irányította őket.”⁹

Az sem Liudprand munkájából, sem a későbbi hispániai magyar hadjáratról beszámoló muszlim forrásokból nem derül ki, hogy Hugó vajon miért küldte 942-ben a magyar sereget Észak-Itáliából a Pireneusi-félszigetre. Ezzel a kérdéssel a magyar szakirodalom érdemben nem foglalkozott. A magyar szakemberek mindeddig megelégedtek annak kimondásával, hogy a félszigeti arabok gazdagságának ecsetelésével az itáliai király – hatalmas összegű zsold fizetése révén – ügyesen rávette a magyarokat az arab területek megtámadására, s ezáltal megszabadította tőlük saját országát.¹⁰ Úgy véljük azonban, hogy 942 tavaszán Hugó nem véletlenül, nem ötletszerűen irányította a – nagy összegű évi adó további öt évre történő fizetésének vállalásával magának ismételtlen megnyert – magyarokat az arabok ellen.

Meggyőződésünk az, hogy Hugó király az Itáliai (Lombardiai) Királyság számára ebben az időben súlyos problémát jelentő *arab kérdés* miatt küldte magyar szövetségeseit Hispániába. Elsősorban a *fraxinetumi szaracénok*

nem teljes mennyiségben, hanem csak részben vették át és hozták haza a kalandozó magyarok (l. erre Györffy Gy.: *A kalandozások kora* i. m. 656., 670.).

⁹ Liudprand közlésére l. Becker, Joseph: *Die Werke Liudprands von Cremona*. Hannover–Leipzig, 1915.³ 141.; Bauer, Albertus–Rau, Reinholdus: *Widukindi Res Gestae Saxonicae Adalberti Continuatio Reginonis Liudprandi opera*. In: *Fontes ad historiam aevi Saxonici illustrandam*. Darmstadt, 1971. 466. – A magyar sereg létszámára forrásos adat nincs, csak becsülni lehet azt. A 899–900. évi itáliai hadjáratban a magyar katonák létszáma 5 ezer körül volt (Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől* i. m. 211.) Minden bizonnyal a magyar had, amely azután a jóval távolabbi hispániai akcióra is vállalkozott, jelentősen kisebb lehetett a 899–900-as seregnél.

¹⁰ Így például Marczali Henrik: *A vezérek kora és a királyság megalapítása*. In: *A magyar nemzet története* I. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1895. 167.; Kristó Gyula: *Az augsburgi csata*. Budapest, 1985. 31.; Györffy Gy.: *A kalandozások kora* i. m. 675.; Bóna I.: *A magyarok és Európa* i. m. 49.

széleskörű rablóhadjáratairól volt szó. Az arab Hispánia (*Al-Andalus*, azaz a Pireneusi-félszigeten létrejött arab állam) földjéről származó arab kalózok a 9. század végén foglalták el és vették birtokukba Dél-Franciaországban (Provence-ban) a tengerpart közeli Fraxinetumot és környékét, ahonnan kezdetől fogva csaknem egy évszázadon át folyamatosan és rendszeresen – hol a szárazföldön, hol a tengeren – vezettek rablóhadjáratokat a közeli és távoli vidékek kifosztására. Így például a svábföldi Sankt Gallen kolostorát, ahol a magyarok 926-ban jártak, 939-ben elfoglalták, és teljesen feldúlták. Különösen sok gondot okoztak Hugó királynak részben azzal, hogy többször pusztították Hugó szülőföldjét, Provence-ot, részben pedig azzal, hogy gyakran dúlták az Itáliai Királyság területeit is. A királyság fővárosának, Paviának a környékére szintén több ízben eljutottak. Dúlásaik révén akadályozták és veszélyeztették a kereskedőket és a zarándokokat az alpesi hágókon való közlekedésükben. 934–935-ben pedig segítséget nyújtottak azoknak az afrikai araboknak, akik Liguriát és Genovát pusztították, amely területek Hugó országához tartoztak.¹¹

Ezen helyzetnek akart véget vetni 942-ben Hugó. Ennek érdekében szerintünk két fontos kezdeményezésre szánta el magát Itália királya. Első lépésként a magyarokat mozgósította az arabok ellen, majd – a bizánci császárral 940-ben megújított szövetségi szerződés alapján – közös bizánci–itáliai hadjáratot szervezett a fraxinetumi muzulmánok rablófészkének felszámolására.

942. május elején (4–5-e táján) Pavia alól a magyar had a Hugótól kapott kíséző (idegenvezető) kalauzolásával a fraxinetumi arab kalózterület ellen vonult. Bizonyára előzőleg a magyar sereg egy kisebb egysége Hugó adójával hazatért saját földjére.¹² A magyar csapatok zöme május 20-a előtt megérkezett a fraxinetumi szaracénok területére, ahol ütközetet vívott a muszlimok seregével. Ez volt a történelemben az első magyar–arab katonai összecsapás, amiről egyébként Ekkehard barát Sankt Gallen-i históriája – 926-os és 937-es évi események között – eléggé legendáris formában beszél anélkül, hogy a csata idejét megadná. A 11. század első felében íródott mű (*Casus Sancti Galli*) elmondása szerint Fraxinetum területén a magyarokat és az arabokat Konrád, Burgundia királya (937–993) – aki szakvélemény szerint itt tévesen

¹¹ A fraxinetumi szaracénok (arabok) tevékenységére l. Sénac, Philippe: *Musulmans et Sarrasins dans le sud de la Gaule du VIIIe au XIe siècle*. Paris, 1980. 41–58.; Lévi-Provençal, Évariste: *Histoire de l'Espagne musulmane II. Le califat umaiyade de Cordoue (912–961)*. Paris, 1999.² 153–164.; Bóna I.: *A magyarok és Európa*. i. m. 58.; Sénac, Philippe: *Le califat de Cordoue et la Méditerranée occidentale u Xe siècle: Fraxinet des Maures*. In: *Castrum 7*. Rome–Madrid 2001. 114–122.

¹² Györffy György: *A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez*. Magyar Nyelv 76. (1980). 309.; Bóna I.: *A magyarok és Európa* i. m. 46.

Hugó helyett szerepel –, miután előzőleg mindkét féllel szövetségre lépett, cseles módon egymás elleni harcra vette rá, majd a véres csata vége felé a burgund sereg a király vezetésével rájuk támadt, és mindkét hadat teljesen szétverte, a foglyokat pedig Konrád a burgund Arles városában rabszolgának adta el.¹³

Mi a fraxinetumi magyar–szaracén csatát történelmi ténynek fogadjuk el, és egyetértünk azzal a nézettel, miszerint az anekdotikus historiában Konrád helyett Hugót, az itáliai uralkodót kell érteni. A korabeli történelmi körülmények alapján mi úgy véljük: a legnagyobb valószínűsége annak van, hogy az összecsapás 942. május végén (20-a táján) zajlott le.¹⁴ A csatában a magyarok az arab

¹³ Pertz, Georgius Henricus: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores II.* Hannoverae, 1829. 110–111.; Haefele, Hans F.: *Casus Sancti Galli. Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters X.* Darmstadt, 1991.³ 138–140. (német fordítással). *A honfoglalás korának írott forrásai.* Szerk.: Kristó Gyula. Szeged 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) 255–256. (magyar fordítás). Konrád és Hugó felcserélésének gondolatára Fasoli, Gina: *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X.* Firenze, 1945. 177. – Egyébként az olasz szerző határozatlanul úgy fogalmaz, hogy Hugó király küldte a magyarokat a fraxinetumi szaracénok ellen (i. m. 175.). Ehhez l. még Luppi, Bruno: *I Saraceni in Provenza in Liguria e nelle Alpi occidentali.* Milano, 1973. 20.

¹⁴ Azok a kutatók, akik vagy a feltételezés vagy a valószínűség szintjén számolnak a fraxinetumi arabok és a magyarok összecsapásával, a csatát különböző időpontokra helyezik. A szakirodalomban eddig a következő időpontok vetődtek fel: 924, 926, 937, 943, 951 és 954. Ezekre a datálásokra l. például Le Calloc’H, Bernard: *Le Xème siècle et les Hongrois.* Paris, 2002. 63.; Györffy Gy.: *A kalandozások kora i. m.* 667.; Makk F.: *A kalandozások kora i. m.* 123.; Hóman Bálint: *Nyugati és balkáni hadjáratok.* In: Hóman B.–Szekfű Gy.: *Magyar történet I.* Bp. 1939. 141.; Fasoli, G.: *Le incursioni ungare i. m.* 175., 177.; De Rey, G.: *Les Invasions des Sarrasins en Provence.* Paris 2001.² 165.; Poupardin, René: *Le royaume de Provence sous les Carolingiens (855–933?).* Paris 1901. 371.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története Szent Istvánig.* Bp. 1900. 169., 99. jegyz.; Luppi, B.: *I Saraceni in Provenza i. m.* 21.; Kovács László: *Ami a zsákmányból megmaradt.* In: *Honfoglaló őseink.* Szerk.: Veszprémy László. Bp. 1996. 111. – Ekkehard elbeszéléséből szerintünk az mindenképpen következik, hogy a fraxinetumi csata Konrád király uralkodása (937–993) idején zajlott le. Ebből fakadóan a 924-es és a 926-os datálás eleve elesik. A többi időponttal kapcsolatban döntő mértékben kell számításba venni Konrád király személyes szerepének értékelését. A 937 júliusában megkoronázott gyermekkirály, Konrád – a hatalmi harcok következtében – 937 második felétől 942/943 fordulójáig I. Ottó német uralkodó udvarában tartózkodott a Német Birodalomban. Erre l. pl. Giesebrecht, Wilhelm: *Geschichte der deutschen Kaiserzeit.* I. Braunschweig 1873. 314.; Poupardin, René: *Le royaume de Bourgogne (888–1038).* Paris 1907. 65–75.; Hiestand, Rudolf: *Byzanz und das Regnum Italicum im 10. Jahrhundert.* Zürich 1964. 179–181.; Holtzmann, Robert: *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900–1024).* München 1955.³ 142–143. Ily módon a burgund uralkodó ebben az időszakban – sem 937 folyamán, sem az általunk felvetett 942-es évben – semmiféle

csapatok fölé kerekedtek, győzelmük – anélkül, hogy a szaracénok fraxinetumi uralmára döntő csapást mért volna – komoly veszteségeket okozhatott ellenfelüknek, s ez szerintünk igen kedvező feltételeket biztosított a később ellenük támadó olasz–bizánci hadak közös inváziója számára. Mindenesetre a magyar lovascsapatok a csata után – rendezvén soraikat – egy-két nap múlva tovább vonultak Hispánia felé, amely hadjáratuk fő célja volt Hugó király megbízásából.¹⁵

Fraxinetumot Hugó a bizánci uralkodó (baszileusz) segítségével szerte volna teljesen felszámolni. 935-ben a baszileusz, Romanosz Lakapenosz (920–944) vette igénybe Hugó segítségét a bizánci uralom ellen lázongó dél-itáliai területek (Salerno, Benevento, Capua hercegségei) hódoltatásához. 942-ben ezt azzal viszonzta a baszileusz, hogy tengeri flottával támogatta az itáliai királyt, aki a szárazföldön indított hadat a szaracénok ellen. 942-ben az összehangolt harcok során – Liudprand közléséből tudjuk – a szövetségesek igen komoly eredményeket értek el a magyarok által meggyengített

magyar–arab összecsapásban nem vehetett részt. A 943-as esztendő is figyelmen kívül hagyható, mivel ebben az évben a magyarok sem Itáliában, sem Dél-Franciaországban nem hadakoztak, hanem Bizánc ellen vezettek nagy hadjáratot. L. például Kristó Gy.: *Levedi törzsszövetségétől* i. m. 281.; Bóna I.: *A magyarok és Európa* i. m. 63.; Makk F.: *A kalandozások kora* i. m. 125–126. A 951-es és a 954-es dátumokkal kapcsolatban pedig azt kell számításba venni, hogy sem ezekben az években, sem később Konrád nem vívott egyetlen nagy csatát sem a szaracénokkal, és ezért egyszer sem lehetett azok felett jelentős ütközetben diadalmaskodó, győztes király. A szakirodalom joggal hangsúlyozta, hogy Konrád még a 972-es – egyébként burgundiai és itáliai főemberek által vezetett – hadjáratban sem vett részt, ami a fraxinetumi arabok végleges leverésével és teljes kiűzésével járt. Poupardin, R.: *Le royaume de Bourgogne* i. m. 93–94.; Boehm, Hildebert: *Geheimnisvolles Burgund*. München 1944. 72–74.; Luppi, B.: *I. Saraceni in Provenza* i. m. 139–140.; Sénac, Ph.: *Musulmans et Sarrasins* i. m. 56–57. Ugyanakkor viszont – s ezt Fasoli, Gina nyomán hangsúlyozni kell – Hugó királyról tudjuk, hogy egyrészt 942-ben, bizánci szövetségre támaszkodva, a szaracénokkal szemben győzedelmes harcot folytatott, amelyben személyesen részt vett, másrészt pedig 942 tavaszán a magyarokkal is politikai-katonai szövetségben állott. Ezért indokolt tehát a fraxinetumi magyar–szaracén összecsapás mögött Konrád helyett Hugó királyt látni. Mindezek alapján úgy véljük, hogy Hugó itáliai uralkodó küldte magyar szövetségeit – mégpedig 942 tavaszán – a fraxinetumi arabok ellen, akikkel egyébként később a közös olasz–görög hadjárat során maga is szövetségre lépett (l. mind ehhez a 11. és a 16. jegyzet anyagát.)

¹⁵ A korábbi magyar szakirodalomban is már megfogalmazódott az a gondolat, hogy nemcsak a hispániai, hanem a provençe-i (fraxinetumi) szaracénok ellen is Hugó megbízásából vonultak a magyar csapatok. Hóman B.: *Nyugati és balkáni hadjáratok* i. m. 141.

arabokkal szemben, de Fraxinetum felszámolására ekkor még nem került sor, noha az arab flotta a bizánci hajóhad jóvoltából teljesen megsemmisült, a szárazföldön pedig az itáliai király végveszéllyel fenyegető ostromgyűrűbe vette a szaracén csapatokat. A harcok idején azonban Hugó váratlanul tárgyalásokba bocsátkozott s meg is egyezett a rendkívül nehéz helyzetbe került szaracénokkal. Hugó megkegyelmezett a hegyi várakba szorult araboknak, viszonzásként azok vállalták, hogy egyrészt békén hagyják Hugó országát, másrészt pedig megakadályozzák azt, hogy az itáliai király veszedelmes riválisa, Berengár ivreai őrgróf, aki 941-ben menekült el Paviából I. Ottóhoz, csapataival német birodalmi területről az alpesi hágókon betörjön Észak-Itáliába a királyság megszerzése céljából.¹⁶ Az arab kalózfészek teljes bukása csak 972 végén következett be, miután az arabok még 972 júliusában Cluny híres kolostorának apátját fogságba ejtették.¹⁷

Az itáliai király és a bizánci császár közös katonai vállalkozásának időpontja erősen vitatott. A legelfogadottabb vélemény szerint 942 tavaszán zajlott le, s május eleje előtt be is fejeződött,¹⁸ más állásfoglalás viszont úgy véli: a hadjárat csak 942 őszén mehetett végbe,¹⁹ végül előfordul a 944–945-ös datálás is.²⁰ Mi úgy látjuk: amennyiben a közös expedíció 942. május eleje előtt ténylegesen megtörtént, akkor már – tekintettel Hugó és a fraxinetumi szaracénok említett megállapodására – semmi szükség nem volt a magyarokat Fraxinetum ellen küldeni. A magyar vállalkozásnak mind Fraxinetum, mind Al-Andalus ellen csak az olasz–bizánci hadjárat előtt volt értelme.

¹⁶ Fasoli, G.: *Le incursioni ungare* i. m. 174.; Fasoli, Gina: *I re d'Italia (888-962)*. Firenze 1949. 150.; Sénac, Ph.: *Musulmans et Sarraceni* i. m. 52.; Sénac, Ph.: *Le califat de Cordoue* 116.; Renzi Rizzo, Catia: *I rapporti diplomatici fra il re Ugo di Provenza e il califfo Abd ar-Rahmān III: fonti cristiane e fonti arabe a confronto*. In: *Rivista Reti Medievali* (III/2) 2002. luglio-dicembre. http://www.storia.unifi.it/_rm/rivista/2002-2.htm 2006. 12. 11:52. 3–4. Sénac, Philippe: *Les musulmans en Provence au Xe siècle*. In: *Histoire de l'Islam et des musulmans en France du Moyen Âge à nos jours*. Réd.: Arkoun, Mohammed. Paris 2005. 29.

¹⁷ L. a 11. jegyzet anyagát.

¹⁸ Fasoli, G.: *I re d'Italia* i. m. 148.; Renzi Rizzo, C.: *I rapporti diplomatici* i. m. 4., 16. 15. jegyz. – Ehhez l. még Le Calloc'H, B.: *Le Xe siècle* i. m. 75.

¹⁹ Mor, Carlo Guido: *L'eta feudale. I*. In: *Storia politica d'Italia*. Milano 1955. 153.

²⁰ Shepard, Jonathan: *Byzantium and the West*. In: *The New Cambridge Medieval History*. III. Ed.: Reuter, Timothy: Cambridge 1999. 609. – Egyébként közelebbi időmegjelölés nélkül általában 942-re datálják a közös olasz–görög expedíciót. L. például Zakythinos, Denis A.: *Byzantinische Geschichte 324–1071*. Wien–Köln–Graz 1979. 195.; Lévi-Provençal É.: *Histoire de l'Espagne* i. m. 160.; Sénac Ph.: *Le califat de Cordoue* i. m. 116.

Ebből viszont az következik, hogy a bizánci–itáliai hadjárat nem 942 tavaszán, hanem később: az év nyarán (június–július hónapokban) vagy az év őszén zajlott le. (A 944–945-ös datálást pedig túlságosan késeinek véljük.)

A fraxinetumi szaracénok rablóhadjáratait az ibériai Omajjád Kalifátus, miként a szakirodalomban olvasható, hivatalosan ugyan nem támogatta, de eltűrte és bátorította azokat. Ebben az időben is igen *szoros kapcsolat* állott fenn Córdoba és Fraxinetum között. Erről nemcsak Ibn Haukal és Liudprand műve, hanem Ibn Hajján munkája is meggyőzően tanúskodik. Ez utóbbi szerző elmondja: 939-ben III. Abd al-Rahman hispániai mór kalifa (912–961) a Baleárok és Al-Andalus kikötőinek parancsnokai mellett a fraxinetumi arab vezérnek is elküldte a Córdoba és Pavia között megkötött kereskedelmi egyezményt – amelyben a kalifa garantálta az itáliai kereskedők személyi és anyagi biztonságát –, és a szerződés betartására szólította fel mindannyiukat.²¹ De az eseménynek alapján úgy tűnik, hogy a fraxinetumi szaracénok esetében a kalifa nem járt sikerrel. Hugó éppen azért irányította szerintünk a magyarokat a Pireneusi-félszigetre, hogy ezzel a katonai akcióval – mintegy *büntető hadjárat*tal – nyomatékosan figyelmeztesse a mór uralkodót: az eddiginél hathatósabban fékezze meg az arabok, főleg a fraxinetumi szaracénok rablóhadjáratait mind a szárazföldön, mind a tengeren. Egyúttal a tervezett olasz–görög támadás számára is kedvező helyzetet kívánt teremteni.

A magyar lovasok Fraxinetum környéki arab csatája tehát az egész hispániai hadjárat előjátékának tekinthető, Hugó megbízása alapján a főcsapást az arab Hispániára kellett mérniük. Paviától kiindulva mindvégig a korabeli főútvonalak mentén haladtak, s Dél-Franciaországban Provence-on keresztül vonultak bizonyára a tengerpart menti síkságokon át az antik római út (*Via Domitia*) nyomvonalát követve. Az egykori Toulouse-i Grófság területén, ahol zömmel katalánok éltek, június 10-e körül érték el a Pireneusokat. Ez azonban már a hispániai (katalóniai) hadjáratuk történetéhez tartozik. Minden bizonnyal a – kudarccal végződő – hispániai inváziójuk után ugyanezen az útvonalon tértek vissza magyar földre, a Kárpát-medencébe.²²

Összefoglalásul elmondható, hogy véleményünk szerint a magyar–arab összecsapás Fraxinetum földjén Dél-Franciaországban 942. május 20-a táján

²¹ Chalmeta, Pedro: *La Méditerranée occidentale et Al-Andalus de 934 à 941: les données d'Ibn Hayyán*. In: Rivista degli Studi Orientali (1) 1976/3–4. sz. Roma, 1976. 334–347.; Lévi-Provençal, É.: *Histoire de l'Espagne* i. m. 155.; Sénac Ph.: *Le califat de Cordoue* i. m. 120–122.; Renzi Rizzo, C.: *I rapporti diplomatici* i. m. 5.

²² Ehhez l. például – további szakirodalommal – Makk F.: *Kronológiai megjegyzések* i. m. 3–10.

zajlott le, s magyar katonai győzelemmel ért véget. A magyarokat Hugó, Itália királya azért küldte a fraxinetumi szaracénok ellen, hogy egyrészt addigi dűlásaikért megbüntesse őket, másrészt pedig azért, hogy a tervbe vett görög-olasz közös invázió előtt katonailag meggyengítse a fraxinetumi arab haderőt. A Hugó zsoldjába szegődött magyar sereg mindkét feladatát sikerrel hajtotta végre.

A kubai forradalom előtörténetéhez: a Kubai Aprista Párt (1933–1937)

A kubai historiográfiában különleges helye van az 1959-es forradalom előtörténetének. Ennek az egyébként érthető érdeklődésnek azonban meglehetősen sajátos jellegzetességeit is megfigyelhetjük. Mindenekelőtt: nagy hangsúlyt kapnak a forradalom gyökerei és közvetlen előzményei, miközben a forradalom legitimációjának történeti igazolása is hangsúlyt kap e művekben. Középpontba természetesen a forradalmi előzmények kerülnek, különösen a közvetlen előzményeket jelentő évtizedekben (1933–1959). Ebben az érdeklődésben azonban az első Kubai Kommunista Párt (1925) szerepét a kubai történetírás túlértékeli, s indokolatlanul középpontba állítja.¹ Más politikai pártok és mozgalmak csak kisebb figyelmet kapnak, s megítélésük – pozitív vagy negatív – a kommunistákhoz való viszonyukban kap értelmet. A kommunisták tevékenysége a norma, és sokszor erőteljesen apologetikus tónussal olvashatunk csupán tevékenységükről és az eseményekre történő befolyásukról.²

Ugyanakkor ennek a figyelemnek erőteljes gyengeségei is látszanak, és jelentős egyensúlyvesztésre utalnak a történelmi kutatások tematikai érdeklődését illetően. A kubai historiográfia kevés figyelmet fordít a más, nem-kommunista pártokra és mozgalmakra, nagyon keveset tudunk a jobboldali mozgalmakról, s mindmáig alig olvashatunk e korszak politikáját meghatározó személyiségekről (Batista, Grau San Martín, Chibas, Mendieta stb.). José Antonio Tabares del Real hatalmas és izgalmas monográfiája Antonio Guiterasról inkább kivétel.³

Magam az 1970-es évek elején kutathattam először Kubában, ahol a kontinentális hatású perui APRA (Amerikai Népi Forradalmi Szövetség, Alianza

¹ Louis A. Pérez: „In the Service of the Revolution: Two Decades of Cuban Historiography. 1959–1979”. *Hispanic American Historical Review*. 60 (1) 1980, 79–89.

² José Cantón Navarro: *Cuba, el desafío del yugo y estrella*. La Habana, 1996, 105–135.

³ Frank Argote-Freyre: „In search of Fulgencio Batista: a reexamination of prerevolutionary Cuban scholarship”. *Revista Mexicana del Caribe*. Año 6, No. 11, 193–227. Robert Whitney: „The Architect of the Cuban State: Fulgencio Batista and Populism in Cuba, 1937–1940”. *Journal of Latin American Studies*. No. 32. 200, 435–459. José Antonio Tabares del Real: *Guiteras*. La Habana, 1973.

Popular Revolucionario Americana) kubai hatását, befolyását vizsgáltam,⁴ s közben feltártam és rekonstruáltam a Kubai Aprista Párt (Partido Aprista Cubano, PAC) tevékenységét fennállásának éveiben, 1933–1937 között. E kutatások alapján jelent meg egy spanyol nyelvű kismonográfiám (1975), amit Caracasban 1978-ban újra közöltek.⁵

Ebben, magam is elfogadva a hivatalos kubai sztereotípiákat, arra a következtetésre jutottam, hogy a PAC erős antikommunista érveléssel működő jobboldali párt:

„A PAC antikommunizmusa.... akadályozta a forradalmi és reformista polgári pártok közötti együttműködést. Inkább a PAC antikommunizmusa semmint reformizmusa játszott objektíve erősen negatív szerepet a kubai forradalmi folyamatban.”⁶

Ám bizonyos kubai reakciók, szóban, baráti megjegyzésekben hozzám eljutó gyengébb-erősebb kritikai megjegyzések, különösen a volt kubai apristák részéről, akik a forradalmi háború idején a *Július 26-a Mozgalomban* tevékenykedtek, és a győzelem után fontos beosztásokban dolgoztak, erős figyelmeztetést jelentettek. Különösen *Enrique de la Osa*, a PAC volt főtitkára, aki az 1950-es években a Batista-ellenes mozgalomban játszott újságíróként fontos szerepet, majd 1959 után a *Bohemia* című folyóirat főszerkesztője lett, vagy *Raúl Primelles*, a PAC másik vezetője és ideológusa, aki 1959 után külügyminiszter-helyettes lett, majd Kuba ENSZ-nagyköveteként tevékenykedett – véleménye jelentett fontos figyelmeztetést.⁷ E figyelmeztetések közvetítésében az 1970-es években az ELTE spanyol tanszékén tanító kubai irodalomtörténésznek, Salvador Buenónak volt fontos szerepe.

Mindezért úgy döntöttem, hogy folytatom a PAC-ra vonatkozó kutatásokat. 1982-ben és 1987-ben volt lehetőségem ismét Kubában kutatni, ahol

⁴ Anderle Ádám: *Movimientos políticos en el Perú entre las dos guerras mundiales*. La Habana, 1985. A monográfia, első európai történész munkájaként, 1980-ban elnyerte a *Casa de las Américas* kontinentális tudományos díját (Premio Casa de las Américas), amely a perui gondolkodó emlékére ezévben *Premio Extraordinario José Carlos Mariátegui* nevet kapta.

⁵ Anderle Ádám: *Algunos problemas de la evolución del pensamiento antiimperialista en Cuba entre „las dos guerras mundiales: comunistas y apristas”*. *Acta Historica*. Tomo LII. Szeged, 1975, 75. Újrakiadás In: *Semestre Histórico*, No. 2. Caracas, Universidad Santa María, 1978.

⁶ Uott 34.

⁷ Hugo Vallenes Málaga: „Cien años de Enrique de la Osa, fundador del aprismo en Cuba.” In: *Vanguardia Aprista, julio de 2009*. A korabeli forrásokban vezetéknevét leggyakrabban – önmaga is – a *Delahoz*a írásváltozatban találjuk.

a korszak folyóiratait tekintetem át, interjút készítettem Enrique de la Osával, valamint Raúl Primelles özvegyével, s mindkét ex-aprista vezető magánlevéltárában dolgozhattam. Ugyanakkor tanulmányoztam az erre vonatkozó újabb kubai történeti szakirodalmat. Ebből a szakirodalomból két történést kell megemlítenem, akik a legfontosabb könyveket publikálták az 1930-as évekről. Lionel Soto és José Antonio Tabares del Real az 1930-as évek forradalmi mozgalmairól írott monográfiái hatalmas levéltári anyagot dolgoztak fel,⁸ s máig meghatározó munkái e korszaknak.

Mindazonáltal, mindkét munka nagyon érdekes és ellentmondásos vonásokat mutat. Miközben maguk is ismétlik a „hivatalos” negatív sztereotípiákat a PAC-ról, elemzésükben számos pozitív mozzanat is megtalálható.

Lionel Soto írja:

„Kubában az aprizmus mint olyan, kevés nyomot hagyott, parányi „sejt” volt, amely dicsőség és fájdalom nélkül húnyt ki, s még az idióta „siboneyismo”, és a különleges és nem létező indigenismójuk, amely megideologizálta az ősi (taino) indián kunyhót és faszerszámokat, sem hagyott nyomot.”⁹

Soto ezen idézete utalás az *Atuey* nevű folyóiratot kiadó havannai fiatal értelmiségiekre, akik 1927–1928-ban a spanyolok ellen lázadó indián vezér, *Atuey* nevét választották folyóiratuk nevéül – egyébként valószínűleg másolva a perui APRA indigenismóját. A folyóiratot Enrique de la Osa irányította, s ma e lapot mint a kontinensen első aprista folyóiratot tekinti a latin-amerikai historiográfia. Az *Atuey* azonban az APRA nézetei mellett helyet adott más kubai baloldali gondolkodók írásainak is. Hirdetéseit is a baloldali értelmiség adta, mint például a két kiemelkedő fiatal havannai gondolkodója a 20-as éveknek, Juan Marinello és Roig de Leusenring, akik mint ügyvédek, irodájuk hirdetéseivel támogatták a lapot. Állandó szerző a perui Victor Raúl Haya del la Torre, az APRA alapítója, de más perui apristákat is olvashatunk, például Manuel Seoanét, de a radikális baloldali Juan Marinello vagy Tristán Marof írásai is megtalálhatóak a lapban.¹⁰

⁸ Lionel Soto: *La revolución de 33*. La Habana, 1975. Tomos I–III., José Antonio Tabares del Real: *La revolución de 30: los dos últimos años*. La Habana, 1973.

⁹ Soto i.m, 486. Az idézet folytatása: „Kuba, a feketék és fehérek országa, ahol, ahogy Guillén mondja, minden kevert, a legnagyobb intellektuális komolysággal találkozunk, amely a régi afrikai kulturális gyökereket tanulmányozza.” Soto véleménye egyébként igaztalan. A kubai apristák erős figyelmet fordítottak a fekete-problémára. Lásd például Alberto Arredondo *Los negros en Cuba*. La Habana, 1936. című munkáját.

¹⁰ Arredondo: *Algunos problemas*, 7-22.

Bizonyos értelemben az *Atuey* folyóiratnak hasonló a karaktere és felfogása, mint a José Carlos Mariátegui által alapított limai *Amautának*: az imperialistaellenes, demokratikus, nemzeti eszmék fóruma lett. Az *Atuey* folyóirata ezen időszakban markáns obrerista („demokratikus szocializmus”) vonásokat is mutatott.

A folyóiratot tehát messze nem a Soto által említett *idiotizmus* jellemezte. Jó példa erre Enrique de la Osa 1928 augusztusi írása, amelyben Machado diktatúráját vette célba. „*Diktátor? Igen, diktátor!*” volt a cikk címe, amely miatt a szerzőt bebörtönözték, majd a lapot is betiltották. És az *Atuey* szerzői a forradalmi években, 1929–1933 között aktívan küzdöttek Machado ellen, maga de la Osa kétszer is börtönbe került ismét.¹¹

Lionel Soto azonban másutt mintha fontosnak látná a PAC-nak a kubai politikai küzdelmekben játszott szerepét:

„*Mindazonáltal az aprizmus mint ideológia, rányomta bélyegét bizonyos politikai csoportosulásokra, amelyek az 1933-as forradalom után születtek. Ennek az ideológiának és politikai koncepcióinak az elemeit mind a jobb-, mind a baloldalon megtalálhatjuk: ott vannak a félfasiszta ABC szervezetében, a nemzeti reformista PRC (Kubai Forradalmi Párt), sőt, a nemzeti forradalmi Joven Cuba programjában is. Nyomait 1947-ig tudjuk követni, a Kubai Néppárt (Ortodoxok) megalapításáig.*”¹²

José Antonio Tabares del Real, 1935 első heteiről beszélve írja: „*Az ellenzék létrehozta a Forradalmi Egységfront nevű formációt, hogy tárgyalásokat kezdjen a rendszerrel. E Frontban az ABC, a PRC(A), a Havannai Egyetem, az APRA, a Joven Cuba és néhány kisebb szervezet vett részt...*”

De, jegyzi meg Tabares, e tárgyalások során

„*a diktatúra, az ABC, az autentikusok, az apristák arra törekedtek, hogy megakadályozzák a Kommunista Pártot, hogy a Konferencián részt vevők előtt kifejthesse véleményét*”¹³

Tabares e véleménye egyébként, negatív értelmezésén túl arra is utalhat, hogy a PAC komoly befolyású párt volt, s nem a „kisebb szervezetek” közé tartozott.

Tabares del Real egy másik munkájában a következőket írja meglehetősen negatív tónussal, de zavarba ejtő kétértelműséggel is:

„*Nem hiányoztak álforradalmi és reformista csoportok és egyének, akik az imperializmussal és a kubai oligarchiával kacérkodtak, támadva így a forra-*

¹¹ Vallenas i.m.

¹² Soto i.m, 486.

¹³ Tabares: *La revolución*, 231.

*dalmat, amely éppen súlyos sebet kapott. Ezek között található a Kubai Aprista Pártnak nevezett csoport, amelyet annak az APRA-nak eszméi inspiráltak, amelyet kontinentális törekvések jellemeztek, s amelyet néhány évvel előbb Haya de la Torre, észak-amerikanista ügynök alapított.*¹⁴

Több probléma is van ezzel az idézettel.

Mindenekelőtt az, hogy az APRA alapítójának USA-felé való mozgását, amely a második világháború alatt és után lesz jellemző, visszavetíti a 30-as évekre. S a kubai Julio Antonio Mellára hivatkozik – kevés indokkal –, aki „előre látta” Haya „imperialistabarát törekvéseit”.¹⁵

Eszerint a PAC imperialistabarát lett volna Tabares szerint? Ám akkor mit jelent a „*pseudorevolucionario*”, tehát az *álforradalmi és reformista* jelző a PAC esetében?

Az azonban kétségtelen, hogy a PAC álláspontja 1935 májusának első napjaiban igen kemény volt, s a „*kommunisták szélsőségesen katasztrofikus politikájáról*” beszélt, amint ezt 1935. május 7-i közleményükben olvashatjuk.

Ám a PAC e reakciója *érthető és indokolt* volt 1935 elején, mert a kubai Kommunista Párt, szakszervezeti központjával (CNOC) együtt előkészítetlenül és szövetségesek nélkül robbantott ki márciusban általános sztrájkot, amely vereséget szenvedett. A vereség Batista diktatúrájához vezetett, és az összes demokratikus erő illegálisba szorulását eredményezte.¹⁶

Ez a megjegyzés Tabares Guiterasról írott könyvében szerepel, s Tabares véleményét természetesen Guiteras sorsa is motiválta. A PAC nyilatkozata utáni napon („24 horas antes de Morillo”), május 8-án ugyanis Batista pribékjei megölték Antonio Guiterast, a nemzeti antiimperialista küzdelem emblemikus és karizmatikus személyiségét. A forradalom ügye kétségkívül „súlyos sebet kapott”.

Az említett két tekintélyes kubai történész véleményében tetten érhető ellentmondások és kérdőjelek arra ösztönöztek, hogy újraolvassam korábbi levéltári jegyzeteimet, összegyűjtött dokumentumaimat, a sajtóban gyűjtött adatokat, s tanulmányozzam a legújabb szakirodalmat. És ne csak újraolvassam, de újra is értelmezsem ezeket, újragondolva a Kubai Aprista Párt 1930-as évekbeli tevékenységét és befolyását a kubai politikai gondolkodásra.

Az alábbiakban szeretném összefoglalni ennek az újragondolásnak az előzetes eredményeit, néhány hipotézist is megfogalmazva.

¹⁴ Tabares: *Guiteras*, 453.

¹⁵ Julio A. Mella: „Comunismo, leninismo o „arpismo” ingenuo”, In: *Pensamiento revolucionario cubano*, La Habana, 1971, Tomo I., 337–353.

¹⁶ Cantón Navarro i.m. 119–124.

1. Az 1930-as évek politikai eseményei szélsőséges kaleidoszkóp-jelleget mutatnak. Hatalmas dinamizmus, gyors politikai változások és kegyetlen konfliktusok, erős tömegmozgalmak, a politikai helyzetnek leginkább megfelelő politikai programok állandó keresése, hatalmas viták a forradalom lehetséges útjáról, a forradalmi és reformista pártok közötti együttműködés kérdéseiről stb.

Feltűnő a harmincas években az éppen ekkor született politikai pártok nagy száma: Ifjú Kuba (Joven Cuba, JC), Kubai Autentikus Forradalmi Párt (Partido Revolucionario Auténtico, PRC(A)), Kubai Aprista Párt (Partido Aprista Cubano, PAC), Nemzeti Parasztpárt (Partido Agrario Nacional, PAN), Kuba Szocialista Munkásunió (Unión Socialista Obrera de Cuba), Leninista Bolsevik Párt – trockisták (Partido Bolchevique Leninista), Forradalmi Baloldal (Izquierda Revolucionario, IR, ORCA – Organización Revolucionaria Cubana Auténtica) stb.¹⁷

2. E kaleidoszkopikus jellegű változásokban meg kell látnunk azonban néhány *állandó és stabil* elemet is. Mindenekelőtt Kuba erős embere, Fulgencio Batista és a hadsereg említendő. Ezen túl az Egyesült Államok jelenléte állandó tényező, ahogy a kubai oligarchia erős érdekei és befolyása is.

Állandó tényező volt a kubai politikában azonban Kuba Kommunista Pártja (Partido Comunista de Cuba, PCC) is, amely ezidőben nagy befolyással rendelkezett, igen erős szakszervezeti központot (CNOC) irányított, ugyanakkor számolhatott a Komintern nemzetközi támogatásával is. Bár ez a kapcsolat gyengeségének egyik tényezője is volt: mint párt, a Komintern egyik szekciójaként működött, s tulajdonképpen Moszkva nemzetközi vonalát adaptálta és valósította meg.

Az 1930-as években, 1934/35-ig a PCC-t egy igen szélsőségesen szektás politikai vonal jellemezte, az „*osztály osztály ellen*” politikája, amely szövetségesek nélkül folytatott harcot jelentett a proletárforradalomért és a proletárdiktatúráért. A Komintern 1935–36-ban történő fordulata (*népfrontpolitika*) a kubai kommunista párt esetében csak nagyon ellentmondásosan valósult meg, azonkívül az *egységfront*, majd a *népfrontpolitika* jelszava hiteltelen volt az ellenzéki pártok előtt, amelyeket az elmúlt években (esetleg hónapokban, napokban is) rendszeresen támadtak a kommunisták. A PCC az antiimperialista pártok előtt elvesztette hitelét, a „forradalmi folyamat vezetésének” állandó ambíciója – tehát a hegemonia kérdése – megkérdőjelezte a kommunisták őszinteségét és hitelességét.

Ám az ellenzéki pártok kétségkívül megértették, hogy a katonai diktatúra elleni küzdelem csak együttműködéssel, egységfrontban lehet sikeres. Ezért

¹⁷ Ugyanott, 121–122, Anderle Ádám: *A munkásmozgalom története Latin-Amerikában. 1870–1959.* Budapest, 1982, 267–270.

látjuk a kooperáció szándékának különböző formáit, alternatíváit 1935–1936-ban – főképpen Guiteras halála után –, de a pártok többsége meglehetősen távolságtartó maradt a kommunistákkal szemben.¹⁸

3. Ilyen politikai térben kell elhelyeznünk a Kubai Aprista Pártot.

Robert Alexander az APRA legismertebb kutatója szerint a perui APRA egyike volt a latin-amerikai nemzeti reformista pártoknak, ahogy a kubai PRC(A) is. Alexandernek csupán egy rövid utalása van a PAC-ra, amelyet Kubában az „*egyik legjelentősebb*” pártnak tart.¹⁹

Mindazonáltal a Kubai Aprista Párt esetében ezt a minősítést/megállapítást érdemes árnyalni. Bár, mint módszert, a PAC elítélte az erőszakos eszközöket és a fegyveres harcot, de álláspontja markánsan patrióta és antiimperialista volt. Egy *népi demokráciáért* küzdött, amelyet, mint az apristák másutt is, *funkcionális demokráciaként* képzelt el, amely nem ismerte a politikai párt-pluralizmust. A PAC-ot tehát baloldali formációként kell megítélnünk, amelyen belül egyszerre voltak jelen reformista és forradalmi tendenciák.²⁰

A Kubai Aprista Párt Machado diktatúrájának bukása után (1933), Carlos Manuel Céspedes y Quesada igen rövid, néhány napos kormányzata alatt (1933 augusztus 12. – szeptember 4.) született. Mint párt 1933 szeptemberében jelent meg. Végrehajtó Bizottságában ott találjuk többek között Enrique de la Osát, Raúl Primellest, Alberto Arredondót, Guillermo Zéndequít, Alfredo Noguerát és másokat.²¹ A PAC-nak a tartományokban is voltak bizottságai, illetve szervezetei.

Ebben az első periódusban jelentős erkölcsi támogatást jelentett a híres és tekintélyes, idős kubai gondolkodó, José Varona szolidaritása, aki ekkor maga is apristaként jelent meg a politikai színtéren.²²

¹⁸ Anderle: *Algunos problemas*, 23–29, 43–74. A Perui Kommunista Pártot hasonló problémák jellemezték Lásd Anderle, Ádám: „Comunistas y apristas en los años treinta en el Perú.” *Acta Historica*. T. LXIII, Szeged, 1978, 43–103.

¹⁹ Robert J. Alexander: *Latin American Political Parties*. New York–London–Toronto, 1973, 180–197, 280–290. A Kubai Aprista Párttról a 282 oldalon ír. Ugyanő: *Aprismo. The ideas and doctrines of Victor Raúl Haya de la Torre*. Kent, 1973.

²⁰ A PAC 1934 decemberében alapította a *Futuro* című lapot és „baloldali politikai hetilapként” jellemezte, amely szerkesztői Enrique de la Osa y Guillermo de Zéndegui voltak. A *Futuro* „a szélsőségek infantilizmusa nélkül” akart tevékenykedni, és célja a különböző politikai erők integrálása és becsatornázása volt a nemzeti küzdelemben, amely a „külföld” által alávetett gazdaságunk visszaszerzését célozta.” *Archivo Nacional de Cuba (Kubai Nemzeti Levéltár)*. Fondo especial, Leg. 24. No. 4.

²¹ Anderle: *Algunos problemas*, 29–33.

²² Alberto Arredondo: „El testimonio de Enrique José Varona”. In: *Repertorio Americano*. 11 de julio de 1937, XXXII, No. 2, 24.

A PAC vezetőinek és valószínűleg tagjainak a többsége is a városi középosztály értelmiségi köreiből került ki. Első dokumentumaiban (*Declaración y Principios, El Aprismo ante la realidad cubana*) meghatározta helyét is a kubai politika erőterében. Elutasította „a külföldi befolyást,” azaz a Komintern által irányított kommunistákat: „távol van tőlünk az a szélsőséges demagógia, amely a munkások és parasztok szovjetkormányáért harcol,” írták, s azt hangsúlyozták, hogy a PAC legális eszközökkel képzeli el küzdelmét.

A Kubai Aprista Párt utcai propagandáját erős obrerista, marxista frazeológia jellemezte. Szocializmusról beszélt, de, mert szerintük a munkásosztály Kubában „számszerűen gyenge”, a forradalmat a középosztálynak kell vezetnie, írták alapítói az alapító dokumentumban.²³

Természetesen a kommunisták, a szocialisták és a trockisták emiatt dühödten támadták az apristákat, mert a politikai életben számukra új riválisként jelentek meg.²⁴ Később ugyan a párt obrerista/marxista nyelvezete gyengült, de a munkások felé fordulása hangsúlyos maradt. Erre utalt, hogy Havannában 1933-ban megszervezték a *José Martí Népi Egyetemet*, egy másikat pedig Santiago de las Vegasban. Később még két népi egyetemet szerveztek. A PAC megszervezte diákszövetségét is (*Federación Aprista Estudiantil*).²⁵

Vezetőinek tevékenysége a sajtóban volt különösen erős és meghatározó, s önálló lapot is kiadtak Havannában és Orientében. Sajtótevékenységük visszhangja erős és igen pozitív volt.

A párt tevékenységének első periódusában érzékelhető a perui APRA közvetlen hatása, de a PAC gyorsan adaptálta ezeket az eszméket a kubai valóságra, s a politikai küzdelemben intenzív szövetségkeresés jellemezte. Írásaiban támaszkodott José Martí gondolataira, amelyek jól illeszkedtek az aprista elképzelésekhez – például a funkcionális demokrácia eszméjéhez, melyet az APRA antiimperialista tartalommal telített.

²³ *El aprismo ante la realidad cubana. Manifiesto a la Nación*. La Habana, 1934, 36. A broszúra a kubai apristák minimális és maximális programját foglalta össze. 1934 júliusában fogadta el a párt vezetése.

²⁴ Anderle: *Algunos problemas*, 33–38.

²⁵ A negyedik népi egyetem (*Universidad Popular José Martí*) 1935 szeptemberében nyílt Santiago de Cubában (se abrió en septiembre de 1935 en Santiago de Cuba). Ugyanabban az évben született egy diákszakszervezete is (*Sindicato Aprista de Estudiantes*). *Seasac*, septiembre de 1935. No. 2. Archivo Nacional de Cuba. Fondo Esp. Leg. 55. No. 2. A *Seasac* nevű aprista folyóirat a perui aprista jelszót parafrázeálta: „*Sólo el Apra salvará a Cuba – Csak az APRA mentheti meg Kubát!*”. A lap főszerkesztője Juan Pérez volt. A jelszó egyébként a kubai apristák némiképp irreális ambícióira is fényt vetett.

Szocializmuseszméjét pedig Lázaro Cárdenas tettei inspirálták. Alberto Arredondo írt erről: „*Cardenas a szocializmus kiigazítását jelenti: funkcionális önkormányzatokat, gazdasági demokráciát, osztályok egységfrontját az Állam minden szervezetében.*” Cárdenas, mondja Arredondo, „*Mexikó minden forradalmi erejének unióját hozza létre a népfront révén...*”²⁶

A kubai apristák elképzeléseit a funkcionális, a szociális és a gazdasági demokráciáról elfogadták a kubai ellenzéki politikai pártok is – kivéve a kommunistákat. S tulajdonképpen ez a Kubai Aprista Párt valódi jelentősége a harmincas években: az ideológiai orientációt illetően befolyása meghatározó volt.

E vonatkozásban 1935-ben érdekes vita alakult ki a *Masas* nevű kommunista újság és az aprista *Futuro* hetilap között. Juan Marinello, aki ekkor már a kommunistákhoz közeledett, a *Masas*-ban az aktuális forradalomról írva két különböző szakasról beszélt. Marinello (és a kommunisták) szerint az első szakasz a polgári forradalom céljait teljesíti, miközben a második szakasznak már a (kommunista értelmű) szocialista forradalom feladatait kell megoldania.²⁷

De a kommunisták felfogásában az első szakasz jelszava csak *taktikai jellegű* értelmet kapott, s ezt ki is mondták. Az apristák persze elutasították e kétciklusú felfogást, mert egyetlen demokratikus, népi forradalomról gondolkodtak.

Az 1935–1936-os esztendőkből a Kubai Aprista Párt már a kubai antiimperialista pártok közötti összefogásként létrejövő *Egységfront* (Frente Único) megteremtéséért tevékenykedett. Az új aprista hetilap, a *Futuro* erről így tájékoztatott:

„*A Joven Cuba, a Partido Agrario Nacional, az Izquierda Revolucionaria, a Partido Aprista Cubano úgy döntöttek, hogy kezdeményezik a PRC(A)-nak Egységfront megalakítását a reakció és a imperializmus ellen. Az autentikusoknak lehetőségük van arra, hogy ezzel kapcsolatos álláspontjukat kialakítsák. A PRC válaszában ismerete után, a PRC részvételével vagy anélkül, döntenek a Partido Comunista de Cuba meghívásáról. A jelenlegi politikai helyzetben ez a forma a leghatékonyabb az Egységfront megteremtésének útján.*”²⁸

A PRC(A) azonban más utat képzelt el, s 1936 elején paktumot kötött a második legerősebb ellenzéki párttal, a Joven Cubával. A kommunisták

²⁶ Alberto Arredondo: „Cárdenas visto por Cuba”. In: Repertorio Americano, (24 de abril de 1937) XXXII. No.16. 247, 250.

²⁷ Futuro, 4 de febrero de 1935.

²⁸ „El Frente Único”. SEASAC, septiembre de 1935.

ugyanakkor jelezték, hogy kapcsolódnának e paktumhoz, de minden más antiimperialista párttal is szívesen együttműködnének.

A kommunisták 1935 második felétől szemmel láthatóan a kooperációra tették immár a hangsúlyt. Lapjuk, a *Bandera Roja* egy választási szövetség (alianza electoral) megalakítását sürgette, ám később mégis a választások bojkottjára hívott fel, s nem is vett részt a választásokon.²⁹

1936 májusában viszont már egy *Népfront* megalakítását szorgalmazták, egy népi forradalmi kormány megteremtése érdekében.

Mint később Blas Roca egy beszédéből kiderült, a KKP ezidőbeli cikkcakkjai a párton belüli vitákkal voltak magyarázhatóak. Amíg a párt vezetése 1935-ben börtönben volt, a szektás jobboldali vezető csoport a bojkott-taktikát választotta az egységfront helyett. Mindez azonban hitelüket tovább rontotta az ellenzéki pártok szemében.³⁰

Az 1935–1936-os esztendőben, egy közös antiimperialista nemzeti egységfront létrehozásáért folytatott küzdelem eredménytelensége és kudarcai miatt 1936 utolsó hónapjaiban új, *másik alternatíva* született.

A *pártok közötti fúzió* eszméje, amelyet a legnagyobb ellenzéki párt, a PRC(A) vezetője, Ramón San Martín kezdeményezett.³¹ Ez a gyakorlatban a legnagyobb pártba, a PRC(A)-ba való belépést jelentette. A PAC-ban erős vita bontakozott ki erről, s még 1937 februárjában a pártvezetés többsége e fúzió ellen foglalt állást, ám novemberben végül is megtörtént a PAC és a PRC(A) fúziója. A Kubai Aprista Párt belépett az autentikus pártba, elveszítve így saját korábbi nevét és arcát. A többi kisebb ellenzéki párt hasonlóképpen cselekedett, beléptek a PRC(A)-ba, nagy néppártot hozva így létre.³²

E *fúzió-folyamat* eredményeként új *pártmodell* született meg Kubában: a *Front-Párt* modellje, amit a perui APRA szorgalmazott már az 1920-as évektől. A Haya de la Torre által propagált pártmodell mintája a kínai Kuomintang volt, amelyet Haya Front-Pártnak tartott, és amelyről többször is írt.³³

²⁹ „Una respuesta al Partido Aprista Cubano”. *Bandera Roja*, 16 de marzo de 1936. Archivo Nacional de Cuba, Fondo Esp. III/67.

³⁰ *Por el cambio de táctica. El Partido Comunista ante el Pacto de México y la Asamblea Constituyente.* (1 mayo de 1936.) A pártdokumentumok egy 16 oldalas füzetben jelentek meg. Archivo Nacional de Cuba, Fondo Esp. 12/42.)

³¹ Grau San Martín ilyen elképzeléseit egy kis könyvben adta közre: *Partidos de Frente Unido para Indoamérica (APRA)*. México, 1938. A brosúra 17 oldalas.

³² Marcos Díaz: *El P.R.C. y los Frentes Populares*. La Habana, 1938, 12–15.

³³ Haya de la Torre: „El APRA y Kuo Min Tang.” In: *Atuey*, agosto de 1928.

Meg kell azonban jegyezni, hogy José Martí által 1892-ben létrehozott Kubai Forradalmi Párt (PRC) – amelynek nevét az autentikusok maguknak választották 1934-es megalakulásukkor – hasonló jellegű párt volt. Azt is mondhatnánk, hogy Latin-Amerikában a Front-Párt (ma populista pártnak neveznénk) prototípusa ez a José Martí által létrehozott PRC volt.

E fúziós légkörben a kubai apristáknak valószínűleg az utolsó független javaslatuk volt, amikor – nem kevés szarkazmussal – azt javasolták a kubai kommunista pártnak, hogy az általa propagált népfronteszmé megvalósításaként a párt is lépjen be a PRC(A)-ba, amely maga a Népfront.

A PCC dühösen és idegesen reagált, s a kubai ex-apristák javaslatát provokációnak minősítette, mert ez a kommunista párt feloszlatását jelentette volna a KKP szerint.³⁴

Természetesen provokatív javaslat volt, ám nem feltétlenül volt ördögtől való. Ismerünk hasonló példákat. Kínában Kína Kommunista Pártja 1937-ben belépett a Kuomintangba, hogy a japán invázió elleni hatékony harcot erősítse. Mexikóban pedig a marxista szakszervezeti vezető, Lombardo Tolodano, a Mexikói Munkás Konföderáció (CTM) vezetője a munkásközponttal ugyancsak belépett Lázaro Cardenas elnök által létrehozott *Mexikói Forradalom Pártjába* (1938), s annak munkástagozataként működött.

A kubai apristák 1937 végétől politikai tevékenységüket már a *Kubai Autentikus Forradalmi Pártban* – PRC(A) folytatták. Tevékenységük, elsősorban a programalkotó és ideológiai jellegű írásokon keresztül sokban hozzájárult a párt politikai/ideológiai vonalának kialakulásához.

E volt apristák életpályája aztán eltérő utakon folytatódott. Alfredo Noruega például a PRC(A) szenátora lett, később pedig miniszteri tisztet vállalt Batista kormányában. Alberto Arredondo pedig, akit már a harmincas években a legkeményebb antikommunizmus jellemezett, korrumpálódott, s Miami-ban halt meg. Mások, mint De la Osa vagy Primelles, őszinte patrióta és imperialistaellenes álláspontot elfogadva Eduardo Chibással együtt kiléptek kormánypárttá váló és lezüllött, korrumpálódott PRC(A)-ból (1944–1952 között voltak kormányon), létrehozva a *Kubai Népi-Ortodox Pártot*, amelyben ott találjuk már a fiatal ügyvédet, Fidel Castrót is. Ez az út már a *Július 26-a Mozgalom* felé mutatott.³⁵

* * *

³⁴ Anderle: *Algunos problemas*, 61.

³⁵ Raúl Roa: „Discurso sobre Enrique de la Osa”, In: Granma, 12 de junio de 1975. Lásd még Anderle Ádám: „A reformizmus Kubában” (El reformismo en Cuba). In: *Tanulmányok Kuba történetéből* (szerk. Anderle Ádám) Szeged, 1985, 37–51.

Befejezésül, tanulmányunk címére utalva néhány hipotetikus jellegű következtetést/kérdést szeretnénk megfogalmazni, amelyek éppen a *Július 26-a Mozgalom* és az 1959 után megszülető forradalmi *Állam* jellegét érintik, s komolyan felvetik a forradalmi folyamatban az *aprista* eszmei befolyás valódi erejét.³⁶

Mindenekelőtt érdemes – ismét – figyelmeztetni arra, hogy az 1930-as évek politikai küzdelmeiben a forradalmi vagy demokratikus jövőképekben a pártpluralizmus nem kapott helyet, ahogy a politikai demokrácia gondolkörei sem. De jelezni kell azt is, hogy José Martínál, akinek eszméihez a fidelista és általánosabban a demokratikus, antiimperialista mozgalmak oly erősen kötődtek, sem vetődik fel a politikai pluralizmus eszméje. Az általa létrehozott Kubai Forradalmi Párt, mint említettük, valójában Front-Párt volt, amely a leendő kubai független köztársaság *egyetlen pártjaként*, valamilyenféle állampártként tétéleződött. E tekintetben tehát elmondható, hogy Martí és az 1930-as évek aprista eszméi között számos ponton erős az ideológiai hasonlóság. Ahogy a demokrácia kérdésében is. Martí is szociális-faji demokráciáról gondolkodott, a politikai pluralizmus a jövőendő Kubát illetően nem jelenik meg gondolataiban.

S ha a *Július 26-a Mozgalmat* tekintjük, ez jellegzetesen populista Front-Pártként született, amelybe aztán 1959 után *fúzióval* léptek a forradalmi pártok (a Népi Szocialista Párt – kommunisták és a Forradalmi Direktórium). Az, hogy 1965-ben e populista párt – mert az! – felvette a Kuba Kommunista Pártja nevet, inkább taktikai kényszer volt Kuba számára.³⁷ Fidel Castro pártja és állama mindenekelőtt José Martíól eredeztette magát.

Véleményünk szerint tehát az 1959 után megszülető forradalmi Kuba politikai rendszere a kubai *autochtón* forradalmi hagyomány és az 1930-as évek latin-amerikai politikai gondolkodásában megszülető, ugyancsak autochtón populista („aprista”) politikai modell (Front-Párt = Állampárt) szintéziseként értelmezhető.

³⁶ Egy magyarázó megjegyzést is szükséges azonban tennünk. Érdemes arra figyelmeztetni ugyanis, hogy az 1930-as években az aprista jelző nem egyszerűen csak a perui vagy kubai apristákat jelentette. Az APRA az egész latin-amerikai nem kommunista antiimperialista nemzeti progresszió elképzeléseit, tapasztalatait foglalta össze és szintetizálta Martíól Sandinón át Cardenasig. Az „aprista” jelző ebben az értelemben tehát tulajdonképpen csupán orientáló jelző és egy eszmeáramlatot szimbolizál.

³⁷ Anderle Ádám: *Latin-amerikai utakon*, Szeged, 2002, Hispánia, 107–125. Anderle Ádám: *Kuba története*. Budapest, 2008, 78–80.

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után

Az 1941 áprilisában Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki területeket¹ 1944 őszén, a Vörös Hadsereggel karöltve, visszafoglalták a Josip Broz Tito vezette partizán csapatok, így e területek lakossága 1918 óta már harmadjára élte át az impériumváltást. A jugoszláv hadsereg bevonulása után azonnal megkezdődött az új, Jugoszlávia Kommunista Pártja hatalmi monopóliumán, a magántulajdon kisajátításán, államosításán és a tervgazdálkodás bevezetésén, az állam „össztőkés” szerepén alapuló szovjet típusú rendszer, a korabeli jugoszláv kifejezéssel élve, a „néphatalom” kiépítése. Ez országosan a tulajdonviszonyok radikális átrendezésével, a korábbi tulajdonosi rétegek, valamint a kifejezetten politikai szempontból nevesített csoportok (például a „megszállók és kiszolgálók”, a „fasiszta németek”) kollektív vagyonszerzésével járt együtt, amely véleményem szerint nem nélkülözötte a nemzetiségi alapú diszkriminációt, a tőke, a vagyon „dél-szlávossításának”, azaz nacionalizálásának szándékát sem, amely egyértelműen az állami hatalomkoncentráció, illetve az egypártrendszer kiépítését szolgálta.

Tanulmányomban, a magyar és nemzetközi szakirodalomban először, a jugoszláviai kisajátítások, államosítások bonyolult, szerteágazó történetéből kizárólag a magyar állam, a magyarországi pénzügyi intézetek, nagyvállalatok ipari és pénzügyi érdekeltségeit, valamint a magyar állampolgárok ingó és ingatlan vagyonának sorsát, veszteségeik számszerűsítését, valamint az erre vonatkozó magyar–jugoszláv tárgyalásokat kísérem meg bemutatni, magyarországi források, elsősorban a külügyminisztérium és a pénzügyminisztérium vonatkozó iratai alapján. A magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok vagyonának kisajátítására, elkobzására és államosítására nem térek ki – ennek feltárása egy nagyobb kutatócsoport több éves munkája lehet majd. A magyar vagyon kifejezést tehát ebben a szűkítő értelemben használom.

A délvidéki területek lakosságának állampolgárságát a visszacsatolt délvidéki területeknek a Magyar Szent Koronához történő visszacsatolásáról és

¹ A magyar történelmi és köznyelvi terminológiában a Délvidék azokat a területeket jelenti (Horvátország nélkül), amelyek a trianoni békeszerződéssel a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz kerültek (a Bácska, a Bánát egy része, a baranyai háromszög, Muraköz és a Murán túli területek, 20 551 km²). 1941 áprilisában a trianoni békével elcsatolt területeknek csak mintegy 55%-a, 11 475 km² került vissza Magyarországhoz.

az országgal való egyesítéséről szóló 1941. évi XX. törvény szabályozta. Az egyhangúlag elfogadott törvény 4. § szerint „A visszacsatolt délvidéki területek lakosai közül azok, akik az 1921. évi július hó 26. napján az akkor érvényes magyar jogszabályok értelmében kétségtelenül magyar állampolgárok voltak és az 1921:XXXIII. törvénycikkbe iktatott trianoni szerződés következtében váltak a Szerb–Horvát–Szlovén királyság állampolgáraivá, az 1941. évi április hó 11. napján kezdődő jogi hatállyal magyar állampolgárságukat hatósági intézkedés nélkül visszاسzerzik, ha az 1931. évi június hó 1. napja, és az 1941. évi június hó 1. napja közötti idő alatt állandóan a visszacsatolt délvidéki területen laktak. (...)

*A jelen § alapján visszاسzerzett, illetőleg megszerzett magyar állampolgárságtól a belügyminiszter a jelen törvény hatálybalépésétől számított öt év alatt az 1941. évi április hó 11. napjáig visszanyúló hatállyal megfoszthatja azt, aki az elszakíttóság ideje alatt ellenséges magatartásával a magyar nemzet érdekei ellen súlyosan vétett.”*²

A statisztikai hivatal 1946-ban készült jelentése szerint a szomszédos országokból kiutasított, onnan bármilyen okból elmenekült 267 340 fő közül 84 880-an érkeztek Jugoszláviából.³ Joggal feltételezzük, hogy szinte kivétel nélkül valamennyien magyar állampolgárok voltak. Mint ismeretes, a fegyverszüneti egyezményben Magyarország kötelezte magát arra, hogy hatályon kívül helyez minden olyan törvényhozást és bekebelezést, amelyet Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia területének Magyarországhoz való csatolására szövegeztek, köztük az 1941. évi XX. törvényt, amely, mint láttuk, tartalmazta az állampolgárságra vonatkozó törvényt is. Ennek végrehajtását jelentette az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945. március 17-én kibocsátott 526/1945. M.E. számú rendelete, amely hatályon kívül helyezte az 1938–1941. közötti visszacsatolásokkal kapcsolatos törvényeket, köztük az állampolgárságra vonatkozó törvényt is.⁴

Az új, 1948. LX. számú törvény 26. § szerint „1945. évi január hó 20. napjától kezdődő hatállyal magyar állampolgároknak ismertetnek el azok a volt magyar állampolgárok, akik magyar állampolgárságukat a Moszkvában 1945. évi január hó 20. napján kötött és az 1945. évi V. törvénybe iktatott fegyverszüneti egyezményben említett jogszabályoknak hatályon kívül helyezése következtében veszítették el, ha állandó lakóhelyük mind az 1948. évi január hó 1. napján, mind a jelen törvény hatálybalépésekor Magyarországon volt.” A tör-

² www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8173. A letöltés ideje 2012. szeptember 20.

³ Romániából 97 520 fő, Csehszlovákiából 70 150 fő, Kárpátaljáról 14 840 fő, Ausztriából pedig 30 menekült tartózkodott ekkor Magyarországon. 1947-ben 247 ezer menekültet tartottak nyilván. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 347. A továbbiakban A. Sajti 2004.

⁴ Népszava, 1945. március 29. 5. o.

vény hatálya kiterjedt az ott említett jogszabályok értelmében a magyar állampolgárságukat elvesztett és hadifogságba esett, elhurcolt (deportált) avagy szocialista (kommunista, szociáldemokrata), fasisztaellenes vagy demokratikus magatartásuk következtében Magyarország területéről eltávozni kényszerült olyan volt magyar állampolgárokra is, akik az 1948. évi január hó 1. napja után, de „a kényszerű távollét okának megszűnésétől” számított hat hónapon belül telepedtek le Magyarország akkori területén.⁵

Jugoszlávia már 1944-ben kollektíven megfosztotta állampolgárságától a német kisebbséget (kivéve azokat, akik aktív résztvevői voltak a partizán mozgalomnak), s elűzte területéről azokat a magyar állampolgárokat, akiket 1941 áprilisa után telepítettek a Délvidékre, vagy ez után költöztek oda. Sajátosan kitágították tehát a Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény (1945. január 20.) 2. pontjának végrehajtását, amely csak az állami hivatalnokok eltávolítását írta elő, mivel arra kötelezte Magyarországot, hogy „Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia általa megszállt területéről kivonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-e előtt fennállott határai mögé”.⁶ Az ő esetleges honosításukat a jugoszláv állampolgárok soraiba tehát eleve kizárták.

A Demokratikus Föderatív Jugoszlávia Ideiglenes Nemzetgyűlése által 1945. augusztus 23-án elfogadott állampolgársági törvény 15. cikkelye lehetővé tette, hogy megfosszák állampolgárságától „azoknak a népeknek a tagjait, akiknek államai a háborúban Jugoszlávia ellenségei voltak, s amely államok állampolgárai e háború idején, vagy már a háború előtt Jugoszlávia állami és népi érdekeivel ellentétes, illojális magatartásukkal vétettek a jugoszláv állampolgári kötelezettségek ellen.” De meg lehetett fosztani állampolgárságától azt a jugoszláv állampolgárt is, aki a háború alatti vagy utáni tevékenységével külföldön sértette meg Jugoszlávia állami és népi érdekeit, illetve megtagadta állampolgári kötelezettségeinek teljesítését. A honosított állampolgárokat abban az esetben foszthatták meg állampolgárságuktól, ha azt hamis adatokkal szerezték meg, vagy tudatosan hallgattak el fontos körülményeket, vagy a honosításától számított 5 éven belül bíróság ítélte el köztörvényes bűntény, illetve a népi vagy az államérdek megsértése miatt.⁷ Megfosztották a királyi

⁵ www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8342 A letöltés ideje 2012. szeptember 10.

⁶ A Szövetséges Hatalmak és Magyarország közötti fegyverszüneti egyezmény. Moszkva, 1945. január 20. *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. kötet. Szerkesztette Romsics Ignác. Budapest, 2000. 379.

⁷ Službeni list, broj 64., 1945. augusztus 28. 625–626. Ezúton is köszönetet mondok Fodor Istvánnak, a Zentai Történelmi Levéltár igazgatójának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jugoszláv Hivatalos Lap állampolgárságra vonatkozó példányait.

jugoszláv hadsereg azon tisztjeit és altisztjeit is állampolgárságuktól, akik két hónapon belül nem tértek vissza az országba, és önként külföldön maradtak.⁸

A 1946. július 5-én a Jugoszláv Föderatív Népi Köztársaság népi parlamentjének elnöksége az időközben elfogadott alkotmányra hivatkozva néhány kiegészítéssel megerősítette az 1945-ös állampolgársági törvényt, az állampolgárságtól történő megfosztás feltételei azonban nem változtak, az 1948. decemberi módosítás sem erre a kérdésre vonatkozott.⁹ Sajnos arra vonatkozóan, hány magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárt fosztottak meg állampolgárságától, nem rendelkezünk még csak megközelítő adatokkal sem.

A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása kapcsán Magyarországnak nemcsak Jugoszláviával voltak súlyos pénzügyi vitái, hanem Csehszlovákiával és Romániával is.¹⁰ Az 1946. évi csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény értelmében a kitelepített magyarok ingatlanjai, amelyek jóval meghaladták a helyükbe települő magyarországi szlovákok hátrahagyott ingatlan vagyonát, a csehszlovák állam tulajdonába mentek át, így ezek értéke „államközi elszámolás tárgyát” képezte, de „méltányos” kártérítés járt volna azoknak is, akiket teljes ingó és ingatlan vagyonuk hátrahagyásával, még a lakosságcsere-egyezmény előtt üldöztek el lakóhelyükről. Úgy tűnt, hogy Csehszlovákiával 1949. márciusában sikerül magyar szempontból kedvezően rendezni a vagyoni jogi vitákat. A csehszlovák álláspont megmerevedése miatt azonban az 1949. július 25-ei, ún. Csorba-tói megállapodásban Magyarország lemondott a még fennálló jóvátétel (25,3 millió dollár) és egyéb csehszlovák követelések fejében minden Csehszlovákiával szemben támasztott pénzügyi követeléséről.¹¹ Románi-

⁸ Službeni list, broj 64., 1946. augusztus 28. 625., 628.

⁹ Službeni list, broj 54. 1946. július 5. 627. Uo. broj 105. Jugoszláv állampolgárság egységes volt, és jogilag két egyenlő részből, szövetségi és köztársasági állampolgárságból tevődött össze. A jugoszláv állampolgárok ugyanakkor csak egy köztársasági állampolgársággal rendelkezhetek.

¹⁰ A csehszlovákiai magyar vagyonok kisajátításának, államosításának történetéről a felvidéki Gaucsik István írt elsőként összefoglaló munkát, *A csehszlovákiai magyarság gazdasági státuszvesztése* címmel. Doktori értekezés, Budapest, 2011. A romániai magyar vagyonok kisajátítását pedig Vincze Gábor dolgozta fel, illetve adott közre ezzel kapcsolatban releváns iratokat *Magyar vagyon román kézen. (Dokumentumok a romániai magyar vállaltok, pénzintézetek második világháború utáni helyzetéről és magyar–román vagyoni jogi vitáról.)* címmel. Csíkszereda, 2000. A munka megtalálható az interneten is: <http://www.adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=34>

¹¹ Honvári József: *Magyar jóvátétel a II. világháború után.* http://www.rubikon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovatetel_a_2vilaghaboru_utan/ A letöltés ideje: 2012. szeptember 29.

ában sajátos formában és jogi keretek között kezdődött meg a magyar állam, állampolgárok és jogi személyek vagyonának román ellenőrzés alá vonása. A szovjet–román fegyverszüneti egyezmény értelmében, amely megtiltotta hogy Németország, Magyarország és állampolgárai a szövetségesek, azaz a szovjetek engedélye nélkül kivigyék az országból vagyonukat, létrehozták a CASBI-t, az Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztárt. A CASBI eredeti célja az volt, hogy megőrizze a Románia területén lévő idegen vagyonokat. A CASBI azonban nemcsak zárta és kezelte a magyar vagyonokat, de messze túllépve eredeti feladatán, az államosítások előtti időszakban, tehát 1944 és 1948 között a burkolt nacionalizálás legális keretévé vált, és fontos szerepet játszott a magyar vagyonok román kézre juttatásában. A bonyolult és hosszan elhúzódó tárgyalások 1953 júliusában azzal zárultak, hogy kölcsönösen lemondtak a másik állam területén volt és jelenleg lévő bármiféle vagyonukról és követeléseikről, valamint a kisajátításokból és államosításokból keletkezett mindenfajta károkról. A magyar állam nem nyújthatott támogatást állampolgárai számára azon követeléseikhez, „amelyek a másik államnak a szocialista gazdasági rend magvalósítása érdekében tett intézkedéseiből kifolyólag keletkeztek vagy keletkezhetnek”¹² A román–magyar egyezmény esetében igen előnytelen megállapodásról volt szó, hiszen Magyarország lényegesen nagyobb volumenű vagyonról és követelésekről mondott le, mint Románia, amelyet egyéb, hasonló volumenű román követelések nem kompenzáltak.

A Jugoszlávia partizánok által elfoglalt területein már a háború alatt országszerte megkezdődött a megszállók és a megszálló erőkkel együttműködők „ellenséges vagyonának” kisajátítása, azaz kártérítés nélküli elkobzása. A vagyonelkobzás már az új, „forradalmi” jogrend nevében történt,¹³ tehát ettől kezdve a vagyonelkobzást nem kötötték konkrét bűncselekményhez, mint korábban, hanem olyan személyekre, csoportokra is kiterjesztették a vagyonelkobzást, akik politikailag szemben álltak az új hatalommal, vagy annak nyilvánították őket. Ilyenek voltak például a háborús bűnösnek és a nép (az állam) ellenségének nyilvánított személyek. Vagyonelkobzási határozatokat egyrészt a katonai bíróságok hozhattak, de a Legfelső Parancsnokság 1942. februári, ún. focsai határozata értelmében a különböző szintű népfelzabardító bizottságok, azaz a helyi, a községi, a járási, a körzeti népfelzabardító bizottságok és a köztársasági népfelzabardító főbizottságok is. A népfelzabardító bizottságok „a népfelzabardító harc harci bizottságai” voltak, olyan sajátos,

¹² Vincze Gábor: i.m. 492.

¹³ A „forradalmi jogrend” kialakulására lásd Ljubomirka Krkljuš: *Pravna istorija srpskog naroda*. Novi Sad, 2002. 563–582.

ideiglenes hatalmi szervek, amelyek egyszerre gyakorolták az államhatalom minden funkcióját. Sajátos törvényhozói funkciót töltöttek be, rendeleteket, előírásokat, határozatokat hoztak, de a végrehajtó és a bírói hatalmat is e szervek gyakorolták, képzett jogászok nélkül, gyakorta a helyi lakosság tömeges részvétele mellett, annak nyomására hozták meg ítéleteiket, határozataikat. Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (AVNOJ), mint „*Jugoszlávia népei népfelszabadító harcának legfőbb politikai testülete*” a bizottságoknak ezt a jogát 1944. november 21-én újabb rendelettel erősítette meg.¹⁴

Az AVNOJ 1944. november 21-ei határozatával elkobozták és állami tulajdonná nyilvánították az ellenséges vagyonokat, a német állam és állampolgárainak Jugoszláviában lévő minden vagyonát, a kollektív bűnösség elve alapján a német kisebbség, a háborús bűnösök és segítők (kollaboránsok) ingó és ingatlan vagyonát, tekintet nélkül állampolgárságukra. A „*megszálló hatóságok által erőszakkal eltulajdonított*” vagyonokat kisajátították, állami igazgatás, illetve zár alá helyezték, s ugyanez volt érvényes „*a jelen nem lévő személyek*”, vagyis az országot elhagyó, vagy emigrációból, deportálásból, hadifogságból stb. haza nem térő személyek vagyonára is. Ez a határozat a Délvidéken például érintette az 1941–1944 között ide telepített magyar telepeseket (bukovinai székelyek, csángók, boszniai magyarok, vitézek stb.) is, mivel ezeket a telepítéseket a két világháború közötti jugoszláv, ún. dobrovoljac telepések ingó és ingatlan vagyonának magyar állam által történt kisajátítására alapozták.¹⁵

A háborús nyereség elvételéről szóló 1945. május 29-ei törvény tovább bővítette az elkobzások, államosítások körét,¹⁶ az agrárreformról és telepítésekről

¹⁴ A focsai határozatok (Fočanski propisi) első kiadása megtalálható: http://www.focaci.org/org/images/antifaszizam/focanski_propisi/fp_5.jpg A letöltés ideje 2011. október 1. A vajdasági Zenta Népfelszabadító Bizottságának Jugoszlávia korai hatalmi szerkezetében betöltött szerepét mutatja be Molnár Tibor: *A Zentai Városparancsnokság válogatott iratai 1944–1945. Odabrani spisi Komande grada Senta 1944–1945.* c. kötet. A titói Jugoszlávia levéltári forrásai 1. Arhivski izvori Titove Jugoslavije 1. Szeged – Zenta, 2011. A királyi Jugoszláviában érvényes, illetve a feldarabolt ország egyes területein a háború alatt hozott jogszabályokat az AVNOJ 1945. február 3-ai határozata érvénytelenítette.

¹⁵ A. Sajti 2004, 199–234., Vincze Gábor: A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepítése Magyarországra (1940–1944). *Pro minoritate*, 2001/ősz. 141–154.

¹⁶ A háború óta keletkezett 40 000 dinárnál nagyobb vagyonszaporulat háborús nyereségnek számított, de mivel a régi dinárt minden valorizáció nélkül váltották át új dinárrá, azaz 1 régi dinár 1 új dinárnak felelt meg, tényleges vagyonszaporulat nélkül is elkobozhatóvá vált a vagyonok jó része. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (A továbbiakban MOL) Pénzügyminisztérium (A továbbiakban PM) XIX-L-1-o-76 659/1946. 31. doboz

szóló törvények pedig az ipari vállalatok, üzemek, pénzüzetek, lakóingatlanok, kereskedelmi vállalatok stb. kisajátítása, államosítása mellett ezt a folyamatot kiterjesztette a földtulajdonokra is. Érdeemes utalni arra, hogy a 2011. október 6-án életbelépett szerbiai vagyon-visszaszolgáltatási és kárpótlási törvény 41 (!) olyan rendeletet, törvényt sorol fel, amelyek alapján lehetővé teszik az 1944 ősze után elkobzott, államosított vagyonok restitúcióját, visszaadását.¹⁷

A Jugoszláviában kisajátított, államosított, illetve a jugoszláv agrár-reform hatálya alá vont magyar javakat a következő csoportokra oszthatjuk: a magyarországi pénzüzetek fiókjai, ipari és kereskedelmi vállalatai, a magyar iparvállalatok ott maradt telepei, a döntően magánszemélyek városi és falusi ingatlanjai, a visszamaradt ingóságok, illetve a különféle jugoszláv jogi és természetes személyekkel szembeni pénzkövetelések (részvények, különböző pénztartozások, elmaradt munkabérek, nyugdíjkövetelések stb.).

A kisajátítások és államosítások 1944/45-ben elsősorban az ipari vállalatokat, a pénzüzeteket és a nagykereskedelmet érintették. Egy 1945-ös ipari összeírás szerint ekkor az ipari vállalatok 82%-a került állami kézbe s e vállalatok 55%-át kobozták el, 27%-át pedig zár alá vették. Az 1946. december 5-ei államosítási törvény lényegében az addig lezajlott kisajátításokat, elkobzásokat szentesítette. Ennek értelmében, már az új alkotmányra hivatkozva, állami tulajdonba mentek át „*az általános állami és köztársasági jelentőségű összes magánvállalatok*”, a törvényben felsorolt 42 ipari ágazatban a bányauzemektől, a villamos művektől kezdve a cukorgyárakon át a szeszfőzdekig, a keményítőt és élesztőt előállító üzemekig. A törvény ugyan bemutatóra szóló államkötvény formájában kilátásba helyezte a kártalanítást, de ennek törvényben megfogalmazott feltételei eleve lehetővé tették a végrehajtás megkerülését. Ha ugyanis a tulajdonosok ellen olyan eljárás folyt, amely a vagyon elkobzását vonhatta maga után, a kártalanítást felfüggesztették, vagy ha a tulajdonosok „*megnehezítették*” az államosítást, azt a tiltott kereskedésről, spekulációról, illetve a népvagyon és állami kezelés alatt álló vagyonok védelméről szóló törvény szerint felelősségre vonták, ami szintén a kártalanítás megtagadását vonta maga után.¹⁸ Szántó Zoltán belgrádi magyar követ 1947. május 21-ei jelentésében az államosítási törvény hatása kapcsán joggal fogalmazott így: „*a nacionalizálás a gyáripárt jóformán teljes egészében érintette.*”¹⁹ Az 1948.

¹⁷ Restitucija-vračanje oduzeta imovine i obeštećenje bivših vlasnika. <http://www.pravniportal.rs/index.php?cat=254&id=2882>

¹⁸ MOL PM XIX-L-1-k - 120 762/IV.b. - 1948. 33. doboz

¹⁹ MOL Külügyminisztérium (A továbbiakban KÜM) XIX-J-1-k - Jugoszlávia - 42 171/1947. 35. doboz

április 28-án életbe lépett törvény tovább bővítette az államosítások körét, és annak érvényét kiterjesztette azokra a magánvállalatokra is, „*amelyek jellegük-nél fogva, vagy kapacitásuknál fogva általános jellegűek*”, a kórházakra, a szanatóriumokra, a nyilvános és gyógyfürdőkre, a nyomdákra és mozikra is.²⁰

A kisajátításokról, államosításokról szóló törvények sorában külön helyet foglal el az a kormányrendelet, amely 1948. augusztus 1-jei keltezéssel, Josip Broz Tito miniszterelnök és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával, a Hivatalos Lap (Službeni list FNRJ) október 23-ai, 91. számában jelent meg. E rendeletet a JSZNK alkotmányának 78. szakasza 2. bekezdésére és a 80. szakasz 2. bekezdésére, valamint a Magyarországgal kötött békeszerződés 29. szakaszára hivatkozva külön is rendelkezett a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar vagyonok jugoszláv állami tulajdonba vételéről. Ez volt az egyetlen olyan törvény, amely *kifejezetten a magyar állampolgárok vagyonának kisajátítását* rendelte el.

A hagyományos diplomáciai és kapcsolati formák összeomlása miatt a háború végén a délvidéki vagyonekborzításokról a magyar Ideiglenes Kormány először a fegyverszüneti egyezmény alapján kiutasítottaktól és a menekülttől értesült, de Grósz József kalocsai és bácsi érsek, valamint több határmenti katonai és rendőrkapitányság is felhívta a kormány figyelmét a kiutasítások embertelen módjára. Grósz érsek 1945 április 30-án kelt, Gyöngyösi János külügyminiszterhez intézett levelében így ír erről: „*A Bácska legkülönbözőbb vidékeiről kiutasítottak szóbeli közléséből megállapíthatom, hogy a kiutasítási eljárás szinte mindenhol azonos volt, tehát központi rendelkezés alapján történt: a kiutasítandókat községenként szinte egy időben, meglepetésszerűen összegyűjtötték, éppen csak a rajtuk lévő legszükségesebb ruházat és átlagban 500 P. készpénz elhozatalát engedvén meg. A kiutasítottak lakásait az azokban található összes felszereléssel együtt lezárták és lepecsételték a jugoszláv hatóságok, de sok helyen azonnal elkezdődött a felszerelések széthordása is. Sok ezer teljesen nincstelen magyar érkezett így az ország területére.*”²¹ Számos korabeli jegyzőkönyv is fennmaradt, amelyek a kiutasítottak saját esetüket mondták el közvetlenül Magyarországra érkezésük után a magyar hatóságoknak. Vastag Sándor bácskentiváni (Prigrevica) könyvelő személyes történetéről a Népgondozó Hivatal Menekültügyi Osztályán 1946. június 18-án felvett jegyzőkönyvben ezt olvashatjuk: május 30-án éjjel fegyveres milicisták jelentek meg a lakásán, „*felzavartak álmunkból, s a lakást azonnal el kellett hagynunk úgy, ahogy voltunk, s a ruhadarabokat a milicisták utánunk dobálták az ajtón. Annyi időt*

²⁰ MOL PM XIX-L-1-k - sz.n./1946. 230. doboz

²¹ MOL KÜM XIX - J-1-n - Gyöngyösi János-1945. sz. n. 23. doboz

sem hagytak, hogy a legszükségesebb holmit összecsomagolhattuk volna, sőt a munkából megtakarított pénzem is ott maradt, mivel a lakásomba többé nem mehettem be. (...) Ott maradt ingóságaimról leltárt nem készítettek, ellenben láthattam az ablakon és az ajtón keresztül, amint a milícia tagjai az értékebb ruhaneműinket zsebeikbe és zubbonyuk alá dugdosták el.²² Kevésbé durván szólították fel lakása elhagyására dr. Gidai Mihály bácsfeketehegyi (Feketič) községi orvost, ám tőle is mindent elkoboztak. Gidai doktor részletes információkkal szolgált a szabadkai „átvonuló szállásról” is, ahol a határon történő átdobásuk előtt két hetet töltöttek. „Egy kétemeletes épületnek szűk udvarán sokszor két-háromezer ember is szorongott mindaddig, ameddig csomagjainkat átvizsgálták, az udvaron szemétdomb volt, s lábaink alatt patkányok szaladgáltak. Az egyetlen ivókút a szemétdombtól 4 méter távolságban volt. Csomagjaink átvizsgálása alkalmával 500 dinár kivételével összes pénzünket elszedték. Orvosi műszereimet nem engedték magammal hozni, csupán azt, ami az orvosi műszertáskába belefért. A rettenetes elszállásolási körülmények akkor változtak meg, amikor egy bizottság jött felülvizsgálni az épületet, s ezek kijelentették, hogy a jugoszláv államnak nem mindegy az, hogy a kiutasítottak miképpen fognak beszámolni az általuk tanúsított bánásmódról. Megszűnt a zsúfoltság, s emberibb módon szállásoltak el bennünket. Később már azt is megengedték, hogy a helybeliek részünkre élelmet adhassanak”²³ – olvashatjuk a doktor által aláírt jegyzőkönyvben. A szabadkai magyarság segítőkészségéről egyébként többen is megemlékeztek. Kovács Géza tanár, aki egy nagyobb menekültcsoport kiutasításának történetét foglalta össze a Menekültügyi Hivatal számára, így fogalmazott: „a szabadkai magyarok segítő akciója elég jól ellátott mindegyikünket élelemmel.”²⁴

A magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jugoszláv delegációján keresztül, konkrét esetek kapcsán, több alkalommal is kérte Belgrádot, hogy legalább a fegyverszüneti egyezmény értelmében kiutasított tisztviselők ingóságait adják vissza, illetve engedjék meg azok áthozatalát. A jugoszláv kormány az ügyet röviden azzal intézte el 1945. november 25-én kelt válaszában, hogy mivel „azok a magyar tisztviselők, akik a jugoszláv területre a megszállás idején mint a fasiszta központi apparátus tagjai kerültek, nem hoztak magukkal semmit”, számukra tehát nincs mit visszaszolgáltatni. De nem voltak tekintettel azoknak a magyar állampolgároknak a tulajdonára sem, akik nem voltak „a fasiszta központi apparátus” alkalmazottai. Ezek közül most

²² MOL KÜM XIX - J-1-k - Jugoszlávia - 30/d.-1564-1946. 51. doboz

²³ Uo.

²⁴ Uo.

csak egyetlen példát említek. Özvegy Bauer Ignácné magyar nemzetiségű, bácskossuthfalvai (Stara Moravica), jugoszláv állampolgár és unokaöccse, Duka László magántisztviselő, budapesti lakos, magyar állampolgár esetét. Duka és két testvére nagynénjükkel közösen egy 29 holdas gazdaságot birtokoltak Bácskossuthfalva határában, amit az idős asszony feles bérletbe adott egy bizonyos Kosaras-Fodor István helyi gazdának, akivel az impériumváltás idején egy szálláson, azaz tanyán élt. A földreform során e birtok magyar állampolgárok tulajdonát képező részét is elkobozták, csupán az idős asszony számára, mint jugoszláv állampolgár számára hagytak meg belőle 5 holdat. Tetejében a bérlője feljelentette őt a helyi népi bizottságnál, hogy ruhaneműt rejteget. A hatóságok házkutatást tartottak nála és elvitték minden ágyneműjét, ruhaneműjét, amiből aztán több darab is a bérlőhöz „vándorolt”. Duka László hosszú levélben hívta fel a külügyminiszter figyelmét a velük történt igazságtalanságra, és kérte Gyöngyösi Jánost, hogy a kormány hivatalosan is tiltakozzon ez ellen. Annál is inkább, érvelt, mert véleménye szerint a magyar állampolgárok vagyoni helyzetét csak a békeszerződés ratifikálása után lehet majd rendezni. Mint levelében írta: *„Addig is, ha mód kínálkozik rá, úgy legyen szíves a hírek szerint Magyarországgal barátságos magatartást tanúsító jugoszláv hatóságok jóindulatú figyelmét felhívni Nagynénénk esetére, kinek ruháit, holmiját stb., alaptalan rágalom alapján a helyi községi tanács mind elszedte jogtalanul és így kifosztva igazán kegyelemkenyéren él most a faluban a helyi jóérezsű ref. lelkész hajlékában. (...) a pedig nyilván túlbuzgóságból elvett kis 14 és fél hold földcsékjét ítéljék neki vissza.”*²⁵ A külügyminisztérium, ha nem is az elkobzott ruhák ügyében, de a föld elvétele miatt felvilágosítást kért a SZEB jugoszláv delegációjától. A jugoszlávok röviden annyit válaszoltak, hogy Bauer Ignácné jugoszláv állampolgár birtokát valóban kisajátították, *„Duka László tulajdonjoga a földbirtok egy részére nem volt telekkönyvileg megállapítható és az illetékes hatóságok rendelkezésére nem állnak okmányok, amelyekből a tulajdonjog megállapítható volna.”*²⁶ Később azzal érveltek, hogy a békeszerződés előtt „korai” az egyes konkrét esetek megoldása. A *„kérdéskomplexum rendezésével a békeszerződés ratifikálása után hajlandó foglalkozni {ti. a jugoszláv kormány–S.E.}, amikor is a Jugoszláviában lévő magyar vagyoni tulajdonjogi viszonya, magyar állampolgárok jogosítványai és egyéb érdekeltségüknek rendezésére az egész kérdést felölelő intézkedésnek kellene történnie”*. – olvashatjuk Szántó követ egyik ezzel kapcsolatos feljegyzésében.²⁷

²⁵ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia - 23/g-103 736/1947. 39. doboz

²⁶ Uo.

²⁷ MOL KÜM XIX-J-1-j – Jugoszlávia -23/g-269/1948. 27. doboz

A magyar kormány ugyan tisztában volt azzal, hogy a fennálló nemzetközi jogi szabályok értelmében a jugoszláv államosítási törvény rendelkezései miatt állampolgárai nevében teljes kártérítést igényelhetne, de tartani lehetett attól, hogy ezt Jugoszlávia a Magyarországgal szembeni háborús követeléseinek kielégítésére foglalná le. Arról nem is szólva, hogy Magyarország is hasonló államosítási törvényeket hozott ebben az időben.²⁸ Ezért, érveltek a pénzügyminisztérium szakértői, a kormány „*ne az általános nemzetközi jogszabályokra való hivatkozással, hanem barátságos úton, a két állam között fennálló jó viszonyra, valamint a kielégítendő gazdasági kapcsolatokra utalással próbálja érvényesíteni*”²⁹ állampolgárai vagyoni követeléseit. Ebben a kérdésben tehát egyenlőre bíztak a két ország között kibontakozó „*kedvező atmoszférában*”.

De nemcsak a magyar állampolgárokat érték sérelmek, a magyar érdekelt ségű pénzintézetek helyzete is komoly aggodalomra adott okot. Egyre több hír érkezett Budapestre ezek kisajátításáról, vagyonuk elkobzásáról, a korábbi működésüket lehetetlenné tevő intézkedésekről, illetve a pénzügyi, vállalati és egyéb gazdasági vezetők ellen különböző vádakkal (háborús bűnösség, kollaboráció, háborús nyereség eltitkolása, stb.) indított perekéről.

A trianoni szerződéssel az Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt területeken fejlett magyar pénzügyi hálózat volt.³⁰ 1920-ban hetvenhét részvénytársasági alapon működő pénzügyi intézet, három budapesti bank négy fiókinstitúciója és három szövetségi pénzügyi intézet működött (Horvátország nélkül számolva). Az önálló vagy affiliációs/fiók pénzügyi intézetek 73%-a ment tönkre a jugoszláv királyság időszakában. Az 1941-es visszacsatoláskor a Bácskában 75, a Mura-vidéken és a Muraközben 8, azaz összesen 83 hitelintézet volt. A részvényesek, az igazgatóságok és a tisztviselők nemzetiségi hovatartozása szerint a korabeli kormányzati statisztika ebből 25-öt minősített magyarnak, 15-öt szerbnek és 10-et németnek és 1-et szlováknak.³¹

Az AVNOJ 1944. december 30-ai, I/420. sz. határozata intézkedett először az állami pénzügyi igazgatás, azaz a magánbankok és hitelszövetkezet feletti állami ellenőrzés megszervezéséről. Ezt a határozatot még számos rendelet és törvény követte, amelyek célja a pénzügyi szféra feletti teljes állami ellenőrzés megszerzése volt. Egy 1945. november 17-én kelt törvény például

²⁸ Magyarország háború utáni helyzetére, az államosításokra, a magyar kormányok gazdaságpolitikájára lásd újabban Gyarmati György: *A Rákosi-korszak. Rendszer-váltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956 c.* monográfiáját. Budapest, 2011.

²⁹ MOL PM XIX-L-1-k - sz. n. 228. doboz.

³⁰ MOL PM XIX-L-1-k-szn. 33. doboz.

³¹ Uo.

minden külföldi pénzüzetetmagán pénzüzetnek minősített, amelyeknek működési engedélyért kellett folyamodnia. Ezt a kérvényt minden magyar hitelintézet beadta, bár a kényszerigazgatás alá helyezett intézmények eleve nem is folyamodhattak engedélyért. Így tett a Magyar Általános Hitelbank szabadkai és fiumei fiókjai is, bár eleve nem folyamodhatott volna működési engedélyért, mivel a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság kényszerigazgatót nevezett ki az élére. Fellebbezésüket azzal utasították el, hogy akik a működési engedélyre vonatkozó kérvényt beadták, már nincsenek hivatalban, fellebbezési jogukat tehát elvesztették. Működésüket az is lehetlenné tette, hogy megtiltották mindenféle kapcsolatot a fiókjai és az anyaintézetek között.³² A szabadkai fiókjai elkobzását a jugoszláv fél azzal indokolta, hogy azt egyrészt a háború alatt létesítették, s a Hitelbank átvette a kollaboráció címén már elkobzott zágrábi Horvát Általános Hitelbank szabadkai fiókjait. A Horvát Általános Hitelbank elkobzását pedig azzal magyarázták, hogy „a részvényesek a vagyonukkal felelnek azon személyek munkájáért és bűncselekményeiért, akiket megbíztak vállalataik vezetésével, és miután ezen vállalatok a háború alatt a megszállóknak dolgoztak a nép ellen, és ezzel hasznot hajtottak a részvényeseknek és a tulajdonosoknak, úgy helyes, hogy most az anyagi károkat is viseljék ezen vállalatok ilyen működéséért és ügyviteléért.”³³ Az elkobzást a Hitelbank 1945. augusztus 10-én arra hivatkozva fellebbezte meg, hogy a szabadkai fiókot 1905-ben hozták létre, bár vagyonukat 1925-ben egy jugoszláv érdekeltségű banknak voltak kénytelenek átadni. Fellebbezésüket a jugoszláv hatóságok „tárgyaltalannak” minősítették. A magyar kormány ezt törvénytelennek minősítette, s a szabadkai fiók kártalanítási ügyét is igyekezett az 1948 januárjában, februárjában Budapesten tartott pénzügyi tárgyalásokon tisztázni. Azt javasolták, hogy „egyoldalúan vonják le” a jugoszlávok által követelt vagyoni kártérítés összegéből. De nem járt jobban a Nagybecskereki Takarékpénztár, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. és a Kalocsai Egyházmegyei Takarékpénztár szabadkai fiókjai, a Szabadkai Takarékpénztár Rt. sem.³⁴

1946. szeptember 9-én a külügyminisztérium értekezletet hívott össze, amelyen a Pénzüzeti Központ, a Magyar Nemzeti Bank, a Jótételi Hivatal és a Gyárosok Országos Szövetsége (GYOSZ) vett részt. A megbeszélést a GYOSZ kezdeményezte, mivel újabb hírek érkeztek a Jugoszláviában lévő magyar érdekeltségű vállalatok elkobzásáról és vezetőik perbe fogásáról, töb-

³² Uo. 02 344/194, 40 633/1948. 39. doboz. MOL PM XIX-L-1-o -76 659/1946. 31. doboz.,

³³ Uo. 40 633/1948. 39. doboz,

³⁴ Uo., valamint 42 397/1948, 42 523/1948. 39. doboz

bek között a kapacitását és technikai felszereltségét tekintve a világ élvonalába tartozó nagybecskereki cukorgyár elkobzásáról is. A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank érdekeltségébe tartozó cukorgyár németek által kinevezett biztosát halálra ítélték, többi vezetőjét pedig 1946. július 22-én a németekkel történő kollaborálás címén 1–8 évig tartó szabadságvesztésre, illetve kényszermunkára ítélték, mivel, úgymond, a gyár termésének több mint 25%-át szállították a német hadsereg számára. Hasonló sorsra jutott az ugyancsak e bank érdekeltségébe tartozó zágrábi Etelka Kábelgyár is. Az értekezletről készített feljegyzés szerint a résztvevők mind a nagybecskereki cukorgyár, mind pedig a zágrábi Etelka Kábelgyár elkobzását és vezetőinek perbe fogását „*igazságtalannak*” tartották, mivel a gyár vezetői mindent megtettek, hogy „*megakadályozzák a vállalatok német kézre juttatását és megőrizzék állagát.*”³⁵ Szondy Viktor miniszteri osztályfőnök a külügyminisztérium részéről azt javasolta, hogy „*tegyék függőbe*” a vagyoni kérdéseket, mivel még folynak a béketárgyalások. A vállalati vezetők ügyében pedig, mondta, a helyzet „*még rosszabb*”, mivel a fegyverszüneti egyezmény értelmében a háborús bűncselekménnyel vádolt személyek ügyét a kormánynak elő kell segítenie. Rittinger Imre, a Pénzintézeti Központ igazgatója „*egy általános tiltakozás*” lehetőségét vetette fel, de felmerült az is, hogy egy hamarosan Jugoszláviába utazó delegáció „*folytasson tájékozódó jellegű, nem hivatalos tárgyalásokat*” a magyar érdekeltségű vállalatok ügyében. Végül úgy határoztak, hogy „*általános jellegű tiltakozással*” fordulnak az ügyben a jugoszláv kormányhoz, amelyet a később meginduló gazdasági tárgyalások során „*célszerűen*” tudnak majd felhasználni. Szondy ígéretet tett arra, hogy a külügy megfontolás tárgyává teszi, hogy egyes személyek vagyoni ügyeivel is foglalkozzon, illetve utasítani fogja a hamarosan Belgrádba utazó kereskedelmi delegáció tagjait, hogy „*azok tájékozódó tárgyalásokat folytassanak mind a magyar érdekeltségek, mind pedig az elítéltek egyéni ügyiben.*” Végül a résztvevők megállapodtak abban, hogy a GYOSZ az elkobzott ipari vállalatokra vonatkozó adatokat, a pénzügyminisztérium pedig a pénzintézetek adatait gyűjti össze.³⁶

1946. szeptember 10-én a külügyminisztérium valóban szóbeli jegyzéket intézett a SZEB jugoszláv delegációjához a Magyarországon bejegyzett cégek jugoszláviai telepeinek és fiókinézeteinek vezetői ellen kollaboráció vádja címén indított eljárások miatt, bár a jegyzék nem nevezte meg konkrétan, kikről is van szó. A kisgazdapárti Nagy Ferenc vezette kormány annak alapján emelt óvást a vagyonelkobzások ellen, hogy „*a magyar állampolgárságú természetes*

³⁵ MOL PM XIX-L-1-o - 76 659/1946. és 74 499/1946. 31. doboz

³⁶ MOL PM XIX-L - 1-o - 76 659/1946. 31. doboz.

személyek és magyar jogi személyek Jugoszláviában fekvő javainak, jogainak és érdekeinek sorsát a békeszerződés van hivatva rendezni, a szóban forgó jugoszláv rendszabályok pedig ennek a rendelkezésnek elébe vágnak.” Azt a magyar kormány sem vonja kétségbe, folytatódik a jegyzék, hogy a magyar tulajdonú vállalatok vezetőit is felelősségre vonják háborús bűnösség miatt, de igen messzemenő és jogilag helyt nem álló rendszabálynak tartják, ha „magyar jogi személyek vagyonaát az ottani vállalati vezetők esetleges bűnössége folytán elkoboznák.” Azt is kifogásolták, hogy a vállalati vezetők „túlnyomó része” ellen védelem nélkül folytatták le az eljárást, s olyan személyeket is háborús bűnösnek mondtak ki, „akik a maguk részéről mindent megtettek, hogy a vállalat tulajdonában lévő üzemek minél kisebb mértékben álljanak a megszállók rendelkezésére.”³⁷

Az 1946. szeptemberi értekezlet után a jugoszláviai magyar vagyonok külön összeírása is megkezdődött, köztük a magyar érdekeltségű ipari és kereskedelmi vállalatok, és a Jugoszláviában lévő magyar pénzüzetek vállalati érdekeltségeiről is próbáltak áttekintést szerezni. Egy 1946 őszén készült statisztikai összesítés például 71 különböző nagyságú vállalatot sorolt fel, amely listán a tulajdonos nevét hol feltüntették, hol pedig nem. Elkobozták például Szabadkán Nagy István 20 munkást foglalkoztató tésztaüzemét, egy temerini gyógyszertárat, Kovács Sándor óbecsei textilkereskedését, a csáktornyai szikvízüzemet és a Granev-fivérek harisnyagyárát, téglagyárát és gyarmatáru nagykereskedését, a martonosi paprikamalmot, Horgoson Juhász Sándor vendéglőjét, Topolyán Pesti Lajos fodrászüzletét. Ugyanezen a listán szerepel még, a teljesség igénye nélkül, az újvidéki Agricola Gépkereskedelmi Rt., az apatini kendergyár, az újverbászi Bácskai Cukorgyár Rt., a nagybecskereki cukorgyár, a vajszkai Bogyáni Kenderipari Rt., a hódcsági Honi Fonó- és Kötélgár Rt., egy zombori tejüzem, egy belgrádi asztalos üzem, a szabadkai Závorné Lajos textilüzlete, stb.³⁸ Ez azonban kezdetben még csak részleges, „reprezentatív adatgyűjtésen” alapuló, nem teljes összeírás maradt. Mint a pénzügyminisztérium külföldön károsultak ügyosztályának 1948. április 30-án kelt feljegyzésében olvashatjuk: az ügyosztályhoz április végéig 587 bejelentés érkezett, a jelentések „nagy része az ott szolgáltatott teljesítő és kiutasított tisztviselők hátrahagyott berendezési tárgyairól szól. Ezenkívül természetesen nagy értéket képviselő mezőgazdasági ingatlan, ház és egyéb vagyon szerepel a bejelentésekben.”³⁹

³⁷ Uo. sz.n., valamint MOL PM XIX-L-1-k - 293 981/IV.b./1948. 33. doboz

³⁸ MOL PM XIX-L-1-k-41 824/4-1946. 31. doboz

³⁹ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia - 23/g-269/1948. 27. doboz. A szomszédos államokból átköltözött személyek, valamint vagyonuk és károsodásuk nyilvántartásba vételét a magyar kormány először 1945 őszén rendelte el (8150/1945. sz. ME. rendelet). A jelent-

A kisajátítások nem kímélték a magyar alapítványi vagytonokat sem, így például a nagybecskereki Messinger Karolin Magyar Iskolaház Alapítványt sem, amelynek a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség volt a kezelője.⁴⁰

A külföldi vagytonok megcsapolását szolgálta a jugoszláv kormány 1946. június 21-ei rendelete is, amely előírta, hogy a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén a jövőben csak névre szóló részvényeket szabad kibocsátani, a korábban kibocsátott bemutatóra szóló jugoszláv részvényeket pedig névre szóló részvényekké kell átalakítani. A külföldön lévő bemutatóra szóló jugoszláv részvényeket a rendelet értelmében hat hónapon belül a JSZNK külképviseleténél, illetőleg a külképviseletek által kijelölt letéti helyeknél kellett letétbe helyezni. A beszolgáltatott részvényeket a jugoszláv külképviseletek a határidő lejártától számított egy hónapon belül voltak kötelesek a jugoszláv állami jelzálogbanknak megküldeni, az átalakításra pedig a rendelet további 5 hónapi határidőt szabott. A be nem szolgáltatott részvények automatikusan a jugoszláv államra szálltak.

E rendelet magyarországi végrehajtása kapcsán a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete úgy döntött, hogy a letétbe helyezést a magyarországi pénzintézetek „a káros jogkövetkezmények elkerülése érdekében” foganatosítani fogják, de a letétbe helyezési kötelezettség teljesítését vagy nem teljesítését az érdekeltek szabad elhatározására bízták. A Magyar Nemzeti Bank a részvények kiküldéséhez szükséges devizajogi engedélyt megadta, de azt ahhoz a feltételhez kötötte, hogy a beszolgáltatók a kivitt részvények helyébe kiállítandó névre szóló részvények behozatalát öt hónapon belül igazolni kötelesek. A jugoszláv fél jóval a határidő lejárta után sem küldte meg a tulajdonosoknak az átalakított, névre szóló részvényeket. A külügyminisztérium, a pénzügyminiszter javaslatára 1948. szeptember 16-án jegyzékben kérte a jugoszláv kormányt, tájékoztassa őket a késedelem okáról, illetve késedelem nélkül szolgáltatassák vissza a névre szóló részvényeket birtokosaiknak. Belgrád azzal próbálta a helyzetet magyarázni, hogy „*még nem fejeződött be a deponált részvények regisztrálása*”. Két évvel a jugoszláv rendelet végrehajtási határidejének lejárta után a pénzügyminisztérium gazdaságpolitikai osztályának vezetője

kezési kötelezettség érintette az 1938. január 1-je után a trianoni Magyarország területére bármely okból átköltözött személyeket, illetve vagytonuk és az őket ért károk összeírását, amelynek elmulasztásához jogkövetkezményeket fűzött. Az érintettek részletező adatlapot töltöttek ki, amelyeket a Központi Statisztika Hivatal számára kellett megküldeniük. *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1944. december 23.–1947. május 31.* Szerkesztette G. Vass István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2003. 444. A rendelet a Magyar Közlöny 1945. szeptember 20-i, 131. számában jelent meg.

⁴⁰ MOL KÜM XIX-J-1-k-17/d -122 627/1948., 126 716/1948., 129 605/1948. 17. doboz.

keserűen állapította meg: „nem tételezem fel, hogy újabb diplomáciai jegyzék előbbre vinné az ügyet. A kérdést a Jugoszláviával szemben fennálló egyéb rendezetlen pénzügyi problémákkal együtt nyilvántartom.”⁴¹

Budapest, annak ellenére, hogy a vagyoni kérdések tisztázása eddig egy tapodtat sem haladt előre, abban reménykedett, hogy a békeszerződés aláírása (1947. február 10.), illetve ratifikálása (1947. június 24.) után a jugoszláv fél valóban hajlandó lesz foglalkozni a kérdéssel. Számítottak arra is, hogy a diplomáciai kapcsolatok 1947 februárjában történő felvétele és magyar–jugoszláv kapcsolatok kedvező alakulása lendítenek majd az ügyön.⁴² 1947. október 15-én a pénzügyminisztérium javaslatot terjesztett a minisztertanács elé, hogy a jugoszláviai magyar vagyonok felmérése és a kérdés kétoldalú tárgyalásra történő előkészítése céljából Császár Károly pénzügyi könyvszakértő személyében küldjenek szakértőt Belgrádba. Időközben, 1947 novemberében dr. Hernádi István, a pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztályának vezetője személyesen is tájékozódott Belgrádban, s hazatérte után azt javasolta, helyezkedjenek egyenlőre várakozó álláspontra, mivel egy komolyabb tárgyalásokhoz most sem lehet a jugoszláv féltől megbízható adatokat beszerezni. Így a minisztertanács 1948. február 12-én úgy döntött, hogy egyenlőre nem szükséges Császár Károly különmegbízott kiküldése.⁴³

A tárgyalások ennek ellenére februárban megindultak, amelynek előzményei még 1946 decemberére nyúltak vissza. Ekkor Magyarország és Jugoszlávia megállapodott abban, hogy hat hónapon belül megkezdik azokat a tárgyalásokat, amelyek „a háború alatt keletkezett kölcsönös pénzügyi természetű kötelezettségek rendezésére irányulnak”, vagyis valamennyi követelés kölcsönös rendezését irányozták elő. 1947 nyarán a jugoszláv kormány megerősítette, hogy a közjogi követelések mellett nem zárkózik el magánjogi természetű pénzügyi kérdések és áruköveteléseket, az értékpapírok visszaadása és a pénzintézetek

⁴¹ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g - 43 993/4-1948. 39. doboz

⁴² Szántó Zoltán követ 1947. február 4-én, pár nappal a párizsi békeszerződés aláírása előtt adta át megbízólevelét Belgrádban Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság elnökének. A két ország kapcsolataira lásd: Ripp Zoltán: *Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához*. In: A fordulat évei 1947–1949. Szerkesztette Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. Budapest, 1998. 45–62.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947*. In: *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet*. Szerkesztette Papp Richárd, Szarka László. Zenta, 2008. 203–210.

⁴³ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei 1947. június 1.–1950. február 25. www.mol.gov.hu/letoltes.php?id=84 A letöltés ideje 2012. szeptember 19.; MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269/1948. 27. doboz.

által behajtott követelések tárgyalása elől sem. A minisztertanács 1948. január 27-én, a Gazdasági Főtanács⁴⁴ előterjesztésében kinevezte a magyar delegáció vezetőjét, dr. Szigeti Gyulát, s felhatalmazta, hogy a később kijelölendő bizottság tagjaival „*informatív jellegű*” tárgyalásokat folytasson az időközben Magyarországra érkezett, Milán Ribar jugoszláv pénzügyminisztériumi osztályfőnök által vezetett jugoszláv delegációval.⁴⁵ A Gazdasági Főtanács már a tárgyalások során pontosította a magyar delegáció felhatalmazását. Mint az ezzel kapcsolatos 1948. február 17-ei határozatban olvashatjuk: „*A Gazdasági Főtanács felhatalmazza a magyar pénzügyi delegációt, hogy a Magyarország és Jugoszlávia között fennálló, 1945. január 20-a előtt keletkezett, illetőleg az 1945. január 20-a előtt Jugoszláviában volt magyar javak tulajdonából folyó magánjogi követelések bejelentésére és összegszerűségének megállapítására (kiemelés tőlem – S.E.) vonatkozóan a tárgyalásokat a jugoszláv delegációval folytassa*”.⁴⁶

Már a tárgyalások kezdetén kiderült, hogy a jugoszláv delegáció álláspontja több ponton is elfogadhatatlan a magyar fél számára. Ilyen volt például a tárgyalandó kérdések köre. Annak ellenére, hogy korábban, az 1946 decemberében Belgrádban folytatott tárgyalásokon a két kormány abban állapodott meg, hogy a háború alatt keletkezett összes kölcsönös pénzügyi természetű kötelezettség rendezéséről fognak tárgyalni, ráadásul hat hónapon belül, most

⁴⁴ Egyes pénzügyminisztériumi és külügyi iratokban helytelenül, január 26-ai dátummal szerepel a minisztertanács január 27-ei ülése. MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-42 397/4-1948.39.doboz. *Minisztertanácsi ülések napirendi jegyzékei 1947. június 1. – 1950. február 25.* Szerkesztette G. Vass István. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2004. 1948. január 27. 221/46. 129. A Gazdasági Főtanácsot 1945. november végén hozták létre, titkára a kommunista Vas Zoltán volt. 1949 végén szüntették meg, helyét a Nép-gazdasági Tanács vette át. Rendkívül széles, rendeleti jogkörrel felruházott szervezet volt, amelynek feladata az állami szervek gazdasági döntéseinek irányítása volt, s 1945–47 között, költségvetés híján, az állam pénzkadásainak meghatározása is feladatai közé tartozott. Egyik fontos célja a magántulajdon feletti állami kontroll kiépítése és biztosítása, és a gazdaság gyakorlati irányítása volt. Rendeletei megtalálhatók a Fajth Tibor szerkesztésében 1947 novemberre és 1949 júniusa között kiadott Gazdasági Főtanácsi Határozatok Tárában.

⁴⁵ Az 1948. január 27-ei minisztertanács csak a delegáció vezetőjét, dr. Szigeti Gyula miniszteri osztályfőnököt, valamint dr. Valló Józsefet, a pénzügyminisztérium IV.b. osztályának tanácsosát nevezte ki. Ezután a Gazdasági Főtanács még öt taggal, egy-egy pénzügyminisztériumi, külügyminisztériumi, iparügyi minisztériumi, és a Nemzeti Bankot képviselő szakértővel egészítette ki a magyar delegációt. MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia- 23/g.- 42 397/4-1948. 39. doboz.

⁴⁶ Uo.

kizárólag egyes, általuk konkrétan felsorolt magánjogi követelésekről lettek volna csak hajlandók tárgyalásokba bocsátkozni. A jugoszláv „önkéntes tak-száció” elfogadásának következménye Valló szerint az lenne, hogy „*az egyenleg minden most rendezésre kerülő számottevő követeléskategóriában Magyarországra nézve passzív volna.*” Példaként említette, hogy míg pénzügyi vonalon csak a „*folyó bankügyletekből*” keletkezett követeléseket hajlandók megtárgyalni, mivel ebben a vonatkozásban a magyar követelés jóval meghaladja a jugoszlávokét, addig biztosító intézeti vonalon nemcsak a biztosítási ügyletekből, hanem a biztosítási állományok átvételéből származó követelések rendezéséhez is ragaszkodnának a jugoszlávok, mivel ebben a vonatkozásban az egyenleg magyar vonatkozásban passzív.⁴⁷ Külön gondot okozott a magyar küldöttség számára az is, hogy Ribár határozottan elutasította az 1945. január 20-a előtt Jugoszlávia területén volt magyar vagyon kisajátításából fakadó kérdések napirendre tűzését, mivel szerinte ebben az esetben Magyarország számára „*jelentékeny aktívaegyenleg*” keletkezne. E kérdés megvitatását a magyar fél sem forszirozta túlságosan, egyrészt azért, mivel Belgrádtól a magyar vagyonokról eddig semmiféle megbízható adatot nem tudtak beszerezni, s a vonatkozó magyar összeírások is egyenlőre részlegesek voltak. A pénzügyminisztérium külföldi károsultak ügyosztályára 1948. február elejéig, mivel a bejelentés nem volt kötelező, mindössze 575 kárbejelentés érkezett. Közülük 353 bejelentés elsősorban bizonyos árukészletek, háziállatok, üzleti berendezések és háztartási felszerelések elkobzására vonatkozott, de 3 820 kat. hold föld, 234 lakóház, 462 lakás és 53 különböző értékű ipari üzem elkobzásáról is tudomást szereztek. Michaels Károly például zombori szállodájának, Fenyvesi Aladár újvidéki gyárának, Brenner Ferenc pedig a horvát Általános Hitelbanknál jegyzett 13 000 db részvényének elkobzását jelentette be.⁴⁸

Amikor a magyar delegáció kérte, hogy a jugoszláv küldöttség továbbítsa kormánya felé azt a magyar kívánságot, hogy oldják fel az információ tilalmát, Ribár határozottan visszautasította, mondván, ezt „*a magyar kívánságot nem áll módjában kormányához továbbítani.*”⁴⁹ A magyar küldöttség aggályosnak tartotta annak a jugoszláv kérésnek a teljesítését is, hogy a magyar kormány vállaljon garanciát arra, hogy minden általuk felvetett követelést hat hónapon belül teljesítsenek, illetve a más pénznemekben keletkezett követeléseket a Magyar Nemzeti Banknak a kötelezettség keletkezésének napján az illető valutára érvényben volt árfolyamon számoljanak el. Magyarország

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ MOL PM XIX-L-1-o-szn.-1948. 31. doboz

⁴⁹ MOL KÜM XIX-J-1-k -Jugoszlávia- 23/g.- 42 397/4-1948. 39. doboz.

egyébként, érveltek, a pengő valorizációja tekintetében eddig még egyetlen külföldi viszonylatban sem vállalt általános kötelezettséget, másrészt a magyar adósságok valorizációja „*súlyos pozíció feladást*” jelentene, így a Jugoszláviával fennálló magyar követelések fontos kategóriái maradnának ki a rendezésből. Arról nem is szólva, érvelt Valló József a Gazdasági Főtanács számára készített feljegyzésében, hogy Belgrád a két ország közötti elszámolást „*a Magyarországgal kötött békeszerződés rendelkezései jövő alkalmazásának bármilyen sérelme nélkül*” kívánja rendezni. Ez, olvashatjuk feljegyzésében, „*azt a veszélyt rejti magába, hogy a jugoszláv kormány a belgrádi Nemzeti Bankban összpontosítandó összes magyar követeléseket a békeszerződés 29. §-ra hivatkozva lefoglalja.*” A magyar vagyonok ilyen címen történő lefoglalása, mint látni fogjuk, nemcsak lehetséges veszély volt, de hamarosan be is következett. A békeszerződés említett pontja ugyanis kimondta: „*A Szövetséges és Társult Hatalmak mindegyikének jogában áll lefoglalni, visszatartani, felszámolni vagy bármi más intézkedés alá vonni mindazokat a javakat, jogokat és érdekeket, amelyek a jelen Szerződés életbelépésének idején saját területén vannak és Magyarország vagy magyar állampolgárok tulajdonai és az ilyen javakat, vagy azoknak jövedelmét tetszés szerint felhasználni azoknak az igényeknek határain belül, amelyek a maga és állampolgárai részéről Magyarországgal vagy magyar állampolgárokkal fennállnak, ideértve a pénzköveteléseket, kivéve mégis azokat az igényeket, amelyek a jelen szerződés más cikkei értelmében kielégítést nyertek. Mindazokat a magyar javakat vagy az ilyenekből származó jövedelmet, amelyek ezeknek az igényeknek összegét meghaladják, vissza kell adni.*”⁵⁰

A jugoszláv delegáció sürgetése ellenére a magyar kormány tartotta magát ahhoz az álláspontjához, hogy csak az összes magánjogi kötelezettségek egyidejű teljesítése jöhet szóba, és a pengőkövetelések valorizációjára a magyar delegáció nem vállalhat kötelezettséget. S bár a tárgyalások során konkrét számok egyik oldal részéről sem hangoztak el, a pénzügyminisztérium belső használatra a Magyar Nemzeti Bankkal elkészíttette az 1945. január 20-a előtti követelések és tartozások megközelítő egyenlegét. Eszerint a Magyarországgal szemben fennálló jugoszláv követelés teljes összege meghaladta a 71 millió devizapengőt, amelyből mintegy 12 millió devizapengőt tett ki az idegen valutában fennálló követelés. A magyar követeléseket a Nemzeti Bank ekkor nem számszerűsítette, mivel erre vonatkozóan Jugoszláviától nem tudtak hitelt érdemlő adatokat beszerezni, de úgy vélte, ha 1945. január 20-a előtt Jugoszláviában meglévő

⁵⁰ 1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8265>
A letöltés ideje 2012. szeptember 27.

magyar vagyon elkobzásából eredő magyar követelés értékét is beszámítanak és bevonnák a tárgyalások körébe, úgy „Magyarország javára jelentékeny aktívae-
gyenleg mutatkoznak”.⁵¹ Ha viszont, olvashatjuk Valló tárgyalásokról készített feljegyzésében, „a jugoszláviai magyar javak liquidálásából eredő követelések kizáratnak a rendelkezésből, de az összes egyéb magánjogi követelések megkülönböztetés nélkül figyelembe vétetnek, Magyarország terhére – a Magyar nemzeti Banktól nyert megközelítő pontosságú adatok szerint – mintegy 35 millió devizapengőt kitevő passzív egyenleg állna elő, amelyek 20%-a valutatarozás.”⁵²

A jugoszláv megállapodás-tervezettel szemben a magyar delegáció a következő szempontokat kívánta érvényesíteni a magyar követelések rendezésénél: 1.) a kölcsönösség és méltányosság a rendezésbe bevont követelések típusai és a végrehajtás szabályozása tekintetében; 2.) a rendezésből fakadóan Magyarország gazdasági és devizaterhei ne emelkedjenek olyan mértékben, amely meghaladja az ország teherbíró képességét; 3.) nem vállalhatók olyan kötelezettségek, amelyek vállalásától más országok esetében a kormány elzárkózott; 4.) a szerződés nem prejudikálhatja a békeszerződés gazdasági rendelkezéseinek magyar fél részéről történő értelmezését; 5.) az összecszerűen később megállapítandó követelések tényleges kiegyenlítésére csak akkor kerüljön sor, ha a békeszerződés gazdasági jellegű rendelkezéseinek értelmezése kérdésében a két kormány között megállapodás jön létre; 6.) a magyar delegáció a pénzkövetelések valorizációja és az idegen valutára szóló követelések behajtására nem vállal kötelezettséget.⁵³ Mivel a tárgyalások nem vezettek eredményre, a delegációk február 28-án abban állapodtak meg, hogy a tárgyalásokat későbbi időpontra halasztják.⁵⁴

A tárgyalások folytatásának egyik fontos előfeltétele kétségkívül az volt, hogy a magyar kormány megbízható adatokat szerezzen egyfelől a magyar állam, másrészt a magyar állampolgárok és jogi személyek jugoszláviai vagyontárgyairól, követeléseiről és érdekeiről, másrészt a jugoszláv állam és állampolgárok Magyarországgal szembeni hasonló vonatkozású adatairól. Mivel Belgrád továbbra sem volt hajlandó semmiféle adatszolgáltatásra, 1948. júliusában a magyar kormány úgy döntött, hogy ezeket az adatokat az érdekelt magyar állampolgárok kötelező adatszolgáltatása, illetve az így nyert adatok statisztikai feldolgozása révén szerzi be. Ekkor már javában folyt, sőt a vége felé közeledett a csehszlovákiai magyar vagyonok és kötelezettségek össze-

⁵¹ MOL PM XIX-L-1-k - sz.n. /1955. 228. doboz,

⁵² MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g -42 397/4 -1948. 39. doboz.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 43 028/1948. 39. doboz

írása, s úgy vélték, ugyanez a pénzügyi szakértői gárda majd el tudja végezni Jugoszlávia vonatkozásában is ezt a feladatot.⁵⁵

Mint ismeretes, az 1948 elejétől kibontakozó, majd a Tájékoztató Iroda június 28-ai, Jugoszláviát elítélő határozata után nyilvánossá váló, gyorsan eszkalálódó szovjet–jugoszláv konfliktus miatt Magyarország és Jugoszlávia eddig jónak mondott, barátsági szerződéssel is megpecsételt kapcsolatai egyik napról a másikra megromlottak.⁵⁶ S bár a diplomáciai kapcsolatok megszakítására soha nem került sor, Magyarország sorra mondta fel a megkötött gazdasági egyezményeket. Az 1947. május 11-én megkötött alumíniumipari egyezményt például 1949. június 15-én, az 1947. július 24-én aláírt ötéves gazdasági egyezményt három nappal később, de ugyanerre a sorsa jutottak az egyéves árucsereforgalmi és a nem árucseres természetű fizetésekre vonatkozó egyezmények is. Nem haladt a békeszerződésben meghatározott kulturális és egyéb restitúciós ügyek végrehajtása sem.⁵⁷ 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a nemzetközi egyezmények által Jugoszlávia felé megszabott jóvátételi kötelezettségek teljesítését is.⁵⁸ 1949-től a Rajk-per, súlyos fegyveres

⁵⁵ U o.

⁵⁶ A kérdésre újabban lásd Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején, 1948–1953.* Szeged, 2011.; Ripp Zoltán: *Magyarország és Jugoszlávia politikai viszályának évtizede 1948–1958.* In: Magyarország és a Balkán a XX. században. Szerkesztette A. Sajti Enikő. Szeged, 2011. 121–136.; A. Sajti Enikő: *Büntudat és győztes fölény: a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1944–1947.* In: Uő.: *Büntudat és győztes fölény.* Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok. Szerkesztette Jeney Zsuzsanna. Szeged, 2010. 133–144.

⁵⁷ XIX-J-1-e-177-3. tétel, 256 509/1948. 139. doboz. Magyarország a fegyverszüneti egyezmény, majd a békeszerződés értelmében 1945 óta folyamatosan szolgáltatva vissza azokat a vagyontárgyakat, amelyeket a visszacsatolt, korabeli terminológiával a megszállt déli területekről civilek vagy katonai alakulatok Magyarországra hurcoltak jogtalanul. Ez a restitúciós munka 1948 után megszakadt. A jugoszláv kulturális restitúciós lista mintegy 5 ezer tárgyat és emellett jelentős levéltári és irattári anyagot sorolt fel. A tárgyalások 1956 szeptemberében folytatódtak, majd az októberi forradalom miatt ismét félbeszakadtak. A tárgyalásokat 1957. október 12-én újították fel, az egyezményt 1958. június 3-án írták alá. Az abban megállapított levéltári és egyéb iratok, mikrofilmek átadására azonban csak két évvel később került sor. MOL KÜM XIX-J-1-j- Jugoszlávia-23/g- szn.-1958. 39. doboz, és 002 017/6/1960. 27. doboz A Jugoszlávia területére a németek és a nyilasok által elhurcolt magyar javak volumene ennél jóval kisebb volt (a pécsi tűzoltó laktanya felszerelése, 45 tonna villanymotor, 50 tonna nyersolaj, 130 tonna gabona, menőautók stb.), visszaszolgáltatásuk felolvadt az egyéb restitúciós ügyekben. MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-35/KHJ-1947. 39. doboz

⁵⁸ A kérdésre bővebben: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... 1945–1949. Válogatott dokumentumok.* Budapest, 1998. Válogatta, a bevezetést és jegyzeteket írta Balogh

határkonfliktusok, éles propagandaháború, a határ menti délszláv lakosság kitelepítése és más ügyek valósággal kriminalizálták a két ország viszonyát. A magyar kormány, arra hivatkozva, hogy a Rajk-per bebizonyította, hogy Jugoszlávia „már 1947-ben, a magyar–jugoszláv barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötésének időpontjában előkészítette a magyar népi demokrácia megdöntésére irányuló tervét, (...) és segítséget nyújtott a Magyar Népköztársaság belső és külső ellenségeinek, sárba taposta a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt”, közölte a jugoszláv kormányral, hogy 1949. szeptember 30-tól „felmentve érzi magát” a szerződés kötelezettségei alól.⁵⁹ 1949-től már csak 15 technikai jellegű megállapodás maradt érvényben a két ország között. Olyanok például, mint a két állam vasúti vonalait összekötő vasszerkezetű hidak karbantartására vonatkozó 1926-os egyezmény, az 1928-ban kötött gyámsági és gondoksági ügyeket szabályozó egyezmény, de említhetjük az 1947-es légiforgalmi és az 1948 márciusi vízügyi egyezményt is.⁶⁰

A vitás kérdések tárgyalásos, „kétoldalú baráti megállapodás” keretei között történő rendezésének lehetősége tehát a beláthatatlan jövőbe vészett. A Tájékoztató Iroda Jugoszláviát elítélő határozata azt is világossá tette, hogy a Szovjetunió véget vetett a jugoszláv vezetők föderációs törekvéseinek is, annak, hogy a két ország közötti vitás kérdéseket esetleg ennek keretein belül oldják majd meg. A jugoszláviai magyar vagyonok rendezése kapcsán ennek lehetősége ugyan nem vetődött fel, de például a kettősbirtokosok problémája kapcsán igen. 1948. január 21-én, tehát nem sokkal az ellentétek kirobbanása előtt, Szántó Zoltán belgrádi magyar követ felkereste Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettest és szóvá tette, hogy a jugoszláv hatóságok még mindig nem teszik lehetővé a kettősbirtokosok zavartalan határátlépését. Velebit erre azt válaszolta, hogy a kérdés „közvetett úton” hamarosan megoldódik, mert „rövidesen sor fog kerülni a baráti országok vámuniójának megvalósítására, továbbá a vízumkényszer eltörlésére, ami automatikusan maga után vonni a kettősbirtokosok problémájának megoldását is.” Úgy tudom, ez volt az első, s talán az utolsó eset is, hogy kétoldalú problémák megoldását magyar vonatkozásban egy jugoszláv diplomata a leendő föderációval kapcsolta össze.⁶¹

Sándor és Földesi Margit. Honvári János: Magyar jóvátétel a II. világháború után. http://www.rubikon.hu/magyar/nyomtathato_verzio/magyar_jovattetel_a_2vilaghaboru_utan/. (A továbbiakban Honvári 2010.)

⁵⁹ MOL KÜM XIX-J-1-n -1945–89-Rajk László-001 926-1963. X. 1. 60. doboz

⁶⁰ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-9/a-885/pol.res -1949. 23. doboz.

⁶¹ MOL KÜM XIX-J- 4/a - Belgrád - 5/pol.- 1948. 2. doboz.

1948 őszén újabb fordulatot vett a magyar vagyonok államosítása Jugoszláviában. Mint már a tanulmány elején jeleztem, 1948. augusztus 1-jei dátummal és hatállyal, J.B. Tito miniszterelnök, honvédelmi miniszter, Jugoszlávia marsallja és Frane Frol igazságügyi miniszter aláírásával a hivatalos lap október 23-i (!) számában⁶² megjelent a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság területén lévő magyar állampolgárok vagyonának állami tulajdonba vételéről szóló kormányrendeletet. Mint már utaltam rá, ez az államosítási intézkedés volt az egyetlen, amely kifejezetten a magyar állampolgárok vagyonának államosítására vonatkozott. A rendelet immár az új alkotmány (1946. január 31.) alapján, a Magyarországgal kötött békeszerződés 29. cikkelyére hivatkozva állami tulajdonba vette a magyar állam, a magyar állampolgárok és jogi személyek (egyesületek, társaságok és más jogi személyek) minden vagyonát, jogát és érdekeit. Egyúttal érvénytelennek minősített minden olyan jogi eljárást, amely ezt az állami tulajdonba vételt megakadályozná, és elrendelte e vagyonok, jogok, érdekeltségek összeírását.⁶³ E vagyonok adatait, a telekkönyvi „átkebelezés” céljából a járási és városi népbizottságok végrehajtó bizottságai voltak kötelesek összegyűjteni, a magyar állampolgároknak pedig bűnvádi eljárás terhe mellett bejelentési kötelezettsége volt. A helyi népbizottságok az adatokat a köztársasági munkaügyi minisztériumok felé továbbították, a vagyon kezelői azonban a helyi népbizottságok maradtak.⁶⁴

A magyar vagyonok államosítására a két ország közötti viszony feszültté válásának időszakában, a jugoszláv követségi alkalmazottak Budapestről történő kiutasításának időszakában, a jóvátételi szállítások csökkentésére vonatkozó magyar kérés jugoszláv elutasítása, majd a szállítások magyar részről történő felfüggesztése után, annak retorziójaként került sor. A Jugoszláviával szembeni magyar lépések nyilván nem önálló magyar kezdeményezések voltak, szerves részét képezték Moszkva Belgráddal kapcsolatos politikai játszmájának, így joggal feltételezzük, hogy a magyar jóvátételi szállítások felfüggesztésére is szovjet sugallatra került sor.

A magyar kormány álláspontja kezdettől fogva az volt, hogy a békeszerződés 29. cikkelyére (VI. rész, Gazdasági rendelkezések) alapozott jugoszláv államosítás az adott cikk félreértelmezésén alapul, és a békeszerződés megszegése. Ennek kapcsán már korábban is arra az elvi álláspontra helyezkedtek, hogy a 29. cikkben szabályozott eljárás alá csak azok a javak vonhatók,

⁶² Službeni list FNRJ, br.91., 1948. október 23.

⁶³ A rendelet magyar nyelvű szövegét lásd MOL KÜM XIX-J-4-a-107/pol.-1948. 3. doboz. A jugoszláv összeírás adatait nem ismerjük.

⁶⁴ MOL PM XIX-L-1-k-64 222-ju/3 -1958. 158. doboz

amelyeket bárhol, így Jugoszláviában is mint ellenséges vagyont zár alá vettek. Megjegyezzük, ez az értelmezés lehetővé tette volna a kiutasított magyar köztisztviselők ingó vagyonának áthozatalát, vagy az ezzel kapcsolatos kártérítést is. Mint a külügyminisztérium 1948. november 10-én kelt, a belgrádi követséghez intézett táviratában fogalmazott: „A békeszerződés 29. szakasza csak a hadiállapot miatt kényszerintézkedés alá esett javakra vonatkozik, állami tulajdonba vételt nem tesz lehetővé.”⁶⁵ Szántó követ szerint a rendelet kibocsátásával a jugoszláv kormány „teljesen új helyzetet teremtett a jóvátételi kérdésben”, mivel állami tulajdonba vette a jóvátételi összegnél (70 millió dollár) lényegesen nagyobb értéket képviselő magyar javakat. Ezért véleménye szerint a jugoszláv kormánynak „további jóvátételi fizetésekre Magyarországgal szemben nem lehet igénye.”⁶⁶ A vita során a jugoszlávok mindvégig azt hangsúlyozták, hogy ez az államosítási törvény „független a jóvátételtől”, de hogy akkor miért bocsátották ki e speciálisan a magyar javak államosítására vonatkozó rendeletet, azt soha nem magyarálták meg.⁶⁷ De idézzük magát a békeszerződés vonatkozó cikkét: „A Szövetséges és Társult Hatalmak mindegyikének jogában áll lefoglalni, visszatartani, vagy bármi más intézkedés alá vonni mindazokat a javakat, jogokat és érdekeket, amelyek a jelen Szerződés életbelépése idején saját területén vannak és Magyarország vagy magyar állampolgárok tulajdonai és az ilyen javakat vagy azoknak jövedelmét tetszés szerint felhasználni azoknak az igényeknek határain belül, amelyek a maga és állampolgárai részéről Magyarországgal vagy magyar állampolgárokkal szemben fennállnak, ideértve a pénzköveteléseket, kivéve mégis azokat az igényeket, amelyek a jelen szerződés más cikkeinek értelmében teljes kielégítést nyertek.” A békeszerződés vonatkozó cikkelye egyúttal kötelezte a magyar kormányt arra, hogy akiknek javait ennek alapján vették el, azokat kártalanítania kell.⁶⁸

A magyar kormány, mint láttuk, már az 1948 februári tárgyalásokon szembesült azzal a problémával, hogy nincsenek megbízható, számszerű adatai a Jugoszláviában maradt magyar vagyonokról. Mivel a jugoszláv hatóságok mereven elzárkóztak az államosításokkal kapcsolatos adatok közlésétől, 1948. július 14-én a pénzügyminisztérium, Vásárhelyi István államtitkár vezetésé-

⁶⁵ MOL KÜM XIX-J-4/a-Belgrád TÜK-473/biz. 1948. 2. doboz.

⁶⁶ MOL KÜM XIX-J-4/a-113/pol.-1948. 3. doboz; MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/g-269-1948. 27. doboz

⁶⁷ MOL KÜM XIX-J-1-2. Rejtjeltáviratok. Belgrád, Bejövő, 1948. november 28.

⁶⁸ 1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. <http://www.1000rev.hu/index.php?a=3¶m=8265>
A letöltés ideje 2012. szeptember 27.

vel előkészítette a jugoszláviai magyar vagyonok kötelező bejelentéséről szóló minisztertanácsi rendelettervezetet. A rendelet célja az volt, hogy a csehszlovákiai és romániai magyar vagyonok bejelentésére vonatkozó rendeletekhez hasonlóan, pontos képet adjanak a jugoszláviai magyar javak, érdekeltségek értékéről, mennyiségéről és szerkezetéről. A tervezetet a minisztertanács augusztus 26-án elfogadta. A Magyar Közlöny szeptember 2-ai számában megjelent 9080/1948. számú Korm. rendelet büntetőjogi felelősség terhe mellett (kihágás) kötelezővé tette a JSZNK területén lévő, 1945. január 20-a előtt meglévő magyar vagyonok, jogok, érdekeltségek bejelentését, függetlenül attól, hogy azok elkobzás, államosítás vagy egyéb kényszerintézkedés alá kerültek. A „magyar vagyonok” fogalma alatt a rendelet a magyar állampolgárságú személyek, a Magyarországon székhellyel bíró jogi személyek, beleértve a magyar állam és az önkormányzatok valamennyi szervét, intézményét, vállalatát és üzemét, továbbá az egyházak, egyházi testületek tulajdonában, birtokában, kezelésében, avagy bármely más címen birtokában volt vagyonokat értette. A rendelet hatálya kiterjedt azokra a személyekre és örökösikre is, akiknek vagyonát még a jugoszláv közigazgatás helyreállítása előtt faji vagy politikai üldöztetés miatt vették el. A bejelentést a szeptember 2-től számított 30 napon belül, hivatalos felvételi íven, a pénzügyminisztérium számvéveségi hitelügyi csoportjához kellett benyújtani. Az űrlapok kitöltését részletes kitöltési útmutató segítette.⁶⁹

A kormány, hasonlóan a csehszlovákiai összeíráshoz, igyekezett minél szélesebb körben, „nyílt formában” felhívni az érintettek figyelmét a rendeletre, míg a romániai magyar vagyonok számbavétele ún. belső összeírással történt. A napilapokban, a falvakban dobolással, illetve rádió útján tették közzé az összeírási rendeletet, a külügyminisztérium pedig körlevélben hívta fel a követségek figyelmét. A belgrádi követség kérésére meghosszabbították a határidőt, mivel az eredeti határidőre Jugoszlávia területéről mindössze 4 magyar állampolgár tett bejelentést, de a külföldi követségek útján még így is mindössze 24 bejelentés érkezett (Belgiumból például egy), míg a bejelentések összes száma 8 500 volt.

Az adatok feldolgozását megfeszített tempóban végezték, mivel a külügyminisztérium kérésére 1949. január 1-ig be kellett volna fejezni, ami kissé később, február elejére sikerült is. A beérkezett adatok feldolgozását, összesítését a pénzügyminisztérium nemzetközi pénzügyi főosztálya (IV./b. főosztály) végezte.⁷⁰ A munkát a csehszlovák vagyonösszeírásban tapasztalatot

⁶⁹ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia -23/g-43 028/1948. 39. doboz

⁷⁰ MOL KÜM XIX- J-1-k-44 279/1948, 44 327/1948. 39. doboz; MOL PM XIX-L-1-k-120 826/IV.b.-1948. 33. doboz. Uo., 305/res-1948.

szerzett pénzügyi szakértői gárdára próbálták bízni, ez azonban csak részben sikerült, így „*begyakorolatlan külső alkalmi munkaeerőt*” is igényben kellett vegyenek. Tovább nehezítette a munkát, hogy a bejelentések „*nagyobbik részénél*” az adatközlés annyira hiányos volt, hogy postai úton hiánypótlást kellett kérni. A különböző okok miatt hiányos, sok esetben használhatatlan, illetve késedelmesen beérkezett adatok miatt a beérkezett 8 500 bejelentésből a jugoszláviai magyar javak értékéről készített összegzés csak 8 303 bejelentés adatait tartalmazta.⁷¹

Érdeemes röviden betekintnünk a magyar vagyonok értékének megállapítása kapcsán alkalmazott számítások szempontjaiba. A bejelentés a következő vagyontárgyakra terjedt ki: ingatlan, ingóságok, részvények és kötvények, különféle típusú követelések, illetve a jugoszláv hitelezőkkel szemben fennálló magyar tartozások. Attól függően, hogy a jövődő tárgyalásokon milyen súlylyal képviselhetők az egyes magyar állampolgárok igényei, milyen a követelés jogcímének „*erőssége*”, a természetes személyek ingó és ingatlan vagyonát 7 kategóriába sorolták:

1. az őslakók javai (1941. április előtt is Jugoszlávia területén éltek, leg-erősebb igény),
2. nem őslakosok javai (1941 áprilisa után költöztek a mai Jugoszlávia területére, gyengébb igény),
3. kettősirtokosok javai (még többnyire birtokában vannak földjeiknek, erős igény),
4. rokon kézben lévő magyar javak (a rokon jugoszláv állampolgár, erős igény),
5. ingyenes juttatás (gyenge jogcím, mivel, ha nem is minden esetben, de jugoszláv állampolgároktól elvett ingatlanokat kaptak)
6. áttelepültek régi ingatlanjai (nincs besorolás)
7. áttelepültek új ingatlanjai (nincs besorolás)

A mezőgazdasági ingatlanokat összterületének megállapítása után művelési áganként, a kataszteri tiszta jövedelem alapján megbecsülték egy-egy hektár bácskai föld forgalmi értékét 1938-as pengőben, átlagértékben. Ezzel párhuzamosan egy másik számítást is beépítettek a végső összeg megállapításhoz: a különböző valutákban megadott mezőgazdasági ingatlanok művelési ágankénti adatait a Magyar Nemzeti Bank által megadott árfolyamok szerint átszámították 1938-as pengőre. Az összesítésről készült feljegyzés az átszámítás kapcsán ugyanakkor megjegyzi, hogy az MNB egyes valutákra (kuna, líra, schilling) megadott árfolyamai „*nem tekinthetők reálisnak*”, ezért az ezekben

⁷¹ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia- 23/d.-001 433/1/1954. 27. doboz

a valutákban megadott károk esetében nem végezték el az átváltást.⁷² A lakóépületek átlagos középértékét külön számították ki az 1–4 szobás, illetve ezen belül a paraszti, az ún. kispolgári (kisiparosok, kiskereskedők, altisztek, vasutasok, postások stb.) és az értelmiségi tulajdonban lévőkre, valamint az 5 szobásnál nagyobb lakóépületekre. A kiskereskedők üzlethelyiségét, a kisiparosok műhelyét egy-egy lakószobával vették egyenértékűnek. A számításoknál az 1938-as építési költségekből indultak ki, és átlagos amortizációnként 40%-ot vontak le. Mivel az ötszobásnál nagyobb lakóépületek, bérházak, üzemi épületek „nem voltak tipizálhatók”, ezek objektív értéket nem tudták kiszámítani, így csak a bejelentett, azaz a szubjektív értéket váltották át 1938-as pengőre, ismét csak kivéve a kunában, lírában és schillinben megadott értékeket. Az 1949. februári összesítéskor a bejelentett ingóságoknak csupán a bejelentési, azaz szubjektív értékét vették alapul, és azt számították át 1938-as pengőbe. A jugoszláviai kibocsátású részvények esetében szinte teljes anyag állt rendelkezésükre, mivel a részvényesek „túlnyomó többsége” a névre szóló átváltás céljából az MNB útján beszolgáltatta részvényeit. A természetes személyek követeléseinek kategóriájában csak az áruköveteléseket, a folyószámla és a betétkönyvön alapuló követeléseket sikerült statisztikailag összesíteni, a bejelentések között nagyobb számban szerepelő bérköveteléseket, szolgálati időhöz kötött követeléseket, vagy a nyugdíj követeléseket nem. A jelentés készítője a természetes személyek Jugoszlávia felé való tartozásai kapcsán csupán annyit jegyzett meg, hogy a 8 500 bejelentő közül mindössze 115 személy írta be tartozásait, így az ezzel kapcsolatos számítások nem megbízhatók. A jogi személyek Jugoszláviában maradt ingatlan és ingó vagyonát is csak a bejelentett érték alapján tudták összesíteni, mivel az objektív érték megállapításához értő bankszakértők és ipari szakértők nem álltak rendelkezésükre. S végül ezekben a számításokban még nem szerepeltek az első világháborút követően, 1923 és 1930 között, a trianoni békeszerződés alapján a Vegyes Döntőbíróságnál indított perekben Jugoszláviával szemben megítélt és elmaradt kártérítések, bár ezek az adatok a pénzügyminisztérium rendelkezésére álltak.

A trianoni békeszerződés 250. cikke alapján a magyar állampolgárok perek ezreit indították a királyi Jugoszlávia ellen – elsősorban a földbirtokok agrárreform céljára történő kisajátítása és egyéb jogelvonások, például ingó vagyon rekvirálása, visszatartása, nyugdíj és egyéb jogosultságok stb. elvonása miatt. Ez utóbbiakból fakadó ügyekben jogerős ítéletek születtek, azonban Jugoszlávia ezeket soha nem fizette ki. Mivel a földbirtok kisajátításokkal kapcsolatos, Jugoszlávia által fizetendő kártérítés olyan hatalmas összeget tett

⁷² Uo.

ki, amely megingatta volna a jugoszláv állam pénzügyi alapjait, Jugoszlávia a Népszövetséghez fordult. Az 1930-as hágai és párizsi egyezmény a várható kártalanítási összeget eleve 70%-kal csökkentette, de Jugoszlávia ezeket az összegeket nem közvetlenül a károsultaknak, hanem egy, az egyezménnyel külön létesített alapon keresztül, számára kedvező konstrukcióban fizethette. Magyarország, tekintettel a korabeli európai erőviszonyokra, e drasztikusan leszállított összeg elfogadására kényszerült. Jugoszlávia az ezzel kapcsolatos kötelezettségeit 1940-ig pontosan teljesítette, de azóta semmit nem fizetett.⁷³ A magánvasutak⁷⁴ kisajátításával kapcsolatos kártérítési perekben 1931-ben született megállapodás, amely szerint Jugoszlávia e számára szintén kedvezően megállapított tartozásait kincstári jegyekkel fizethette (volna) ki.⁷⁵ A pénzügyminisztérium 1949 szeptemberében a Vegyes Döntőbírószági ítéletek alapján a fenti címeken benyújtható magyar követelések összegét 1 140 millió forintban (265 154 940 arany korona) állapította meg.⁷⁶

Az 1948-as összeírás szerint Jugoszláviában összesen 39 000 hektár, magyar állampolgárok birtokában lévő földet sajátítottak ki, ennek döntő többsége, 23 668 ha őslakosok tulajdonában volt, megállapított értéke 60 676 440 P (17 681 000 dollár) volt.⁷⁷ (A pengő minden esetben 1938-as pengőt jelent.) Mint már utaltam rá, az őslakosok vagyonát azért próbálták meg külön is számszerűsíteni, mivel úgy vélték, hogy a leendő tárgyalásokon a magyar igények „különböző súllyal képviselhetők”, és „legerősebb igénye” a jugoszláv törvények szerint is azoknak a magyar állampolgároknak lehet, akik már 1941 áprilisa előtt is Jugoszlávia területén éltek. Az elkobzott 1–5 szobás lakóházak száma 2 461 db volt, 22 995 238 P (6 667 000 dollár) értékben, őslakóké volt ebből 1 180 lakás. (A dollárban megadott összegekhez a feljegyzések semmiféle megjegyzést nem fűztek, tehát feltételezem, hogy az aktuális árfolyammal számoltak. A dollárértéket ugyanakkor nem minden esetben számították ki.)

⁷³ A jugoszláviai magyar földbirtokok kártalanítása kapcsán indított perek esetében 52, a károsultak javára született ítéletről tudunk. Ezek között legnagyobb kártérítést a Kalocsai Érsekségnek ítélték meg, 13 815 956 aranykoronát, de pert nyert a jugoszláv állammal szemben a Lebach család, a Fernbach család, Tallián József, Odeschalchi Ilona is, összesen 167 989 565 arany korona összegben. MOL PM XIX-L-1-k -293 626/IV.b.-1948. 33. doboz

⁷⁴ A kisajátított magánvasutakhoz tartozott például a Baja–Bezdán–Zombor–Apatin vonal, és a Zombor–Óbecse HÉV Rt. is.

⁷⁵ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn./1948. 39. doboz.

⁷⁶ Uo. és MOL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz.

⁷⁷ Az 1938-a pengőt 3,45 dollárral vették számításba.

Az 5 szobásnál nagyobb lakóingatlanok bejelentett értékét 26 000 000 pengőben (7 536 000 dollár) állapították meg. Legnagyobb tételt az elkobzott, államosított ingóságok tették ki, 112 millió pengő értékben. A természetes személyek folyószámla- és bankbetét-követeléseit 2 millió pengőben (580 000 dollár) határozták meg. A jogi személyek ingatlanjainak, ingóságainak és egyéb követeléseinek tétele 64 millió pengőt tett ki. A 10 millió pengős magyar részvényvagyon csak azt a jugoszláv kibocsátású részvényvagyonot tartalmazta, amelyet a Magyar Nemzeti Bank adott át nevesítés céljából a budapesti jugoszláv követségnek – de nem tartalmazta például az impériumváltáskor Jugoszlávia területén maradt, magyar tulajdonban volt jugoszláv részvényeket, vagy a külföldi cégek neve alatt kamuflált (álcázott), magyar tulajdonban lévő jugoszláv részvényeket. Jugoszláviának a magyar állampolgárságú természetes és jogi személyek vagyonának elkönfiskálása és államosítása révén keletkezett tartozásának végösszegét 300 millió pengőben (80 millió dollár) határozták meg, amihez végül hozzáadták a Vegyes Döntőbíróság ítéletei alapján vállalt, de nem teljesített jugoszláv tartozások 9 642 000 dollár összegét, **tehát Jugoszlávia Magyarországgal szembeni összes tartozása megközelítőleg 90 millió dollár (89 642 000 dollár) volt.**⁷⁸ Ez az összeg valamivel több, mint 316 millió pengőt tett ki. A Jugoszláviával szemben fennálló, államosításokból fakadó magyar tartozások összege 14 millió pengőt tett ki, de ez csak a jogi személyek tartozásait tartalmazta, a természetes személyek tartozásairól az összesítést végző szakemberek szerint a bejelentések nem adtak megbízható képet.⁷⁹

Mire a magyar hatóságok elkészültek a jugoszláv tartozások összeírásával és megállapították annak reális megközelítőleg összegét, a tervezett magyar–jugoszláv tárgyalásokat elsodorták a szovjet–jugoszláv konfliktus magasba csapó hullámai.

Jó pár évvel később, csak Sztálin halála után (1953. március 5.) indult meg a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti közeledés, amely utat nyitott a magyar–jugoszláv kapcsolatok rendezése előtt is. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága 1954. október 14-ei ülésen úgy döntött, hogy a két ország kapcsolatainak rendezése érdekében azonnali hatállyal kivonják a forgalomból a Jugoszlávia és Tito-ellenes könyveket, brossúrákat, beszüntetik a *Za Ljudsko zmago* (*A nép győzelméért*) című szlovén nyelvű Jugoszláviaellenes lapot, felosztatják az ún. kominformista emigrációt tömörítő Jugoszláv Hazafiak Szövetségének magyarországi csoportját.⁸⁰ S bár még számos nehézséget kellett leküzdeni

⁷⁸ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/g-szn.-1948. 39. doboz; MOL PM XIX-L-1-k-szn./1949. 228. doboz., 40 262/1949. 33. doboz

⁷⁹ MOL KÜM XIX-J-1-j-Jugoszlávia-23/d-001 433/1/1954. 27. doboz

⁸⁰ MOL KÜM XIX-J-1-n - Sik Endre-443/S-1954. 65. doboz

a két ország kapcsolatainak normalizálása terén (a Rajk-per és következményei, a Magyarországon fogva tartott jugoszláv politikai foglyok, a jugoszláv ügyben végletekig kompromittálódott Rákosi személye, a posta- és vasútforgalom helyreállítása, a határon felállított aknazár stb.), 1955 nyarán a jugoszláv kormány javaslatot tett a függőben maradt pénzügyi kérdések tárgyalására, s ennek sikerétől tette függővé a többi vitás kérdés, köztük az államosított magyar vagyonok kérdésének tisztázását.

A Magyarországgal szembeni jugoszláv követelések legfontosabb tételeit a jóvátételi tartozások, a felmondott 15 éves alumínium-egyezményből, az 5 éves gazdasági szerződésből és a kereskedelmi egyezményekből fakadó elmaradások képezték, míg ezzel szemben Magyarország a magyar vagyonok elkobzásából, államosításából fakadó, valamint a Vegyes Döntőbíróság által 1923 és 1930 között megítélt, de ki nem fizetett jugoszláv tartozásokat állította. A román és csehszlovák pénzügyi tárgyalásokhoz képest Magyarország Jugoszláviával szembeni tárgyalási pozícióit nehezítette, hogy ő volt a kezdeményezője a jóvátételi szállítások leállításának, a gazdasági és kereskedelmi megállapodások felmondásának, míg Romániával, illetve Csehszlovákiával szemben ilyen jellegű problémák nem voltak. Ennek ellenére, más okok miatt, mindkét esetben Magyarország számára előnytelen egyezmények születtek az államosított, elkobzott magyar vagyonok kártalanítása kapcsán, bár mindhárom esetben a magyar fél követelései nagyságrendekkel voltak magasabbak.⁸¹

Budapest a megíúsult jugoszláv gazdasági szerződésekből fakadó saját tartozásait 17,6 millió dollárra (kamatokkal 22,5 millió dollár) becsülte, a jóvátételi szállításokból fennmaradt tartozásait pedig a forint aranyparitáson alapuló számítása alapján közel 50 millió dollárra. A jugoszláv partner azonban ezt a számítási módot nem fogadta el, amit annak idején egyébként a Szovjetunió és Csehszlovákia is visszautasított. Mivel számukra kedvezőbb volt, ragaszkodtak az 1938-as világpiacon történő számításhoz – a jugoszláv tartozásokat ez a számítási mód csaknem megduplázta volna.⁸²

Az 1955. szeptember 5-én Belgrádban megkezdődött tárgyalásokon a jugoszlávok kemény tárgyalófélnak bizonyultak, és kezdetben kizárólag a magyar tartozások nagyságáról és annak fizetési módjáról voltak hajlandók tárgyalni, beleértve a gazdasági kapcsolatok megszakításából adódó károkért fizetendő kártérítést is (kamatok, kötbérek, kártérítések stb.), amiért a magyarok egy fillért sem akartak fizetni. A tárgyalások induló összege a jugoszlávok részéről

⁸¹ A részletekre lásd Vincze Gábor és Gaucsik István már idézett munkáit.

⁸² Honvári 2010, 4.

minden képzeletet felülmúlóan irreális, 523 millió dollár volt, míg az elkobzott, államosított magyar vagyonokért, a kifizetetlen tranzitszállításokért és az elmaradt Vegyes Döntőbíróági kártérítésekért Magyarország ennél jóval kevesebbet, mindössze 300 millió dollár követelést tudott szembeállítani. S bár Mijalko Todorovics, a jugoszláv delegáció vezetője az induló összeget több mint a felére, 230 millió dollárra csökkentette, Háy László külkereskedelmi miniszternek, a magyar delegáció vezetőjének mindössze 45 millió dollár tíz év alatt történő kifizetésére volt felhatalmazása. Az álláspontok igen hamar megmerevedtek, s a jugoszlávok szeptemberben felálltak a tárgyalóasztaltól. A megbeszélések pár hónappal később, 1956 januárjában, Budapesten folytatódtak tovább, de ezek is csakhamar félbeszakadtak.⁸³ Pedig a magyar álláspont januárra a nullszaldós elképzeléshez képest jelentősen enyhült. Már 72 millió dolláros tartozás megfizetéséről is hajlandók voltak tárgyalni, amennyiben azt tíz, esetleg 7 év alatt, kedvező áruszerkezetben fizethetik ki. A jugoszlávok is lementek 150 millióig, sőt bizonyos feltételek mellett a 110 milliótól sem zárkóztak volna el. A magyar delegáció azonban még ezt is soknak tartotta. A magyar kormány álláspontjának megértéséhez tudnunk kell, hogy az 50-es évek erőltetett iparosítási, fegyverkezési politikája súlyos válságba sodorta az országot, s nemcsak Jugoszlávia, de a nyugati országok felé is el volt adósodva. A nyugat országokkal szembeni adósság állománya 1956-ban 2 milliárd 347 millió devizaforint volt, ráadásul mind magas kamatozású, rövid lejáratú, három hónapon belül esedékessé váló hitelekből állt.⁸⁴

Az alkudozásba kezdettől fogva aktívan bekapcsolódott Dalibor Szoldatics budapesti jugoszláv követ is, aki Sík Endrénél, a külügyminiszter első helyettesénél tett gyakori látogatásai alkalmával igyekezett a magyar kormányt jobb belátásra bírni, és rövid úton közvetítette kormánya éppen aktuális álláspontját. A kettőjük közötti egyeztetések különösen intenzívvé váltak a januári tárgyalások félbeszakadása után. Szoldatics február elejétől világossá tette Sík előtt, ha a magyarok „*valamivel*” feljebb mennek a 72 milliónál, akkor meglesz a „*normális alapja*” annak, hogy ők „*tovább menjenek lefelé*” és Sík közvetítésével felkereste Rákosit is.⁸⁵ Március végén Sík már azt közölte Szoldaticcsal, hogy a Rákosival történt beszélgetése eredményeként „*új elgondolás alakult*

⁸³ Uo. 5–7.

⁸⁴ Honvári János: *20. századi gazdaságtörténet. Magyar gazdaság. 21. századi enciklopédia.* Szerkesztette Andor László. Budapest, 2008. 126. Magyarország 1956 júniusában rendezte vagyoni adósságait Nagy-Britanniával is, 4,5 millió font értékben.

⁸⁵ MOL KÜM XIX-J-1-n-Sík Endre-123/S-1956. 65. doboz.

ki a függőben lévő magyar–jugoszláv pénzügyi kérdések rendezése tárgyában.”⁸⁶ Az álláspontok közeledése mögött azonban, úgy véljük, nem elsősorban Rákosi jóindulatát, esetleg Szoldatics ékesszólását kell keressük. 1956. február 14–25-e között zajlott le a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, s az oda utazó küldöttség szovjet segítséget kért egyrészt a nyugati tartozások, hitelek rendezése miatt, másrészt felhatalmazták őket arra is, hogy tájékoztassák a szovjet pártvezetőket a félbeszakadt jugoszláv pénzügyi tárgyalásokról, és kérjék „közvetítő, segítő közreműködésüket” a helyzet rendezésében.⁸⁷ A küldöttség közbejárására vonatkozó források ugyan mindmáig nem kerültek elő, de a XX. kongresszus által kiváltott „olvadás” minden bizonnyal hozzájárult a két fél megállapodási szándékának felerősödéséhez. Március 10-én Szoldatics közölte Sík Endrével, „elfogadja a tárgyalás alapjául a 85 milliós globális összeget, amely öt év alatt törlesztendő” és hajlandók a magyarok számára leginkább kedvező árulistáról is tárgyalni.⁸⁸ A magyar delegáció április 19-én utazott le gépkocsival Belgrádba, s még aznap megkezdték a tárgyalásokat. A magyar delegáció vezetője Olt Károly pénzügyminiszter volt, míg a jugoszláv delegációt ezúttal is az egyik legtekintélyesebb gazdasági szakértőnek számító Mijalko Todorovics vezette, aki ekkor a Szövetségi Végrehajtó Tanács tagja volt.

A tárgyalások több mint egy hónapig tartottak és 1956. május 29-én több okmány aláírásával zárultak. Két egyezményt írtak alá, a függőben lévő pénzügyi és gazdasági kérdések rendezéséről és a két ország közötti tudományos és műszaki együttműködéséről szóló egyezményt, egy bizalmas jegyzőkönyvet, amelyhez egy, a delegációk elnökei közötti levélváltást is csatoltak.

Az egyezmény 1. cikkelye kimondta, hogy a szerződő felek „kiegyenlítettnek tekintik” a két állam, azok állampolgárai és jogi személyei másik állammal szemben 1955. január 1-je előtt „bármilyen jogcímen” keletkezett pénzfizetésre, áruszállításra és egyéb szolgáltatásra vonatkozó jogait, követeléseit és igényeit, kivéve a polgári jogviszonyból keletkezetteket és az irodalmi, művészeti szerzői jogokon alapuló igényeket – amennyiben Magyarország 85 millió dollár értékű, jelenlegi áron számított árut szállít Jugoszláviának, öt éven belül. A szállítások módjának tisztázására Vegyes Bizottság kiküldését irányozták elő.⁸⁹ Jugoszlávia tehát radikálisan leszállította az egyébként irreálisan magas,

⁸⁶ MOL KÜM XIX-J-1-n-Sík Endre-153/S-1956. 65. doboz

⁸⁷ Honvári 2010, 9.

⁸⁸ MOL KÜM IX-J-1-n-Sík Endre-159/S-1956.

⁸⁹ A 85 millió dolláros kötelezettséget 1961-ig kellett volna teljesíteni, de sikerült megállapodni a határidő meghosszabbításában, így Magyarország 1964-ben szállította le

523 millió dolláros követelését, Magyarország pedig túlment azon a 72 millió dolláros felső határon, amihez hosszú ideig ragaszkodott. Sikerült viszont kedvezően megváltoztatni a szállítandó áruk árfolyamára vonatkozó jugoszláv álláspontot (1938-as világszármazékos árak), és az egyezmény napján érvényes közepes világszármazékos árakkal számoltak.

Az államosított és elkobzott magyar vagyonok vonatkozásában a bizalmas jegyzőkönyv a következőképpen értelmezi az egyezmény általános rendelkezését: *„kiegyenlítettnek kell tekinteni mindazokat a követeléseket és igényeket is, amelyeket a Magyar Népköztársaság Kormánya, illetve magyar állampolgárok vagy jogi személyek a magyar javaknak, jogoknak és érdekeltségeknek az 1948. augusztus hó 1. napján kelt rendelet alapján a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságra történt átruházása miatt támaszthatnának.”* E rendelkezés hatálya alá vonták az értékpapírokat is, de kivonták alóla a békeszerződés 24. cikkében előírt művészeti, történelmi, régészeti javakra vonatkozó jugoszláv restitúciós igényeket.

A jugoszláv tárgyalóbizottság elnöke a magyar delegáció elnökéhez intézett levelében az egyezményre hivatkozva *„igazolta”*, hogy megállapodtak abban is, hogy a békeszerződés 29. cikkelyére hivatkozva 1948. augusztus 1-jén életbeléptetett jugoszláv államosítási törvénnyel Jugoszlávia *„megszerezte az érintett javak tulajdonjogát, tekintet nélkül arra, hogy hoztak-e ennek megállapítása tárgyában külön határozatot. Ennek megfelelően a Jugoszláv Kormány nem fog további intézkedést hozni a békeszerződés 29. cikkében biztosított jogainak érvényesítése iránt.”* Majd a levél így folytatódik: a jugoszláv fél *„a fentiek ellenére”* hajlandó megvizsgálni egy olyan tartalmú rendelet kiadásának lehetőségét, amely kivonná az államosítási és elkobzási rendelkezések hatálya alól azokat a *„ténylegesen közületi kezelésbe nem vett kisebb ház- és földbirtokokat, amelyeket magyar tulajdonosaik közvetlenül vagy rokonaik útján tartanak birtokban.”* A magyar kormány is vállalta ezt a felülvizsgálatot a Magyarországon államosított, de ténylegesen állami kezelésbe nem vett, kisebb jugoszláv ház- és földbirtokok vonatkozásában.⁹⁰ A kettős birtokosok is ennek a megállapodásnak a hatálya alá estek, vagyis a magyar kettős birtokosok mintegy 300 hektárnyi, Jugoszláviában lévő birtokai, illetve a jugoszláv kettős birtokosok mintegy 368 hektár magyar területen lévő birtokai.⁹¹

Mint láttuk, a számszerű adatok szerint a magyar állampolgárok vagyoni kárpótlásra vonatkozó követelései messze meghaladták a jugoszláv

az ezzel kapcsolatos utolsó árutételeket. MOL PM XIX-L-1-k-64 930/1966. 185. doboz.

⁹⁰ MOL KÜM XIX-J-1-k-Jugoszlávia-23/-sz.-1 956. 39. doboz

⁹¹ MOL PM XIX-L-1-k-44 171/1 968-Ju-3., 185. doboz.

követeléseket, így Budapest tárgyalási pozíciói kezdetben jóval kedvezőbbek voltak. A magyar vagyonok kárpótlásának ügyét azonban 1948-ban a történelmi események kimozdították a két ország közötti, szűkebb vagyoni kártalanítási kérdések köréből, s az 1956-os tárgyalásokon már összekapcsolódtak az elmaradt jóvátételi szállításokból és egyéb nem teljesített gazdasági szerződésekből fakadó pénzügyi tartozásokkal. Így a jugoszlávok által kisajátított, államosított magyar vagyonok rendezése alárendelődött a jóvátétel és egyéb gazdasági természetű problémák rendezésének. A messze nem azonos értékű vagyoni tartozásokat, mint láttuk, kiegyenlítettnek nyilvánították, és kölcsönösen elismerték az államosítások jogosságát. A magyar kormány tehát, bár más okok miatt, mint Csehszlovákia és Románia esetében, de ezúttal is lemondott a kisemberek Jugoszlávia által történő kártalanításáról. A levélváltásban megígért kisebb ház- és földbirtokok visszaadásra sem került sor. Amikor a magyar kormány tíz év múlva, 1966 őszén érdeklődött Belgrádban, tettek-e lépéseket a bizalmas levélváltásban említett ház-és földbirtokok volt tulajdonosok számára történő visszaadása érdekében, azt a választ kapták, hogy a megfelelő rendelkezés kiadására „*technikai nehézségek miatt*” még nem került sor.⁹²

⁹² MOL PM XIX-L-1-k-64 930-1966. 185. doboz.

1956 – *annus horribilis*: a birodalmak hanyatlása

Az 1956-os év *annus horribilis* az algériai háború (1954–1962) történetében a francia baloldal számára. A januárban hatalomra jutott szocialista párt (SFIO), élvezve a kommunisták támogatását, nagy elánnal hirdetett új, reménykeltő politikát. Alig néhány hét után azonban megtorpant. Kapitulált a mozdulatlanságot favorizáló, s egyre szélsőségesebbé váló jobboldali erők előtt. S hiába törekedett őszintén folytatni a reformok politikáját, ezután már nem ő diktált. A szélsőséges, antidemokratikus erők térnyerése az országot is elszigetelte a nemzetközi életben.

Az 1956-os esztendő azonban különösen „szörnyű év” volt a kommunisták számára: az SZKP 20. kongresszusa alapjaiban rendítette meg a kommunista ideológiai-politikai rendszert, a budapesti felkeléssel pedig elkezdődött a haláltusája. Ez a második, világot megrengető tíz nap (a 20. kongresszust 1956. február 14–25. között tartották) lerombolta a kommunista világmozgalmat, amelyet az első világrengető tíz nap – az októberi bolsevik forradalom – megteremtett.¹

A klasszikus gyarmatbirodalmakra pedig az egyiptomi nacionalista vezetés mért halálos csapást. A francia és angol gyarmatok néhány éven belül függetlenné váltak. A portugál gyarmatok az 1970-es évek közepén hosszan tartó fegyveres konfliktus és az 1974. áprilisi „szegfűs forradalom” után nyerték el függetlenségüket.

* * *

Nasszer 1956. július 26-án Alexandriában bejelentette a Szezei-csatorna államosítását. Az így befolyt jövedelmet – 100 millió dollárt – az Asszuáni-gát finanszírozására kívánta fordítani. A Csatorna Társaság fő részvényesei, Nagy-Britannia és Franciaország számára azonban az igazi veszteség nem anyagi, hanem politikai volt: látványosan bizonyosodott be, hogy a Közel-Keleten már nem ők irányítják az eseményeket. Az államosítás óriási presztízsveszteség volt számukra. A britek ezután már csak a Bagdadi Paktum alapító államára, Irakra számíthattak a térségben.

Nasszer alexandriai beszédében határozottan leszögezte, hogy Egyiptom szuverén külpolitikát folytat, nyíltan vállalta az arab nacionalizmust s az algériai felkelők támogatását. Kijelentette: „Célunk olyan független politika megvalósítása, amely Egyiptomból – és nem Londonból, Washingtonból, Moszkvából vagy bármely más államból – indul ki, olyan politikáé, amely

¹ Eric Hobsbawn: *Franc-tireur. Autobiographie* Paris, 2005. 241.

lelkiismeretünkéből és érzéseinkből fakad. Ahogyan már említettem, hajlandók vagyunk mindenkivel együttműködni [...], de oly módon, hogy ez az együttműködés soha nem veszélyeztetheti nacionalizmusunkat és arabságunkat... Az arab nacionalizmus Algériában képes volt vereséget mérni, még hozzá rendkívül súlyos vereséget mérni Franciaországra. Az arab nacionalizmus Algériában képes volt vereséget mérni Franciaország szövetségeseire, Amerikára, Nagy-Britanniára s az Atlanti Szerződés összes államára... Sohasem mondhatjuk, hogy Algéria harca nem a mi harcunk.”² Ez különösen felbőszítette Párizst, s úgy vélte, hogy Nasszer megbuktatásával könnyen megoldhatja az algériai problémát, gyors katonai győzelmet arat a felkelőkön. Franciaország magatartását a krízis folyamán mindvégig az algériai probléma motiválta.

A két gyarmati hatalom első reakciója az alexandriai beszédre a katonai lépés, a háború kilátásba helyezése volt. A londoni és a párizsi sajtó – a kommunista lapok kivételével – valóságos hisztériát szított. Analógiát vont Nasszer és Hitler között, a rajnai remilitarizálási krízist és Münchent emlegette.³ Az analógiát illetően a brit miniszterelnök, Anthony Eden személyesen is érintett, hiszen az 1930-as években külügyminiszterként az említett eseményeknek formálója volt. Az *appeasement* politikája akkor csődöt mondott. Nem akart még egyszer hasonló helyzetbe kerülni.

A sajtó és a politikusok harcias nyilatkozatainak sikerült megnyerniük a közvélemény többségét egy azonnali katonai akcióhoz. Ebben azonban nem számíthattak az Egyesült Államokra. Washington nehéz helyzetben volt. Azon törekvését, hogy Egyiptomot megtartsa a nyugati érdekszférában, egyrészt a két európai gyarmati hatalom politikája keresztelte, másrészt az, hogy Roszszul mérte fel az arab nacionalizmus erejét. Úgy gondolta, hogy Egyiptom befolyásolására még mindig elégséges lesz a gazdasági nyomás, az Asszuáni-gát finanszírozásához való hozzájárulás megtagadása. Ez a lépés azonban éppen ellenkező hatást váltott ki. Az egyiptomi vezető az amerikai lépést úgy fogta fel, hogy nem kezelik egyenlő félként, kétségbe vonják az önállóságát, megalázzák. Beszédében többször kitért a méltóság, a tisztelet, az egyenlő bánásmód jelentőségére: „egy jó szó számunkra többet ér, mint ötmillió dollár, amelyet úgy adnak, hogy közben megsértenek”⁴

² *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez.* (Szerk.: Lugosi Győző) Budapest, 2006. 330–331.

³ Jean-Yves Bernard: *La genèse de l'expédition franco-britannique de 1956 en Egypte.* Paris, 2003. 19–21, 283–284.

⁴ Marc Ferro: *Suez. Naissance d'un tiers monde.* Editions Complexe 1982. 118., *Journal d'Egypte*, 1956. július 27.

A Szovjetunió és a szocialista országok tekintélye viszont eközben gyorsan és látványosan növekedett. Moszkva kairói nagykövete állandó kontaktusban volt Nasszerrel, szinte naponként tárgyaltak, amiről a napilapok is hírt adtak. Sepilov szovjet külügyminiszter még az amerikai elutasítás előtt kijelentette, hogy a Szovjetunió kész segíteni az Asszuáni-gát felépítését, ha az egyiptomi vezetés kéri.⁵ Július 22-én Nasszer látványos külsőségek közepette fogadta a Kínai Népköztársaság első egyiptomi nagykövetét. Ugyanakkor tartózkodott az egyiptomi fővárosban Drezda polgármestere, aki Kairó kormányzójának látogatását viszonzta. Augusztus elején a Német Demokratikus Köztársaságban tartózkodó oktatási és tudományos delegáció vezetője egyik beszédében kijelentette, hogy nincs messze az idő, amikor Egyiptom elismeri az NDK-t.⁶ Az események igazolni látszottak a francia és az angol politikusokat: Nasszer és az algériai felkelők mögött a Szovjetunió vezette nemzetközi kommunizmus áll, amely a Nyugat perifériákon történő bekerítésére, majd elpusztítására törekszik. Különösen a francia tábornokok hangsúlyozták, hogy „Franciaország és Európa sorsa Észak-Afrikában dől el.”⁷ Párizs így szerette volna érdekeltté tenni a NATO-t az észak-afrikai konfliktusban. Ennek azonban a tagállamok, főként pedig az Egyesült Államok ellenálltak.

A francia kormány az Algériában elszaporodó merényleteket is a kommunistáknak tulajdonította. Miután június 19-én – az európai lakosság tüntetéseiben is kifejeződő nyomásának engedve – két algériain végrehajtották a hónapokkal korábban hozott halálos ítéletet, valóban ugrásszerűen megnőtt a városokban – s nemcsak Algírban – elkövetett, halálos áldozatokat követelő merényletek száma. Június 20. és 24. között 21 merénylet történt a fővárosban, tízen vesztették életüket, a sebesültek száma pedig több tucat volt. Bombák robbantak Constantine-ban, Tlemcenben, Bône-ban, Biskrában, Sétifben. Július 5-én, az 1830-as francia partraszállás évfordulóján, a főkormányzó-ság által is sikeresnek minősített sztrájkot szervezett a függetlenségi háborút kirobbantó Nemzeti Felszabadítási Front, az FLN Algírban. Július 15-én a Batna–Biskra vonalon közlekedő vonat futott aknára. Az akciónak 10 halott és 13 sebesült áldozata volt.⁸

⁵ *Journal d’Égypte*, 1956. július 22.

⁶ *Journal d’Égypte*, 1956. július 23., augusztus 3., *Bourse égyptienne*, 1956. július 23.

⁷ Calillès tábornok levele a védelmi miniszterhez 1956. április 4. Idézi: Charles-Robert Ageron: *L’opération de Suez et la guerre d’Afrique*. In *La France et l’opération de Suez de 1956*. (Szerk.: Maurice Vaïsse) ADDIM 1997. 44.

⁸ A városokban elkövetett merényletekre ld. Philippe Bourdel: *Le Livre noir de la guerre d’Algérie. Français et Algériens 1945–1962* Plon, 2003. 101–105.

Ugyanakkor nem váratott sokáig magára a Francia Algériát, a gyarmati status quót minden eszközzel védelmező európai származású algériaiak⁹ ellenakciója sem. Előbb, június 30-án, a nemzeti szakszervezet, az UGTA székházát és a baloldali, de már betiltott *Alger républicain* c. napilap szerkesztőségét robbantották fel. A legsúlyosabb merényletet augusztus 10-ről 11-re virradó éjjel követték el az óvárosban, a Kaszbában, ahol öt házat robbantottak fel. A romok alól 15 holttest került elő.

Az igazán nagy megdöbbenést kiváltó merénylet szeptember 30-án történt Algírban, ahol az európaiak által leglátogatottabb két kávéházban, a Milkben és a Coq hardiban robbant pokolgép. A három halott mellett a sebesültek száma elérte a 60-at. Az FLN tudatosan törekedett a félelem légkörének megteremtésére, nem lévén hatékony fegyver a kezében a nyomasztó fölényben lévő francia hadsereggel szemben. Az eseményeket Ramdane Abane, az FLN egyik vezetője „az algériai forradalom új szakaszaként” mutatta be, amikor „az általános bizonytalanság szakaszába lépünk, s előjátéka az általános felkelésnek, amely örökre megszabadít bennünket a kolonializmustól”.¹⁰

A feszült légkörben egyre nagyobb elfogadottsága lett az Egyiptom elleni katonai fellépésnek. Ezt a tendenciát erősítette, hogy az ENSZ égisze alatt a krízis megoldása érdekében folytatott diplomáciai próbálkozások kudarcot vallottak. Továbbá az *Athos* nevű hajó ügye is. A francia haditengerészet október 14-én Marokkó partjainál tartóztatta fel a hajót, amely Alexandriából indult és az algériai felkelőknek szállított fegyvert. Két nappal később Anthony Eden brit miniszterelnök és külügyminisztere, Selwyn Lloyd magánjellegű, négyszemkötzi megbeszélést folytatott Párizsban francia kollégáival, Guy Mollet-val és Christian Pineau-val. A megbeszélésekről hivatalos jegyzőkönyv nem készült, csak a Lloyd által készített személyes és bizalmas feljegyzés. Itt kötelezte el magát London is végérvényesen a háború mellett, és – ha nehezen is – elfogadta Izrael részvételét is. A Sèvres-ben tartott (október 22–23-án) hármas találkozón ehhez képest semmi új nem született, csupán pontosították az október 16-i döntést, és annak hitelesített másolatát megkapták az izraeli politikusok is.¹¹ A sèvres-i találkozó Izrael számára más szempontból volt jelentős.

⁹ A 10 millió lakosú gyarmaton több mint egymillió, privilegizált helyzetben lévő európai származású élt már generációk óta.

¹⁰ *El Moudjahid*, 3. sz. (1956. szeptember) I.k. 42.

¹¹ Jean-Yves Bernard: *La genèse de l'expédition franco-britannique de 1956 en Egypte*. Paris, 2003. 243.

Az 1950-es években Izrael legstabilabb, legmegbízhatóbb szövetségese Franciaország volt. Ezt csak erősítette az algériai háború és Nasszer pánarab nacionalista politikája, érdekezésséget teremtve Tel-Aviv és Párizs között. Ezt állapította meg Simon Perez az 1955 őszen Guy Mollet-val történt párizsi megbeszélései után készített jelentésében.¹² Izrael a háborúban való részvételéről 1956. június 23–24-én egy franciaországi titkos találkozáson állapodott meg a párizsi politikusokkal, akik ugyanitt kötelezettséget vállaltak, hogy fegyvereket (repülő, harckocsi) szállítanak Tel-Avivnak. Ez meg is történt szeptemberben. Sèvres-ben az izraeliek azt is elérték, hogy a franciák segítik egy atomreaktor felépítését Dimonában, és működéséhez urániumot is szállítanak.¹³

Az izraeli részvétel, az a franciáktól származó terv, hogy Izrael támad, a két európai hatalom pedig a harcoló felek szétválasztásának, a béketeremtésnek az ürügyén beavatkozik, nem volt ismeretlen az arab országok közvéleménye előtt. Az *Asz-Szabah* c. tunéziai lap szeptember elején már megszéllőztette. A következőket írta: „Egyes nyugati hivatalokban az a hír kering, hogy Izrael támadja meg az arabokat, a nyugatiak pedig majd „békét” teremtenek.”¹⁴

A sévres-i találkozással egyidőben az arab világot, különösen pedig a Maghreb térséget és Franciaországot „bravúrosnak” mondott, de súlyos politikai következményekkel járó esemény rázta meg, tartotta lázban. Október 22-én este 10 óra után a francia légierő gépei – Guy Mollet miniszterelnök tudta nélkül – Algír légtérben leszállásra kényszerítették az Air Atlas marokkói légitársaság Rabatból Tuniszba tartó járatát. Az FLN-nek a fedélzeten tartózkodó öt vezetőjét (Ben Bella, Rabat Bitat, Mohamed Budiaf, Ait Ahmed, Musztafa Laseraf) letartóztatták. Ők azért indultak Tuniszba, hogy ott az V. Mohamed marokkói uralkodó és Burgiba tunéziai miniszterelnök részvételével tartandó tanácskozáson a fegyveres konfliktus békés, kompromisszumos lezárásának a lehetőségéről folytassanak megbeszéléseket. A gépeltérítéssel ez a lehetőség szertefoszlott. S ami a legsúlyosabb: a francia miniszterelnök nem ítélte el az akciót, s ezzel – a februári kapitulációja után – újabb csapást mért

¹² A jelentést idézi: Mordechai Bor-On: Israeli-French Relations during the Suez crisis. In *La France et l'opération de Suez*, 98.

¹³ Frédérique Schillo: *La politique française à l'égard d'Israël 1946–1959*. André Versaille éditeur, Paris 2012. 724. A titkos megállapodás szövegét hosszú ideig „nem találták”. Megismerését a tanácskozáson részt vevő Simon Peresz tette lehetővé 1996-ban. A következő évben S. Illan Troen izraeli történész publikálta az *Israel Studies* című folyóiratban (vol. 1, n° 2, 122–139.)

¹⁴ Idézi. *La Dépêche tunisienne*, 1956. szeptember 5.

a köztársasági politikai rendszerre, s így meghatározó módon járult hozzá annak másfél évvel később bekövetkezett összeomlásához.

Az október 23-án kirobbant magyar felkelés egyáltalán nem kedvezett a háborúra készülő Franciaországnak és Nagy Britanniának. Megosztotta, elterelte a kormány háborús politikáját támogató közvélemény figyelmét. Párizs ettől függetlenül igyekezett kihasználni a helyzetet romló külpolitikai pozíciójának javítására. Erre annál is inkább szüksége volt, mert ENSZ-nagykövete figyelmeztetett, hogy hazája megítélése nagyon rossz. Christian Pineau külügyminiszternek küldött beszámolójában komor képet festett az ország elszigetelt helyzetéről: a nemzetközi közvélemény reakciónak tartja Franciaország algériai politikáját, a szuezi ügyben nem számíthat Washingtonra, s az Athos-ügyben, amelyet Párizs az ENSZ elé vitt, is csak kényszeredett támogatásra van kilátás, mivel a „szövetségi szolidaritás” nem működik. Sőt – véli, s nem alaptalanul – az Egyesült Államok „Tunéziában és Marokkóban a helyünkbe akar lépni”. A kelet-európai események viszont jó alkalmat szolgáltatnak Franciaország helyzetének könnyítésére, „ezért az oroszok nehézségeit a lehető legjobban ki kell használni az ENSZ-ben”.¹⁵ A külügyminiszter 31-én, miután az Egyiptom elleni támadás elkezdődött, az ENSZ-nagykövetének adott instrukciókban felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar ügyet felszínen kell tartani, vigyázni kell, hogy azt a szuezi ügy nehogy elhomályosítsa: „Mert ha ez így lenne, akkor az ellenfeleink malmára hajtánánk a vizet, és azt az érzést keltenénk a közvéleményben, hogy a [Biztonsági] Tanács nem érdeklődik a magyarországi helyzet iránt. Ha a Tanács Suez kapcsán rendkívüli ülést tart, akkor kérje a magyar kérdés felvételét is.”¹⁶

Az Egyesült Államokat morális szempontból is nagyon zavarta a brit–francia katonai akció a Közel-Keleten, hiszen annak támogatása esetén a szovjetek magyarországi intervenciójának elítélése nem tűnt hitelesnek. Amikor a francia nagykövet október 30-án átadta Dulles-nek miniszterelnöke üzenetét a támadásról, az amerikai külügyminiszter felindultságában „a tervezett brit–francia intervenciót a Magyarországon alkalmazott szovjet totalitarizmuséhoz hasonlította.”¹⁷

¹⁵ M. Cornet–Gentile, chef de la Mission permanente de la République Française auprès de l’ONU à M. Christian Pineau, le 27 octobre 1956. *Documents Diplomatiques Français* (A továbbiakban: DDF) 1956. 3. k. Paris, 1990. 55–56.

¹⁶ M. Pineau, *Ministre des Affaires Étrangères à M. Cornet–Gentile, Ambassadeur de France à l’ONU. Le 31 octobre 1956. DDF* 1956. 3. k. Paris, 1990. 121.

¹⁷ M. Alphand, Ambassadeur de France à Washington à M. Pineau, *Ministre des Affaires Étrangères le 30 octobre 1956 DDF* 1956. 3. k. Paris, 1990. 93. Dulles a találkozó végén lehiggadt és visszavonta a minősítést.

A NATO is rendkívül mértékben neheztelt Párizsra és Londonra, hiszen a háború megindításáról előzőleg nem konzultált a tagországokkal. Lord Ismay NATO-főtitkár az Atlanti Tanács rendkívüli ülésén úgy minősítette a brit–francia katonai intervenciót, mint ami „a legnagyobb veszélyt jelenti az atlanti szolidaritásra a paktum létrejötte óta”.¹⁸ Az egyiptomi sajtó kiemelt helyen közölte Eisenhower nyilatkozatát, amelyben elítélte a brit–francia intervenciót, hibának minősítette azt. A kommentátorok hozzátették még, hogy „Egyiptom maga mögött tudja a Szovjetuniót, a népi demokráciákat és a bandungi államokat”.¹⁹

A szuezi háború idején a Magyarországról szóló hírek háttérbe szorultak az arab országok sajtójában, de továbbra is rendszeresen jelentek meg róluk információk. Tudósított az arab sajtó az újabb szovjet beavatkozásról, a fellángolt harcokról, Nagy Imre felhívásáról a világ népeihez, a Varsói Szerződésből történő kilépésről, s arról, hogy „Kádár János ellenforradalmi kormányt alakított”.²⁰ Az arab országok közvéleménye, de a politikusai is nyomban összefüggést állapítottak meg a magyarországi és a közel-keleti események között. Az *Asz-Szabah* c. tunéziai lap november 7-én *Magyarország drámája* c. cikkében a következőket írta: „Az Egyiptom elleni angol–francia–izraeli agresszió bátorította az oroszokat, hogy leverjék a magyar forradalmat.”²¹

Az egyiptomi vezetést foglalkoztatták a magyarországi események, aggasztotta őket a szovjetek magatartása, intervenciója. Nehéz helyzetbe hozta őket, akik ugyanúgy, mint a magyar felkelők, a nemzeti függetlenséget védték. Haled Mohieddin, a kormányhoz közel álló *Al-Misaa* c. esti lap főszerkesztője el is mondta a magyar követnek, hogy a kormányt a magyarországi események „tartózkodóbbá tették a Szovjetunióval szemben, de bizonyos mértékben fájalták a magyar eseményeket, mert a Szovjetunió elleni nyugati vádak nehezebbé tették számunkra a Szovjetunióval való együttműködést”.²² A francia külügyminisztériumban is úgy látták, hogy bár a szovjetek magyarországi beavatkozása nüansznyt módosította ugyan egyes, a bandungi csoporthoz tartozó államok Moszkvával szembeni

¹⁸ M. Parodi, *Représentant permanent de la France au Conseil de l’OTAN à M. Pineau, Ministre des Affaires Étrangères le 31 octobre 1956*. DDF 1956 3. k. Paris, 1990. 125.

¹⁹ *Bourse égyptienne*, 1956. november 1.

²⁰ *Bourse égyptienne*, 1956. november 4., *La Dépêche tunisienne*, 1956. november 3., 7., *Journal d’Alger* 1956 november 3., 4.

²¹ Idézi *La Dépêche tunisienne*, 1956. november 8.

²² uo. Az egyiptomi hatóságok betiltották pl. a szovjet filmhetet, hogy ezt tehessék a magyar forradalomról szóló amerikai filmek vetítésével is.

magatartását, „Franciaország és Nagy-Britannia viszont egész Ázsiában nagyon kompromittálódott”.²³

Az algériai felkelők sem foglaltak állást a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Véleménynyilvánításukat akadályozta saját problémájuk súlyossága, az információhiány (Magyarországról csupán annyi derengett számukra, hogy köze lehetett az Osztrák–Magyar Monarchiához), a francia nyelvű sajtónak pedig, amely ellenséges volt velük szemben, nem hittek. Ám magatartásukat az is befolyásolta, hogy nem akarták kritizálni Moszkvát, mert csak tőle remélhettek támogatást, illetve semmiképpen sem akarták kompromittálni Moszkva óvatos nyitását az algériai probléma irányában. A Szovjetunió verbálisan heves antikolonializmusa ellenére sem tanúsított különösebb érdeklődést az algériai nemzeti felszabadító háború iránt, gyakorlatilag francia belügynek tekintette. Amikor a magyar felkelést leverték, illetve a szuezi háború kirobbant, akkor tartózkodott Moszkvában Kuatli szíriai elnök. A vele folytatott tárgyalásokról kiadott közös közlemény volt az első olyan szovjet vezetők által aláírt hivatalos dokumentum, amelyben szó esett az algériai nép önrendelkezési jogáról. A szovjet magatartás megváltozása a közel-keleti események következménye, s ez nyugtalanította a moszkvai francia nagykövetet.²⁴

Komoly hatással volt az arab közvéleményre Bulganyin szovjet államfő november 5-i levele az izraeli, az angol és a francia miniszterelnökhöz. A levélben megpendített katonai csapás lehetősége, illetve az Izrael állami létének veszélyeztetettségére történő utalás – még ha minden bizonnyal blöff is volt – komoly pszichológiai nyomást jelentett a címzettek számára, akik egyáltalán nem bagatellizálták el. Az angol közvélemény számára a levél egyértelműen bizonyította, hogy a Szovjetunió határozottan támogatja Egyiptomot és az arab nacionalista mozgalmat. „Meggyőződésünk – írta a tunéziai *Asz-Szabah* c. lap november 7-én, hogy a 'Bulganyin bomba' tette lehetővé a gyors eredményt.”²⁵ (ti. a harcok beszüntetését – J.N.L.) A lap véleményét megerősítette a francia belügyminiszter egyidejű feljegyzése is: „A Párizsnak és Londonnak címzett szovjet jegyzék különösen a legfelvilágosultabb nacio-

²³ La crise de Suez et les pays d'Asie–Océanie. Paris le 21 novembre 1956. Ministre des Affaires Étrangères. Poste diplomatique Beyrouth Intervention franco–britannique en Egypte. 187. 18/2. Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CAD)

²⁴ M. Dejean, Ambassadeur de France à M. Pineau, Ministre des Affaires Étrangères le 14 novembre 1956. DDF 1956. 3. k. Paris 1990. 319–320.

²⁵ Idézi: Articles et documents. Présidence du Conseil. Secretariat général du gouvernement. Afrique du Nord. Centre des Archives d'Outre-Mer (CAOM) 36H1.

nalisták figyelmét keltette fel. Tulajdonképpen úgy vélik, hogy az egyiptomi francia–brit tűzszünet az orosz ’ultimátum’ következménye”.²⁶

A Szovjetunió ezekben a napokban a népszerűség csúcsán volt Egyiptomban és általában az arab világban, a Nyugat presztízse pedig a mélyponton. A legfantasztikusabb hírek keringtek arról, hogy a Szovjetunió, a Kínai Népköztársaság és a többi szocialista ország hány ezer önkéntest küld Egyiptom megsegítésére. Port Said védelmét a második világháborús sztálingrádi és leningrádi harcokhoz hasonlították.²⁷ Az emberek csak a keleti blokkból jött híreknek adtak hitelt. „A hírműsorok idején, figyelmen kívül hagyva az elsötétítést – írja emlékirataiban egy kairói kortárs – a terek megteltek emberekkel. Ott tolongtak az újságosbódék körül, hogy hallgassák a moszkvai és a pekingi rádió arab nyelvű adását. Egyedül ezeket az adókat fogadták el hitelesnek”.²⁸ A magyar követ beszámolója is ezt erősítette meg: „Egyiptomban a nyugati hírügynökségeknek nincs hitelük. A széles közvélemény a szocialista tábor, a Szovjetunió és Kína iránti szeretete folytán, bizonyos mértékig még a valóban elkövetett hibákat sem hajlandó tudomásul venni. Megállapíthatjuk, hogy a magyar–egyiptomi kapcsolatokat nem befolyásolták az eseményeink. Külpolitikai aktivitásunk nemzetközi méretekben való kifejlesztésekor Egyiptom részéről nem fogunk elutasítást találni.”²⁹

A szuezi háborúban Franciaország és Nagy-Britannia a katonai győzelem ellenére politikailag és morálisan súlyos vereséget szenvedett. A párizsi kormány ezt szinte hisztérikus szovjet- és kommunistaellenességgel próbálta ellensúlyozni. Erre jó ürügyet szolgáltatott a szovjetek magyarországi intervenciója, illetve Fernand Ivetonnak (1926–1957), az Algériai Kommunista Párt tagjának és az FLN harcosának a letartóztatása november 14-én. Az Állami Gáz- és Elektromos Művek dolgozóját munkahelyén tartóztatták le, miután szekrényében az egyik munkatársa egy robbanószerkezetet fedezett fel, és nyomban jelentette a rendőrségnek. A pokolgép este lépett volna működésbe, amikor már senki sem tartózkodott volna az üzemben. Éppen azért ekkor, hogy áldozatok ne legyenek, csak anyagi kár keletkezzen.

²⁶ Note confidentiel. Le 7 novembre 1956. Ministre de l’Intérieur. Monde Arabe. Affaires de Suez 1956–57. CAOM 81F992.

²⁷ *Bourse égyptienne*, 1956. november 7. 8. 15. , *Journal d’Alger* 1956. november 5. 7.

²⁸ Didor Fawzy-Rossano: *Mémoires d’une militante communiste (1942–1990). Du Caire à Alger et Genève*. Paris, 1997. 104.

²⁹ MOL XIX–J–1–j Egyiptom 1945–1964 00930. sz. irat 5. doboz. Egyiptom viszonyulása a szocialista táborhoz magyar események nyomán. Kairó, 1957. február 6.

Az eset rendkívüli visszhangot váltott ki, különösen az európaiak körében. Most már bizonyítottnak látták azt a politikusok által szüntelenül hangoztatott véleményt, hogy a merényletek mögött a kommunisták – és Moszkva – állnak. Európai lévén tettét „árulásnak” tekintették. És a kivégzését követelték. A katonai törvényszék példát akarván statuálni rendkívül gyorsan, november 24-én, meg is hozta a halálos ítéletet. Az ítéletet hallván a tárgyalóteremben jelenlévők felállva tapsoltak, a védők pedig órákig nem merték elhagyni az üléstermet, attól tartottak, hogy meglincselik őket.³⁰ Az Francia Kommunista Párt kampányt szervezett, hogy kegyelmet eszközöljön ki a köztársasági elnöknél. Arra hivatkoztak, hogy Iveton nem hajtotta végre az ítéletet, s így áldozatok sem voltak. A kialakult lincshangulat azonban már eleve kudarcra ítélte a kampányt.

December 28-án az FLN megbízásából három algériai hosszas előkészület után merényletet hajtott végre a szélsőséges nézeteiről ismert Amédée Forger ellen. Bufarik polgármesterét, az algériai polgármesterek szövetségének elnökét háza előtt lőtték agyon a merénylők.³¹ Az európaiak reakciója kegyetlen volt, valóságos arabüldözésbe kezdtek, algériai járókelőket gyilkoltak meg vagy vertek meg kegyetlenül. „Többet részesítettek kegyelemben, mint amennyit kivégeztek. Az emberek nem értik, hogy Ivetont még mindig miért nem végezték ki.” – jellemezte a közhangulatot Lacoste a belügyminiszternek még aznap küldött táviratában.³²

René Coty köztársasági elnök az igazságügyi miniszter (François Mitterrand) társaságában fogadta Iveton ügyvédeit 1957. február 5-én. A kegyelmi kérvény elutasításakor azoknak a háború ellen tiltakozó katonáknak az esetére hivatkozott, akiket 1917-ben, hogy példát statuáljanak, kivégeztek. Az ítéletet 1957. február 11-én hajnalban hajtották végre. Ugyanekkor végezték ki két, még 1955-ben elítélt algériait is. A guillotinhoz menet mindhárman a független Algériát éltették. Iveton volt az egyetlen európai, akin a felszabadító háború alatt végrehajtották a halálos ítéletet.

A példastatuálás nem segített a kormány helyzetén, és az FLN-t sem sikerült megtörni. December elején a Szocialista Internacionálé elítélte a francia és angol beavatkozást a Közél-Keleten. A csapatok visszavonását követelte és támogatta az ENSZ ilyen értelmű határozatát. A francia szocialista küldöttek elhagyták

³⁰ Sylvie Thénaut: *Une drôle de justice. Les magistrats dans la guerre d'Algérie*. Paris, 2004. 76.

³¹ Récits de feu. Témoignages sur la guerre de libération. Présentation de *Mahfoud Kaddache*. SNED – S.N.-El Moudjahid Alger, 1977. 210–213. A merénylők elmenekültek.

³² Sylvie Thénaut: *Une drôle de justice*, 77.

az ülést.³³ Guy Mollet-nek azonban a párt országos tanácsának december közepén tartott ülésén – elsősorban a pártegységre hivatkozva – sikerült jóváhagyatnia azt a politikát, amely az ellenzék nagytekintélyű képviselőjének, a pártvezetés tagjának, André Philipnek a megjegyzése szerint „a háborút békének hívja, az elnyomást pedig pacifikálásnak”.³⁴

A Közel-Keletről történő csapatkivonás a tisztikarban dühöt váltott ki nem csupán a politikusokkal, hanem a köztársaság politikai rendszerével szemben is. Ezt az állapotot jól fejezte ki az Algériában állomásozó francia hadsereg főparancsnoka, Lorillot tábornok: „Csapást mértek ránk Indokínában. Csapást mértek ránk Tunéziában. Csapást mértek ránk Marokkóban. Sohasem fognak csapást mérni ránk Algériában. Erre megesküszöm. Ezt mondják meg Párizsban.”³⁵ Súlyos szavak. Az elkövetkező év azonban igazolni látszott őket: a katonák egyre nagyobb politikai szerephez jutottak.

³³ *Populaire de Paris*, 1956. december 3.

³⁴ André Phillip: Ez nem szocializmus. *Nemzetközi szemle*, 1957. 2. sz. 36.

³⁵ Idézi: Morand, B.: *Histoire de l'OAS*. Paris, 1964. 36.

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Regionális
Fejlesztési Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

A kötet a szegedi bölcsészprofesszorok műhelyébe enged betekintést. Húsz szerző írásait tartalmazza újabb és jelentősebb tudományos eredményeikről. Valamennyien pályájuk csúcsán lévő szenior kutatók, akik nemcsak Szegeden és Magyarországon, hanem nemzetközi szinten is elismerést vívtak ki maguknak. Az irodalomtudomány, nyelvészet, történettudomány és filozófia tárgykörében született tanulmányok az ismeretek igen széles körét fogják át az ókori keleti, az újkori nyugati és a magyar irodalomtól kezdődően a hermeneutikán, logikai, nyelvelméleti kérdések tárgyalásán keresztül több korszakra kiterjedő történelmi elemzésekig. A írások nem kifejezetten szakmai közönség számára készültek, így élvezetes olvasmányok mindazoknak, akik érdeklődnek bölcsészeti kérdések iránt.

9 789633 063514